
Studia Academica Slovaca 47

Prednášky 54. letnej školy
slovenského jazyka a kultúry

Univerzita Komenského v Bratislave

Redakčná rada

Prof. PhDr. Jozef Baďurík, CSc.

(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.

(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Dr. Alejandro Hermida de Blas

(Universidad Complutense, Madrid)

Prof. PhDr. Jozef Mlacek, CSc.

(Filozofická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku)

Doc. Konstantin Vasiljevič Lifanov, DrSc.

(Moskovskij gosudarstvennyj universitet im. M. V. Lomonosova, Moskva)

Prof. Dr. Stefan Michael Newerkla

(Institut für Slawistik, Universität Wien)

Prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc.

(Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave)

Doc. PhDr. Jana Pekarovičová, PhD.

(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc.

(Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach)

Doc. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD.

(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Prof. PhDr. Ján Zambor, CSc.

(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Editori: doc. PhDr. Jana Pekarovičová, PhD.,

doc. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD.

Recenzenti: prof. PhDr. Jozef Mlacek, CSc.,

prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc.

Preklad a redakcia anglických resumé: Mgr. John Peter Butler Barrer, PhD.

Jazyková redakcia: Mgr. Zuzana Omar Hargašová, PhD.

Grafické spracovanie: Kristína Vozáková

Návrh obálky: © Peter Jenis

© Vydala Univerzita Komenského v Bratislave, 2018

ISBN 978-80-223-4566-8

OBSAH

Jana Pekarovičová – Miloslav Vojtech

Na úvod k 47. zväzku zborníka *Studia Academica Slovaca*.....7

I.

Reflexia prelomových udalostí a historických medzníkov 20. storočia v jazyku, literatúre, umení, kultúre a v spoločnosti (s prihliadnutím na „magické osmičky“)

Eva Filová

Od Dubčeka k Palachovi – dlhý rok v slovenskom non-fiction filme.....13

Lubomír Chalupka

„Osmičky“ vo vývoji slovenskej hudby 20. storočia.....32

Peter Macho

Hľadanie národného hrdinu v kontexte dramatického
a filmového umenia.....51

Valér Mikula

Socialistický realizmus v slovenskej poézii65

Gabriela Múcsková

Spisovná slovenčina v kontexte Československej republiky83

Martin Vašš

Spomienky slovenských umelcov na vznik
Československej republiky v roku 1918.....101

II.

Jazyk, literatúra, umenie a dejiny v reflexii aktuálneho vedeckého výskumu

Jozef Baďurík – Eva Benková

Profesor Daniel Rapant (1897 – 1928 – 1988).....123

Alena Bohunická

Štýl dialógov, v ktorých „ide o to, niečo vybaviť“134

Dana Bořutová

Jubileum slovenskej architektúry (Dušan Jurkovič)149

Peter Darovec

Nežná revolúcia a drsná realita v románe Petra Pišťanka

Rivers of Babylon168

Juraj Dolník

K jazykovým problémom Slovákov185

Katarína Gajdošová

Metahodnotenie bohemizmus/čechizmus v slovensko-českých

kontaktoch (na báze textových korpusov)208

Olga Orgoňová

Slovenský publicistický štýl 21. storočia na internete. Ilustrácia na téme

vládnej krízy na jar 2018.....234

Jana Pácalová

Lomidrevo podľa Samuela Reussa a Pavla Dobšinského

(dve koncepcie rozprávky)248

Jana Pekarovičová

Po slovensky s rozprávkou v jazykovo-kultúrnom koncepte

slovenčiny ako cudzieho jazyka.....264

Marianna Sedláková – Terézia Kulíková

Variantnosť a varianty ľudových piesní v súčasnom slovenskom
komunikačnom priestore280

Lujza Urbancová

Slovenčina a diskurz o rodovej rovnosti.....291

Miloslav Vojtech

Prológ k dejinám modernej slovenskej poézie.
Básnické iniciatívy prvých dvoch obrodeneckých generácií307

Pavol Žigo

Môže jazykovedcom poučený filozof inšpirovať jazykovedca?325

Michaela Mošatová

Jazykové chyby v slovenčine ako cudzom jazyku v pripravovanom
akvizičnom korpuse344

Autori príspevkov.....351

Na úvod k 47. zväzku zborníka Studia Academica Slovaca

Tradičnou a neodmysliteľnou súčasťou letnej školy slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca je rovnomenný zborník príspevkov, ktoré odznali vo forme prednášok v rámci jej vzdelávacieho programu. Predkladaný 47. zväzok zborníka nadväzuje na rozsiahlu a jedinečnú sériu publikovaných príspevkov z letnej školy a podčiarkuje akademický a vedecký rozmer tohto podujatia. Pripomeňme len, že autormi a prednášateľmi príspevkov aktuálneho 54. ročníka letnej školy sú poprední vysokoškolskí pedagógovia a vedeckí pracovníci pôsobiaci na slovenských univerzitách (najpočetnejšie je, tak ako po minulé roky, zastúpená naša alma mater Univerzita Komenského a jej Filozofická fakulta, ktorá je zároveň hlavnou organizátorkou letnej školy) a vo vedeckých ústavoch Slovenskej akadémie vied, predovšetkým v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra, v Ústave slovenskej literatúry a v Historickom ústave.

K náplni tohtoročného, v poradí už 47. zväzku, patria štúdie a príspevky, ktoré spája predovšetkým zameranie na problematiku tzv. vlastivedných disciplín. Sú tu zastúpené príspevky z oblasti lingvistiky, literárnej vedy, histórie, dejín umenia, hudobnej vedy a z histórie filmového umenia. Jednotlivé štúdie korešpondujú s celkovými úlohami a zámermi letnej školy, ale zároveň v syntetizujúcej alebo parciálnej podobe svojou tematickou náplňou reflektujú aj špecifickú a aktuálnu vedeckovýskumnú problematiku jednotlivých oblastí slovakistiky.

Prvý oddiel zborníka s názvom *Reflexia prelomových udalostí a historických medzníkov 20. storočia v jazyku, literatúre, umení, kultúre a v spoločnosti (s prihliadnutím na „magické osmičky“)* korešponduje s jednou z ústredných tém 54. ročníka letnej školy, v rámci ktorej si

pripomíname viaceré jubilujúce prelomové udalosti slovenských dejín 19. a 20. storočia (170. výročie revolučných udalostí z roku 1848, 100. výročie konca 1. svetovej vojny a vzniku Československej republiky, 70. výročie februárového prevratu v roku 1948 a 50. výročie vpádu vojsk Varšavskej zmluvy do Československa v auguste 1968). Tieto významné udalosti slovenských dejín si nepripomíname iba ako strohé historické fakty, ale skôr sme sa pokúsili o ich hlbšiu, komplexnejšiu a interdisciplinárne koncipovanú reflexiu z pohľadu viacerých vedných disciplín. Jednotlivé príspevky ponúkajú pohľad na tieto prelomové historické udalosti z aspektu dejín a premien nášho jazyka, najmä z hľadiska súvislostí medzi spoločensko-politickým kontextom prvej Československej republiky a jeho vplyvom na dynamiku slovenského spisovného jazyka, viaceré texty sa snažia odpovedať najmä na otázku, ako sa tieto zlomové momenty slovenských dejín zrkadlili v kultúre a v jednotlivých druhoch umenia: v hranom a dokumentárnom filme, v dramatickom umení, v literatúre (so zameraním na dejiny poézie) či v autobiografických a memoárových textoch slovenských spisovateľov a umelcov 20. storočia.

Druhý oddiel zborníka nazvaný *Jazyk, literatúra, umenie a dejiny v reflexii aktuálneho vedeckého výskumu* sa dominantne orientuje na prezentáciu aktuálnych výskumných trendov v lingvistikе, literárnej histórii, v historiografii a v dejinách umenia a architektúry na Slovensku. Najpočetnejšie sú tu zastúpené príspevky z oblasti jazykovedy, ktoré sa venujú otázkam výskumu sociálnej interakcie pri používaní jazyka, analýze a hodnoteniu kontaktných jazykových javov v širších česko-slovenských súvislostiach, slovenskému publicistickému štýlu 21. storočia a jeho vzťahom s aktuálnym masmediálnym diskurzom ako priestorom, v ktorom sa usúvzťažňuje jazykovoštylistický aspekt publicistiky so spoločenskou praxou, slovenčine a jej vzťahu k diskurzu o rodovej rovnosti, výskumu slovenčiny v širších areálových súvislostiach vývinu slovanských jazykov, metodologickým otázkam prístupu k jednotlivým jazykovým problémom či variantnosti slovenských ľudových piesní v súčasnom slovenskom komunikačnom priestore. Príspevky z oblasti literárnej histórie sa venujú interpretácii jedného z kultových textov slovenskej literatúry konca 20. storočia a literárnohistorickej recepcii počiatkov dejín modernej slovenskej poézie.

Príspevkom z dejín slovenskej historiografie sme si pripomenuli dve výročia, ktoré súvisia s osobnosťou významného historika 20. storočia – s profesorom Danielom Rapantom (1897 – 1988): 90. výročie jeho habilitácie na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, ktorá bola vôbec prvou habilitáciou historika – Slováka v dejinách našej historickej vedy, a 30. výročie jeho úmrtia. Dvomi príspevkami sa v tomto bloku venujeme fenoménu slovenskej ľudovej rozprávky, a to jednak z hľadiska literárnohistorického a textologického, ako aj z aspektu výskumu rozprávky ako etnokultúrneho fenoménu a jeho využiteľnosti pri vyučovaní slovenčiny ako cudzieho jazyka. Týmto príspevkami si zároveň pripomíname 190. výročie narodenia slovenského folkloristu, zberateľa ľudovej slovesnosti a rozprávkara Pavla Dobšinského (1828 – 1885). Osobitným príspevkom reflektujeme aj 150. výročie narodenia architekta Dušana Jurkoviča (1868 – 1947), zakladateľskej postavy modernej slovenskej architektúry.

Veríme, že zborník prednášok *Studia Academica Slovaca* sa svojím obsahom i kvalitou editorského spracovania stane dobrým prameňom poznania a štúdia jazyka a kultúry nielen pre účastníkov 54. ročníka tejto letnej školy, ale aj pre širokú domácu a zahraničnú slovakistickú a slavistickú verejnosť. Na záver pripomíname, že podobne ako celá séria doteraz vydaných zborníkov aj tento 47. zväzok je k dispozícii v elektronickej podobe na stránke <http://zborníky.e-slovak.sk>.

Jana Pekarovičová a Miloslav Vojtech

I.

**Reflexia prelomových udalostí
a historických medzníkov**

**20. storočia v jazyku, literatúre,
umení, kultúre a v spoločnosti
(s prihliadnutím na „magické
osmičky“)**

Od Dubčka k Palachovi – dlhý rok v slovenskom non-fiction filme

Eva Filová

Abstract

From Dubček to Palach: A Long Year in Slovak Non-fiction Film

The short period of democratization in 1968 significantly influenced (Czecho-)Slovak film production, be it in the field of live-action and animated films or documentaries and news reports. In the spring of 1968, society woke up from years of lethargy and resignation; film-makers became braver and started to approach delicate subjects which highlighted the dismal state of society, social issues, systematic failures, and the political repression of the 1950s. The first instances of critical documentaries appeared during the 1960s with the help of surveys, an analysis of the situation, and the search for the causes and use of archival materials. The abolition of censorship in March 1968 unleashed an avalanche of news reports and documentaries which reacted to public opinion and intense civic interest in socio-political events. The one-hour documentary film *Čas, ktorý žijeme* (The Time We are Living In), which was shown in cinemas from April to August 1968, saw long queues but was put straight into an archive after the invasion in August. Between August 1968 and the spring of 1969, a group of films dealing with the occupation as well as such issues as the funeral of the self-immolated student Jan Palach and the elimination of nunneries in 1950 was produced. However, they all shared the same fate: storage in an archive; numerous film-makers experienced changes in position and purges in the style of the Foucault motto of “discipline and punish”.

Key words: 1968, democratization, Alexander Dubček, invasion, Slovak news documentary

Krátke obdobie demokratizácie spoločnosti v roku 1968, ktoré však neprišlo náhle, ale predchádzali mu pozvoľné spoločensko-politické zmeny, výrazným spôsobom zasiahlo aj (česko)slovenskú filmovú tvorbu – hranú, animovanú, dokumentárnu a spravodajskú. To krátke, ale o to intenzívnejšie obdobie sa dá ohraničiť z hľadiska rôznych aspektov a udalostí – ten najužší, polročný rámec by tvorilo zrušenie a obnovenie cenzúry: zrušenie 4. marca 1968 z rozhodnutia Ústredného výboru Komunistickej strany Československa (ÚV KSČ)¹ a obnovenie Zákom č. 127/1968 o niektorých prechodných opatreniach v oblasti tlače a ostatných hromadných informačných prostriedkov zo dňa 13. septembra 1968². Oveľa reálnejší, širší rámec by sa začínal študentskými nepokojmi na pražskom Strahove v októbri 1967, odvolaním prezidenta Antonína Novotného z funkcie prvého tajomníka ÚV KSČ a zvolením jeho nástupcu Alexandra Dubčeka dňa 5. januára 1968, a končil by sa jeho odvolaním 17. apríla 1969, kedy Dubčeka vystriedal Gustáv Husák. Ďalší politický vývoj v brežnevovsko-husákovskej réžii mal fatálny dosah aj na kinematografiu – mnohé filmy vyrobené v „kritickom“ období putovali do trezoru a viacerých filmárov postihli personálne rošády a čistky v štýle foucaultovského hesla „dozerať a trestať“.

¹ Výnos potvrdil Zákon č. 84/1968 Zb. zo dňa 26. júna 1968 v znení: „Cenzura je nepripustná. Cenzurou se rozumějí jakékoliv zásahy státních orgánů proti svobodě slova a obrazu a jejich šíření hromadnými informačními prostředky. Tím není dotčena pravomoc prokurátora a soudu.“ Dostupné na: <http://www.ceskatelevize.cz/vse-o-ct/historie/ceskoslovenska-televize/1968-1969/1968/zruseni-cenzury-narodnim-shromazdenim/>.

² „V zájmu dalšího pokojného vývoje je třeba, aby v oblasti periodického tisku a ostatních hromadných informačních prostředků nebyly narušovány důležité zájmy vnitřní a zahraniční politiky státu. Zároveň je třeba zabezpečit všestrannou péči o rozvoj periodického tisku a ostatních hromadných informačních prostředků. Jako orgány státní správy se zřizují Úřad pro tisk a informace, na Slovensku Slovenský úřad pro tisk a informace. (...) Úkolem úřadů pro tisk a informace je zejména jednotně usměrňovat a kontrolovat činnost periodického tisku a ostatních hromadných informačních prostředků. (...) Pozastavuje se účinnost § 17 zákona č. 81/1966 Sb., ve znění zákona č. 84/1968 Sb.“ Dostupné na: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1968-127>.

Spravodajský film

Politicky najsledovanejším článkom filmovej výroby bol Spravodajský film, ktorý sa zodpovedal priamo Ústrednému výboru Komunistickej strany Slovenska (ÚV KSS), vyrábal krátke agitačné, propagačné, reportážne, populárno-vedecké, inštruktážne a najmä spravodajské filmy. Žurnál *Týždeň vo filme* (od roku 1983 *Kinožurnál*) bol do roku 1990 štandardnou súčasťou filmových predstavení, ktoré pozostávali zo žurnálu, krátkeho filmu a hlavného, dlhého filmu. Žurnál trval od 9 do 15 minút a zostavený bol z 3 až 15 rôzne dlhých šotov z domova a zo zahraničia, zo spoločenského, politického, kultúrneho a športového diania³. Žurnál bol akousi „povinnou jazdou“ pre začínajúcich filmárov a aj pre divákov – mnohí kameramani a dokumentaristi začínali v spravodajskom filme a diváci chodili do kina radšej neskôr, aby sa aspoň vo chvíľach oddychu vyhli prepolitizovanej každodennosti a ideologickému vymývaní mozgov. V 60. rokoch sa však začala meniť nielen politická situácia, ale aj úloha spravodajstva, ktorú prevzala televízia, a v žurnáloch sa začali presadzovať obsažnejšie publicistické materiály⁴.

V 60. rokoch badať postupný odklon od politických tém smerom ku konkrétnym spoločenským problémom a zaujímavostiam zo sveta – nielen toho „družobného“, východného bloku a rozvojových krajín, ale aj západnej Európy a Ameriky. Menej sa bojuje za mier, demonštruje proti vojnám a imperializmu a viac sa kritizuje a zabáva. Kým ešte v roku 1961 je štátna propaganda (päťročné plánovanie, zlepšovateľské súťaže, vzorní pracovníci) odľahčovaná úsmevnými exotickými obrázkami (hovoriaci delfín, zápasiace ťavy, hroch na prechádzke)⁵, v polovici 60. rokov už medzi spravodajskými šotmi prevládajú reportáže zo zaujímavých akcií, výstav a záznamy divadelných predstavení.

³ K mimoriadnym udalostiam vznikali monotematické čísla žurnálu. Napríklad v roku 1953 k úmrtiu J. V. Stalina (č. 11) a k úmrtiu K. Gottwalda (č. 12). V roku 1968 vzniklo niekoľko monotematických čísel žurnálov, venovaných pražskej jari, politickým rehabilitáciám aj augustovým udalostiam.

⁴ PLÍTKOVÁ, Marcela: *Dar ľudskej pamäti*. In: *Týždeň vo filme 1945 – 1990*. DVD bulletin. Bratislava : Slovenský filmový ústav, 2014, s. 2.

⁵ Ide o šoty z *Týždňa vo filme* č. 11/1961.

Dôkazom tohto prechodu od budovateľského pátosu k (seba)kritickej reflexii a skultúrňovaniu (ale tiež „bulvárnosti“) je monotematický žurnál *Týždeň vo filme* č. 25 z roku 1965, venovaný 20. výročiu filmového týždenníka. Zábery bezprostrednej povojnovej reality (odstraňovanie vojnových ruín) striedajú zábery obnovy národného hospodárstva (rekonštrukcia zničených mostov, výstavba fabrík a bytoviek), poľnohospodárskych prác na štátnych družstvách, zábery úderníkov a úderníčok na rôznych pracoviskách, úspešných športových reprezentantov (Emil Zátopek, Věra Čáslavská, hokejisti, motocyklisti, spartakiáda) a známej cestovateľskej dvojice Miroslava Zikmunda a Jiřího Hanzelku. Medzi aktualitami zo zahraničia sú atómové testy na Bikinách (v analógii s kráskou v odvážnych dvojdielnych plavkách „bikini“), dobývanie vesmíru, herečka Gina Lollobrigida v pôrodnici, módna prehliadka kedysi a dnes (robotnícke modely a minisukne). Súhrn vybraných šotov z rokov 1945 až 1965 uzaviera kritický príspevok o chybných výrobkoch a anketa medzi divákmi kina na tému: čo by si želali vidieť na plátne. Jubilejný žurnál sa vyhol politickému spravodajstvu – s výnimkou jedného šotu z protestného zjazdu slovenských roľníkov v novembri 1947 v Bratislave a narážky na studenú vojnu a preteky v zbrojení. Zmenila sa rétorika aj spôsoby reprezentácie reality – od neprikrášeného stavu spoločnosti cez účelové inscenovanie, od hrdinského pátosu k všednosti. V marci 1965 tiež zavítal do Bratislavy básnik Allen Ginsberg a zúčastnil sa predstavenia v Divadle poézie – čo zdokumentovali nielen príslušníci Štátnej bezpečnosti, ale aj pracovníci Spravodajského filmu (*Týždeň vo filme* č. 15/1965).

Napriek faktu, že v roku 1967 sa na politickej scéne vyskytli prvé otrasy (augustová návšteva prezidenta Antonína Novotného v Matici slovenskej vyvolala roztržku medzi českou a slovenskou politickou scénou, medzi konzervatívnymi a reformnými silami, na decembrovom zasadaní ÚV KSČ sa zrušila spojená funkcia prezidenta a prvého tajomníka ÚV KSČ), oficiálny obraz servírovaný médiami to nijako nenaštrbilo – navonok všetko vyzeralo v najlepšom poriadku. Viac pozornosti sa však venovalo študentom – príčinou mohli byť pražské študentské nepokoje v októbri 1967 kvôli nevyhovujúcemu stavu vysokoškolských internátov. Až štyri príspevky decembrového *Týždňa vo filme* č. 49 priniesli (skôr) pozitívny obraz zo školského prostredia:

nový typ školských lavíc v Poľsku, mliečna desiata na základných školách, kontrola stravy vo vysokoškolskom internáte Bernolák a z nášho pohľadu priam luxusný školský komplex v južnom Walese s vlastnou koncertnou sálou, ihriskom a krytým bazénom.

Jar 1968

Spravodajské žurnály ani začiatkom roku 1968 neavizovali žiadne politické zmeny – hoci v januári bol zvolený do funkcie prvého tajomníka ÚV KSČ Alexander Dubček, ktorý sa stal v priebehu niekoľkých rokov fotogenickou tribúnovou ikonou májových manifestácií⁶. „Vnútrostranícky prevrat spojený so zosadením A. Novotného prebiehal vo svojej prvej fáze tak, že to ešte stále plno zodpovedalo režimu totalitnej diktatúry a jeho kabinetnej politike: za zavretými dverami stranických sekretariátov ako boj o moc v špičke straníckej byrokracie. Aj preto toto obdobie niektorí historici nazvali „januárovým tichom.“⁷

Až v marci sa spustila lavína príspevkov, ktoré svedčili o politickom pohybe: rozhovor s podpredsedom Slovenskej národnej rady (SNR) Františkom Barbírkom o plenárnej schôdzi SNR, o demokratizačnom procese a požiadavke na federatívne usporiadanie spoločného štátu (*Týždeň vo filme* č. 12), rozhovor s Gustávom Husákom o podiele Bratislavy na obrodnom procese a ďalšie výpovede na tému politických zločinov, pomerov v armáde a vzťahu Čechov a Slovákov (*Týždeň vo filme* č. 13), beseda o demokracii v bratislavskom V-klube za účasti vysokoškolákov, ekonóma Eugena Löbla a spisovateľov Zory Jesenskej, Dušana Hamšíka a Antona Hykischu (*Týždeň vo filme* č. 14), spomienka na generála Milana Rastislava Štefánika a výstup na pamätník na Bradle (*Týždeň vo filme* č. 15), k politickej situácii sa v novej rubrike *Otvorené slová* vyjadrujú robotníci a baníci (*Týždeň vo filme* č. 16).

⁶ A nielen májových. Dubček sa zúčastnil novembrovej manifestácie pracujúcich v Bratislave k 50. výročiu Veľkej októbrovej revolúcie (VOSR). In: *Týždeň vo filme* 46/1967.

⁷ SIKORA, Stanislav: *Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku*. Bratislava : Pro Historia, o. z., Historický ústav SAV, 2008, s. 48.

Prelomovou udalosťou bolo aprílové zasadnutie novej vlády – jeho výsledkom bol tzv. Akčný program KSČ⁸, ktorý sa stal spúšťacím mechanizmom k demokratizácii spoločnosti (*Týždeň vo filme* č. 17, 19), a tiež výmena na čele štátu – prezidenta Antonína Novotného vystriedal armádny generál Ludvík Svoboda, ktorý sa aj vďaka svojmu menu stal symbolom „pražskej jari“.

Na jar 1968 sa spoločnosť prebudila z dlhoročnej letargie a rezignácie, prekonávala sa bariéra mlčanlivosti a len ťažko sa hľadali slová na pomenovanie (staro)nových skutočností – ako dokazujú dobové ankety, improvizované rozhovory a reakcie v spravodajských a dokumentárnych filmoch. „Obrovský tlak verejnej mienky, ktorá prestávala tolerovať u nás tradičnú a odpúšťanú dvojtvárnosť voči svojim a voči tým hore, zohral v obrodnom hnutí veľmi významnú úlohu.“⁹ Zrušenie cenzúry malo za následok, že „oznamovacie prostriedky začali prinášať otrasné svedectvá o týraní politických väzňov pri výsluchoch, vykonštruovaných politických procesoch, pracovných táboroch, násilnej kolektivizácii poľnohospodárstva a tzv. socializácii živností, prenasledovaní kňazov a veriacich, pričom sa nezameriavali len na pranierovanie „malých rýb“, ale aj hlavných politických vinníkov.“¹⁰

Len nedávno tabuizované témy tvoria podstatnú časť spravodajstva: premiéra zakázaného slovenského filmu *Psychodráma* z roku 1964 (*Týždeň vo filme* č. 14), rehabilitácie nespravodlivo odsúdených a popravených slovenských dôstojníkov a generálov (*Týždeň vo filme* č. 18), veľkonočné požehnanie pápeža Pavla VI. z vatikánskeho balkóna, návšteva na cintoríne obávanéj leopoldovskej väznice (*Týždeň vo filme* č. 19), pripomenutie zakladateľov Československa, národná púť na Bradle a v rodisku Milana R. Štefánika, odstraňovanie ostnatých hraničných plotov na Devíne (*Týždeň vo filme* č. 20), obnovenie činnosti a poslania Matice slovenskej (*Týždeň vo filme* č. 21).

⁸ Medzi bodmi Akčného programu bolo obnovenie občianskych práv, zrušenie cenzúry, hospodárska reforma, úprava štátoprávných vzťahov atď.

⁹ LIPTÁK, Lubomír: *Slovensko v dvadsiatom storočí*. Bratislava : Kalligram, 2011, s. 312. Lipták tento výrok napísal v texte zo septembra 1967 – februára 1968.

¹⁰ SIKORA, Stanislav: *Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku*. Bratislava : Pro Historia, o. z., Historický ústav SAV, 2008, s. 51.

Čas, ktorý žijeme

Tento spoločenský pohyb sa v zhutnenej podobe dostal aj do kolektívneho dokumentárneho filmu *Čas, ktorý žijeme* (Ivan Húšťava, Vlado Kubenko, Ladislav Kudelka, Otakar Krivánek, Jaroslav Pogran, 1968). Zachytáva nielen prelomové udalosti, ktoré sa diali od zvolenia Alexandra Dubčeka do funkcie prvého tajomníka ÚV KSČ v januári 1968 do abdikácie prezidenta Antonína Novotného v marci 1968, ale aj celý rad výpovedí – formou ankety, sugestívnych svedectiev, rečníckych prejavov, archívnych materiálov a najmä otvorenou kritikou páľčivých spoločenských problémov. Hodinový dokument je členený do piatich tematických častí, ktoré sú predelené pesničkami skupiny Prúdy. Občania v ňom prejavujú intenzívny záujem o spoločenské dianie a nespokojnosť s najvyšším straníckym vedením, volajú po otvorenosti a objasnení politických vražd, traktovaná je téma česko-slovenských vzťahov a federalizácie, prostredníctvom archívneho materiálu sa vracia k budovateľským aj represívnym 50. rokom, politickým procesom a rehabilitáciám, k znovuoživeniu odkazu prvého československého prezidenta T. G. Masaryka a generála, diplomata a ministra vojny M. R. Štefánika. Medzi vystupujúcimi sú osobnosti kultúrneho života, spisovatelia, novinári a politici: Pavel Kohout, Anton Hykisch, Roman Kaliský, Gustáv Husák, Eugen Löbl, Ladislav Novomeský, Marie Švermová, Daniel Okáli, Ladislav Holdoš a ďalší.

„Reakcie potom boli fantastické. Pamätám si, že stáli šóry, keď sme to premietali v kine Pohraničník, to je tam, kde je dnes Ministerstvo kultúry. Len problém tohto filmu zase spočíval v tom, že čas sa tak rýchlo valil, že keď sme v apríli, v máji dali film do kina, (...) že proste z ničoho nič prišiel 21. august a ten film vlastne už bol proste starý. Vlastne už nebol aktuálny. To je najväčší problém filmu. Najväčší problém žurnálu bol, že nebol aktuálny. Nakrúcali sme žatvu, no kým ona došla do kín, už bolo po nej. (...) Proste ten dlhý exploatačný čas filmu, to bola hlavná jeho prehra voči televízii.“¹¹

¹¹ Rozhovor s kameramanom Rudolfom Ferkom. Online lexikón slovenských filmových tvorcov. Dostupný na: www.fff.vsmu.sk/projekty2/oral-history.

V kinách sa film *Čas, ktorý žijeme* premietal až do augustovej okupácie, potom bol stiahnutý a napriek plánom sa nedostal ani na väčšie festivaly, ani do televízneho vysielania. Preto sa tvorcovia rozhodli vytvoriť jeho televízny pendant, hodinový dokument *Čas, ktorý sme žili* (Ladislav Kudelka, 1969), založený na rovnakom princípe – kombinácii ankety, rozhovorov, reportáží a hudby. Hotový film sa však pred verejnosť nedostal a ani sa nezachoval – možno ako príliš odvážny a kritický bol zlikvidovaný alebo odložený nevedno kam. Zachoval sa len scenár, ktorý uschoval vtedajší riaditeľ Slovenskej televízie¹².

Leto 1968

Ako v dusivej letnej atmosfére stúpalo napätie medzi reformným krídlom československej vlády a krajinami Varšavskej zmluvy, najmä Sovietskym zväzom, tak hustlo aj politické filmové spravodajstvo: tri júlové žurnály (*Týždeň vo filme* č. 28, 29, 30) priniesli reportáž z návštevy predsedu Národného zhromaždenia Jozefa Smrkovského v Bratislave, rozhovory s pracujúcimi a vedeckými pracovníkmi, reportáž z mimoriadneho zasadania bratislavských komunistov, ktoré sa konalo v dnes už neexistujúcom Parku kultúry a oddychu a ktorého bodom bol varovný „varšavský“ list z júlového stretnutia piatich krajín Varšavskej zmluvy¹³, reportáž z bratislavských ulíc s pozitívnymi reakciami na zverejnenú odpoveď našich komunistov na „varšavský list“, a napokon, svoju podporu Dubčekovi nasníмали aj filmári, pracovníci redakcie filmového žurnálu.

Na prelome júla a augusta sa v Čiernej nad Tisou uskutočnili rokovania medzi československou a sovietskou stranou a následne 3. augusta sa v Bratislave stretli predstavitelia šiestich komunistických

¹² URC, Rudolf: *Nezvestný film*. Kino Ikon, 2009, č. 1, s. 181 – 203. O ďalšom strategickom, skartovanom filme *Osudné dni* (R. Urc, 1969) pozri URC, Rudolf: *O filmoch a ľuďoch*. Kino Ikon, 2012, č. 1, s. 113 – 118.

¹³ Stretnutia sa nezúčastnilo Rumunsko ani Juhoslávia – obe krajiny prejavili podporu demokratizačnému procesu a tiež odsúdili augustový vpád vojsk na územie Československa.

a robotníckych strán. Keďže rokovania v Čiernej nad Tisou prebehli za zatvorenými dverami a existuje z nich len málo filmového materiálu, *Týždeň vo filme* č. 32 je monotematicky venovaný iba bratislavskému stretnutiu. Po dvoch letno-dovolenkových žurnáloch (č. 33 a 34) došlo k prvému výpadku periodicity v histórii žurnálu a až začiatkom septembra sa do kín dostalo dvojčíslo *Týždeň vo filme* č. 35 – 36. Vzniknutú situáciu vysvetľuje distribučný slogan k žurnálu: „19. augusta sme začali nakrúcať filmový materiál o prípravách delegátov na Mimoriadny zjazd KSS. V noci z 20. na 21. augusta okupácia našej vlasti tragicky zasiahla do pokojného života českého a slovenského ľudu a prerušila našu prácu. Prvýkrát v 24-ročnej histórii Spravodajského filmu nevyšiel filmový týždenník. Filmovať sme však neprestali... 26. augusta v nočných hodinách, v pôvodne stanovenom termíne, ale za nových neobyčajných okolností sa Mimoriadny zjazd v Bratislave začal 29. augusta v skorých ranných hodinách, po prerokovaní súčasnej politickej situácie, prijatí záverov a voľbe nových najvyšších orgánov KSS, sa skončil vyjadrením podpory Dubčekovmu vedeniu KSČ.“¹⁴ Tanky a ulice plné rozhorčených ľudí, stopy po streľbe na fasáde budovy, stopy krvi na dlažbe, delegáti mimoriadneho zjazdu ÚV KSS, nový prvý tajomník ÚV KSS Gustáv Husák po návrate z Moskvy informuje o rokovaniach a niektorých dočasných opatreniach (avizujúcich návrat cenzúry) a žurnál sa končí Husákovým plamenným prejavom s najcitovanejším výrokom „Nech odpadne, čo je kolísavé, nech odpadne, čo je oportunistické!“

Pre spravodajcov išlo o hektické dni, počas ktorých v sťažených a rizikových podmienkach nakrúcali od skorého rána a vyvolaný materiál každý deň vozili do viedenskej televízie, odkiaľ putoval do celého sveta. Režisér Ladislav Kudelka „v to isté ráno, ako prišli Rusi, išiel za Husákom na Ústredný výbor na Hlbokú (ulicu – pozn. E. F.), sprevádzal ho Fodor, natočil ho, ako si s Husákom podáva ruku a pýta sa Husáka: ‚Súduh Husák, potrebujeme materiál, potrebujeme peniaze, potrebujeme benzín, a čo máme točiť?‘ A tá veta sa zachovala: ‚Točte, čo vidíte,

¹⁴ *Týždeň vo filme* č. 35-36/1968. Online: www.skcinema.sk/ar1-sfu/sk/detail-sfu_un_cat-065228-Tyzden-vo-filme-35361968-cislo-filmoveho-zurnal

každý meter nám bude raz dobrý.“¹⁵ „Totiž, treba pochopiť, že celý ten august bola otázka v podstate, dá sa povedať, dvoch dní. Možno troch. V Bratislave. To bol 21. august, ktorý bol hektický. Kde boli streľby, všetko možné. Potom bola noc, ktorá bola plná rachoty, a ďalší deň sme nevychádzali z údivu, lebo všetky tie unavené, špinavé, zablatené a zničené vojská a technika naraz tam nebola (...) Nevedeli sme, čo máme robiť, a vtedy Černák ako šéfredaktor povedal: ‚Vážení, tie vojská niekde musia byť.‘ (...) Ja som išiel spodnou cestou, to znamená Nitra a potom Banská Bystrica, Lučenec, až po Košice, až na východné hranice. A všetko, čo som videl, som nakrúcal. (...) V Rožňave som narazil na ten rozstrieľaný hotel (...) a pri Košiciach som sa preobliekol za sedliaka. (...) a keď som vyšiel hore, skoro som zdochol. Predo mnou dole celý vojenský tábor sovietsky, stavali domce, stavali stany, tam bolo školenie, tam pochodovala nejaká jednotka. (...) Myslel som, že ma tam zastrelia. Všetky materiály, čo sme nakrúcali, sme posielali do Viedne.“¹⁶

Žurnál sa za enormného záujmu ľudí premietal štyri týždne v kine Čas. Stopnutý bol, paradoxne, na Husákov príkaz. „To sa aj stalo, no o ďalší týždeň je film opäť v kinách, tentoraz pod názvom Čierne dni, priradený k štandardnému programu. Výroba filmu v dvoch mutáciách mala teda aj ďalší význam – podarilo sa oklamať tých, ktorí chceli vidieť toto dielo čo najskôr v trezore.“¹⁷ Zmenou názvu sa žurnál preklasifikoval na dokumentárny film a ako predfilm putoval do širokej siete kín. „Práve film Čierne dni sa po všetkých búrlivých metamorfózach rokov 1968 až 1970 stal kameňom úrazu nasledujúcich previerok a politickej ostrakizácie.“¹⁸

¹⁵ Rozhovor s vedúcim výroby Pavlom Forischom. Online lexikón slovenských filmových tvorcov. Dostupný na: www.ftf.vsmu.sk/projekty2/oral-history.

¹⁶ Rozhovor s kameramanom Rudolfom Ferkom. Online lexikón slovenských filmových tvorcov. Dostupný na: www.ftf.vsmu.sk/projekty2/oral-history.

¹⁷ HUČKO, Tomáš: *Čierne dni*. Angažované spravodajské obrazy okupácie z augusta 1968. Online: <http://dokofilm.sk/filmy/cierne-dni/>. Pozri tiež: HUČKO, Tomáš: *Týždenník je zrkadlom doby*. Rozhovor s Milanom Černákom o slávnej ére filmového týždenníka, ako aj o audiovizuálnom zápise dneška. Online: <http://dokofilm.sk/rozhovor/tyzdennik-je-zrkadlom-doby/>.

¹⁸ URC, Rudolf: *Neviditeľné dejiny dokumentaristov*. Bratislava : Slovenský filmový ústav, 2017, s. 170.

Jeseň/zima 1968

Poaugustová „konsolidácia spoločnosti“ sa vo filmovom spravodajstve prejavovala pozvoľna – tanky a ťažká vojenská technika síce zmizli z očí (do odľahlejších a nenápadnejších lokalít), ale otázka „Čo bude ďalej?“ a bežné životné problémy ostali. V žurnáloch sa objavujú témy a sprievodné javy dohasínajúcej spoločenskej obrody, ale aj podprahovo provokatívne príspevky: ako v „ťažkých časoch“ a napriek panickému vykupovaniu základných potravín fungovalo zásobovanie obchodov, ako sa dobre starajú o turistov v Rumunsku¹⁹, ako sa v oknách bytov rozhorelo státisíce sviečok pri príležitosti spomienky na 24. výročie Slovenského národného povstania²⁰ (*Týždeň vo filme* č. 37), ako sa život pomaly vracia do bežných koľají, ale stopy (pamätné tabule obetiam, poškodené budovy, okupanti) po tragických udalostiach ostávajú (*Týždeň vo filme* č. 38), ako sa mnohí dovolenkári rozhodli zostať v zahraničí a vo Viedni žiadajú o politický azyl²¹ (*Týždeň vo filme* č. 39), ako na slovenských vysokých školách začal nový školský rok a čo si myslia študenti o intervencii, odchode vojsk a emigráciách (*Týždeň vo filme* č. 41), ako zahraniční študenti v Prahe začali školský rok a čo si myslia o politickej situácii (*Týždeň vo filme* č. 42), ako predsedovia rehabilitačných senátov zložili sľub a prevzali dekréty (*Týždeň vo filme* č. 43), ako sa v Bratislave začalo medzinárodné bienále mladého

¹⁹ Rumunsko sa invázie nezúčastnilo a rumunský prezident Nicolae Ceaușescu označil inváziu za chybu.

²⁰ Výročie SNP (29. augusta) patrilo medzi najvýznamnejšie politické sviatky. V lete 1968 sa mu nevenovala taká pozornosť ako po iné roky (ani vo filmovej výrobe) a aj táto „sviečková manifestácia“ bola gestom protestu.

²¹ „Podľa spoločnej správy Federálneho ministerstva zahraničných vecí a Federálneho ministerstva vnútra ČSSR emigrovalo z republiky od konca augusta 1968 do konca roka 1969 – alebo sa z cudziny do vlasti v uvedenom čase nevrátilo – okolo 103-tisíc osôb, z ktorých približne polovicu tvorili mladí ľudia vo veku do 30 rokov. Najviac emigrantov sa usadilo v Kanade, vo Švajčiarsku, v Rakúsku, v NSR atď., pričom do emigrácie odchádzali väčšinou cez Juhosláviu. Do konca roka 1970 stúpol počet tých, čo dali prednosť životu v cudzine, na vyše 137-tisíc osôb, čo bol asi dvojnásobok počtu emigrantov po februári 1948.“ In: BYSTRICKÝ, Valerián (a kol.): *Rok 1968 na Slovensku a v Československu*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2008, s. 246.

umenia DANUVIUS 1968, ktoré otvorilo priestor aj pre umelecké vyjadrenie občianskeho vzdoru²² (*Týždeň vo filme* č. 47). K pietnej spomienke na obete okupácie poslážil aj deň Pamiatky zosnulých, počas ktorého cintoríny zažiarili sviečkami (*Týždeň vo filme* č. 46).

Do popredia politického spravodajstva sa dostali rokovania o federatívnom usporiadaní republiky, 120. výročie vzniku Slovenskej národnej rady a podpísanie a prijatie ústavného zákona o česko-slovenskej federácii (*Týždeň vo filme* č. 38, 40, 41, 42, 45). Kým stránicým rokovaniam dominuje prvý tajomník ÚV KSS Husák, v mysliach a srdciach ľudí naďalej ostáva Dubček a prezident Svoboda: steny budov ešte stále zdobia fotografie oboch štátnikov a nápisy „Dubček Svoboda – to je naša sloboda“, a horehronská dedina Lučatín sa rozhodla dočasne symbolicky premenovať na Dubčekovo na pamiatku rodáka, 19-ročného Milana Lampera, zastreleného okupantmi pred Československým rozhlasom v Prahe (*Týždeň vo filme* č. 38), Smrkovský, Dubček a Černík navštevujú strategické podniky a diskutujú s robotníkmi, ktorí im prejavujú bezmedznú dôveru, v bratislavskom podniku Zlatokov vyrábajú odznaky s reliéfnou podobizňou Dubčeka a tiež so slovenským dvojkrížom k príležitosti prijatia zákona o federácii (*Týždeň vo filme* č. 40), vládna delegácia na čele s prezidentom Svobodom, Smrkovským, Černíkom a za účasti ďalších štátnych predstaviteľov, Husáka aj Dubčeka, podpisujú na Bratislavskom hrade zákon o federácii (*Týždeň vo filme* č. 45). Ostro sledovanou udalosťou bol odchod vojsk Varšavskej zmluvy z Československa 4. novembra 1968 (*Týždeň vo filme* č. 47). Bohužiaľ, odišli len armády štyroch krajín. Tá najväčšia, sovietska, si pobyt predĺžila až do roku 1991²³.

²² Bienále sa malo pôvodne začať 4. 9., presunuté bolo na termín 18. 10. – 21. 11. 1968. Viaceré diela reagovali na pražskú jar a okupáciu (Stano Filko: Katedrála humanizmu, Jozef Jankovič: Veľký pád), traja umelci (Alex Mlynárčík, Karol Lacko, Jana Želibská) na protest proti okupácii stiahli svoje diela z výstavy. Viac: KRALOVIČ, Ján: *DANUVIUS 1968 Bienále bez reprízy*. Online: [http://flashart.cz/clanek/256/DANUVIUS-1968-Bien%C3%A1le-bez-repr%C3%ADzy-\(J%C3%81N-KRALOVI%C4%8C\)](http://flashart.cz/clanek/256/DANUVIUS-1968-Bien%C3%A1le-bez-repr%C3%ADzy-(J%C3%81N-KRALOVI%C4%8C)).

²³ Masové protestné akcie proti okupácii a okupačným vojskám sa, prirodzene, do žurnálov nemohli dostať, a do konca roka 1968 sa žurnál vyhýbal aj kritickým príspevkom.

Posledný žurnál v roku 1968 (*Týždeň vo filme* č. 52) prináša súhrn udalostí, pričom navonok hlása svoju zdanlivú neutralitu. Distribučný slogan znie: „V poslednom tohoročnom čísle sa vrátíme k niektorým udalostiam roku 1968. Prežili sme ich spolu s Vami, preto ich nehodnotíme, len pripomínáme.“ Úspechy striedajú tragédie, pred divákmi defilujú štátnici a športovci: bežec s olympijským ohňom a deti s horiacimi prskavkami, slávny Golonkov gól Sovietom na zimných olympijských hrách v Grenobli²⁴ ako paralela Dubčekovho víťazného politického ťaženia, čerstvo vymenovaný prezident Svoboda s reformnými politikmi v porovnaní s osudom povojnového politického vzostupu a pádu (popravy) Vladimíra Clementisa, Martin Luther King medzi Afroameričanmi a obeť atentátu, Robert Kennedy za rečníckym pultom a vynášaný v rakve, pochmúrne daždivé počasie sprevádza augustové rokovanie v Bratislave, ktoré jeho účastníci zavŕšia podpísaním spoločného Vyhlásenia, aby sa o dva týždne vrátili na tankoch naplniť princípy „bratskej spolupráce a solidarity“²⁵, československá reprezentantka, gymnastka Věra Čáslavská²⁶ odovzdáva svoje zlaté olympijské medaily z Mexika Svobodovi, Dubčekovi, Smrkovskému a Černíkovi ako morálnym víťazom. To, čo sa nedalo vypovedať priamo, dopovedala obrazová koláž za využitia analógie, asociácie, ironie či kontrapunktu. Záver, v ktorom Dubčekova matka pri domácom vianočnom stromčeku želá šťastnejší a radostnejší nový rok, bol však ozaj mrazivý!

²⁴ Vyhrali sme 5:4 a získali striebornú medailu. V roku 1969 sa táto eufória víťazstva zopakuje po švédskych majstrovstvách sveta v hokeji.

²⁵ Počas bratislavskej porady bol odovzdaný aj tzv. pozývajúci list, podpísaný Indrom, Kolderom, Kapkom, Švestkom a Biľakom. BYSTRICKÝ, Valerián (a kol.): *Rok 1968 na Slovensku a v Československu*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2008, s. 172.

²⁶ Na letných olympijských hrách v Mexiku získala 4 zlaté a 2 strieborné medaily. Počas slávnostného ceremoniálu a sovietskej hymny prejavila nesúhlas s okupáciou Československa tichým protestom – odklonením hlavy od sovietskej víťazky. Toto gesto poznačilo jej ďalší osud a neskoršie rozhodnutie opustiť krajinu.

Dohra: Rok 1969

Pozvoľné zmeny, ku ktorým došlo v poaugustovom období, výstižne charakterizuje hlavný dramaturg Spravodajského filmu, režisér Milan Černák, spolurežisér filmu *Čierne dni*: „Proces normalizácie, ktorý začal, išiel veľmi pomaly, postupne, trval skoro dva roky. Ani Dubčeka sa nepodarilo odstaviť okamžite, stal sa predsedom národného zhromaždenia, ako odkladacie miesto bol veľvyslancom v Turecku a až potom sa povedalo naplno, že je škodca a treba ho odstrániť. No a súčasne s tým sa robili aj čistky na ostatných úrovniach, čiže bol som odvolaný z funkcie a z miesta v Spravodajskom filme, pretože stále platilo, že Spravodajský film je vlastne zo všetkých filmových štúdií najideologickejší zameraný. Tak som sa stal dramaturgom v Krátkom filme. Mali sme však šťastie, že riaditeľom Krátkeho filmu bol vtedy muž, ktorý razil heslo: ‚Bez filmárov nemôžem vyrábať filmy.‘ A všetkých tých, ktorých poodvolával, umiestnil na iné miesta, nielen v Štúdiu krátkych filmov.“²⁷

Prvé žurnály roku 1969 sa ešte niesli v znamení nádeje v kontinuálnu demokratizáciu spoločnosti: na mimoriadnom aktíve slovenských spisovateľov diskutujú osobnosti (Zora Jesenská, Roman Kaliský, Jozef Bžoch a ďalší), ktoré sa čoskoro ocitnú v nemilosti, riaditeľ Slovenského filmu Ctibor Štítnický vyznamenal slovenských hercov a režisérov, medzi nimi aj Pavla Sýkoru a Milana Černáka za filmy *Čas, ktorý žijeme* a *Čierne dni*²⁸, ktoré čoskoro poputujú do trezoru, a pracovníci Spravodajského filmu sľubujú divákovi, že ich týždenník bude po celý rok o všetkom pravdivo informovať (*Týždeň vo filme* č. 1), predseda Slovenského zväzu filmových a televíznych umelcov SloFITES, režisér Štefan Uher, odovzdáva ceny filmovým tvorcom – za prítomnosti budúcich emigrantov, kameramana Igora Luthera a novinárky a prekla-

²⁷ Rozhovor s dramaturgom a režisérom Milanom Černákom. Online lexikón slovenských filmových tvorcov. Dostupný na: www.fff.vsmu.sk/projekty2/oral-history.

²⁸ Pavol Sýkora sa už nedočkal postihov, predčasne zomrel v roku 1970, Milan Černák bol zbavený funkcie hlavného dramaturga Spravodajského filmu a bol prevelený do Dokumentárneho filmu, básnika Ctibora Štítnického v roku 1970 vo funkcii riaditeľa vystriedal normalizačný káder, básnik Pavel Koyš.

dateľky Agneše Kalinovej (*Týždeň vo filme* č. 2), Slovenská socialistická republika (SSR), ktorá vznikla k 1. januáru 1969 na základe Ústavného zákona o česko-slovenskej federácii, má nový štátny znak, novú vládu a programové vyhlásenie (*Týždeň vo filme* č. 3, 4, 5).

Práve *Týždeň vo filme* č. 5 po novinkách z domova a zo sveta uzavierajú dva zdanlivo protichodné príspevky: reportáž z výstavy fotografií a karikatúr Alexandra Dubčeka v Plzni a reportáž z reakcií, ktoré nasledovali po upálení a smrti študenta Jana Palacha: celonárodné prejavy smútku a solidarity, podpisové akcie, protestné hladovky študentov. Kým Palachov zúfalý čin chcel vyburcovať spoločnosť z letargie, Dubček ako obeť mocenských záujmov sa do pamäte „generácie 68“ vryl tak trochu ako karikatúra nerealizovateľnej utópie „socializmu s ľudskou tvárou“. Jeho kariérna dráha a historická misia boli v roku 1969 na konci: v apríli 1969 bol odvolaný z funkcie prvého tajomníka ÚV KSČ a v roku 1970 vylúčený zo strany. „Rok 1969 prináša postupné zmeny, ktoré sa stále viac vzdávajú ideám pražskej jari. V médiách sa spočiatku ešte veľa otvorene diskutuje, ale aj ony sa dostávajú do starých koľají: 25. výročie oslobodenia je opäť príležitosťou „budovať a chrániť socialistickú vlasť“ – ako ináč – po boku veľkého Sovietskeho zväzu...“²⁹

Dokumentárny film

Výsadou spravodajských filmov (pokiaľ nešlo o monotematický žurnál) bola rýchlosť a stručnosť, keďže jednotlivé príspevky trvali len niekoľko sekúnd až minút, a tie témy (aktuálne, závažné), ktoré stáli za väčšiu pozornosť, boli podrobnejšie spracované dokumentaristami. Dokumentárny film, na rozdiel od žurnálu, poskytoval nielen väčší priestor, ale aj osobnejšie, autorské hľadisko, analytický rozmer či zasadenie do širšieho kontextu. V hodnoteniach kameramanskej tvorby a krátkometrážnej produkcie roku 1968 zaznieva, že pod vplyvom silných udalostí vznikli diela, v ktorých bol dôležitejší obsah než forma.

²⁹ ČERNÁK, Milan: *Po jari prišla mrazivá augustová smršť*. In: *Týždeň vo filme 1945 – 1990*. DVD bulletin. Bratislava : Slovenský filmový ústav, 2014, s. 15.

„Hneď na začiatku roku 1968 prišla reakcia na politickú klímu a to, čo sa dialo, sa dostalo na plátno veľmi rýchlo, aj keď nespracované a surové, ale predsa len s vnútorným pocitom, že sa to musí dostať do verejnosti.“³⁰ „Autor tam ustupuje do pozadia, pretože veci sú také silné, že fakty sú príliš silné, aby on vystupoval ešte so spracovateľským vplyvom na fakty.“³¹

Skúsenejší režiséri sa púšťali do páľčivých tém s čo najvyššou mierou autenticity, prinášali dovtedy nevypovedané svedectvá a zamľčané prípady. Film *Leopoldovská pevnosť* (Ladislav Kudelka, 1968) je o histórii jednej z najkrutejších väzníc v komunistickom Československu, v ktorej sa vedľa seba ocitli nebezpeční kriminálnici, politickí väzni, vojnoví zločinci aj vojnoví hrdinovia, kňazi a ďalší nespravodlivo odsúdení. O živote za múrmi väznice vypovedajú bývalí väzni – medzi nimi predstaviteľ obrodného procesu roku 1968, literárny historik a diplomat Eduard Goldstücker, väznený v 50. rokoch, a čerstvo amnestovaný Alexander Mach, hlavný veliteľ Hlinkovej gardy a prominent vojnového slovenského štátu.

Film *Ideály* (Štefan Kamenický, 1968) prostredníctvom archívnych materiálov konfrontuje ideály 50. a 60. rokov, spontánny i povinný budovateľský optimizmus, boj proti nepriateľom štátu a vieru v humanizmus a socializmus s ľudskou tvárou. Skrytá kamera sníma vilovú štvrť v Prahe na Smíchove a v pokoji žijúcich, penzionovaných strojcov politických procesov 50. rokov, Karola Bacílka, Viliama Širokého aj Antonína Novotného, dáva ich do kontrastu s osudmi ich obetí, Rudolfa Slánského a Vladimíra Clementisa a s ikonami pražskej jari, Alexandrom Dubčekom a Ludvíkom Svobodom. Eufóriu zo zvolenia nového prezidenta Ludvíka Svobodu zaznamenal aj mimoriadne rýchlo vyrobený reportážny film *Návšteva prezidenta* (Leopold Bródy, Rudolf Ferko, 1968) – z jeho návštevy v Bratislave 22. a 23. apríla 1968.

V šesťdesiatych rokoch sa naplno rozvinul kritický dokumentarizmus, režiséri čoraz otvorenejšie poukazovali na systémové zlyhania

³⁰ Leopold Bródy. In: *Beseda o kameramanskej tvorbe* (stenografický záznam), Bratislava (14. 2. 1969), s. 37. ODKS SFÚ.

³¹ Vojtech Andreášsky. In: *Stenografický protokol z diskusie o tvorbe dokumentárneho filmu v roku 1968*. Piešťany (4. 3. 1969), s. 8. ODKS SFÚ.

a odvážnejšie sa púšťali do odkrývania politických represíí predchádzajúceho obdobia. Už v roku 1964 vznikol takmer hodinový dokument *Monológy* (Martin Slivka, Miloslav Kubík) o nevyjasnenej smrti armádneho a partizánskeho veliteľa Ľudovíta Kukorelliho z partizánskeho oddielu Čapajev. Životom a smrťou slovenského politika Vladimíra Clementisa, odsúdeného vo vykonštruovanom politickom procese, sa zaoberá film *Nedokončená kronika* (Rudolf Urc, 1967). Stredometrážny film *Generáli* (Rudolf Urc, Dušan Kulíšek, 1969) je dokumentárnou rekonštrukciou priebehu Slovenského národného povstania, v ktorom dôležitú úlohu zohrali povstaleckí velitelia Ján Golian a Rudolf Viest.

Dlhodobým problémom, na ktorý dokumentaristi poukazovali, bol zaostalý život na vidieku. Až v roku 1968 sa do distribúcie dostal krátky film *Zakliata dolina* (Štefan Kamenický, 1966) o východoslovenskej dedine Stakčín, v ktorej vládla chudoba, alkoholizmus a deti namiesto učenia pracovali na poli. Film *Roľníci* (Jaroslav Pogran, 1969) je ostrou kritikou násilnej kolektivizácie 50. rokov, ktorá vyvolala v ľuďoch nedôveru v socializmus. Hoci vznikol na jar 1969, múry domov ešte stále zdobili zapálené heslá (Buďte s nami, Pravda víťazí, Dubček – Svoboda) a príbytky prostých ľudí zdobili fotografie svätcov aj politikov, Dubčeka a Svobodu. Represívne päťdesiate roky sa negatívne podpisali aj na obyvateľoch podtatranskej obce Nižná Šuňava, keď počas „Akcíe K“³² v júni 1950 bránili svojho farára pred odvečením. Krvavý boj medzi občanmi, vojakmi a milicionármi si vyžiadal veľa zranených a nespravodlivo odsúdených. Film *Obec plná vzdoru* (Ladislav Kudelka, 1969) vznikol v čase rehabilitácie týchto občanov, ktorí vo výpovediach na kameru prejavovali vieru v Dubčeka a Svobodu, „každú nedeľu dáme na modlitbu, aby Pán Boh sprevádzal ich kroky, aby len mohli ďalej viesť našu vlasť“.

Ďalšie dva filmy sa zamerali na likvidáciu ženských reholí v rámci „Akcíe R“ v auguste 1950 a na súčasný život rehoľníčok. Film *Intolerancia* (Ladislav Kudelka, 1969) je kritickým pohľadom na zlú situáciu sestier viacerých rádov katolíckej cirkvi na Slovensku. Sugestívne výpovede o prežitých hrôzach v 50. rokoch umocňujú zábery stiesnených

³² Išlo o celoštátnu násilnú likvidáciu mužských kláštorov. Viac k udalosti pozri: <https://www.sunava.sk/obec-2/historia/v-novych-casoch-1945-1989/>.

priestorov, v ktorých skromne žijú rehoľné sestry odsunuté na okraj spoločnosti, bez možnosti vykonávať svoje poslanie. Navyše, situácia rehoľných sestier na Slovensku bola oveľa horšia než v Čechách. Vidieť to aj vo filme *Moja teta Vincencia* (Július Matula, 1969) – osobnom portréte rehoľnej sestry, ktorá v rámci svojej rehole slúžila v českom Ústave sociálnej starostlivosti.

Všetky spomenuté dokumentárne filmy (a mnohé ďalšie) už v priebehu roku 1969 boli zavreté do trezoru, niektoré sa nedostali ani do distribúcie. A nešlo len o sociálno-kritické či politicky závadné snímky. Do trezoru putoval, napríklad, aj reportážny film *Hokej '69* (Milan Černák, 1969) z marcových Majstrovstiev sveta v ľadovom hokeji v Štokholme, na ktorých československí hokejisti dvakrát porazili mužstvo Sovietskeho zväzu a získali striebro. Táto „odveta“ sa stala symbolom celonárodného odporu voči okupantom a veľkolepé domáce oslavy víťazstva sa zmenili na masové protisovietske protesty, ktoré však sprevádzali provokačné akcie zo strany Štátnej bezpečnosti. Politická odveta z Moskvy nedala na seba dlho čakať: prvého tajomníka komunistickej strany Alexandra Dubčeka už v apríli nahradil Gustáv Husák, ktorý naplno rozbehol proces normalizácie spoločnosti.

Literatúra

- ANDREÁNSKY, Vojtech: *Stenografický protokol z diskusie o tvorbe dokumentárneho filmu v roku 1968*. Piešťany (4. 3. 1969), s. 8. ODKS SFÚ.
- BRÓDY, Leopold: *Beseda o kameramanskej tvorbe (stenografický záznam)*. Bratislava (14. 2. 1969). ODKS SFÚ.
- BYSTRICKÝ, Valerián (a kol.): *Rok 1968 na Slovensku a v Československu*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2008.
- HUČKO, Tomáš: *Čierne dni*. Angažované spravodajské obrazy okupácie z augusta 1968. Online: <http://dokofilm.sk/filmy/cierne-dni/>.
- HUČKO, Tomáš: *Týždenník je zrkadlom doby*. Rozhovor s Milanom Černákom o slávnej ére filmového týždenníka, ako aj o audiovizuálnom zápise dneška. Online: <http://dokofilm.sk/rozhovor/tyzdennik-je-zrkadlom-doby/>.
- LIPTÁK, Ľubomír: *Slovensko v dvadsiatom storočí*. Bratislava : Kalligram, 2011.

KRALOVIČ, Ján: *DANUVIUS 1968 Bienále bez reprízy*. Online: [http://flashart.cz/clanek/256/DANUVIUS-1968-Bien%C3%A1le-bez-repr%C3%ADzy-\(J%C3%81N-KRALOVI%C4%8C\)](http://flashart.cz/clanek/256/DANUVIUS-1968-Bien%C3%A1le-bez-repr%C3%ADzy-(J%C3%81N-KRALOVI%C4%8C)).

Online lexikón slovenských filmových tvorcov. Dostupný na: www.ftf.vsmu.sk/projekty2/oral-history.

SIKORA, Stanislav: *Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku*. Bratislava : Pro Historia, o. z., Historický ústav SAV, 2008.

Týždeň vo filme 1945 – 1990. DVD bulletin. Bratislava : Slovenský filmový ústav, 2014.

URC, Rudolf: *Neviditeľné dejiny dokumentaristov*. Bratislava : Slovenský filmový ústav, 2017.

URC, Rudolf: *Nezvestný film*. Kino Ikon, 2009, č. 1, s. 181 – 203.

URC, Rudolf: *O filmoch a ľuďoch*. Kino Ikon, 2012, č. 1, s. 113 – 118.

„Osmičky“ vo vývoji slovenskej hudby 20. storočia

Ľubomír Chalupka

Abstract

“Eights” in the Development of Twentieth-century Slovak Music

While following such a complex system such as Slovak music culture in the twentieth century defies a mechanical periodic division, certain memorable years in its development can still be observed. The focus in this paper is on those years ending in “eight” which were inspired by the important year of 1918 when the Czechoslovak Republic was born. The birth of the Czechoslovak Republic created an obligation for Slovak music culture to break away from previous bonds with the unfavourable conditions of the Austro-Hungarian monarchy, search for contacts within Czech music that showed developmental potential, and defend its own existence. Slovak music was able to present more significant and creative results as well as a developed sense of confidence by 1928. In 1938 an intersection of positive and negative developments occurred. Positive developments were seen in the deepening of the professional nature of Slovak compositional work as well as organizational skills. Negative features were represented by the political events which led to the breaking of Czechoslovakia on the brink of the Second World War. The year 1948 was marked by a change in the socio-political system which also affected the domain of cultural-artistic activities. Slovak music was exposed to the totalitarian pressure of doctrines in the form of socialist realism. Attempts to break this pressure are linked with 1958, when the first unconventional pieces from the younger generation of composers were produced. However, they were strictly criticized for their free choice of means of composition. Ten years later in 1968, the representatives of this generation found themselves at the peak of their creative endeavours and findings, embodied in the organization of the first edition of the Smolenice seminars for contemporary music. The occupation of Czechoslovakia in August of the same year caused protests throughout society which

Slovak musicians also participated in. The calls for freedom, the independence of music institutions, and the departure of the occupying army led to the Special Convention of the Association of Slovak Composers in February 1969. The subsequent onset of normalization saw a serious interference in the formed level of Slovak music, with punishments being meted out to several musicians. In 1978 some musicians were able to gradually return to the Slovak music scene, and members of an emerging generation of composers began to introduce themselves to the public during that same year. Some of them took part in activities in 1988 which anticipated the revolutionary changes in Czech and Slovak society in November of the following year. The request for creative freedom, the possibility to gain experience abroad, and equality in generational and stylistic comparison became current issues.

Key words: Slovak music, development, twentieth century, periodic division, external pressure, internal tendencies

Ak by sme, inšpirovaní tohtoročným centenáriom od vzniku Česko-slovenskej republiky, ktorý má dátum končiaci „osmičkou“, mali predpokladať číselnú symboliku odohrávajúcich sa dôležitých historických udalostí na Slovensku, priznali by sme síce nášmu predpokladu určitú „eleganciu“, ale aj mechanickosť takej periodizácie, ktorá segmentuje vývoj napríklad po desaťročiach. Taká by vyplývala z názvu nášho príspevku. Tým viac takáto mechanickosť hrozí, ak ide v našom prípade o udalosti späté s vývojovými premenami slovenskej hudobnej kultúry, dynamicky profilovanej sústavy, ktorej štruktúra je jednak nesmierne bohatá a vnútorne zložitá, až niekedy protirečivá. Máme na mysli skutočnosť, že táto sústava sa formovala v znamení nespornej, prvýkrát cieľavedome nasmerovanej profesionalizácie slovenskej hudby, spojenej s viacerými faktormi jej takrečeno „obhajoby“, ale aj prítomnosťou niektorých regresívnych črt¹. Spomeňme niektoré z faktorov jej formovania. Na prvom mieste predpokladáme koexistenciu a niekedy aj napätie medzi tzv. heteronómnym a autonómnym prostredím pôsobiacim na genézu, vznik a vývojovú profiláciu umeleckých kultúr, vychádzajúc z faktu, že vývoj slovenskej hudby, hudobnej kultúry, života

¹ Bližšie pozri CHALUPKA, Lubomír: *Cestami k tvorivej profesionalite*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2015.

a tvorivých iniciatív prebiehal v konkrétnom historicko-spoločenskom a politickom prostredí². Toto heteronómne prostredie predstavovalo počas 20. storočia (napríklad z hľadiska príslušnosti slovenskej kultúry do určitej politickej formácie) až 7 režimov – vývoj pred rokom 1918 v rakúsko-uhorskej monarchii, medzivojnové obdobie v novozaloženej Československej republike, roky vojnového slovenského štátu, krátky trojročný vývoj v obnovenom demokratickom Československu, začlenenie našej krajiny do ideologickej a mocenskej sféry Sovietskeho zväzu trvajúce vyše 40 rokov, deštrukcia totalitného systému po novembri 1989, samostatnosť Slovenskej republiky od 1. januára 1993. Do periodicity týchto politicko-spoločenských premien sa dostali aj niektoré dátumy končiace anotovanými „osmičkami“, na čo neskôr poukážeme. Na druhej strane treba predpokladať aj historické udalosti a premeny prebiehajúce v autonómnej sfére formovania slovenskej hudobnej kultúry, teda v oblasti tvorivých a organizačných iniciatív, na ktorých participovali slovenskí hudobníci, činní ako skladatelia, interpreti, muzikológovia, publicisti, manažéri, resp. zakladajúci, riadiaci a zodpovední pracovníci jednotlivých hudobných inštitúcií na Slovensku. Mnohé tieto vnútorne motivované iniciatívy prebiehali niekedy v súlade s heteronómnymi faktormi vývoja a často pod ich tlakom, ale vykazovali aj momenty stojace s nimi v rozpore, umelecký vývoj totiž mechanicky nekopíroval spoločensko-politické reálie, ale mal svoju vlastnú dynamiku i periodizáciu.

Ďalším faktorom, ktorý poznačuje skúmanie vzťahu heteronómnej a autonómnej sféry vývoja slovenskej hudobnej kultúry v uplynulom storočí, je prelínanie kontinuálnych a diskontinuálnych momentov, teda úkaz pretrvávania určitých javov napriek vytýčeniu zdanlivo jasných periodizačných predelov. Preto aj určenie konkrétnych rokov v skúmanom 20. storočí – v našom prípade tých, ktoré sa končili „osmičkou“ – môže byť pre postihnutie statiky a dynamiky vývoja slovenskej hudobnej kultúry len orientačné. Podobne orientačné, aj keď prehľadné je sledovanie vývojových premien v segmentácii do

² K charakteristike heteronómnej a autonómnej vrstvy formovania hudobného vývoja pozri KRESÁNEK, Jozef: *Hudobná historiografia*. Bratislava : Univerzita Komenského, 1981, s. 108 – 111.

jednotlivých decénií 20. storočia, napr. „40. roky“³ a pod., resp. určenie periodizačných predelov, vyplývajúcich z politicko-spoločenských udalostí, ako roky 1917⁴, 1918, 1945, 1948, 1989. S takýmto prístupom sa stretávame aj v dvoch rozsiahlych syntetických kolektívnych tituloch, nazvaných *Dejiny slovenskej hudby*. V prvom z nich je pohľad na najnovšiu vývojovú etapu – 20. storočie – segmentovaný do dvoch kapitol: *Rozkvet hudobného života a zápas o modernú orientáciu slovenskej hudby v samostatnom štáte*, *Rozkvet slovenskej národnej hudby po víťazstve národnej a demokratickej revolúcie*⁵. Oba „rozkvety“ v názve naznačujú úsilie vtedajších historikov vidieť domáci vývoj v pozitívne a lineárne vzostupne načrtnutých trajektoriách, kde konštantnou sa stala kategória „národnosti“ podporená kultúrno-politickými reáliami – rokmi 1918, resp. 1948. V druhom syntetickom titule sa rovnaké storočie člení na dve kapitoly, lakonicky a odideologizovane nazvané *Vývoj slovenskej hudby v prvej polovici 20. storočia*, *Vývoj po roku 1945*⁶.

Dôležitým impulzom pre identifikáciu a vysvetlenie viacerých úkazov, resp. „príbehov“ a „zápletiiek“⁷ spojených s domácim vývojom je vzťah sebaidentifikačnej a akulturačnej kultúrno-genetickej ambície⁸,

³ Pozri zborník *Štyridsiate roky 20. storočia v slovenskej literatúre*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2006.

⁴ Napr. rok 1917, kedy sa v Rusku uskutočnila „Veľká októbrová socialistická revolúcia“, sa chápal ako počiatočný impulz pre vývoj „moderne“ orientovanej slovenskej hudby. Pozri BURLAS, Ladislav – MOKRÝ, Ladislav: *40 rokov slovenskej hudby*. Slovenská hudba, 1, 1957, č. 8 – 9, s. 245 – 254. Problematikou takto ideologicky motivovanej periodizácie sa zaoberá štúdia CHALUPKA, Lubomír: *Slovenská kompozičná tvorba 20. storočia v zrkadle revolučných premien*. In: *Studia Academica Slovaca* 46. Bratislava : Univerzita Komenského 2017, s. 73 – 85.

⁵ *Dejiny slovenskej hudby*. Bratislava : SAV, 1957, s. 340 – 521.

⁶ *Dejiny slovenskej hudby od najstarších čias po súčasnosť*. Bratislava : ASCO, 1996, s. 259 – 341.

⁷ „Zápletky“ vo vývoji ako jadro historiografického poznania sa predpokladajú v knihe VEYNE, Paul: *Ako písať o dejinách*. Bratislava : Chronos, 1998.

⁸ Tento vzťah je vymedzený a skúmaný v rámci analýzy a hodnotenia konkrétneho vývojového obdobia a tvorivej iniciatívy v knižných prácach BURLAS, Ladislav: *Slovenská hudobná moderna*. Bratislava : Obzor 1983; CHALUPKA, Lubomír: *Slovenská hudobná avantgarda*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2011. Všeobecnejšie k problematike akulturácie sa vyslovili autori štúdií AVENARIUS, Alexander: *Akul-*

z ktorého vyplývala striedavá otvorenosť, resp. uzatvorenosť slovenskej hudby voči podnetom z okolitého kultúrneho prostredia. Špecificky to platilo najmä pre prijímanie podnetov z hudobnej kultúry nám najbližšej, teda českej, s ktorou sme aj vďaka dlhoročnému súžitiu v jednom štátnom útvare zdieľali spoločné osudy⁹. Slovenská hudba bola zároveň aj súčasťou stredoeurópskej, resp. celoeurópskej hudobnej kultúry, mohla z nej čerpať vývojové impulzy a inšpirácie, najmä tie, ktoré pre domáce prostredie znamenali nové, nevšedné a príťažlivé obohacovania.

Ak napriek uvedeným metodologickým postulátom budeme v zmysle nášho príspevku chronologicky postupovať formou zastavenia a zamyslenia sa pri jednotlivých „osmičkových“ rokoch, spomenieme fakty, udalosti, „zápletky“ i problémy, ktoré sa s uvedenými rokmi spájajú, s konštatovaním ich genézy, resp. spôsobov „doznievania“. Čerpať hodláme z priesečníka heteronómnej a autonómnej sféry vývojových premien slovenskej hudobnej kultúry.

Rok 1918, konkrétne 28. október, kedy bola v Prahe vyhlásená Československá republika a o dva dni neskôr sa k idei spoločného štátu Čechov a Slovákov prostredníctvom martinského Memoranda vyslovili aj slovenskí predstavitelia, znamenal, ale aj neznamenal ostrý predel. Vojna sa síce skončila kapituláciou Rakúska-Uhorska, ale pokoj nebol nastolený automaticky. Najmä v súvislosti s Bratislavou sa uvažovalo, aj vzhľadom na jej asymetrickú polohu, o rôznych možnostiach existencie mesta – napr. v súvislosti s názvom „Wilsonov“ (ako prejav úcty vtedajšiemu prezidentovi USA Woodrowovi Wilsonovi, podporovateľovi idey zrodu Československa) malo mať toto mesto štatút slobodného sídla, a vzhľadom na značný počet nemeckého a maďarského obyvateľstva si naň činili nárok aj nové nástupnícke štáty po rozpade rakúsko-uhorskej monarchie – Rakúsko a Maďarsko, hrozila

turačné procesy v historickom prostredí. Slovenské pohľady, 109, 1993, č. 2, s. 36 – 40; CHALUPKA, Lubomír: *Akulturačné procesy v slovenskej hudbe. Slovenská hudba*, 33, 2007, č. 3 – 4, s. 317 – 328.

⁹ CHALUPKA, Lubomír: *Česko-slovenské hudobno-kultúrne vzťahy z vývojového hľadiska*. In: *Studia Academica Slovaca* 42. Bratislava : Univerzita Komenského, 2013, s. 229 – 244.

dokonca občianska vojna. Až v máji 1919 sa situácia aj následkom prítomnosti československého vojska upokojila a mesto sa stalo súčasťou novovzniknutej republiky, krajinským centrom pre Slovensko a získalo názov Bratislava¹⁰. Východné územie Slovenska muselo navyše v roku 1919 odolávať vojskám Maďarskej republiky rád, boľševického útvaru, ktorý v Budapešti ustanovili krátko po ukončení vojny. Hektické udalosti sa v súvislosti so vznikom Československa premietli aj do oblasti slovenskej hudobnej kultúry. Tá stála pred niekoľkými dôležitými úlohami: zbaviť sa dovtedajších dominujúcich kultúrnych väzieb na Budapešť a Viedeň, ďalej hľadať konsenzus v budovanom česko-slovenskom kontexte, v rámci ktorého pôsobili v prvých rokoch existencie ČSR dve tendencie – idea čechoslovakizmu hlásaná z Prahy, hlavného mesta republiky, a autonomistické tendencie, ktorým prekážala zmena štylizácie v dvoch prípravných politických dokumentoch zostavených v USA (v roku 1915 sa v texte tzv. Clevelandskej dohody počítalo s federálnym usporiadaním spolužitia Čechov a Slovákov ako rovnocenných národov, v tzv. Pittsburskej dohode z jari 1918 sa deklaroval viac centralistický útvar). Ak sledujeme kontinuitu v tvorbe niektorých skladateľov, tak spomínané politické zmeny sa neprejavili napríklad na tvorbe Alexandra Albrechta, vzdelaného v Budapešti, pôsobiaceho od roku 1908 v Bratislave. Jeho *Klavírne kvinteto* (1913), pieseň *Pieta* pre hlas a klavír (1917), *Sláčikové kvarteto* (1919) a pieseň *Noc* (1922) čerpajú z identického štýlotvorného základu.¹¹ Ukončenie vojny znamenalo demobilizáciu trnavského regenschoriho Mikuláša Schneidra-Trnavského (1991 – 1958), návrat z ruského zajatia skladateľa a klaviristu Frica Kafendu (1883 – 1963) a zbormajstra Miloša Ruppeldta (1881 – 1943) z Nemecka¹². Títo vzdelaní hudobníci, absolventi Konzervatória v Prahe, resp. v Lipsku, ponúkli svoje odborné vedomosti

¹⁰ DVOŘÁK, Pavel: *Piata kniha o Bratislave*. Bratislava : Rak, 2012.

¹¹ KLINDA, Ferdinand: *Alexander Albrecht*. Bratislava : SVKL, 1959.

¹² K osudom slovenských hudobníkov počas 1. svetovej vojny pozri štúdiu CHALUPKA, Lubomír: *Inter arma (non) silent Musae. Slovenská hudba v rokoch 1. svetovej vojny*. In: *Studia Academica Slovaca* 43. Bratislava : Univerzita Komenského, 2014, s. 57 – 68.

zrodenému Československu¹³. Do Bratislavy sa presťahoval moravský priaznivec slovenskej hudby, organizačne zdatný Alois Kolísek. Pomerne rýchlo sa eufória z priaznivého česko-slovenského hudobno-kultúrneho kontextu a rýchlo poskytovanej odbornej pomoci Slovákom zo strany českých hudobníkov prejavila na zakladaní perspektívnych hudobných inštitúcií, ktoré dovtedy slovenským hudobníkom chýbali¹⁴. V roku 1919 vzniklo Družstvo Slovenského národného divadla (ďalej SND) s opernou scénou a Hudobná škola pre Slovensko, v roku 1920 amatérsky orchester Slovenská filharmónia, v roku 1921 sa na novozriadenej Filozofickej fakulte Univerzity Komenského začala výchova na piatich odborných katedrách, medzi nimi aj na Katedre (vtedy Seminári) hudobnej vedy pod vedením prof. Dobroslava Orla, v roku 1926 začala v bratislavskej odbočke pražského Radiojournalu fungovať hudobná redakcia. Keď prvotriedny orchester Česká filharmónia zorganizoval na jar 1920 v Prahe koncert s ponukou uviesť symfonické skladby slovenských autorov, znamenalo to nesmierne významnú vzpruhu pre autorov, ktorí dovtedy tvorili v izolácii v mieste svojho pôsobenia – Mikuláša Moyzesa (1872 – 1944) v Prešove, Viliama Figuša-Bystrého (1875 – 1937) v Banskej Bystrici a Mikuláša Schneidra v Trnave. M. Moyzes sa preorientoval na komornú inštrumentálnu hudbu, Figuš sa rozhodol napísať operu na epickú báseň Andreja Sládkoviča *Detvan*. Schneider mal záujem presídiť do Bratislavy, aby pomáhal pri prvých etapách rozvoja slovenského hudobného života. Vyskytol sa aj opačný efekt. Keď sa po roku 1918 presťahoval na Slovensko skladateľ, hymnológ a pedagóg Ľudovít Izák, dlhodobo pôsobiaci v Budapešti na slovenskej evanjelickej škole, väzby na jeho pôvodné pôsobisko boli také silné, že v nových pomeroch vo svojej vlasti sa nedokázal zorientovať.

Pri príležitosti 10. výročia Československej republiky sa v roku 1928 pripravovala aj v Bratislave oslava, na ktorú pozvali prezidenta T. G. Masaryka. V rámci oslavy sa naplánovalo slávnostné predstavenie v Opere Slovenského národného divadla. Malo byť premiérové uvedenie

¹³ CHALUPKA, Lubomír: *Cestami k tvorivej profesionalite*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2015, s. 60 – 109.

¹⁴ HRČKOVÁ, Nada: *Tradícia, modernosť a slovenská hudobná kultúra*. Bratislava : Litera, 1996.

nové dielo Figuša-Bystrého, opera *Detvan*. Voči tomuto uvedeniu protestoval v tlači vtedy len 19-ročný študent 1. ročníka FF UK Ivan Ballo, ktorý si zdokonaľoval svoj rozhľad návštevami operných predstavení v Prahe, Brne, Viedni, Budapešti a absolvoval aj skúšky na chystanú operu. Tvrdil, že *Detvan* nie je reprezentatívnym dielom novej slovenskej hudby, je to len spevohra popretkávaná ľudovými piesňami a nie profesionálny dramatický útvar, preto Figušova opera v rámci osláv napokon neodznela. V tomto postoji mladíka I. Balla sa demonštrovala vzácna vec, umeleckosť sa kládla nad silenú slovenskosť¹⁵. Vnútorne dispozície pre rozvoj skutočne profesionálnej úrovne slovenskej hudby tu však boli. Od januára 1928 začala pôvodná Hudobná škola pre Slovensko fungovať pod novým názvom: Hudobná a dramatická akadémia, čo bolo výsledkom premyslenej manažérskej činnosti riaditeľa školy – skladateľa Frica Kafendu, ktorý na škole zriadil činoherné a kompozičné oddelenie¹⁶. Tým sa bratislavská inštitúcia dostala na úroveň pražského a brnenského konzervatória. V roku 1928 ukončil svoje štúdium kompozície v Prahe Alexander Moyzes (1906 – 1984). Jeho absolventským dielom bola *Symfónia*, prvé dielo tohto typu v novodobej slovenskej hudobnej tvorbe. Zo strany českých hudobníkov panovala voči rodiacej sa slovenskej hudbe ešte určitá skepsa. Na jar 1928 predniesol v bratislavskej Umeleckej besede prvý absolvent Katedry hudobnej vedy na FF UK Antonín Hořejš úvahu *O slovenskej hudobnej tvorbe*, ktorú aj publikoval. V nej formuloval, že súčasná hudobná tvorba na Slovensku je „na holičkách, nemá žiadnu osobnosť, ktorá by tvorila na úrovni a na budúcich 10 rokov si nerobí ani nádej, že by sa takáto osobnosť mohla zjaviť.“ Keď na jeseň toho istého roku usporiadal Alexander Moyzes v Bratislave komorný koncert zo svojich nových skladieb, Hořejš naraz zmenil svoje stanovisko a nadšený z Moyzesoých uvedených diel napísal, že nová slovenská hudba má už „modernú úroveň“¹⁷. V nasledujúcich rokoch sa potom stal nadšeným glosátorom nových premiérových diel, nie len od A. Moyzesa, ale aj od jeho

¹⁵ Ivan Ballo a opera SND (zborník). Bratislava : Národné divadelné centrum, 1995.

¹⁶ PALOVČÍK, Michal: *Frico Kafenda*. Bratislava : SVKL, 1957.

¹⁷ BURLAS, Ladislav: *Slovenská hudobná moderna*. Bratislava : Obzor, 1983, s. 64 – 65.

o niečo mladších generačných druhov, Eugena Suchoňa (1908 – 1993) a Ladislava Holoubka (1913 – 1994). Pozitívne ladenú diagnózu zapracoval aj do svojej rozsiahlej kapitoly o slovenskej hudbe, uverejnenej v rámci encyklopedického diela *Československá vlastivěda*, vydaného v Prahe v roku 1935¹⁸. Už spomínaný mladý kritik Ivan Ballo až tak jednoznačne pozitívne naladený nebol. Jeho kritický postreh na spomínaný koncert v jeseni 1928 z tvorby A. Moyzesa sa viazal na prílišné experimentovanie prítomné v niektorých programovaných dielach mladého skladateľa, napr. ako nevhodné sa mu javili jazzové prvky¹⁹.

V roku 1938 disponovala slovenská hudobná kultúra už prvými pozoruhodnými výsledkami. V oblasti skladateľskej tvorby bol aktívnym Alexander Moyzes, vedúci kompozičnej triedy na Hudobnej a dramatickej akadémii. S jeho menom sa spája prienik nových slovenských skladieb na významné podujatia v zahraničí, napríklad v roku 1935 bolo v rámci festivalu Medzinárodnej spoločnosti pre súčasnú hudbu (ISCM) konaného v Prahe uvedené *Dychové kvinteto*, o rok neskôr v Stuttgarte predohra *Jánošíkovi chlapci*, o Moyzesove skladby malo záujem renomované vydavateľstvo Universal Edition vo Viedni. V roku 1938 pripravil A. Moyzes na vysielanie v bratislavskom rozhlase montáž *Spievajú, hrajú, tancujú* ako dôkaz profesionálneho prístupu k slovenskému hudobnému folklóru. Moyzesovi prví odchovanci, skladatelia Andrej Očenáš (1911 – 1995) a Dezider Kardoš (1914 – 1991) nastúpili k Vítězslavovi Novákovi do Prahy na Majstrovskú školu tamojšieho konzervatória. Ďalší Moyzesov odchovanec – Ladislav Holoubek (1913 – 1994) v roku 1938 napísal svoju prvú operu *Stella*, neskôr inscenovanú na pôde Opery SND. Táto inštitúcia bola mimoriadne otvorená uvádzaniu pôvodnej opernej tvorby, napr. zásluhou dirigenta Karla Nedbala v Bratislave odznali nové diela mladých sovietskych skladateľov Sergeja Prokofjeva a Dmitrija Šostakoviča²⁰.

¹⁸ HOŘEJŠ, Antonín: *Slovenská hudba*. In: *Československá vlastivěda, díl VIII*. Praha : Horizont, 1935, s. 565 – 597.

¹⁹ BALLO, Ivan: *Mikuláš a Alexander Moyzes*. Slovenské pohľady, 44, 1928, č. 12, s. 816 – 818.

²⁰ K profilácii Opery SND pozri príspevky LAJCHA, Ladislav: *Zápas o zmysel a podobu SND*. Bratislava : Divadelný ústav, 2000; ZVARA, Vladimír: *Hudba a hudobné*

Premiéru malo aj nové dielo Eugena Suchoňa, kantáta *Žalm zeme pod-karpatskej* pre tenor, miešaný zbor a orchester. Spomínaný kritik Ivan Ballo uverejnil po uvedení kantáty rozsiahlu úvahu v časopise Štefánikovej spoločnosti *Jednota*, vydávanom v Prahe, v ktorej priblížil dovtedajší Suchoňov umelecký vývoj²¹. Celkovo sa v roku 1938 hudobný život na Slovensku rozvíjal pozoruhodným tempom, v nadväznosti na predchádzajúce aktivity a pravidelné hostovania významných umelcov zo zahraničia. Napr. v kúpeľnom meste Trenčianske Teplice sa uskutočnil druhý ročník Medzinárodného festivalu komornej hudby, prvého podujatia svojho druhu v Európe, ktorý umožnil stretnutie popredných komorných telies zo zahraničia, ale aj prezentáciu nových slovenských skladieb v užitočnej medzinárodnej konfrontácii²². Tento priaznivý vývoj však pomerne rýchlo a abruptívne ovplyvnili vonkajšie politické udalosti. Zosilneli autonomistické aktivity Slovenskej ľudovej strany, Mníchovský diktát 30. septembra a následné rozhodnutie Viedenskej arbitráže viedli k okliešteniu územia Československej republiky a signalizovali stratu dovtedajšieho demokratického systému, ktorý umožnil aj rast profesionálnej slovenskej hudobnej kultúry. Ku sklonku roku 1938 boli viacerí českí hudobníci a pedagógovia pôsobiaci na Slovensku nútení vrátiť sa do Čiech (medzi nimi napr. aj prof. Dobroslav Orel, následkom čoho sa prerušilo vychovávanie novej muzikologickej generácie na bratislavskej univerzite)²³. Na protest voči týmto udalostiam sa rozhodol dvadsaťdeväťročný kritik Ivan Ballo odísť zo Slovenska do Prahy (a do vlasti sa už nikdy nevrátil)²⁴.

divadlo v Bratislave pred prvou svetovou vojnou a po nej. Aspekty a súvislosti. In: *Príspevky k vývoju hudobnej kultúry na Slovensku*. Bratislava : Stimul, 2009, s. 69 – 86.

²¹ BALLO, Ivan: *Skladateľské dielo Eugena Suchoňa*. Jednota, 1, 1937, č. 5, s. 55 – 59.

²² KURAJDOVÁ, Ema: *Vznik Hudobného festivalu v Trenčianskych Tepliciach*. In: *Recepcia súčasnej európskej hudobnej tvorby v slovenskej hudobnej kultúre 1. polovice 20. storočia*. Bratislava : Stimul, 2003, s. 65 – 82.

²³ *Slovenská hudobná veda na FF UK (1921 – 2001) – minulosť – súčasnosť – perspektívy*. Bratislava : Stimul, 2001.

²⁴ K profilu a osudom Ivana Ballu pozri štúdiu CHALUPKA, Lubomír: *Listy Ivana Ballu Eugenovi Suchoňovi. Príspevok k poznávaniu neznámych kapitol vo vývoji slovenskej hudby po roku 1945*. Slovenská hudba, 25, 1999, č. 2 – 3, s. 386 – 401.

Závažné politické udalosti sú spojené aj s rokom 1948. Dňa 25. februára prišlo k politickému prevratu, keď sa moci v Československu chopili komunisti a ich totalitné praktiky sa v podobe doktríny tzv. socialistického realizmu premietli aj do kultúrno-umeleckej sféry, a to pomerne rýchlo. Už v apríli 1948 sa na Zjazde národnej kultúry v Prahe proklamovala nová doktrína ako jediná alternatíva pre vývoj hudby, čo znamenalo vyrovnanie sa hudobníkov s minulosťou a poskytnutie ich tvorivých síl novému spoločensko-politickému zriadeniu. Boli založené zväzové organizácie – v máji 1949 sa ustanovil Zväz československých skladateľov ako platforma pre totalitné usmerňovanie kompozičnej tvorby, písania o hudbe a organizácie hudobného života. Na jeseň 1948 vznikol nový celoštátny časopis *Hudební rozhledy*, v ktorom sa publikovali najmä ideologické príspevky. O tom, ako rýchlo postupoval nový „poriadok“ v oblasti hudobnej kultúry na Slovensku, svedčí prípad Ota Ferenczyho (1921 – 2000), skladateľského autodidakta, absolventa psychológie a estetiky na FF UK v Bratislave, rozhladeného v európskej hudbe 20. storočia, ktorý zadal svoju prvotinu *Hudbu pre štyri sláčikové nástroje* na Medzinárodnú súťaž mladých skladateľov do Budapešti. Tam slovenská skladba v apríli 1948 získala v tvrdej konkurencii 3. miesto. Zakrátko sa však Ferenczy, jeho tvorba i estetické názory stali terčom tvrdej kritiky z oficiálnych zväzových orgánov a mladý skladateľ sa musel „preorientovať“. Podobne tvrdá kritika postihla aj ďalšieho mladého skladateľa Jána Zimmera (1926 – 1993). Súčasťou „správnej“ orientácie sa stali pravidelné školenia, na ktorých sa zúčastňovali slovenskí hudobníci od najstarších (takmer sedemdesiatnikov) až po vtedajších študentov kompozície, v záujme vytvorenia požadovaného „jednotného skladateľského frontu“²⁵.

Myšlienky, ktoré sa predniesli vo februári 1956 na XX. zjazde Komunistickej strany Sovietskeho zväzu, odsudzujúce dogmatické praktiky tzv. „kultu osobnosti J. V. Stalina“, predstavovali nádej aj vo sfére umeleckej tvorby na Slovensku, že tuhý systém reglementácie slobodnejšej tvorivosti sa uvoľní a otvorí sa priestor pre presadenie sviežich názorov

²⁵ Podrobnejšie sa na túto vývinovú periódu slovenskej hudby počnúc rokom 1948 zamerl príspevok DONOVALOVÁ, Viera: *Slovenská hudba v rokoch 1949 – 1956*. Slovenská hudba, 13, 1969, č. 8, s. 295 – 304.

najmä z radov mladej generácie. Mladým spisovateľom sa podarilo už v roku 1956 založiť generačný časopis *Mladá tvorba* a zakrátko si mladí výtvarníci presadili priestor pre vystavovanie svojej novej tvorby v Galérii Cypriána Majerníka v Bratislave. Len v hudobníckej obci na Slovensku vládla letargia, načas zvlnená len príspevkom vtedy 30-ročného muzikológa a skladateľa Ladislava Burlasa *Myšlienky o vývine národnej hudby*, uverejneným v novozaloženom odbornom periodiku²⁶. Pisateľ v príspevku poukázal na dve statizujúce tendencie vo vývoji slovenskej hudby – zameranie sa len na jeden kompozičný štýl, reprezentovaný skupinou vzávislých funkcionárov, ako aj systémovú uzavretosť slovenskej hudby od užitočných podnetov z európskej hudobnej tvorby 20. storočia. Nové iniciatívy v umeleckej obci, presadzujúce aj ideu voľnejšieho výberu tvorivých prostriedkov, sa videli dobovým ideológom nebezpečné. Napriek tomu, že napr. na zasadnutí ÚV sovietskych komunistov vo februári 1958 sa revokovali nesprávne rozhodnutia z konca 40. rokov, ktoré aj existenčne postihli viacerých vynikajúcich sovietskych hudobníkov, na Slovensku sa zachoval odmietavý postoj k novým myšlienkam a kompozičným postupom. Burlasove názory boli vyhlásené za „revizionistické“ (s následným pozbavením pisateľa pedagogického miesta na FF UK) a keď mladý absolvent kompozície Ilja Zeljenka (1932 – 2007) predložil v jeseni v roku 1958 na schválenie²⁷ svoju novú skladbu *2. klavírne kvinteto*, rozčeril tým relatívne pokojnú hladinu slovenského hudobného života. Kompozičné prostriedky, ktoré si Zeljenka zvolil, vzbudili rozruch a paušálne sa mladí hudobníci vystavili obvineniu, že „obdivujú nezdravé myšlienky, smery a smeríky zo Západu“. O potrebe im „otvárať oči“ sa písalo v uzneseniach z nasledujúcich zjazdových rokovaní (v máji 1959 to bol celoštátny Zjazd socialistickej kultúry v Prahe, v decembri toho roku 1. zjazd Zväzu slovenských skladateľov).

Aj s rokom 1968 je vo vývoji slovenskej hudobnej kultúry spojených viacero významných udalostí. Decénium 60. rokov možno hodnotiť ako nástup a formovanie tzv. slovenskej hudobnej avantgardy, teda skupiny mladých ľudí, ktorým v symbióze skladateľskej, interpre-

²⁶ Slovenská hudba, 1, 1957, č. 2, s. 54 – 61.

²⁷ Každá nová skladba musela byť predložená na schválenie komisii zloženej zo zástupcov Zväzu slovenských skladateľov a Hudobného fondu.

tačnej, kriticko-publicistickej i organizačno-manažérskej aktivity išlo o „otváranie okien“ slovenskej hudby a hudobnej kultúry do hudobne vyspelej Európy, nadväzovanie kontaktov. V tvorivom úsilí chceli zúročiť všetky impulzy, ktoré mohli podporiť dynamizujúci profil profesionálnej slovenskej hudby. Toto decénium možno členiť do troch fáz: aktivizačnej, konfrontačnej a kulminačnej²⁸. Na začiatku poslednej fázy stojí viac rokov pripravovaný a v apríli roku 1968 zrealizovaný 1. ročník Smolenických seminárov pre súčasnú hudbu, podujatie, ktorého organizátori pozvali do malebného zámku v obci Smolenice popredných európskych skladateľov, interpretov a teoretikov, aby sa v kontakte so súdobou slovenskou hudbou uskutočnili koncerty, užitočné diskusie a vzájomná konfrontácia tvorivých výsledkov. Zároveň do takto pozitívne nasmerovaného vývoja abruptívne zasiahli vonkajšie okolnosti, okupácia Československa 21. augusta 1968 vojskami Varšavskej zmluvy. Tento nezákonný akt vyvolal odpor celej spoločnosti v Čechách i na Slovensku a pridali sa k nemu aj predstavitelia českej i slovenskej hudobnej kultúry. Vo viacerých protestných vyhláseniach a aktívoch Zväzu československých i Zväzu slovenských skladateľov sa opakovali výzvy za zachovanie umeleckej slobody, odideologizovanie profesijných organizácií i za odchod cudzích vojsk z krajiny, vrcholiacich na Mimoriadnom zjazde slovenských skladateľov vo februári 1969. V hektickej spoločenskej atmosfére sa podarilo zorganizovať ešte ďalšie dva ročníky Smolenických seminárov (1969, 1970), ale nastupujúca „normalizácia“ všetky predchádzajúce aktivity slovenskej hudobnej avantgardy odsúdila ako prejavy „pravicových“ a „protisocialistických“ síl a vyvodila voči nim kárne opatrenia.

Bolo zrejmé, že tlaky „normalizačných“ mechanizmov, medzi ktoré patrila staronová rétorika vernosti „socialistickému realizmu“, zavrhovanie kontaktov s kapitalistickým Západom a vylúčenie „označených“ hudobníkov z oficiálneho hudobného života, spôsobí domácej hudobnej kultúre straty. Preto sa v roku 1978 na reprezentatívnej prehliadke novej tvorby slovenských skladateľov znovu objavili mená proskribovaných autorov a ich diela mohli byť (ešte opatrne) uvádzané na

²⁸ CHALUPKA, Lubomír: *Slovenská hudobná avantgarda*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2011.

programoch koncertov, resp. vysielané v rozhlase. V uvedenom roku vznikali, najprv v podobe študentských diel z prostredia mladej skladateľskej generácie, ktorá sa hlásila k novej štýlovej paradigme a syntagme – postmoderne –, nové dôkazy o prelamaní štýlotvorných konvencií v slovenskej hudbe.

Záver osemdesiatych rokov prebiehal v slovenskej hudobnej kultúre síce ešte stále pod kuratelou vytýčenej „normalizácie“, ale predsa bolo badať v určitých prejavoch črty vonkajšieho i vnútorného nesúhlasu s pretrvávajúcimi zásadami. Napríklad ročník 1988 odborného periodika *Hudobný život* priniesol (po nástupe nového vedenia časopisu) kritickejšie príspevky a snažil sa znovu o sprostredkovanie kontaktov s udalosťami vo vtedajšej západnej Európe i USA. Pohyb (ako predtým vždy) sa udial aj v prostredí mladej skladateľskej generácie, v roku 1988 vznikol na pôde bratislavskej Vysokej školy múzických umení z iniciatívy vtedajšieho študenta kompozície Daniela Mateja (1963) súbor *Veni*, otvorený sviežej esteticko-štýlovej poetike pôvodnej avantgardy, ako aj postupne sa etablujúcej „postmodernej“. V týchto aktivitách sa prejavili črty anticipácie revolučných premien v českej a slovenskej spoločnosti, daných zmenou politického systému v novembri nastávajúceho roku.

Keď v januári roku 1993 vznikla samostatná Slovenská republika, otvoril sa pre slovenskú hudobnú kultúru nový priestor, zbavený vonkajších zásahov, v ktorom sa v jednotlivých sférach tvorivosti rozvinuli aktivity, najmä v možnosti slovenských hudobníkov slobodne vyjadriť svoje názory, tvoriť (komponovať, hrať a písať) bez obmedzení, nadobúdať skúsenosti aj v početných študijných pobytoch a stážach v zahraničí. Budovala sa tak polygeneračná a polyštýlová tvorivá sústava, prvýkrát motivovaná rovnosťou príležitostí. V tejto sústave možno od roku 1998 zaznamenať nový jav, predtým v slovenskej skladateľskej komunite na Slovensku neprítomný, gender efekt – prvýkrát sa vo zvýšenej miere v domácom hudobnom živote začala presadzovať skupina ženských skladateľiek, končiacich, resp. ešte študujúcich, ktoré na prahu 21. storočia začali individuálnym spôsobom obohacovať rozptyl hľadania a rozvíjania tvorivých konfesií v slovenskej hudbe.

Sledovanie vývoja slovenskej hudobnej kultúry, ktorá svoj profesionálny štatút začala naplňovať vďaka vzniku Československej republiky v roku 1918, nemalo za následok iba konštatovanie lineárneho pohybu

vpred, ale zaznamenalo aj statizujúce momenty. Hoci sme pri viacerých našich zastaveniach pri „osmičkových“ rokoch museli konštatovať aj silné tlaky z vonkajšieho spoločensko-politického prostredia, zároveň boli prítomné aj aktivity, prúdiace z vnútorného tvorivého potenciálu za uplynulé desaťročia sa upevňujúcej profesionálnej slovenskej hudobnej kultúry.

Literatúra

- A History of Slovak Music*. Ed. O. Elschek. Bratislava : Veda, 2003.
- ALBRECHT, Ján: *Človek a umenie*. Bratislava : Národné hudobné centrum, 1999.
- AVENARIUS, Alexander: *Akulturačné procesy v historickom prostredí*. Slovenské pohľady, 109, 1993, č. 2, s. 36 – 40.
- BAKOŠ, Vladimír: *Manifest humanizmu 1948. K zápasu slovenských intelektuálov o autonómnosť tvorby a kultúrnu kontinuitu na prahu nástupu komunistickej totality*. In: *Umenie v službách totality*. Bratislava : Ústav slovenskej literatúry SAV, 2001.
- BURLAS, Ladislav: *Alexander Moyzes*. Bratislava : SVKL, 1956.
- BURLAS, Ladislav: *Hudba – želania a rezultáty*. Prešov : Súzvuk, 2000.
- BURLAS, Ladislav: *Pohľady na súčasnú slovenskú hudobnú kultúru*. Bratislava : OPUS, 1987.
- BURLAS, Ladislav: *Slovenská hudobná moderna*. Bratislava : Obzor, 1983.
- Contributions to the Music Theory Conceptions in Slovakia*. Ed. L. Chalupka. Ružomberok : Verbum, 2015.
- ČIERNA, Alena: *Elektroakustická kompozícia na Slovensku*. Slovenská hudba, 22, 1996, č. 1 – 2, s. 67 – 111.
- Dejiny slovenskej hudby*. Bratislava : SAV, 1957.
- Dejiny slovenskej hudby*. Ed. O. Elschek. Bratislava : ASCO, 1996.
- DONOVALOVÁ, Viera: *Slovenská hudba v rokoch 1949 – 1956*. Slovenská hudba, 13, 1969, č. 8, s. 295 – 304; 14, 1970, č. 5 – 6, s. 150 – 160.
- ELSCHEK, Oskár: *Hudba, umenie, totalitarizmus a politika v strednej Európe*. Slovenská hudba, 32, 2006, č. 1, s. 5 – 15.
- ELSCHEK, Oskár: *Slovenská hudba medzi minulosťou a dneškom*. Slovenská hudba, 23, 1997, č. 3 – 4, s. 211 – 233.

- Eugen Suchoň v kontexte európskej hudby 20. storočia*. Ed. M. Jurík. Bratislava : Národné hudobné centrum, 1998.
- FALTIN, Peter: *Slovenská hudobná tvorba v rokoch 1956 – 1965*. Slovenská hudba, 23, 1997, č. 3 – 4, s. 175 – 210.
- GRAJCÁROVÁ, Zuzana: *Duchovná hudba na Slovensku po roku 1918*. Slovenská hudba, 26, 2000, č. 1 – 2, s. 137.
- HRČKOVÁ, Naďa: *Dejiny hudby VI. Hudba 20. storočia (1)*. Bratislava : Ikar, 2005.
- HRČKOVÁ, Naďa: *Dejiny hudby VI. Hudba 20. storočia (2)*. Bratislava : Ikar, 2006.
- HRČKOVÁ, Naďa: *Tradícia, modernosť a slovenská hudobná kultúra*. Bratislava : Litera, 1996.
- Hudba a totalita. Hudba ako posolstvo*. Ed. P. Važan. Bratislava : Melos – Étos, 1995.
- CHALUPKA, Lubomír: *Vývoj slovenskej hudobnej kultúry po roku 1945. Metodologické skice k skúmaniu*. In: *Príspevky k vývoju hudobnej kultúry na Slovensku*. Ed. L. Chalupka. Bratislava : Stimul, 2009, s. 253 – 272.
- CHALUPKA, Lubomír: *Akulturačné procesy v slovenskej hudbe 20. storočia*. Slovenská hudba, 33, 2007, č. 3 – 4, s. 317 – 328.
- CHALUPKA, Lubomír: *Cestami k tvorivej profesionalite*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2015.
- CHALUPKA, Lubomír: *Hudba 20. storočia. Vývoj po roku 1945*. In: *Dejiny slovenskej hudby od najstarších čias po súčasnosť*. Ed. O. Elschek. Bratislava : ASCO, 1996, s. 274 – 341.
- CHALUPKA, Lubomír: *Inter arma (non) silent musae*. In: *Studia Academica Slovaca* 43. Bratislava : Univerzita Komenského, 2014, s. 57 – 68.
- CHALUPKA, Lubomír: *K vývoju slovenskej hudobnej kultúry v rokoch 2. svetovej vojny*. In: *Studia Academica Slovaca* 44. Bratislava : Univerzita Komenského, 2015, s. 152 – 179.
- CHALUPKA, Lubomír: *Kompozičná tvorba na Slovensku v priesečníku sebaidentifikačnej a akulturačnej ambície*. In: *Studia Academica Slovaca* 45. Bratislava : Univerzita Komenského, 2016, s. 129 – 154.
- CHALUPKA, Lubomír: *Metamorfózy slovanskej (česko-slovenskej) vzájomnosti vo vývoji skladateľskej tvorby na Slovensku po roku 1945*. Muzikologické fórum, 3, 2014, č. 1 – 2, s. 257 – 267.
- CHALUPKA, Lubomír: *Niektoré paradoxy vývoja slovenskej hudobnej kultúry v 40. rokoch*. Slovenská hudba, 32, 2006, č. 3 – 4, s. 302 – 316.

- CHALUPKA, Ľubomír: *Podiel bratislavského štúdia Československého rozhlasu na prezentácii súčasnej slovenskej hudobnej tvorby v 60. rokoch*. Slovenská hudba, 33, 2007, č. 1, s. 119 – 152.
- CHALUPKA, Ľubomír: *Recepcia svetovej hudobnej tvorby 20. storočia ako faktor periodizácie vývinu slovenskej hudby po roku 1945*. Slovenská hudba, 30, 2004, č. 4, s. 444 – 469.
- CHALUPKA, Ľubomír: *Slovenská hudobná avantgarda*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2011.
- CHALUPKA, Ľubomír: *Slovenská kompozičná tvorba na Slovensku v zrkadle revolučných premien*. In: *Studia Academica Slovaca* 46. Bratislava : Univerzita Komenského, 2017, s. 73 – 85.
- CHALUPKA, Ľubomír: *Symfonizmus v slovenskej hudobnej tvorbe. Genéza, vývoj, koncepcie*. In: *Slovenskí skladatelia I*. Ed. N. Hrčková. Bratislava : Stimul, 2000, s. 111 – 119.
- Jozef Kresánek (1913 – 1986) inšpiratívna osobnosť slovenskej hudobnej kultúry*. Ed. Ľ. Chalupka. Ružomberok : Verbum, 2015.
- K pocte Alexandra Moyzesa a Ľudovíta Rajtera*. Ed. Ľ. Chalupka. Bratislava : Stimul, 2007.
- K pocte Jána Cikkera*. Ed. Ľ. Chalupka. Bratislava : Stimul, 2002.
- KAJANOVÁ, Yvetta: *Gospel music na Slovensku*. Bratislava : Coolart, 2009.
- KAJANOVÁ, Yvetta: *Nový sociálny, politický a spoločenský priestor v súčasnej slovenskej hudbe*. In: *Súčasná hudba medzi Východom a Západom – Zeitgenössische Musik zwischen Ost und West*. Ed. N. Hrčková. Bratislava : Orman, 1998, s. 243 – 252.
- KAJANOVÁ, Yvetta: *Postmoderna v hudbe. Minimal. Rock. Pop. Jazz*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2010.
- KAJANOVÁ, Yvetta: *Rozhovory s Iljom*. Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 1997.
- KAJANOVÁ, Yvetta: *Slovenský jazz, kontexty a súvislosti*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2014.
- Koniec storočia, koniec tisícročia*. Ed. N. Hrčková. Bratislava : Orman, 2000.
- KOPČÁKOVÁ, Slávka: *Vývoj hudobno-estetického myslenia na Slovensku v 20. storočí*. Prešov : Prešovská univerzita, 2013.
- KRESÁNEK, Jozef: *Slovenská hudba na rázcestí. Roky 1900 – 1918*. Slovenská hudba, 11, 1967, č. 4, s. 157 – 160.
- LĚBL, Vladimír – MOKRÝ, Ladislav: *O súčasnom stave nových skladebných*

- směřů u nás*. In: *Nové cesty hudby I*. Ed. E. Herzog. Praha : Státní hudební vydavatelství, 1964, s. 11 – 30.
- LEXMANN, Juraj: *Slovenská filmová hudba 1896 – 1996*. Bratislava : ASCO, 1996.
- LIPTÁK, Lubomír: *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava : Kalligram, 1999.
- MACARÍKOVÁ, Ivana: *Košická kompozičná škola*. Slovenská hudba, 37, 2011, č. 4, s. 382 – 413.
- MACEK, Peter: *Směleji a rozhodněji za českou hudbu*. Praha : KLP, 2006.
- MALINOWSKI, Wladyslaw: *Socialistický realizmus. Čo to naozaj bolo? Príspevok k dejinám sacrum v umení*. Slovenská hudba, 32, 2006, č. 1, s. 43 – 64.
- MARTINÁKOVÁ, Zuzana: *Minimal art a minimal music – opakujúca sa tendencia v umení*. Hudobný život, 33, 2001, č. 10, s. 33 – 37.
- MARTINÁKOVÁ, Zuzana: *Postmoderna – zrod novej, či zánik starej paradigmy*. Hudobný život, 33, 2001, č. 11, s. 30 – 33; č. 12, s. 34 – 36.
- MARTINÁKOVÁ, Zuzana: *Slovak Composers After 1900. Formation and Styles*. Banská Bystrica : Akadémia umení, 2002.
- MARTINÁKOVÁ, Zuzana: *Súčasná slovenská hudba z konca druhého tisícročia*. Slovenská hudba, 23, 1997, č. 3 – 4, s. 234 – 252.
- MARTINÁKOVÁ, Zuzana: *Tradícia či novátorstvo, národná hudba či národný štýl? Fenomén slovenskej hudby v 20. storočí*. Slovenská hudba, 31, 2005, č. 3 – 4, s. 260 – 265.
- MOKRÝ, Ladislav – TVRDOŇ, Jozef: *Dejiny slovenskej hudby*. Bratislava : Univerzita Komenského, 1964.
- MOKRÝ, Ladislav: *Hudba*. In: *Slovenská kultúra 1945 – 1965*. Ed. K. Rosenbaum. Bratislava : Obzor, 1965, s. 75 – 94.
- MOKRÝ, Ladislav: *Slovenská hudba*. In: *Československá vlastivěda IX. Umění, 3. Hudba*. Praha : Horizont, 1971, s. 179 – 196.
- Na začiatku bolo slovo. Pieseň, opera a iné texty v súčasnej hudbe*. Ed. N. Hrčková. Bratislava : AEP, 2006.
- Od Perotina po Steva Reicha. Idey „minimálneho“ v hudobných dejinách a v súčasnosti*. Ed. N. Hrčková. Bratislava : AEP, 2005.
- PALOVČÍK, Michal: *Ján Cikker v spomienkach a tvorbe*. Prešov : Matúš, 1995.
- Príspevky k vývoju hudobnej kultúry na Slovensku*. Ed. L. Chalupka. Bratislava : Stimul, 2009.
- ROSS, Alex: *Zbýva jen hluk*. Praha : Argo, 2011.

- RUSINOVÁ, Zora a kol.: *Dejiny slovenského výtvarného umenia – 20. storočie*. Bratislava : Slovenská národná galéria, 2000.
- RYBARIČ, Richard: *Hudba*. In: *Slovensko IV. Kultúra*. Bratislava : Obzor, 1979, s. 581 – 589.
- Slovenská hudba 20. storočia v pohľadoch a kontextoch*. Ed. L. Chalupka. Bratislava : Univerzita Komenského, 2011.
- Slovenskí skladatelia I*. Ed. N. Hrčková. Bratislava : Stimul, 2000.
- Slovenskí skladatelia III*. Ed. N. Hrčková. Bratislava : Orman, 2002.
- „Staré“ v novom. Ed. N. Hrčková. Bratislava : Litera, 1997.
- Súčasná hudba medzi Východom a Západom*. Ed. N. Hrčková. Bratislava : Orman, 1998.
- ŠTRAUSS, Tomáš: *Toto posrané 20. storočie*. Bratislava : Kalligram, 2007.
- Tvorivý odkaz Eugena Suchoňa v kontexte miesta, doby, vývoja a diela vrstovníkov*. Ed. L. Chalupka. Bratislava : Stimul, 2009.
- URSÍNÝOVÁ, Terézia: *Cesty operety*. Bratislava : OPUS, 1982.
- VAJDA, Igor: *Slovenská opera*. Bratislava : OPUS, 1988.
- VEYNE, Paul: *Ako písať o dejinách*. Bratislava : Chronos, 1998.
- VOLEK, Jaroslav: *Struktúra a osobnosti hudby*. Praha : Panton, 1988.
- VYSLOUŽIL, Jiří: *Hudobníci 20. storočia*. Bratislava : OPUS, 1981.
- Year of Slovak Music* Ed. L. Burlas. Bratislava : A-21, 1996.
- ZAVARSKÝ, Ernest: *Eugen Suchoň*. Bratislava : SVKL, 1955.
- ZELJENKA, Ilja: *Rozhovory s Alexandrom Moyzesom (1984)*. Bratislava : Scriptorium musicum, 2003.
- ZVARA, Vladimír: *Marginálie k premenám „slovenskosti“ v slovenskej hudbe*. In: *Slovenská hudba 20. storočia v pohľadoch a kontextoch*. Ed. L. Chalupka. Bratislava : Univerzita Komenského, 2011, s. 31 – 48.
- 100 slovenských skladateľov*. Ed. M. Jurík a P. Zagar. Bratislava : Národné hudobné centrum, 1998.
- 80 rokov hudobnej vedy na FF UK. Minulosť – súčasnosť – perspektívy*. Ed. L. Chalupka. Bratislava : Stimul, 2001.

Hľadanie národného hrdinu v kontexte dramatického a filmového umenia

Peter Macho

Abstract

Looking for a National Hero in the Context of Drama and Film

Juraj Langsfeld (1825 – 1849) and Milan Rastislav Štefánik (1880 – 1919) are two figures who became a part of the history of modern Slovakia. They were both involved in the Slovaks' struggle for national liberation: Langsfeld doing so during the 1848/1849 Revolution, and Štefánik doing so during the First World War. After their deaths, they attained the status of national heroes and national symbols. They functioned as positive social role models and were depicted in cultural and artistic production. This article discusses Jozef Gregor Tajovský's 1923 play *Smrť Ďurka Langsfelda* (The Death of Ďurko Langsfeld) and Jan Svíták's 1935 feature film *Štefánik*. Tajovský himself had thought about presenting the fates of national heroes in film, and in the 1930s, with films being made about Štefánik and Juraj Jánošík, he expected a film director would bring his play on Langsfeld to life on the silver screen. However, this did not happen. Even though the cases of Langsfeld and Štefánik appear to be about two apparently separate stories and personalities, their artistic treatment was constructed around serving the idea of the Czechoslovak state. In this sense, both works fulfilled the role of "engaged art".

Key words: 1848/1849 Revolution, Juraj Langsfeld, Jozef Gregor Tajovský, First World War, Milan Rastislav Štefánik, theatre, film

Juraj Langsfeld (1825 – 1849) a Milan Rastislav Štefánik (1880 – 1919) patria medzi historické osobnosti, ktoré sa zapísali do dejín novodobého Slovenska. Zapojili sa do národnooslobodzovacieho boja Slovákov: J. Langsfeld počas revolúcie 1848/1849, Štefánik počas prvej svetovej

vojny v rokoch 1914 – 1918. Po smrti získali status národných symbolov, fungovali a dodnes vo väčšej alebo menšej miere fungujú ako pozitívne sociálne vzory, ako národní hrdinovia, ktorých si všímajú a tematizujú nielen historici, publicisti, učitelia a osvetoví pracovníci, ale aj umelci. Štúdia upriamuje pozornosť na divadelnú hru Jozefa Gregora Tajovského *Smrť Ďurka Langsfelda* z roku 1923 a celovečerný hraný film Jana Svítáka *Milan Rastislav Štefánik* z roku 1935. Hoci v prípade J. Langsfelda a M. R. Štefánika ide o zdanlivo nezlučiteľné príbehy a osobnosti z dvoch rôznych historických období, ich umelecké spracovanie bolo postavené do služieb československej štátnej myšlienky. Obe diela – historická dráma i životopisný film – teda plnili úlohu tzv. angažovaného umenia.

Dve historické osobnosti, ktoré sa stali národnými hrdinami

Juraj (Ďurko) Langsfeld pochádzal z obce Sučany v Turčianskej župe, počas revolúcie 1848/1849 sa angažoval v národnoagitačnej práci i v ozbrojených zápasoch, ktoré sledovali osamostatnenie Slovákov od Uhorského kráľovstva. V rámci slovenského dobrovoľníckeho zboru dosiahol hodnosť poručíka. Jeho najväčší bojový úspech predstavuje obrana šútovskej úžiny pri Kľačanoch. Keď maďarské honvédske jednotky ustupovali z Oravy ďalej na juh, Ďurko Langsfeld sa na čele čaty zloženej z turčianskych dobrovoľníkov rozhodol zabrániť prenikaniu honvédov¹ do Turca, ktorých nečakane prepadol pri Kľačanoch. Moment prekvapenia znásobil použitím netradičnej zbrane – vrhaním skál na nepriateľa, ktorému tak spôsobil nemalé straty. Bez irónie a zveličenia ho tak môžeme označiť za priekopníka vedenia partizánskeho spôsobu boja v slovenských pomeroch. Po zatknutí sa mladý hurbanovský poručík k svojim činom hrdó priznal, neprejavil žiadny strach,

¹ Honvédi, honvédske vojsko – príslušníci uhorskej/maďarskej vlastibrany. Toto označenie je odvodené od maďarského výrazu *honvédelem* (= obrana vlasti); do istej miery ide o analógiu s inštitúciou domobrany či zemebrany (Landwehr) v nemeckojazyčných krajinách.

ba naopak, dožadoval sa, aby s ním zaobchádzali ako s vojnovým zajatcom. Sudcovia mu ponúkli milosť, ak vykoná prisahu na maďarskú revolučnú zástavu, no Ďurko to odmietol urobiť, a tak ho štátariálny súd v Kremnici odsúdil na smrť: poprava bola vykonaná 22. júna 1849. J. Langsfeld zostal verný svojim ideálom a zomrel odhodlane.

Druhá historická osobnosť, na ktorú upriamujem pozornosť v tomto príspevku, je jeden z najvýznamnejších Slovákov 20. storočia, generál Milan Rastislav Štefánik – astronóm, letec, diplomat, spoluzakladateľ Československej republiky v roku 1918. Spolu s T. G. Masarykom a E. Benešom stál počas prvej svetovej vojny na čele československého zahraničného odboja, ktorý si vytýčil za cieľ rozbitie rakúsko-uhorskej monarchie a založenie spoločného štátu Čechov a Slovákov. Pri svojom návrate do oslobodenej vlasti tragicky zahynul 4. mája 1919.

Obaja zomreli pomerne mladí, J. Langsfeld ako 24-ročný, M. R. Štefánik vo veku 39 rokov, pričom v ich životných príbehoch výrazne dominuje motív boja za národnú slobodu. Na rozdiel od Langsfelda, ktorého pamiatka je pripomínaná najmä v lokálnom rámci (náhrobný pomník v Kremnici² a pamätná tabuľa na jeho rodnom dome v Sučanoch)³, je Štefánik hrdinom, ktorému sa stavajú pomníky po celom Slovensku. Významnú pozíciu a jedinečnosť Štefánika v pomyselnom symbolickom národnom panteóne stelesňuje hrob s monumentálnou mohylou na vrchu Bradlo, ktorý sa týči nad jeho rodnou dedinou Košariská⁴.

Mená týchto dvoch osobností nachádzame aj v názvoch ulíc a námestí, pomenúvajú sa po nich vojenské jednotky či vojenské kasárne, ale aj vyznamenania či medaily. Mnohí autori im venovali príležitostné básne, hudobné či vokálne diela, divadelné scénky pre školské deti, ob-

² *Slovenský dobrovoľník, mučedník Juraj Langsfeld. Slavnosť odhalenia pomníka v Kremnici 28. októbra 1922.* Odbor Matice slovenskej v Kremnici, [Kremnica] 1923.

³ Pozri MACHO, Peter: *Medzi hrdinstvom a martyriom. Juraj Langsfeld v kolektívnej pamäti.* In: JURÁŠ, Ján – KODAJOVÁ, Daniela a kol.: *Sláva šľachetným IV. Osudy kapitánov slovenských dobrovoľníkov 1848/49 a vojenských duchovných.* Liptovský Mikuláš : Spolok Martina Rázusa v spolupráci s Tranoscius, a. s., s. 108 – 119.

⁴ Podrobnejšie v publikácii MACHO, Peter: *Milan Rastislav Štefánik v hlavách a v srdciach. Fenomén národného hrdinu v historickej pamäti.* Bratislava : Historický ústav SAV v Prodama, s. r. o., 2011.

javili sa aj náročnejšie dramatické kompozície a divadelné hry zo života oboch osobností. K slovu sa postupne dostávali aj nové médiá, ktoré mali šíriť ich životný príbeh na vlnách rozhlasového éteru či filmového plátna (neskôr aj televíznej obrazovky). V tejto súvislosti však treba zdôrazniť, že umelecká produkcia venovaná osobnosti M. R. Štefánika bola (a v podstate dodnes aj je) mnohonásobne početnejšia ako diela venované J. Langsfeldovi. Nepochybne to súvisí aj s veľkou popularitou Štefánika medzi slovenským obyvateľstvom, a teda aj s väčšou spoločenskou objednávkou.

Tajovský a jeho úvahy o filmovom spracovaní životných príbehov národných hrdinov

Známy spisovateľ a dramatik Jozef Gregor Tajovský zohral dôležitú úlohu nielen pri postavení Langsfeldovho náhrobného pomníka v Kremnici, ktorý bol slávnostne odhalený 28. októbra 1922, teda pri 4. výročí vzniku Československej republiky. Ďurkovi Langsfeldovi sa venoval aj vo svojej dramatickej tvorbe. Usiloval sa totiž o spracovanie viacerých motívov zo slovenských dejín: Slovákom chcel poskytnúť priťažlivé sociálne vzory a prostredníctvom nich sa snažil zvýšiť ich národné vedomie, posilniť kolektívnu pamäť a identitu. Už pred prvou svetovou vojnou sa venoval téme Jánošíka⁵, počas prvej republiky napísal tri historické drámy: *Smrť Ďurka Langsfelda* (1923), *Blúznivci* (1934) a *Hrdina* (1938). Zatiaľ čo zvyšné dve hry sa každá svojím špecifickým spôsobom vzťahujú k fenoménu prvej svetovej vojny, *Smrť Ďurka Langsfelda* patrí k dielam, ktoré si všímajú udalosti a osobnosti revolúcie 1848/1849.

V medzivojnovom období túto hru uviedli profesionálne scény v Košiciach, Bratislave i v Prahe⁶, hrávali a v podstate aj v súčasnosti

⁵ BEŇOVÁ, Juliana: *Jozef Gregor Tajovský*. In: ŠTEFKO, Vladimír a kol.: *Dejiny slovenskej drámy 20. storočia*. Bratislava : Divadelný ústav, 2011, s. 111.

⁶ Podľa J. Beňovej ju ako prvé naštudovalo Východoslovenské národné divadlo v Košiciach (1924), SND v Bratislave (1925) a Národné divadlo v Prahe (1932). Tamže, s. 106.

ju sporadicky hrávajú ochotnícke divadlá. Na základe Tajovského drámy vznikla aj rovnomenná rozhlasová dramatizácia, ktorú odvysielala bratislavská pobočka Rádiojournalu v roku 1931⁷. Autorovo poslanstvo sa teda šírilo aj masovejším spôsobom. Novú rozhlasovú hru naštu- doval v roku 1958 na základe Tajovského predlohy Mikuláš Bugár a v roku 1969 uzrel svetlo sveta televízny film *Smrť Ďurka Langsfelda* v réžii Karola Spišáka.

O filmovom spracovaní tejto témy uvažoval aj Tajovský. Keď ho filmové štúdio z Prahy v roku 1936 vyzvalo, aby sa zúčastnil súťaže libretistov, resp. scenáristov, reagoval nasledujúcimi slovami: „Bieda je to, že som si dosiaľ nevšimál, ako sa píšú hry pre rozhlas a ani to, ako sa píšú pre film. Ale chcem sa to naučiť. Dosiaľ som totižto hľadel na to »nové umenie« skoro opovržlivo a mal rád iba živého herca na javisku a nie v kdejakých fotografiách a mašinách...”⁸

V konečnom dôsledku si zrejme uvedomil, že akčný rádius tých- to nových médií, teda rozhlasu a filmu (o niekoľko desaťročí neskôr aj televízie), je oveľa väčší než dosah tradičného divadla. S poteše- ním konštatoval, že filmy s námetmi zo slovenskej histórie už existujú a „konajú svoju úlohu na uvedomovaní širokých vrstiev“ obyvateľstva, pričom mal samozrejme na mysli Fričovho *Jánošíka* (1934), v ktorom si hlavnú úlohu zahral legendárny Paľo Bielik, a film *Milan Rastislav Štefánik* z roku 1935 (réžia: Jan Sviták, v hlavnej úlohe: Zvonimir Ro- goz), ktorý vyvolal vo verejnosti protichodné reakcie. Tajovský vyjadril názor, že by bolo vhodné natočiť film aj o J. Langsfeldovi, ktorý by na plátna kín priniesol dobu „prvých bojov za národnú slobodu“ v rokoch 1848/1849. Ako vieme, počas existencie prvej republiky sa to nestalo.

⁷ DRAXLER, Vladimír: *Slovenské rozhlasové dramatické vysielanie 1926 – 1960*. Bra- tislava : Metodicko-výskumný kabinet Čs. rozhlasu v Bratislave, 1985, s. 35.

⁸ KOVAČEVIČ, Ivan: *J. Tajovský a film*. In: *Jozef Gregor Tajovský v kritike a spomien- kach*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 484 – 487. Ta- jovský nebol vo svojom rezervovanom postoji voči rozhlasovému vysielaniu osamo- tený: „literáti [aj zahraniční – pozn. P. M.] predovšetkým nepovažovali rozhlas za primeraný prostriedok šírenia pôvodnej tvorby; v pomyslenej hierarchii kultúrnych inštitúcií sa nachádzal veľmi nízko.“ DRAXLER, Vladimír: *Slovenské rozhlasové dramatické vysielanie 1926 – 1960*. Bratislava : Metodicko-výskumný kabinet Čs. rozhlasu v Bratislave, 1985, s. 39.

Juliana Beňová vidí prínos Tajovského drámy *Smrť Ďurka Langsfelda* viac v ideových než estetických kvalitách: „Táto výchovná a apelaatívna dráma zachovávala historickú vernosť pri vykresľovaní postáv a revolučných udalostí má predovšetkým cenu morálnu a historickú. Možno ju uvádzať pri slávnostných príležitostiach pripomínajúcich boje za národnú slobodu a štátnosť a rovnako dobre poslúži ako učebnica histórie o revolučných pohyboch v rokoch 1848 – 1849...”⁹

V súzvuku s názormi tejto bádatelky zdôrazňujem, že Tajovského dráma nie je len špecifickým prerozprávaním životného príbehu Ďurka Langsfelda na pozadí pohnutých revolučných udalostí v roku 1849, ale sprostredkuje aj univerzálnejšie posolstvá. Tajovský v dráme zobrazil Langsfelda ako uvedomelého a angažovaného národovca, ktorý je v prospech národnej slobody ochotný obetovať aj svoj vlastný život.

Historická dráma v službe československej štátnej myšlienky

Keď 20. – 21. mája 1939, teda už po rozbití Československej republiky a vzniku samostatného slovenského štátu, zorganizoval Zväz evanjelickej mládeže na Bradle oslavu Štefánikovej pamiatky, ktorá sa niesla v znamení spontánneho a masového odporu voči ľudáckej politike, sprievodným, emóciami silne nabitým podujatím sa stalo práve divadelné predstavenie Tajovského hry. Pripravili ho ochotníci miestneho odboru Matice slovenskej. Biskup Samuel Štefan Osuský pripomína, že brezovskí ochotníci hrali Tajovského podľa pôvodného textu a predstavenie malo veľký úspech: „Keď [v Národnom dome Štefánikovom v Brezovej pod Bradlom – pozn. P. M.] odznievali na javisku Hurbanove slová [vyslovené 18. septembra 1848 – pozn. P. M.] o tom, že Česi a Slováci sú bratia, že medzi nimi nebolo a nebude hraníc a keď na dôkaz toho odvalili herci hraničný kameň, prejavom súhlasu obecnstva nebolo konca kraja. A keď sa volalo na javisku: Rusi idú! – vtedy povstalo celé hľadisko a volalo na slávu, kým herci celý výstup nezopakovali. Hra sa vtedy demonštratívne opakovala štyri razy a každý raz

⁹ BEŇOVÁ, Juliana: *Jozef Gregor Tajovský*. In: ŠTEFKO, Vladimír a kol.: *Dejiny slovenskej drámy 20. storočia*. Bratislava : Divadelný ústav, 2011, s. 106.

prišlo sa na ňu podívať tiež veľa obecnstvá z celého okolia. A hrala sa osobitne pre mládež, i školskú, ktorá tiež pochopila jej význam.“¹⁰

V tejto súvislosti pripomínam, že podľa výkladu Mikuláša Dohnányho, ktorý bol priamo ovplyvnený Hurbanom, znel príhovor k dobrovoľníkom z 18. septembra 1848 pri ich vstupe na územie Slovenska nasledovne: „Nebolo dakedy hranice medzi Slovenskom a Moravou, ale to všetko bola za starých časov jedna spoločná vlasť zbratrených národov slovanských: a preto nemá byť ani napotom medzi týmito dvoma krajinami hranice, ktorá by delila zbratrené kmene, synov jednej matky. Na tom budeme pracovať, aby sme vytrhnúc národ náš slovenský z pazúrov divého maďarstva, zas ho k dávnej sláve jeho priviedli a hranice bratov od bratov deliace zotreli!“¹¹

Tento výrok vkladá Tajovský do úst Ďurkovi Langsfeldovi v 7. výstupe v rámci posledného, teda III. dejstva. Pri súdnom vypočúvaní sa maďarský major Armin Görgey pýta, aký je politický cieľ a program Slovákov, na čo mu Langsfeld odpovedá: „Tohože dňa [teda 18. septembra 1848] na hraniciach moravsko-slovenských prví bojovníci za slobodu Slovenska vyslovili ho ústami Štúra a Hurbana. Čujte vy i všetci Maďari naveky: »Nebolo kedysi hranice medzi Slovenskom a Moravou, ale to všetko bola za starých časov jedna spoločná vlasť zbratrených národov slovanských; a preto nemajú byť ani napotom medzi týmito dvoma krajinami hranice, ktoré by delili zbratrené kmene, synov jednej matky. Na tom budeme pracovať, aby sme vytrhnúc národ náš slovenský z pazúrov divého maďarstva, zase ho k dávnej sláve jeho priviedli a hranice bratov od bratov deliace zotreli!«“¹²

¹⁰ Slovenská národná knižnica Martin – Literárny archív, fond Samuel Štefan Osuský, sign. 46 GGG 2, OSUSKÝ, Samuel Štefan: *Materiál o Brezovej*, s. 9. Len na okraj pripomínam, že inscenácia brezovských ochotníkov reagovala na politické problémy doby a bola v podstate politickou aktualizáciou historických udalostí z čias revolúcie 1848/1849. Odzrkadľovala a tlmočila nálady a postoje (prevažne protestantského) obyvateľstva Štefánikovho rodného kraja, ktoré zaujalo k rozbitiu československého štátu v roku 1939 kritický postoj.

¹¹ Citované podľa DOHNÁNY, Mikuláš – ŠTEFANOVIČ, Samuel D.: *Slovenské povstanie 1848 – 1849*. Bratislava : Tatran, 1988, s. 94.

¹² GREGOR TAJOVSKÝ, Jozef: *Statky zmätky. Smrť Ďurka Langsfelda*. Bratislava : Snow Mouse Publishing, b. r., s. 115.

Napriek tomu, že v skutočnosti Langsfeld nebol osobne prítomný 18. septembra 1848 pri prechode krajinskej hranice (medzi Moravou a Uhorskom), lebo v tom čase jednoducho ešte nebol príslušníkom dobrovoľníckych jednotiek a septembrovej výpravy slovenských dobrovoľníkov sa nezúčastnil, Tajovský ako autor mu vkladá do úst práve tento výrok, ktorý – opätovne zdôrazňujem – nemohol autenticky počuť. Samozrejme, Tajovský nepísal faktografické historické dielo, ale umelecké dielo s historickým námetom, preto je logické, že svoju poetickú licenciu využil aj na tomto mieste libreta/scenára: ako čitateľa, resp. diváči jeho drámy, ktorí sú znalí historických faktov, by sme sa mohli uspokojiť s privátnym vysvetlením, že sa napr. Langsfeld mohol obsah slávnostného Hurbanovho príhovoru dozvedieť dodatočne od niektorých spolubojovníkov, či priamo od Hurbana alebo Štúra, s ktorými sa dostal do osobného kontaktu v nasledujúcom roku (1849). Pochopiteľne by v nás ďalej mohol vŕtať červík pochybnosti, či by v takomto prípade dokázal Langsfeld onen sprostredkovaný výrok zreprodukovať s odstupom času takým verným a presným spôsobom, ako ho písomne zaznamenal (až) v roku 1850 Mikuláš Dohnány¹³. A to bez ohľadu na to, či uvažujeme o Jurajovi Langsfeldovi ako o divadelnej postave alebo ako o reálnej historickej osobnosti.

Tu odkazujem na hlasy odborníkov, ktoré pripomínajú, že Tajovský bol takmer posadnutý vernosťou historickým faktom a svoju hru z tohto dôvodu viackrát prepracoval. Z hľadiska ideového posolstva spomínanej drámy to však nie je podstatné. Skúmanie uvedeného výroku, jeho interpretácia a kontextualizácia nám umožňujú odhaliť autorskú stratégiu Tajovského, ktorý postavil „svojho“ Langsfelda, teda hlavnú postavu hry, do pozície tlmočníka národnopolitických ideálov a cieľov formulovaných Štúrom a Hurbanom. Je zrejmé, že ako reálna fyzická osoba si J. Langsfeld Štúrove a Hurbanove názory a ideály osvojil a v národnej agitácii ich aj využíval. Otázne je, či tak robil na-

¹³ Dôležité je uviesť si skutočnosť, že okrem Dohnányho výkladu v rámci jeho spisu *Historia povstaňja slovenskeho* z roku 1850 nemáme k dispozícii žiadny iný písomný záznam Hurbanovho prejavu z 18. 9. 1848. Pozri RAPANT, Daniel: *Dejiny slovenského povstania r. 1848 – 49. Diel druhý. Povstanie septembrové*. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1950, s. 154, poznámka 19.

ozaj prostredníctvom tých konkrétnych myšlienok a slov, ktoré mu do úst vkladá Tajovský. Táto stránka Langsfeldovej aktivity zostane pre nás zrejme z hľadiska exaktného poznania podrobnejšie a komplexnejšie nepoznaná, lebo nie je overiteľná prostredníctvom dostupných prameňov.

Citovaný Hurbanov výrok, ktorý autor vkladá Langsfeldovi do úst pred súdom, je však autentický, obsahovo a myšlienkovito nezmenený voči primárnej predlohe, teda voči Dohnányho záznamu z roku 1850. Mimoriadne dôležitá je tu jedna veta, ktorá z neho robí významné posolstvo určené divákovi. Ako som naznačil vyššie, Hurbanov výrok z 18. septembra 1848, osvojený a tlmočený Langsfeldom ako divadelnou postavou, je odpoveďou na Görgeyho otázku, čo je (aktuálnym) cieľom a programom Slovákov. Langsfeld adresuje túto odpoveď nielen Görgeymu a prítomným sudcom, ale aj „všetkým Maďarom“, ktorí si majú „naveky“ zapamätať, čo je cieľom Slovákov: odtrhnúť sa od Maďarov a vytvoriť spoločnú vlasť s Čechmi.

Napriek tomu, že Tajovský ako dramatický autor bazíroval na historickej fakticite, nemožno nevidieť, že svoju divadelnú hru i samotnú postavu J. Langsfelda postavil do služby konkrétneho politického, resp. štátoprávneho programu. Z tohto hľadiska dráma *Smrť Ďurka Langsfelda* korešponduje s jeho publicistikou, komemoratívnymi textami i s jeho vystúpením na pietnej slávnosti v októbri 1922, keď nad hrobom J. Langsfelda v Kremnici zdôrazňoval, že obeť slovenských dobrovoľníkov z rokov 1848/1849 neboli márne, ale spoločný ozbrojený zápas Čechov a Slovákov ako legionárov bol na konci prvej svetovej vojny úspešne zavŕšený vznikom Československej republiky.

Životopisný film o veľkom Slovákovi

Na rozdiel od J. Langsfelda sa osobnosť M. R. Štefánika dostala na strieborné plátno už v medzivojnovom období. Zrod celovečerného životopisného filmu v réžii Jana Svitáka, ktorý vyrobila a distribuovala filmová spoločnosť Nationalfilm, bol však značne komplikovaný a cesta k záverečnému výsledku pomerne krivolaká, hoci ho finančným príspevkom podporil aj československý štát. Z odborných kruhov

zaznievali kritické hlasy voči pripravovanému filmu ešte skôr, než sa začalo nakrúcať. Tieto názory sa ventilovali aj vo filmárskych časopisoch, pričom za kritikou pravdepodobne stáli aj neuspokojené osobné ambície konkrétnych jednotlivcov. Príprava a výroba filmu bola spravidzaná rozličnými problémami: nielenže sa menili produkčné firmy a režiséri, ale aj herci. Pôvodne sa totiž uvažovalo o tom, že do hlavnej úlohy bude obsadený známy český herec Zdeněk Štěpánek, nakoniec si však Štefánika zahral herec chorvátskeho pôvodu Zvonimir Rogoz. Film sa natáčal nielen v barrandovských ateliéroch, ale aj v exteriéroch v Čechách i na Slovensku¹⁴, pričom treba konštatovať, že sa na ňom podieľali aj slovenskí tvorcovia a umelci: na scenári spolupracoval Ivan J. Kovačević, hudbu skomponoval Alexander Moyzes, do viacerých úloh boli obsadení slovenskí herci, napríklad Ján Sýkora (v úlohe generálovho otca, evanjelického farára Pavla Štefánika), Oľga Borodáčová (v úlohe matky Albertíny Štefánikovej) a i.¹⁵

Hoci išlo v podstate o český film, vyrobený súkromnou českou spoločnosťou, výrazný československý rozmer mu nemožno uprieť, a to nielen z hľadiska spolupráce českých a slovenských tvorcov a umelcov, ale aj z hľadiska celkového vyznenia a posolstva tohto umeleckého diela. O prípravu a výrobu filmu sa zaujímali aj vládni činitelia, viacerí z nich sa osobne zúčastnili aj natáčania. Výroba filmu bola pod drobnohľadom nielen preto, že sa mu prisudzovali určité výchovno-vzdelávacie ciele, očakávalo sa, že v masovom meradle prispeje k posilneniu česko-slovenskej vzájomnosti a k upevneniu myšlienky československej štátnosti v radoch obyvateľstva. Poslanec Juraj Slávik napríklad začiatkom septembra 1935 navštívil barrandovské ateliéry a pri tejto príležitosti údajne ocenil kvalitu slovenských dialógov¹⁶.

Ministerstvo školstva a národnej osvety ešte pre udelením štátnej podpory na výrobu filmu zdôrazňovalo potrebu takéhoto umelecké-

¹⁴ Na Slovensku sa napríklad realizovali jednotlivé scény a zábery (Štefánikova mohyla na Bradle, Brezová pod Bradlom, Trenčín, Vysoké Tatry atď.).

¹⁵ Milan Rastislav Štefánik. In: *Český hraný film II 1930 – 1945*. Praha : Národní filmový archiv, 1998, s. 200 – 201.

¹⁶ *Ministr dr. Juraj Slávik při natáčení „M. R. Štefánika na Barrandově“*. Filmová tisková korespondence, 5. 9. 1935, č. 343, s. 2.

ho diela, no zároveň nabádalo k opatrnosti, pričom upozorňovalo na neúspech podobného projektu, filmu o sv. Václavovi, ktorý bol natočený pri príležitosti svätováclavského milénia (1929)¹⁷. Vládne inštitúcie preto požadovali okrem iného aj predloženie podrobného filmového scenára, prekonzultovaného príslušnými odborníkmi.

Nakrúcanie sprevádzali tragické aj humorné príbehy, o ktorých bola československá verejnosť pravidelne informovaná prostredníctvom tlače. Medzi ne patrila aj skutočná havária lietadla na plzenskom letisku, kde sa v tom čase natáčali niektoré scény filmu. Letecké nešťastie skončilo smrťou pilota, no tlač v tejto súvislosti zdôrazňovala, že išlo len o zhodu okolností a táto tragédia – pripomínajúca tragický skon M. R. Štefánika, ktorý zahynul pri svojom leteckom návrate do vlasti 4. mája 1919 – nemá nič spoločné s filmovaním¹⁸.

Čitateľskú obec zrejme viac pobavila informácia o nakrúcaní epizódy o priebehu volieb do uhorského parlamentu. Podľa novinového spravodajstva obyvatelia Brezovej, ktorí tvorili komparz, skutočne prežívali atmosféru týchto volieb a takmer vybili hercov, ktorí boli obsadení do rolí maďarských žandárov, keď podľa scenára nepripustili slovenských voličov k volebným urnám¹⁹.

Opis filmovania tejto epizódy je síce humorný, ale výsledná scéna v samotnom filme sa stala predmetom ostrej kritiky. Išlo totiž o umelecké stvárnenie autentických historických udalostí z rokov 1906 – 1907 a kritici argumentovali okrem iného aj údajným nezvládnutím zobrazenia tejto konkrétnej scény.

Kritické názory a hlasy, ktoré sa spočiatku objavovali na stránkach tlače len sporadicky, nakoniec nadobudli formálnu a inštitucionálnu podobu, keď sa proti dokončeniu filmu a jeho uvedeniu do distribú-

¹⁷ Národní archiv Praha, fond Předsednictvo Ministerské rady, karton 584, signatura 1579, Milan Rastislav Štefánik – film M. R. Štefánik, státní podpora: 74039/34 Ministerstvo školstva a národní osvěty – Předsednictvu Ministerské rady, 21. 6. 1934.

¹⁸ *Letecké neštěstí v Plzni*. Filmová tisková korespondence, 23. 8. 1935, č. 334, s. 1. – Len na okraj poznamenávam, že vo filme sú použité aj zábery na haváriu lietadla, ale išlo o úplne iný stroj, ktorý na filmárske účely kúpila spoločnosť Nationalfilm od ministerstva národnej obrany.

¹⁹ *Předprevrátové volby na Brezové ve filmu*. Filmová tisková korespondence, 8. 8. 1935, č. 324, s. 1.

nej siete postavila Štefánikova spoločnosť, organizácia, ktorá mala za cieľ šíriť dobré meno a pamiatku generála M. R. Štefánika. Vo svojich oficiálnych protestných listoch sa vedenie Štefánikovej spoločnosti, ktoré sídlilo v Trenčíne, obrátilo na viacerých vládnych predstaviteľov, ktorým tlmočilo svoje znepokojenie a odhodlanie zabrániť uvedeniu filmu do kín²⁰, lebo toto dielo údajne skresľuje a deformuje obraz Štefánika a v konečnom dôsledku nielenže neprispieje k posilneniu česko-slovenskej vzájomnosti či jednoty, ale naopak, prinesie ešte viac disharmonických tónov do vzťahov medzi Slovákmi a Čechmi. Prorokovali, že film vyvolá na Slovensku veľké pobúrenie.

Tvorcom filmu „štefánikovci“ vyčítali viaceré pochybenia a nezrovnalosti: film vraj zobrazuje jednotlivé udalosti zo Štefánikovho života nepravdivo, autori vkladajú hercovi Zvonimirovi Rogozovi do úst také vety a myšlienky, aké vraj Štefánik v skutočnosti nikdy nevyslovil a pod. Scéna z parlamentných volieb bola podľa tejto interpretácie chybná a v zásade pomýlená, lebo samotná volebná procedúra sa neodohrávala ani v Brezovej či na Košariskách, ale vo Vrbovom.

Napriek intenzívnej kritike a snahe ovplyvniť verejnú mienku však bol film o Štefánikovi dokončený a slávnostnú premiéru mal v pražskom kine Alfa 25. októbra 1935. Predstavenia sa zúčastnili viacerí ministri, predstavitelia československej armády, zástupcovia kultúrneho a umeleckého života. Hoci časť spravodajstva nešetrila chválami, objavili sa aj triezvejšie hodnotenia tohto filmového opusu, napr. na stránkach *Lidových novin*.

Autor článku upozornil, že Svitákov film nesplnil očakávania, ktoré od neho široká i odborná verejnosť očakávala. Uvedomoval si, že v umeleckom filme nie je faktografická presnosť a vernosť tým najdôležitejším prvkom, a hlavný nedostatok filmu vidí v jeho „nedramatickosti“: sú to skôr momentky, akési fragmenty zo Štefánikovho života a nie monumentálny, dramatický a celostný príbeh jeho celoživotného zápasu. Napriek výhradám však konštatuje, že film nám živo

²⁰ Národní archiv Praha, fond Předsednictvo Ministerské rady, karton 584, signatura 1579, Milan Rastislav Štefánik – film M. R. Štefánik, státní podpora: 385/1935, Štefánikova společnost, ústředie v Trenčíne – ministři spravedlivosti dr. Ivanovi Dérovci, 12. 10. 1935.

pripomína takmer nadľudský výkon a obrovskú zodpovednosť, ktorú na seba prijali títo skutoční hrdinovia (myslí tu nielen na M. R. Štefánika a vodcov odboja proti Rakúsko-Uhorsku, ale aj československých legionárov, ktorí bojovali na frontoch prvej svetovej vojny po boku Dohodových mocností). A tak podľa jeho slov divák odchádza z kina s tým, že pociťuje nielen hlboké dojatie, ale aj vďačnosť voči všetkým, ktorí bojovali za lepšiu budúcnosť a „hrdinné obetovali i své životy“²¹.

Umelecké spracovanie životných osudov dvoch národných hrdinov, ktoré som načrtnol v tomto príspevku, našlo vyjadrenie v divadelnej hre i celovečernom filme. Zatiaľ čo v staršej etape historického vývoja musel autor (konkrétne Tajovský) hrdinských protagonistov hľadať, vyberať a selektovať, v novšej etape to bolo takmer úplne jasné: stálicou národného symbolického panteónu bol jednoznačne Milan Rastislav Štefánik. Filmové spracovanie jeho osudov však oveľa viac rezonovalo v dobovej spoločnosti a vyvolávalo aj kontroverzné reakcie, ktoré sa pri divadelných inscenáciách Tajovského hry o J. Langsfedovi v takej miere nevyskytovali. Je to pochopiteľné, dosah filmového umenia je spravidla intenzívnejší a masovejší. Paradoxom zostáva, že v nasledujúcich desaťročiach Svitákov film takmer zapadol prachom zabudnutia, odložený v archívnych depozitároch. Odborná i laická verejnosť ho nanovo objavila až po roku 1989. Zdá sa, že situácia s filmovými produktami sa v poslednom období akoby opakovala: už máme natočený moderný film o Jánošíkovi, chystá sa nový film o Štefánikovi. Ako sa tieto umelecké diela podpisujú pod formovanie kolektívnej identity a pamäti Slovákov? Zanechajú v nej vôbec nejakú stopu?

Literatúra a pramene

BEŇOVÁ, Juliana: *Jozef Gregor Tajovský*. In: ŠTEFKO, Vladimír a kol.: *Dejiny slovenskej drámy 20. storočia*. Bratislava : Divadelný ústav, 2011, s. 71 – 114.

²¹ Če [= Artuš Černík]: *Film o M. R. Štefánikovi*. Lidové noviny, 43, 1. 11. 1935, č. 546, s. 14.

- DOHNÁNY, Mikuláš – ŠTEFANOVIČ, Samuel D.: *Slovenské povstanie 1848 – 1849*. Bratislava : Tatran, 1988.
- DRAXLER, Vladimír: *Slovenské rozhlasové dramatické vysielanie 1926 – 1960*. Bratislava : Metodicko-výskumný kabinet Čs. rozhlasu v Bratislave, 1985.
- Filmová tisková korespondence*, 1935.
- GREGOR TAJOVSKÝ, Jozef: *Statky zmätky. Smrť Ďurka Langsfelda*. Edícia slovenskej klasickej literatúry, zväzok 2. Bratislava : Snow Mouse Publishing, b. r.
- KOVAČEVIČ, Ivan J.: *Tajovský a film*. In: *Jozef Gregor Tajovský v kritike a spomienkach*. Red. Karol Rosenbaum – Alexander Matuška. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 484 – 487.
- Lidové noviny, 43, 1935, č. 546.
- MACHO, Peter: *Medzi hrdinstvom a martýriom. Juraj Langsfeld v kolektívnej pamäti*. In: JURÁŠ, Ján – KODAJOVÁ, Daniela a kol.: *Sláva šľachetným IV. Osudy kapitánov slovenských dobrovoľníkov 1848/49 a vojenských duchovných*. Liptovský Mikuláš : Spolok Martina Rázusa v spolupráci s Transcius, a. s., s. 108 – 119.
- MACHO, Peter: *Milan Rastislav Štefánik v hlavách a v srdciach. Fenomén národného hrdinu v historickej pamäti*. Bratislava : Historický ústav SAV v Prodama, s. r. o., 2011.
- Milan Rastislav Štefánik*. In: *Český hraný film II 1930 – 1945*. Praha : Národní filmový archiv, 1998, s. 200 – 201.
- Národní archiv Praha, fond Předsednictvo Ministerské rady, karton 584, signatura 1579, Milan Rastislav Štefánik – film M. R. Štefánik, státní podpora.
- OSUSKÝ, Samuel Štefan: *Materiál o Brezovej*. Fond Samuel Štefan Osuský, signatúra 46 GGG 2, Slovenská národná knižnica Martin – Literárny archív.
- RAPANT, Daniel: *Dejiny slovenského povstania r. 1848 – 49. Diel druhé. Povstanie septembrové*. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1950.
- Slovenský dobrovoľník, mučedník Juraj Langsfeld. Slavnosť odhalenia pomníka v Kremnici 28. októbra 1922*. [Kremnica] : Odbor Matice slovenskej v Kremnici, 1923.

Socialistický realizmus v slovenskej poézii

Valér Mikula

Abstract

Socialist Realism in Slovak Poetry

This article focuses on socialist realism in Slovak poetry. The introduction offers a genesis of this doctrine and comes with a periodic division of this phenomenon in Slovak literature: (1) proletarian poetry (1920s–1930s), (2) socialist realism *sensu stricto* (1950s), and (3) normalization poetry (1970s–1980s). The identification of a text's affiliation to socialist realism is based on the requirements of the doctrine; the ideological content is paramount as the main criterion, even though the structure of the poems may vary. This article also presents the characteristics of the epistemological situation in the totalitarian period, when poets could only perceive reality through a significantly reduced filter of prepared iconography which was merely reproduced in their texts. A brief interpretation of several poems from the period in focus can be characterized either by a discrete or evident affiliation to socialist realism. As examples of this, the transparently schematic poems of C. Štítnický and Š. Žáry are discussed, as is the discrete transition of V. Mihálik to socialist realism in the poem *Pohľad* (View) and the maintenance of socialist ideology in the “modern” poem by M. Válek entitled *Ohýbači železa* (Benders of Iron).

Key words: socialist realism, Slovak poetry, Vojtech Mihálik, Ctibor Štítnický, Štefan Žáry, Miroslav Válek

Tak ako to býva pri nástupe každého umeleckého smeru či hnutia, ani socialistický realizmus sa neskrýval so svojimi zámermi a so svojím programom. Avšak na rozdiel od väčšiny literárnych smerov programovým ťažiskom socialistického realizmu neboli ciele umelecké, ale

sociálne, ba rovno politické. Súvisí to už s jeho zrodom – program socialistického realizmu bol formulovaný na 1. všezväzovom zjazde sovietskych spisovateľov v Moskve roku 1934 a jeho iniciátorom bol – ako inak – J. V. Stalin¹, rozpracoval ho A. A. Ždanov² a prispel aj M. Gorkij. Sprvoti sa objavovali aj variantné názvy „proletársky realizmus“, „revolučný realizmus“, „hrdinský realizmus“ či „romantický realizmus“, no všetky tieto prívlastky sú údajne napokon syntetizované v epitete „socialistický“³.

V tejto súvislosti je dôležité upozorniť, že oficiálny nástup socialistického realizmu koinciduje s nárastom stalinistického teroru a je zároveň jeho súčasťou. V tejto historickej fáze v Sovietskom zväze už nešlo o revolučnú premenu spoločenského systému (tá už bola uskutočnená), ale o jeho upevnenie. Avantgardné chápanie literatúry ako permanentného atakovania noriem a rozširovania možností literárneho výrazu tu už nemalo miesta, naopak, socialistický realizmus ako norma mal byť znakom i nástrojom stabilizácie systému, budovaného tak, aby tu bol „na večnosť“. Doktrína socialistického realizmu ako spolupracovník upevňovania politickej moci teda nemohla mať v sebe zabudovaný prvok zmeny, premenlivosti, dynamiky, naopak, aj literárny kánon, aj obraz sveta tu mal byť raz a navždy daný.

Malo ísť, zaiste, o obraz „nového sveta“, ktorý je permanentne dobudovaný na vytýčených základoch – a umenie malo tomuto budovaniu napomáhať, urýchliť ho, ba predbehnúť a svojimi obrazmi fixovať budúci stav. Utopický aspekt doktríny („nový svet“) zároveň umožnil teoretikom hľadať aj predchodcov či pripravovateľov socialistického realizmu – napospol sa nachádzali medzi hlásateľmi komunistickej utópie. V dejinách slovenskej literatúry je to najmä tzv. proletárska literatúra, ktorá je podľa S. Šmatláka „jedna zo základných

¹ Stalinovmu „prínosu“ k rozvoju umenia s množstvom citácií z jeho statí sa venoval vo svojej publikácii BAKOŠ, Mikuláš: *Stalin a umenie*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1953.

² Pozri výber z jeho statí: ŽDANOV, Andrej Alexandrovič: *O umení*. Prel. Mikuláš Ezrovič. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1953.

³ K tomu pozri viac v práci CATALANO, Alessandro: *Rudá záře nad literaturou*. Brno : Host, 2008, s. 30n.

etáp dlhodobého, dejinne zákonitého procesu premeny slovenskej literatúry na literatúru svojím obsahom i uvedením socialistickú⁴.

Z citátu vyplýva, že za hlavný rozlišujúci znak tohto typu literatúry sa nepovažuje „forma“, ale „obsah“ a „uvedenie“ (ideológia). „Socialistická“ či presnejšie komunistická ideológia určovala konkrétne „obsahy“ (témy), a tie si zasa nachádzali „adekvátnu“ básnickú formu. Treba však zároveň dodať, že napriek „večnej platnosti“ poučiek ideológia, a najmä politika sa menila – a tým sa menil aj obsah a modifikovala forma; vždy sa však deklarovala vernosť princípom marxizmu-leninizmu a tzv. socialistickému tábora na čele so Sovietskym zväzom. Akceptovanie týchto princípov, prejavujúce sa v rozličných úrovniach textu, možno teda použiť ako základné kritérium pre identifikáciu socialistickorealistickej poézie. To nám umožňuje zahrnúť do jej rámcov nielen „predchodcov“ (proletárska poézia 20. a 30. rokov 20. storočia), ale aj „udržiavateľov“ (60. roky) a „pokračovateľov“ (normalizačné 70. a 80. roky), pričom ťažiskom ostávajú päťdesiate roky či presnejšie, desaťročie nasledujúce po februári 1948.

Uchopenie moci komunistami v Česko-Slovensku vo februári 1948 malo fatálny dosah aj na literatúru. Socialistický realizmus, predtým jedna z nijako nie centrálnych literárnych tendencií, sa razom stal hlavným a čoskoro aj jediným oficiálnym literárnym smerom. Ako už bolo citované vyššie, socialistický realizmus sa do epicentra slovenskej poézie päťdesiatych rokov nedostal len ako čisto sovietsky import, aj keď tento zdroj bol hlavný a imperatívny. Bola tu aj domáca tradícia – aj keď skôr prerušovaná ako kontinuálna –, ktorú socialistická literárna historiografia označovala ako „pokrokovú“. Aspoň náčrtkovito tu uveďme niekoľko domácich zdrojov a podôb socialistického realizmu v slovenskej poézii.

1. Za kľúčovú líniu z tohto ohľadu možno považovať už zmienenú *tradíciu proletárskej (robotníckej) poézie a davistov*⁵. Cieľom takto

⁴ ŠMATLÁK, Stanislav: *Program a tvorba. Štúdie o slovenskej proletárskej literatúre*. Bratislava : Tatran, 1977, s. 8.

⁵ Za „davistov“ je označovaný okruh autorov okolo komunistického časopisu DAV (vychádzal prerušovane v rokoch 1921 – 1937); z básnikov sem patrili napr. L. Novomeský, J. Rob Poničan, D. Okáli.

orientovaného písania bolo zmeniť svet. Išlo teda o tzv. angažovanú poéziu. Na rozdiel od českej medzivojnovnej avantgardy, ktorá dokázala opustiť, ba až poprieť prvotnú orientáciu proletárskej poézie a vyústila do poetizmu s primárne estetickými ambíciami, na Slovensku ľavicovo orientované básnenie zväčša zotrvalo na báze proletárskej poézie – a tá bola jednak slúžkou politickej doktríny, jednak predstavovala neumelé výrony prostých veršovníkov vyznávajúcich sa z krívd na nich páchaných. Aj davistická poézia (s výnimkou Novomeského tvorby) ostala v zajatí tejto ambivalentnej bojovno-plačlivej modality a nepriniesla pozoruhodnejšie básnické diela.

2. Na túto líniu nadväzujú *noví poveljovníci, a najmä poľovníci* autori, ktorí za komunizmus už nebojujú v dialogickom prostredí buržoázno-demokratického štátu, ale kolektívne a unisono (najvýraznejším predstaviteľom je tu M. Lajčiak). Keďže veci sú už rozhodnuté, nejde tu, popravde, o boj, ale o predstieranie boja. Prevažuje rétorické evokovanie bojov minulých (revolučné tradície) a invokovanie budúcich (porážka kapitalistického sveta), kým prítomný „budovateľský“ čas (a zároveň čas komunistického teroru) je vykresľovaný prevažne ako idyla. Nielen prvá, ale ani druhá línia sa nevyznačuje zvláštnou umeleckou kultivovanosťou – skôr estetickou neumelosťou a poplatnosťou ideovej doktríne. Práve pre tieto vlastnosti možno obe línie považovať za najtypickejšie pre socialistický realizmus.
3. Je tu však aj *artistná podoba socialistického realizmu*, ktorú najvýstižnejšie predstavuje *Spievajúce srdce* (1952) V. Miháliku. Variabilnou formálnou podobou (strofickou, veršovou) spoločne s predsa len vynaliezavou (i keď ideovo predvídateľnou) metaforikou sa autor otvorene hlási k domácej „vysokej“ tradícii (Hviezdoslav). Po niekoľkých rokoch istou pokračovateľkou tejto umelecky prijateľnej línie je *modernizovaná verzia* socialistického realizmu, ako ju stelesňujú napr. niektoré básne M. Válka.
4. Do „jednotného frontu“ socialistickorealistickej literatúry sa však pridali aj *starší autori*, „poznačení“ literárnou minulosťou. Pravdaže, tejto minulosti sa okázalo zriekajú, no ona predsa len zanecháva svoje stopy aj v ich socialistickom realizme. Rámcovo tu ide o dvojakú minulosť:

- a) Prvá vychádza zo *symbolistickej tradície*, ktorá sa v priebehu dvadsiateho storočia najhlbšie udomácnila v slovenskej poézii. Od tridsiatych rokov sa táto línia výrazne obohacovala o modernistické i avantgardné básnické postupy, no symbolistické východisko ostáva zachované – tematická kontinuita básne je tu zabezpečovaná predovšetkým reflexiou, myšlienkovým sledom. Môžeme teda popri agitačnej modalite, ktorá je dominantná najmä v prvých dvoch líniiach (a je aj konštantnou zložkou poetiky socialistického realizmu vôbec), a tiež popri mihálikovskej oduševnenej, „spevavej“ podobe socialistického realizmu, v tomto poslednom prípade hovoriť o *reflexívnom* socialistickom realizme (za všetkých uveďme Jána Kostru).
 - b) Druhou, trochu mladšou skupinou autorov „s minulosťou“ sú *nadrealisti*. Avantgardné pohrdanie formou priviedlo nadrealistov v „epoche budovania socializmu“ akosi prirodzene k formovej (ale aj obsahovej) nevyberanosti a ich ľavicovosť vyústila (viac či menej prirodzene) do komunistickej ideológie.
5. Počnúc druhou polovicou 50. rokov bola socialistickorealistická doktrína postupne rozširovaná a modernizovaná, no aj spochybňovaná, až napokon uprostred 60. rokov celkom zdiskreditovaná (aj keď nie oficiálne). Impulzom k jej obnove boli politické zmeny po okupácii Česko-Slovenska v roku 1968, keď po nástupe Gustáva Husáka k moci bol vyhlásený program konsolidácie moci komunistickej strany a „normalizácie“ pomerov v krajine. Návrat k „správnej“ ideovosti bol naoktrojovaný aj literatúre a nevyhol sa mu takmer nik z publikujúcich autorov (aj keď v rozličnej miere a rozličných podobách). *Normalizačnú literatúru* 70. a značnej časti 80. rokov tak môžeme považovať za modifikáciu socialistického realizmu a zároveň za jeho poslednú fázu v slovenskej literatúre.

Pri spätnom pohľade môžeme teda povedať, že slovenská literatúra druhej polovice dvadsiateho storočia bola dominantne určená pomerne krátkym obdobím „tvrdého“ socialistického realizmu, ktorý bol po februári 1948 rýchlo a natoľko úspešne nastolený, že prvé roky ďalšieho desaťročia sú ním už absolútne ovládané. Tento zásah do literárneho vedomia bol taký hlboký a účinný, že päťdesiate roky zbavujú

nasledujúce desaťročia do značnej miery ich vlastnej autonómie a jednotlivé decéniá sú vo významnom stupni určované práve ich vzťahom k päťdesiatym rokom – či už potvrdzujúcim alebo polemickým.

A tak šesťdesiate roky (a sčasti už koniec päťdesiatych) možno považovať za pokus najprv o zmierňovanie najdoktrínarskejších polôh socialistického realizmu, neskôr aj o jeho „obídenie“ či priamo popretie. Približne v polovici tohto desaťročia sa už objavujú aj skutočne autonómne tendencie, tie však kvôli okupácii v auguste 1968 nedostanú možnosť rozvinúť sa. Sedemdesiate a značná časť osemdesiatych rokov (obdobie normalizácie) predstavujú recidívu, resp. „mäkšiu verziu“ päťdesiatych rokov. V druhej polovici „osemdesiatych“ (najmä po nástupe gorbačovovskej prestavby) sa už postupne objavujú reminiscencie na šesťdesiate roky ako éru slobodnejších literárnych pomerov. No definitívne socialistický realizmus odchádza z literárnej scény až po páde komunistického režimu v novembri 1989.

V nasledujúcej časti príspevku sa bližšie pozrieme na niekoľko básní, na ktorých si môžeme ilustrovať poetiku socialistického realizmu a jej jednotlivé modifikácie. Vynecháme pritom „protofázu“ proletárskej poézie, ktorá je natoľko transparentná, že tam niet čo odhaľovať, a tiež normalizačnú fázu, ktorej osvetlenie by si vyžadovalo samostatný priestor, ktorý tu nemáme. Začneme prechodným obdobím, keď novonastupujúca ideológia a básnická doktrína sa prejavujú ešte diskkrétne, potom stručne charakterizujeme dva texty z jej kulminujúcej fázy a napokon si všimneme pretrvávajúce ideovej doktríny pod hávom „modernej“ básne.

Vojtech Mihálik: *Pohľad*

Po koncerte, keď ešte vo mne znel
roztrasený plač vrúcnej kantilény,
ja, skrývajúc sa v kúte blízko steny,
hľadel som na splav patricijských tiel.

A keď som si tam modré ruky trel
a chvel sa ustatý a uzimenný,

dotkol sa ma zrak neznámej mi ženy.
Nik sa tak nikdy na mňa nepozrel.

Zavše som príliš nesmelý a mäkký;
len preto som sa, ujdúc po chvíli,
vyšmykol z pasce možnej idyly.

Z mosta som potom ako opilý
pozeral dlho mokré fúzy rieky
a fúkal do slz, ktoré žiarili.

Báseň pochádza z druhej Mihálikovej básnickej zbierky *Plebejská košela* (1950) a dobre nám môže poslúžiť ako príklad na zmeny, ktorými po roku 1948 prechádza – sprvoti nenápadne – aj tá časť slovenskej poézie, ktorá kultúrnymi koreňmi, ideovo i poetologicky väzí v tradícii celkom odlišnej od tej socialistickorealistickej. Mihálikove básnické začiatky, rovnako ako prvá zbierka *Anjeli* (1947), sú blízke predovšetkým katolíckej moderne, ktorá hlásala poéziu so spirituálnymi ambíciami. Keď bola skupina v roku 1948 zlikvidovaná, Mihálik sa sústredil na druhý prameň svojej výpovednej energie: na sociálny sentiment, ktorý už lepšie zodpovedal požiadavkám „novej éry“. Túto polohu – a to vo vypäto expresívnej podobe – odráža zbierka *Plebejská košela*.

Výjav zachytený v sonete patrí k tradičným lyrickým situáciám: básnik, nachádzajúci sa v stave životného manka a deficitu, ktorý je ešte posilňovaný „roztraseným plačom vrúcnej kantilény“ z práve skončeného koncertu, je hlboko zasiahnutý nevýslovným a neopísateľným pohľadom neznámej ženy („Nik sa tak nikdy na mňa nepozrel“). Táto žena patrí k vyššej spoločnosti (tvorí súčasť „splavu patricijských tiel“ vystupujúcich zo sály), čiže je neprístupná pre básnika, ktorý sa zas situuje do spodných spoločenských pozícií (pripomeňme tu aj názov zbierky: *Plebejská košela*).

Táto modelová situácia lyriky už od čias trubadúrov – nedostupná žena, je tu teda historicky ukotvená a zároveň vysvetlená: príčinou „nedostupnosti“ je triedny rozdiel. A ten je autorom modelovaný ako striktná opozícia: „modré ruky“ básnika (ktoré sú modré od zimy) sú

postavené do opozície s „modrou krvou“ aristokracie – toto slovné spojenie nie je síce vyslovené, ale je asociované výrazom *patricijský*, synonymom pojmu „aristokratický“.

Úvodná situácia lyrického subjektu básne je pritom silne individuálna, exponuje sa v nej subjektívne prežívanie. No „práca“ autora spočíva v jej postupnom prekvalifikovaní na pozíciu sociálnu: básnik nám naznačuje, že v ňom trpí celá jeho „plebejská“ spoločenská vrstva. Ako reprezentant svojej triedy má (ako to učí marxizmus) historické poslanie, ktoré musí naplniť – nemá teda právo poddať sa „dekadentnému“ pokušeniu osobného erotického šťastia. Zaujíma postoj akéhosi asketizmu, ktorý sa čoskoro ukáže ako revolučný (i keď vo chvíli, ktorú zachytáva báseň, je to skôr jeho *nesmelosť*, ktorá mu umožnila vyšmyknúť sa „z pasce možnej idyl“).

V poslednom tercete sa lyrický subjekt priznáva, že plakal, ale jeho slzy „žiarili“, čo im dodáva lesk ušľachtilej nádeje a asociuje ich s perlamami alebo skôr s briliantmi, atribútmi aristokracie. Takže pointa sonetu, ktorý sa začal úplne „klasickou“ konfiguráciou, je revolučná: skutočná aristokracia sa zrodí z triedy vydedencov a skutočný smútok hoden byť predmetom „vysokej“ poézie (reprezentovanej sonetom) je smútok plebejca, ktorý sa v mene budúcnosti odrieka prechodných slasť.

Pravdaže, toto krédo nie je vyslovené nahlas a ideologickou novorečou, Mihálikova sémantická práca je skrytejšia, jeho manipulácia sa týka *obrazu sveta*, pričom stále ostáva na pôde poézie, neprechádza k politickej rétorike. Zhodnocuje javy predtým zanedbávané či považované za „povrchné“ či „okrajové“ a dodáva im hlboké konotácie, ktoré sa týkajú základných štruktúr sveta. Neskôr sa, pravda, ani Mihálik nevyhne plytkej rétorike.

Ctibor Štítnický: *Prielom*

To nie sú tanky, to sú buldozéry,
nasadené v prvých líniah
proti tým kopcom, ktoré stoja v ceste
a proti všetkým starým formám práce.

To nie sú míny ani lietadlá,
 čo zrútili tú strmú skalnú stenu.
 Niekoľko kilogramov ekrazitu
 uvoľnilo cestu brigádam
 a ušetrilo mnoho rúk a času.

Potom prišli divízie pešie,
 by rozvinuli operačný plán.
 Víťali ich rozohriate stroje,
 na každom z nich biely orgován,
 a rozosmiate oči šoférov:

Češť práci, brigádnici!

To nie sú pušky ani automaty,
 čo prelomili tento nový front;
 to lopaty sú, čakany a rýle
 a bojový šík úderníkov mieru,
 obrátený tvárou k zajtrajšku.

(*Rodina*, 1952)

Vojna a s ňou súvisiace lexémy ako boj, bitka, borba, nepriateľ, porážka, víťazstvo atď. patria k základnému tematickému repertoáru socialistického realizmu. Po nedávno skončenej 2. svetovej vojne sa práve vojna stáva konštitutívnou zložkou koncepcie „dvoch úderov“: prvým „úderom“ je porážka fašizmu, druhým tzv. budovanie socializmu⁶. Prvý úder bol deštruktívny, ten druhý konštruktívny. Lenže ak spisovateľ aplikuje aj na „budovateľskú“ fázu metaforu úderu, prezrádza (vlastne, vôbec sa tým netají), že koncept boja je trvalým podložením oboch štádií.

Markantne sa toto „vojnové“ východisko prejavuje hneď v úvodných veršoch zbierky Ctibora Štítnického *Rodina* (1952): „To nie sú tanky, to sú buldozéry...“ Podobne v druhej strofe: „To nie sú míny ani

⁶ Tak je to napríklad v románe Dominika Tatarku *Prvý a druhý úder* (1950).

lietadlá...“ A napokon posledná strofa prináša „vylúštenie“ radu negatívnych prirovnaní, keď prezrádza, čo sa za nimi skrýva: „to lopaty sú, čakany a rýle / a bojový šík úderníkov mieru, / obrátený tvárou k zajtrajšku“.

Aplikovaná je tu jednoduchá figúra – negatívny paralelizmus, bežne používaná vo folklóre. Spočíva v popretí pôvodnej predstavy (obrazu) a v navodení novej, často diametrálne odlišnej, čo zvyšuje informačnú hodnotu výpovede. Pôvodná predstava býva bežná, očakávaná, priam samozrejme sa ponúkajúca. A práve to je povšimnutia hodné aj pri citovanej básni: primárnou predstavou je vojnový arzenál, ktorý sa až následne „prekvapujúco“ poprie.

V textoch socialistického realizmu je teda vojna vnímaná ako takpovediac prirodzené východisko: ňou sa takmer všetko začína. No na rozdiel od „tradičného“ apokalyptizmu, keď po kataklizme má zavládnuť mier, v socialistickorealistickej doktríne je dejinný obrat situovaný nielen „dozadu“ (vzbury, revolúcie, vojny), ale aj mesianisticky „dopredu“. Na ceste k budúcemu raju je vojna a v jej rámci porážka kapitalistického sveta nevyhnutná – je to oná „posledná bitka“, o ktorej píše Vladimír Macura⁷. A tak aj keď „svet socializmu bol bohato dekorovaný atribútmi mieru“, predsa len „pod povrchom mierových reálií vystupujú zreteľne a hrozivo reálie vojnové“⁸.

Socialistický panmilitarizmus môže mať pritom rozličné podoby. Pomerne najnevinnejšie je prekovanie pluhov na meče (prostredníctvom genitívnej metafory „*zbroj strojov*“): „Keď ženci vyjdú s jasnou zbrojou / poľnohospodárskych strojov / na šíre pole za rána...“ (J. Kostra: *Za ten máj*, 1950). Naliehavejšie sú už povely týkajúce sa nielen vojakov, robotníkov a roľníkov, ale aj básnikov: „O mieri dneska ne-snívame, / o mier dnes vedíme smrteľný boj. [...] Každé slovo nech je dneska guľkou, / ktorá skántri starý, zhnitý svet. / Myšlienka zas nech je divou búrkou, / báseň nech je ako guľomet“ (M. Krno: *Na stráži mieru*, 1951).

⁷ MACURA, Vladimír: *Šťastný vek. Symboly, emblémy a mýty 1948 – 89*. Praha : Pražská imaginace, 1992, s. 19.

⁸ Tamže.

Možno teda povedať, že vojna nie je len jednou z tém socialisticko-korealistických básní, ale tvorí ich východisko a významové centrum, ktoré si prispôsobuje všetky ostatné významy. Dôvody tohto vojno-centrizmu nie sú estetické, ale politické. Básnik pracuje už s hotovými predobrazmi, ktoré zafixoval politický výklad dejín. Tak je to aj v Štítnického básni, kde obraz buldozéra s bielym orgovánom v tretej strofe („Vítali ich rozohriate stroje / na každom z nich biely orgován“) by na dnešného čitateľa mohol pôsobiť prekvapujúco, až nemiestne – no len dovtedy, kým si nevybaví jeho plagátový predobraz: sovietske tanky a bojové vozidlá v májovej Prahe roku 1945, ktoré vďační obyvatelia vyzdobovali orgovánmi. Naopak, pre dobového čitateľa Štítnického knihy mohlo byť istou novinkou to, že báseň je o buldozéroch, a nie o tankoch – tie však nie sú a ani nesmú byť vymazané z pamäti, preto ako pozitívne zmyslovo-zážitkové spojivo medzi buldozérmi a tankami tu funguje orgován s jeho vôňou.

K sexuálne podozrivému obrazu *rozohriatych strojov* len toľko: touto nešikovnou antropomorfizáciou stroja si autor vytvára obrazovú skratku, *krátke spojenie* medzi chladným industriálnym svetom a intímny, hrejivým priestorom rodiny figurujúcej v nadpise zbierky. Namiesto dakedajších domácich zvierat sa tu sugeruje domestikácia strojov.

To je aj prípad nasledujúcej básne, ktorá sa však tvári ako hádanka:

Štefan Žáry: *Traktoristova*

V šírom poli rastie breza,
vetierok ňou zachvieva.
Mám ja koňa zo železa,
orie, bráni, zasieva.

Nemá srsti, nemá perie,
necifruje nohama;
nechce obrok – benzín žerie,
miesto liací volant má.

Trieli včasne v prvom lúči
po družstevnej úvrati;
je to koník oberúči
nikdy nie je ustatý!

Nemá káčku zaparenú –
treba vedieť, ako s ním.
Ja ho zato za odmenu
zástavkami opentlím.

(*Aká to vôňa*, 1954)

Uhádnuť tento rébus nie je náročné, veď nejde o folklórnu hádanku, ktorá často pracuje s významovou dvojznačnosťou, ale o významovo jednoznačný socialistický realizmus. Socialistická poézia nemôže riskovať mylné alebo priam „scestné“ interpretácie, takže hneď nadpis prináša jednoznačnú indíciu: ide o traktoristovu pieseň. Z hádanky je častuška vychvaľujúca prednosti traktora pred koňom, pričom príchylnosť opatrovateľa k domácomu zvieraťu sa prenáša aj na stroj. Zdobné prvky konského postroja, používané najmä pri sviatočných príležitostiach, sú tu však nahradené politickou emblematickou – zástavkami (zrejme česko-slovenskou a sovietskou). Má sa tým naznačovať aj akýsi permanentný sviatok, akým je budovateľský život, ale pre nás je dôležitý najmä rozdiel medzi konotačne a zážitkovo predsa len bohatším orgovanom v Štítnického básni a výkladovo jednoznačnými Žáryho zástavkami.

Za niekoľko rokov tak socialistickorealistická poézia „pokročila“ k zážitkovej vyprázdnenosti. Tak ako bol ustanovený repertoár tém, ustanovoval sa aj repertoár zážitkov, ktorý bol však vzdialený od elementárnej zážitkovosti jednoduchého človeka (aj keď práve ním sa argumentovalo), ba vôbec od akejkoľvek zážitkovosti. Ako realita tu vystupovali len jej starostlivo vybrané emblémy.

Nástup komunistického režimu priniesol drastickú redukciu sféry ľudského bytia. Všetky prejavy bežného života boli čoraz väčšmi okliešťované, obmedzované, uzavreté do rámcov tzv. socialistickej spoločnosti a socialistického tábora. Značná časť univerza, ale aj oby-

čajných životných prejavov bola nepriznaná, tabuizovaná alebo rovno zakázaná.

Pri samotnom procese vzniku socialistickorealistickej básne sa medzi redukovanú (priznanú) realitu a autora vsúva ešte dobová normatívna ikonografia: tá sčasti vychádza z reality, no ešte vo väčšej miere vnucuje realite svoje významy (emblematika je superponovaná na realitu). Socialistický básnik tak vníma svet predovšetkým cez filter pripravenej ikonografie, len v malej miere priamym kontaktom s priznanou časťou reality a iba výnimočne a rozličnými okľukami aj s realitou nepriznanou (to sú tie miesta, ktoré niektorí bádatelia označujú u tých lepších básnikov ako neschematické).

Spomínali sme už, že koncom 50. rokov sa doktrína socialistického realizmu začína oslabovať práve pre túto jej „neživotnosť“ – oficiálna ideológia pritom postulovala aj pre literatúru „spojenie so životom“. Na obnovu hodnovernosti socialistickej poézie malo slúžiť jej spojenie s každodennosťou – to je prípad tzv. poézie všedného dňa (predovšetkým v českej literatúre konca 50. rokov), s ktorou vykazuje príbuznosť aj istá časť tvorby M. Válka. „Zadanie“ básne *Ohýbači železa* sa tiež nesie v tomto duchu: opätovná estetizácia skutočnosti modernými básnickými prostriedkami, intimizácia neosobného sveta socializmu, zmierovanie sa s jeho realitou cestou nachádzania zmyslu, ba i doteraz nezbadanej krásy práve v tej každodennosti.

Miroslav Válek: *Ohýbači železa*

Na ulici Vuka Karadžiča
na rohu
dvaja muži ohýbajú oceľové prúty.
Je to práca tak trochu básnická.
Železo jak verš sa vzpiera vóli človeka.
Ale verš za veršom,
verš za veršom,
a je z toho jedinečná báseň.
Nad všetky tie verše,
na tretie poschodie

sa nashahuje modrooká pointa.
Bude hladkať svoje štyri steny:
Ako je to pevne postavené
a koľko len sily potrebuje taký múr.

Mať väčšie svaly, stal by som sa ohýbačom železa.

(Dotyky, 1959)

Báseň *Ohýbači železa* bola prvýkrát publikovaná v *Slovenských pohľadoch* roku 1958 a odvtedy býva vnímaná ako súčasť textov, ktoré sa podieľali na „demontáži schematizmu“ v slovenskej literatúre. Markantným „neschematickým“ prvkom bolo napr. použitie voľného verša. Na druhej strane je tu téma robotníckej práce, ktorá je pre socialistický realizmus kánonická. A práve na tomto spoločnom porovnávacom základe mohla vyniknúť novosť, modernosť jej spracovania. Zároveň sa nám však ukazuje, že tento pokus o nekonfliktný prechod od schematizmu k (neo)modernizmu mal aj svoj rub. Ústretové podanie pomocnej ruky schematizmu síce vyviedlo túto už aj dobovo opatrne kritizovanú poetiku na prijateľnejší poetologický terén, no zároveň kontinuita je tu udržiavaná ideovým podložením básne. Práve „ideovosť“ bola z hľadiska oficiálnej estetickej doktríny považovaná za hlavnú a určujúcu zložku diela – a v nej je Váľkova báseň konformná s dobovou doktrínou. Báseň *Ohýbači železa* tak síce už nie je okato, povrchne schematická, no je zato hlboko socialistická. Napokon, ako „budovateľskú“ (čo myslí ako chválu) ju aj po štyroch desaťročiach hodnotí V. Marčok, keď píše, že v tejto básni autor zapája básnika do kolektívu budovateľov socializmu už ako nie menejcenného člena, keď „konfrontuje svoju poéziu s budovateľskou prácou“ a „zrovnoprávňuje ich“⁹. Nič v básni však tento výklad nepotvrďuje: básnik tu je – ako sa patrí na päťdesiate roky – menej ako robotník. Overme si to jej prečítaním.

Je zrejmé, že jej titulnými hrdinami sú robotníci. Očividné to bolo i pre dobovú kritiku a iste i pre čitateľov. No ak si odmyslíme všetok

⁹ MARČOK, Viliam: *Premeny poézie*. In: MARČOK, Viliam a kol.: *Dejiny slovenskej literatúry III*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2004, s. 123.

interpretačný kontext a situujeme sa do pozície čitateľa prichádzajúceho do styku s básňou prvý raz, titul básne akoby odkazoval skôr na iný kontext: na prostredie cirkusu, jarmokov, na svet pouličných kaukliarov a silákov, ktorí ohýbajú v zuboch či inak železné tyče.

V nomenklatúre povolání päťdesiatych rokov však podobné pouličné produkcie a „cirkusantstvo“ nestáli nijako vysoko, boli skôr trpené. Báseň tak ešte väčšmi ako na dobovú „pouličnú skutočnosť“ odkazuje na literárnu tradíciu – na český poetizmus, ktorý nachádzal „poéziu“ v mnohorakých formách modernej civilizácie: „film, aviatika, rádio, šport, tanec, cirkus a music-hall, poézia nedelňných popoludní, výletov, rozžiarených kaviarní, opojných alkoholov, oživených bulvárrov a kúpeľných promenád“¹⁰.

Túto jarmočnú atmosféru pouličných produkcií nepopierajú ani prvé dva verše básne („Na ulici Vuka Karadžiča / na rohu“). Konkrétne pomenovanie ulíc, dokumentarizmus patrí k zvyklostiam avantgardy, no tá predsa len v týchto súvislostiach preferovala dialky, exotizmus, kým Váľkova báseň je písaná z pozície „tu a teraz“. A práve toto „tu a teraz“ je charakteristické pre tzv. poéziu všedného dňa, ktorú presadzovala skupina básnikov okolo českého časopisu *Květen* (1955 – 1959). Tvorbu „květnovcov“ Válek bezpochyby sledoval a jeho poetologická príbuznosť s nimi už bola literárnou vedou konštatovaná¹¹.

Ak v čítaní pokročíme k tretiemu veršu („... dvaja muži ohýbajú oceľové prúty“), dostávame sa k jadrú výpovede rozloženej do prvých troch veršov. Priestorové určenie (nárožie konkrétnej bratislavskej ulice) je úplnené o aktérov deja, na ktorých zameriava svoju pozornosť okoloidúci básnik, a predovšetkým o samotný dej, ktorý – ako sa čoskoro ukáže – je nositeľom posolstva básne. Autor však ešte zachováva takú mieru všeobecnosti a neurčitosti opisu, ktorá celkom nevyklučuje ani „kaukliarsku“ konotáciu vyvolanú nadpisom. V každom prípade je však báseň „ideovo posilnená“: *oceľ* bola v päťdesiatych rokoch oveľa emblematickejšim slovom ako nešpecifické *železo* a čitateľ môže

¹⁰ KOPTA, Josef: *Umění proletářské a poetismus*. In: *Avantgarda známá a neznámá 1*. Ed. Š. Vlašín a kol. Praha : Svoboda, 1971, s. 599. Pôvodne *Prerod*, 1924, č. 9 – 10.

¹¹ TURČÁNY, Viliam: *Súčasná slovenská poézia v českom preklade*. Slovenská literatúra, 10, 1963, č. 1, s. 66.

tiež identifikovať zážitkové východisko básne – ide o bytovú výstavbu. Ak by nám predsa nadmieru interferovali kaukliarske konotácie z titulu, básnik v nasledujúcom verši potvrdzuje budovateľskú denotáciu: „*Je to práca...*“

Ale o akú prácu ide? „*Je to práca tak trochu básnická.*“ Vo chvíli, keď literárne väzby vo Válkovej básni slabnú, keď sa báseň už-už stáva „realistickou“, autor zmnožuje skutočnosť prirovnaním, ktoré rozvinie do paralelizmu stavania domu a písania básne. Zároveň sa tu medzi prácu a umenie akoby kladlo znamienko rovnosti: tak ako príprava oceľovej armatúry je do istej miery umením, rovnako aj písanie (robenie) básní je prácou. Do sféry „vyššej“, tvorivej činnosti sa tu nielen povyšuje práca robotníka, ale na druhej strane básnictvo sa hodnotovo rehabilituje tým, že je implicitne označené za prácu.

Autor v nasledujúcom a ďalších veršoch dokladá, v čom vidí podobnosť medzi oboma činnosťami: „*Železo jak verš sa vzpiera vůli člověka.*“ O tom, že železo má svoju rezistenciu, ktorú treba pri jeho tvarovaní premôcť, nemôže byť pochyb. No pre čitateľa päťdesiatych rokov mohlo byť „novinkou“ to, že aj báseň má svoju „vôľu“, že sa môže *vzpierať*, že je to svojbytná štruktúra. Oproti primitívnej „obsahistickej“ koncepcii socialistického realizmu, podľa ktorej obsah určuje formu, tu autor implicitne reklamuje pre básnickú formu istú autonómnosť. Na druhej strane, táto emancipácia estetickej zložky je do básne prepašovaná len za cenu jej ekvivalencie s prácou robotníka.

Keby sme nasledujúce tri verše čítali bez vedomia básnikom nastoleného paralelizmu medzi stavaním domu a písaním básne, pôsobili by značne banálne:

Ale verš za veršom,
verš za veršom,
a je z toho jedinečná báseň.

Čo im dodáva „ducha“ či „vtip“, je pokračovanie riešenia „hádan-ky“ zo štvrtého verša: Čo má spoločné stavba domu s tvorbou básne? Tak ako murári kladú jeden rad tehál na druhý, básnik podobne ukladá (skladá) verše. Nezabúdajme však, že sme ešte stále v päťdesiatych rokoch, keď inteligencii bolo neradne vyvyšovať sa nad robotníkov,

preto pod „jedinečnou básňou“ si nemáme predstaviť báseň, ale dostavaný dom. Báseň je síce exponovaná v dvojakom kóde, no pravým významom je ten „stavbársky“.

Nad všetky tie verše,
na tretie poschodie
sa našťahuje modrooká pointa.

Predstava „*modrookej pointy*“ je taká sugestívna, že autor tu opúšťa hru na paralelizmus písania básne a stavby: už nejde o pointu básne, ale o „pointu“ bytovej výstavby. Básnik sa v predstavách presúva do novopostaveného bytu, aby tam bol svedkom „poézie všedného dňa“. Tá „poézia“ je v modrých očiach, v dokončení stavby i v pridelení bytového výmeru (čo iste bola vec sviatočná).

Bude hladkať svoje štyri steny:
Ako je to pevne postavené
a koľko len sily potrebuje taký múr.

Všimnime si, že nájomníčka sa čuduje nad elementárnou vecou: že múr stojí a že ho nebolo ľahké postaviť. Sme tu vlastne svedkami infantilizácie subjektu, typickej pre prístup totalitného režimu k človeku. V porovnaní s kultovými vodcami a hrdinami boja či práce sa obyčajní ľudia mali cítiť menejcenní, nevyspelí, ktorí ešte musia „dorásť“. Menejcenný je aj básnik v porovnaní s robotníkom: „Mať väčšie svaly, stal by som sa ohýbačom železa.“ Keďže ich nemá, píše iba básne, a aby túto „slabosť“ kompenzoval, sú to básne adorujúce robotníkov a tzv. socializmus, ktorý robotníci metonymicky zastupujú. Až v rámci takto potvrdenej „ideovej príslušnosti“ si básnik dovoľí isté modifikácie paradigmy: namiesto rétorickej ódy na vodcov ponúka diskretný obdiv obyčajných robotníkov; reprezentácia „nášho“ sveta už nie je tankistická, ani traktoristická, ba ani žeriavnická, sú to obyčajní *muži*, akých môžeme stretnúť na každom *rohu*.

Sugeruje sa tu socializmus, v ktorom sa dá žiť (a v ktorom je radosť bývať). Bolo by to uveriteľné, keby na druhej strane všetka tá poézia „všedného dňa“ svojím heroizovaním každodennej skutočnosti, a naj-

mä schopnosti obyčajného človeka žiť v nej vlastne mimovoľne nepri-
znávala, že je naozaj každodenným hrdinstvom žiť v tomto nehumán-
nom (i keď humanizujúcom sa) spoločenskom zriadení¹².

Literatúra

- BAKOŠ, Mikuláš: *Stalin a umenie*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1953.
- CATALANO, Alessandro: *Rudá záře nad literaturou*. Brno : Host, 2008.
- KOPTA, Josef: *Umění proletářské a poetismus*. In: *Avantgarda známá a neznámá 1*. Ed. Š. Vlašín a kol. Praha : Svoboda, 1971, s. 599.
- MACURA, Vladimír: *Šťastný věk. Symboly, emblémy a mýty 1948 – 89*. Praha : Pražská imaginace, 1992.
- MARČOK, Viliam a kol.: *Dejiny slovenskej literatúry III*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2004.
- ŠMATLÁK, Stanislav: *Program a tvorba. Štúdie o slovenskej proletárskej literatúre*. Bratislava : Tatran, 1977.
- TURČÁNY, Viliam: *Súčasná slovenská poézia v českom preklade*. Slovenská literatúra, 10, 1963, č. 1, s. 62 – 71.
- ŽDANOV, Andrej Alexandrovič: *O umení*. Prel. Mikuláš Ezrovič. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1953.

¹² Text tohto príspevku vychádza z mojej knižnej publikácie *Socialistický realizmus v slovenskej poézii* (Bratislava : Univerzita Komenského, 2017).

Spisovná slovenčina v kontexte Československej republiky¹

Gabriela Múcsková

Abstract

Standard Slovak in the Context of the Czechoslovak Republic

This article discusses the connections between the socio-political context of the first Czechoslovak Republic and its influence on the dynamics of Standard Slovak as well as the emergence of contradictory approaches to its regulation and codification. Using the perspective of the theory of language planning, the article focuses on (1) the change in the status of Standard Slovak in the new political environment and the consequences of the Czecho-Slovak bilingual linguistic situation on its spontaneous development, (2) the links between the political concept of Czechoslovakism and the calculated regulation of linguistic codification, and (3) the emergence of protective puristic stances and their persistence in the further development of language prescription in Slovakia. In conclusion, the article looks at the reasons behind the negative perceptions of purism in Slovak linguistics and positions itself on the side of its unbiased and objective evaluation in the spirit of the sociolinguistic theory of language planning.

¹ Príspevok nadväzuje na výsledky výskumného projektu *Slovenčina v kontexte viacjazyčných spoločností na Slovensku* (APVV-0689-12) a vychádza z časti štúdie autorky (MÚCSKOVÁ, Gabriela: *O slovenskom purizme a anti-purizme v kontexte jazykových ideológií*. In: *Jazyky a jazykové ideológie v kontexte viacjazyčnosti na Slovensku*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2017, s. 39 – 79) vypracovanej v rámci tohto projektu. Tomuto príspevku predchádzal príspevok autorky *Medzivojnová Československá republika v dejinách slovenského spisovného jazyka* prezentovaný na konferencii *Sto rokov od prvého oficiálneho vyhlásenia slovenského jazyka ako vyučovacieho jazyka na Slovensku* a publikovaný v rovnomennom zborníku, ktorý vydalo Metodicko-pedagogické centrum v Bratislave v roku 2018 a ktorý tu prezentujeme v prepracovanej a rozšírenej podobe.

Key words: language planning, official language, codification, the interwar period, Czechoslovakism, purism

Úvod

V príspevku nadviažeme na historické výročie vzniku Československej republiky a budeme sa venovať tejto významnej politickej zmene, ktorá okrem iného priniesla tiež zmenu postavenia slovenského národa ako jazykového spoločenstva a spolu s tým aj zmenu statusu slovenského jazyka (v zmysle chápania statusu jazyka v teórii jazykového plánovania), čo malo bezprostredný vplyv na spontánne zmeny v reálnej podobe spisovnej slovenčiny, ako aj na snahy o zámerné regulovanie jej vnútrojazykovej štruktúry. Opierame sa pritom o teóriu jazykového plánovania, ktorej základné východiská v úvode príspevku stručne predstavíme. V príspevku sa ďalej budeme venovať:

- 1) formovaniu slovenčiny vo funkcii oficiálneho jazyka a jej spontánnemu zblížovaniu s češtinou,
- 2) koncepcii čechoslovakizmu a vedomému zblížovaniu slovenčiny s češtinou,
- 3) vzniku puristického hnutia a jeho neskorším a súčasným dôsledkom a hodnoteniam.

Jazykové plánovanie a výskum vonkajších dejín jazyka

Rozvoj sociolingvistiky vniesol do výskumu dejín spisovných jazykov poznanie o úzkom prepojení vedomých regulácií spisovného jazyka so spoločensko-politickým kontextom. Postupne sa v druhej polovici 20. storočia etabloval termín *jazykové plánovanie* (podľa anglického *language planning*²; v slovenskom kontexte sa prijíma doslovný preklad s istou mierou vágnosti a s rizikom nového faux ami, resp. sa nahrádza

² Tomuto termínu predchádzal termín *language engineering*. STRAZNY, Philipp (ed.): *Encyclopedia of Linguistics. Volume 1 A – L*. New York : Fitzroy Dearborn – London : Routledge, 2005, s. 603.

– či už synonymne alebo s istým sémantickým odlíšením – termínom *jazyková politika*³), ktoré by sme mohli trochu zjednodušene charakterizovať ako vedomú, zámernú a dlhodobú snahu ovplyvniť fungovanie, štruktúru a osvojovanie si jazyka v jazykovom spoločenstve, realizovanú vládou alebo inou autoritatívnou inštitúciou⁴. V rámci jazykového plánovania sa vymedzujú dva základné aspekty, na ktoré je zamerané vedomé zasahovanie do fungovania jazyka: 1) status jazyka a 2) vnútorná štruktúra jazyka, ku ktorým sa pridávajú ešte ďalšie dva aspekty, a to: 3) jazykové osvojovanie a 4) prestíž jazyka.

Poznanie, že zásadné politické a kultúrne zmeny ovplyvňujú nie len spontánne fungovanie a štruktúrnú podobu jazyka, ale aj vedomé regulačné prístupy, však nie je novinkou, ktorú do dejín skúmania spisovného jazyka prináša sociolingvistická teória jazykového plánovania. Toto prepojenie si tvorcovia kodifikácií, ale aj autori syntetických prác z oblasti vonkajších dejín jazyka vždy uvedomovali. Teória jazykového plánovania však do hlbšej miery odкрýva vzájomnú prepojenosť všetkých aspektov (napr. zmien statusu jazyka a ich dôsledky na jeho vnútornú štruktúru, štylovú diferencovanosť, terminológiu, postoje k jazykovým kontaktom a demokratizáciu či jazykovú variantnosť), identifikuje nie len zjavné a zverejnené prejavy jazykového plánovania (napríklad v zákonoch, v kodifikačných príručkách a učebniciach

³ K rozlíšeniu oboch termínov pozri napr. DOLNÍK, Juraj: *Teória spisovného jazyka (so zreteľom na spisovnú slovenčinu)*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 2010, s. 247 – 248; ČERMÁK, František: *Jazyk a jazykověda*. Praha : Nakladatelství Karolinum, 2001, s. 251; SLOBODA, Marián: *Jazyková politika*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Brno : Nakladatelství Lidové noviny, 2017. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÁ POLITIKA>.

⁴ Postupnosť rôznych definícií jazykového plánovania reflektujúcu rozvoj jeho skúmania uvádza COOPER, Robert L.: *Language planning and social change*. Cambridge : Cambridge University Press, 1989, s. 30 – 31. Porov. tiež MÚCSKOVÁ, Gabriela: *Status jazyka z hľadiska jazykového plánovania v podmienkach slovenskej jazykovej situácie*. In: *Človek a jeho jazyk 3. Inšpirácie profesora Jána Horeckého*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 2015, s. 238 – 248 (tam aj ďalšia literatúra); novšie NEKVAPIL, Jiří: *Jazykové plánování*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Brno : Nakladatelství Lidové noviny, 2017. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÉ PLÁNOVÁNÍ>.

a pod.), ale aj formy implicitne prítomné v komunikácii a v jazykovom diskurze. Ďalším pozitívnym prvkom tohto prístupu je, že jednotlivé oficiálne vedomé snahy o reguláciu fungovania jazyka i neoficiálne prejavy spoločenských postojov nehodnotí ako správne alebo nesprávne, ako škodlivé či zachraňujúce, ale vníma ich ako prirodzený dôsledok kultúrneho a politického historického kontextu, čo umožňuje prehodnotiť niektoré, vo výskume vonkajších dejín jazyka zaužívané, stereotypné hodnotenia kodifikačných reforiem, regulačných princípov a s nimi spájaných osobností.

Slovenčina so statusom oficiálneho jazyka po vzniku ČSR

Politické udalosti na konci októbra 1918 – vyhlásenie Československej republiky 28. 10. 1918 v Prahe a prijatie Deklarácie slovenského národa 30. 10. 1918 v Martine – viedli k vytvoreniu spoločného štátu Čechov a Slovákov, čo najmä pre Slovákov znamenalo zásadnú zmenu ich politického postavenia. Stali sa štátotvorným národom a spisovná slovenčina, ktorá dovtedy fungovala prevažne ako literárny jazyk, sa po prvýkrát vo svojej histórii stala spisovným jazykom so statusom úradného a oficiálneho jazyka, ktorý v spoločnom štáte zastávala spolu s češtinou. Pre slovenčinu to však znamenalo, že mala plnohodnotne fungovať v oblastiach verejnej komunikácie, administratívy, politiky, práva, obchodu, diplomacie, vedy, kultúry a vzdelávania, teda v oblastiach, v ktorých nikdy predtým v takomto rozsahu nefungovala. V slovenčine chýbala vypracovaná terminológia, nebola dostatočne štylisticky diferencovaná a v syntaktickej rovine v nej pretrvávali ešte archaické prvky zo starších vývinových období. Pri plnení náročných komunikačných potrieb v nových komunikačných prostrediach sa spisovná slovenčina dotvárala podľa vzoru a pod vplyvom vyspelejšej češtiny, ktorá bola vo všetkých funkciách už etablovaná. Vplyv češtiny posilňovala aj hospodárska situácia, pretože na Slovensku nebol dostatok kvalifikovaných pracovníkov na zabezpečenie fungovania štátnej správy, pošty, železníc, armády či školstva, v dôsledku čoho na Slovensko prichádza veľký počet českých odborníkov, učiteľov, pod-

nikateľov, vojakov a štátnych úradníkov⁵. V kontexte spoločenského bilingvizmu a prestíže češtiny preniká do slovenských oficiálnych dokumentov, publicistických a administratívnych textov, informačných materiálov, ale aj populárnej a umeleckej literatúry mnoho českých lexikálnych jednotiek. Zároveň sa rozkolísava aj hlásková a tvarotvorná norma a objavujú sa slová s hláskovými a tvarotvornými reflexami a formantmi, ktoré vyplývali z vývinu v českom jazyku, čím v slovenskom spisovnom úze vznikalo viacero dvojtvarov (*storočie* – *stoletie*, *sloboda* – *svoboda*, *tvár* – *obličaj*, *výdavky* – *výdaje* a pod.⁶). Na množstvo kontaktných českých prvkov v dobovej beletrii upozorňuje aj Ján Stanislav⁷ (*tlumočiť*, *mluva*, *krev*, *drúbež*, *pôtko*, *dech*, *tázať sa*, *ložnica*, *zlobiť* a mnohé ďalšie) alebo Vincent Blanár⁸. Vzhľadom na blízkosť češtiny a slovenčiny sa nové české lexikálne jednotky veľmi rýchlo hláskovo a gramaticky adaptovali a strácali príznak cudzosti. Jazyková prax sa vzdalovala od staršej normy reprezentovanej martiniským úzom, korektorskou praxou Matice slovenskej a jazykovou normou kodifikovanou v *Rukováti spisovnej reči slovenskej* Sama Czambala (vydanej v roku 1902 a v ďalších upravovaných vydaniach v rokoch 1915 a 1919)⁹.

Zvýšená rozkolísanosť reálnej spisovnej normy bola spôsobená aj demokratizáciou spisovného jazyka, čo znamená, že sa v pomerne krátkom čase spisovný jazyk rozšíril nie len komunikačne a funkč-

⁵ LIPTÁK, Lubomír: *Slovensko v 20. storočí*. In: *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2003, s. 269.

⁶ Viaceré príklady a textové ukážky uvádza RUŽIČKA, Jozef: *Spisovná slovenčina v Československu*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1970, s. 40 – 59.

⁷ STANISLAV, Ján: *O slovenčine vo vydavateľskej praxi*. Slovenská reč, 34, 1969, č. 3, s. 156 – 164.

⁸ BLANÁR, Vincent: *Jazyková prax a lexikálne výpožičky v medzivojnovom období*. Slovenská reč, 68, 2003, č. 3, s. 224 – 228; BLANÁR, Vincent: *Tzv. zlý autor a začiatky Slovenskej reči*. In: *Slovenská reč 1932 – 2002. Vedecká konferencia. Bibliografia*. Bratislava : Veda, 2003, s. 44 – 48.

⁹ RUŽIČKA, Jozef: *Spisovná slovenčina v Československu*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1970, s. 35 – 40, 43.; STANISLAV, Ján: *O slovenčine vo vydavateľskej praxi*. Slovenská reč, 34, 1969, č. 3, s. 156 – 157.

ne, ale aj počtom používateľov. Mnohí z nich však nemali dostatočne osvojenú túto spisovnú normu. Ľudia, ktorí boli v tomto období v produktívnom veku a v pracovných prostrediach, potrebovali komunikovať spisovnou formou, navštevovali ešte maďarské školy a v súkromnej komunikácii väčšinou používali miestne nárečia. So spisovnou slovenčinou, ktorá vychádzala z martinského úzu a Czamblovej *Rukoväte*, sa stretávali v rôznej miere a ovládali ju často len pasívne. Podobne sa pasívne stretávali v oficiálnej a verejnej komunikácii aj s češtinou, a preto si neuvedomovali štruktúrne rozdiely medzi oboma blízkymi jazykmi.

Zvýšené nároky na komunikačné funkcie spisovnej slovenčiny, bezprostredný jazykový kontakt i štruktúrna blízkosť češtiny a intenzívnejšie obohacovanie sa českými lexikálnymi a slovotvornými prostriedkami viedlo prirodzene a spontánne ku zbližovaniu slovenčiny s češtinou – k posilňovaniu produktívnosti existujúcich spoločných jednotiek na úkor jednotiek osobitých, k utváraniu spoločnej terminológie, ako aj k prenikaniu nových lexém a ich adaptácii.

Ukážky z tlače s pomerne veľkým počtom poslovenčených českých prvkov

Nepokazená slanina na mydlo. V obci Unterlaa polit. okres Bruck nad Litavou vojenské osoby prišli na stopu uschovanej a nasolenej svinskej slaniny, ktorej mohlo byť na 17.000 kilogramov. Podliak, ktorý tento tak veľmi hľadaný potravný článok poskupoval, je dorábateľ mydla a chcel i toto množstvo slaniny k výrobe mydla upotrebiť. Proti mydlarovi-figliarovi učinené bolo trestné oznámenie a slanina bola mu odebratá.

Hľadá sa vdova so šesť detmi. V nabiedkách k sniatku, ktoré činia muži v novinách, býva často dodatok: „vdova s jedným dieťaťom není vyličená“. Vo francúzskych časopisoch vraj teraz není vzácnosťou oznámenie, ktorým „statný 36-ročný Francúz hľadá za účelom sňatku rozvedenú pani alebo vdovu s najmenej šesti deťmi“. — Otcovia šesti deťi sú totiž oslobodení od vojenskej služby a mimo toho dostanú prémie na výchovu deťi.

Robotnícke noviny, 1916, č. 42

Čistý obličej!

Mladistve svieža a jako krv a mlieko bude Vaša pleť. Vyrážka, pihy a akékoľvek znečistenie pleti zmizne rýchle a iste použitím „EROS“ krášliaceho krému. Cena Kč 6.—, 3 kelímky Kč 14.—. Pani T. z R. píše: „Zašlite pre moju priateľkyňu tiež 3 kelímky. Som veľmi spokojná“ Prospekt o modernom pestovaní krásy zdarma. Pri neúspechu peniaze späť.

KEMÉNY, KOŠICE I.,
pošt. schránka 12/549. Slovensko.

Slovenská žena, 1923, č. 7

Koncepcia čechoslovakizmu a prvé *Pravidlá slovenského pravopisu*

Spontánny konvergentný vývin slovenčiny smerom k češtine bol aj vedome podporovaný zámernými snahami o zbližovanie oboch jazykov, resp. názorom, že slovenčina by mohla naďalej fungovať len v literárnej tvorbe a bežnej komunikácii, ale v administratíve, práve a najmä vo vedeckých prácach by sa mala aj na Slovensku používať spisovná čeština¹⁰. Tieto snahy vychádzali jednak z pochybností vyplývajúcich z vyššie spomínanej neustálenosti a nevypracovanosti spisovnej slovenčiny, ale aj z predstavy o československej jazykovej jednote, ktorá bola podporovaná koncepciou čechoslovakizmu a pražským centralizmom.

Presadenie spoločného československého štátu v povojnovom politickom kontexte Európy sa opieralo o koncepciu spoločného československého národa a spoločného československého jazyka, ktorá bola v rozpore s presvedčením Slovákov a nezodpovedala skorším dohodám uzavretým v Clevelande (v roku 1915) a v Pittsburghu (1918), v ktorých sa postavenie Slovákov vymedzovalo na federatívnom či autonómnom princípe¹¹. Koncepcia čechoslovakizmu však vychádzala z pragmatických politických potrieb najmä s ohľadom na početnú a politicky silnú nemeckú menšinu (ktorá počtom prevyšovala počet Slovákov), ale aj na formujúci sa maďarský štát, ktorého politickí predstavitelia sa usilovali o navrátenie slovenského územia vo forme autonómie do Maďarska¹².

Československý jazyk ako štátny a oficiálny jazyk novej republiky stanovuje ústava z roku 1920 (§129, odst. 1) a hoci sa tento jazyk ďalej

¹⁰ KAČALA, Ján – KRAJČOVIČ, Rudolf: *Prehľad dejín spisovnej slovenčiny*. Bratislava : Matica slovenská, 2006, s. 127; RUŽIČKA, Jozef: *Spisovná slovenčina v Československu*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1970, s. 60, 195; novšie NÁBĚLKOVÁ, Míra: *Česko-slovenský jazykový kontakt*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Brno : Nakladatelství Lidové noviny, 2017. Dostupné na: https://www.czechency.org/slovník/ČESKO-SLOVENSKÝ_JAZYKOVÝ_KONTAKT.

¹¹ LIPTÁK, Lubomír: *Slovensko v 20. storočí*. In: *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2003, s. 260.

¹² Tamže, s. 267.

nešpecifikuje, pripúšťa sa, že existuje v dvoch zneniach. V §4 sa uvádza, že na území Čiech sa na úradoch komunikuje spravidla po česky a na Slovensku spravidla po slovensky. Takéto vymedzenie vyvolávalo lingvistické otázky týkajúce sa obsahu pojmu „československý jazyk“ a rozdielu štátoprávneho chápania jednotného československého jazyka a lingvistického chápania tohto jazyka „v dvoch zneniach“¹³. Zbližovacej koncepcii sa prispôsobili aj historickolingvistické interpretácie vývinu češtiny a slovenčiny ako nárečí, ktoré sa vraj vyvinuli z jednotného „pračeskoslovenského“ jazyka¹⁴. Za istý taktický kompromis možno považovať definíciu československého jazyka od Jána Stanislava, ktorý tento útvar vymedzuje ako „súhrn všetkých nárečí od Chebu po Užhorod s dvoma spisovnými jazykmi – českým a slovenským“¹⁵. Úvahy o slovenčine ako o samostatnom jazyku, o osobitnom „znení“ spoločného československého jazyka alebo o jeho „nárečí“ boli reakciou na čechoslovakistickú politiku, ktorá legitimizovala dominanciu Čechov v politickom a verejnom živote¹⁶.

Paradoxne tak možno povedať, že slovenčina, ktorá po prvýkrát vo svojej histórii nadobudla status úradného a oficiálneho jazyka, sa zá-

¹³ NOVÁK, Eudovít: *Jazykovedné glosy k československej otázke*. Turč. Sv. Martin : Matica slovenská, 1935. s. 185 an; LIPOWSKI, Jaroslav: *Konvergence a divergence češtiny a slovenštiny v československém státe*. Acta Universitatis Wratislaviensis No 2727. Slavica Wratislaviensis CXXXII. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005, s. 27 an; NÁBĚLKOVÁ, Mira: *The Case of Czech-Slovak language contact and contact-induced phenomena*. In: *Congruence in Contact-Induced Language Change. Language Families, Typological Resemblance, and Perceived Similarity*. Berlin : Walter de Gruyter, 2014, s. 62.

¹⁴ TRÁVNÍČEK, František: *Historická mluvnice československá. Úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Praha : Melantrich, 1935, s. 23; VÁŽNÝ, Václav: *Nářečí slovenská*. In: *Československá vlastivěda III. Jazyk*. Praha : Sfinx, 1934, s. 219; KRAJČOVIČ, Rudolf: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Bratislava : SPN, 1988, s. 11.

¹⁵ STANISLAV, Ján: *Československá mluvnica pre odborných učiteľov a vysokoškolákov. (Starý a dnešný jazyk. – Všeobecná časť.)* Praha – Prešov : Československá grafická únia, 1938, s. 177 – citov. podľa KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2002, s. 214.

¹⁶ LIPOWSKI, Jaroslav: *Konvergence a divergence češtiny a slovenštiny v československém státe*. Acta Universitatis Wratislaviensis No 2727. Slavica Wratislaviensis CXXXII. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005, s. 34.

roveň ocitla v situácii, v ktorej tento status nebol presvedčivo oficiálne potvrdený.

V duchu vedomého zblížovania slovenčiny a češtiny vyšli historicky prvé *Pravidlá slovenského pravopisu* (1931), ktoré pripravil jazykový odbor Matice slovenskej a ktorých hlavným zostavovateľom bol profesor Václav Vážný. Pravidlá kodifikovali viaceré české lexikálne jednotky ako dvojtvary spolu so slovenskými (*láhev* i *láhva* popri slovenskom *fľaša*, *ponevác* popri *lebo*, *zeď* popri *stena*, *kozel* popri *cap* a iné), posilnili tvary spoločné s češtinou, napr. slová *ľutovať*, *zvešť*, *kartáč*, *klam* a odmietali ich slovenské ekvivalenty *banovať*, *chýr*, *kefa*, *faloš*, ktoré pochádzali z maďarčiny alebo nemčiny a nemali pendanty v češtine. Okrajovo zavádzali aj gramatické a hláskové formy známe z češtiny a doložené len v časti – zväčša západoslovenských – nárečí (*rozumet*, *trpet*, *lhať*, *svoboda*, *krúžek* a pod.). Pri synonymách uprednostňovali variant zhodný s češtinou, zapracúvali dvojtvary a variantnosť z reálneho úzu (*schodisko* – *schodište*) a analogicky hláskovo adaptovali české jednotky (*tlumočit*, *mluva*, *drúbež*, *pôtko*, *dech*, *tázať sa*, *ložnica*, *zlobiť*, *hrobitov*, *vonkov* atď.)¹⁷. Tým sa odklon od dovtedy presadzovaného a vo vydavateľskej praxi rešpektovaného martinského úzu a *Rukováti* Sama Czambla posvätil aj na úrovni autority kodifikačného diela. Nové *Pravidlá* legitimizovali a podporili prenikanie bohemizmov, zaznamenané v reálnej jazykovej praxi, a spontánne i vedomé konvergentné tendencie. Relatívne nenásilným spôsobom tak vytvárali cestu postupného posilňovania spoločných jazykových jednotiek a tvarov

¹⁷ Podrobnejšie pozri RUŽIČKA, Jozef: *Spisovná slovenčina v Československu*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1970, s. 62 – 63; KAČALA, Ján – KRAJČOVIČ, Rudolf: *Prehľad dejín spisovnej slovenčiny*. Bratislava : Matica slovenská, 2006, s. 130 – 131; KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2002, s. 216an; LIPOWSKI, Jaroslav: *Konvergence a divergence češtiny a slovenštiny v československém státe*. *Acta Universitatis Wratislaviensis No 2727. Slavica Wratislaviensia CXXXII*. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005, s. 56; NÁBĚLKOVÁ, Míra: *Česko-slovenský jazykový kontakt*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Brno : Nakladatelství Lidové noviny, 2017. Dostupné na: https://www.czechency.org/slovník/ČESKO-SLOVENSKÝ_JAZYKOVÝ_KONTAKT.

– snáď s perspektívou postupného vytvárania budúceho reálneho československého jazyka¹⁸.

Vydanie *Pravidiel* v roku 1931 sa bezprostredne stretlo s výraznou vlnou kritiky¹⁹ a vyvolalo ostrú diskusiu. Negatívne sa tieto pravidlá hodnotili aj neskôr ako bohemizujúce, čechoslovakistické, také, ktoré narúšali integritu a normu spisovnej slovenčiny. Zároveň sa však pripúšťa, že tieto pravidlá zohrali aj pozitívnu úlohu v úsilí o kultivovanie slovenčiny. Prispeli k ustálenosti jazykovej praxe, hláskoslovnia a morfológie a stali sa základom pre učebnice slovenčiny a koncepcne tiež základom ďalších vydaní *Pravidiel slovenského pravopisu*²⁰.

Ak sa odosobníme od u nás dlhodobo negatívne vnímaného vplyvu češtiny na slovenčinu a vedomého zbližovania, musíme ešte dodať, že z pohľadu svojho cieľa – postupného približovania slovenčiny k češtine – boli *Pravidlá* skutočne dielom vynikajúceho lingvistu, ktorý poznal štruktúrne vlastnosti oboch jazykov, nárečovú diferenciáciu slovenčiny a rozkolísanosť reálnej praxe. Zvolená stratégia postupného a do veľkej miery aj nenásilného posilňovania spoločných prvkov a systemizácie dvojtvarov mala perspektívu dosiahnuť premyslenou reguláciou funkčný a perspektívny „spoločný“ spisovný jazyk.

Ochranné reakcie voči konvergentným tendenciám a vznik purizmu

Vydanie *Pravidiel* v roku 1931 bolo priamym impulzom k otvorenému vyjadreniu ochranných postojov voči bohemizácii slovenčiny. Výsledkom kritiky bolo ich oficiálne odmietnutie na Valnom zhromaždení Matice slovenskej 12. mája 1932 a prijatie rozhodnutia vypracovať

¹⁸ LIPOWSKI, Jaroslav: *Konvergence a divergence češtiny a slovenštiny v československém státě. Acta Universitatis Wratislaviensis No 2727. Slavica Wratislaviensis CXXXII*. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005, s. 57.

¹⁹ BARTEK, Henrich: *O reforme slovenského pravopisu*. Elán, 2, 1931, č. 2, s. 4 – 5; BARTEK, Henrich: *Pravidlá slovenského pravopisu*. Slovenské pohľady, 41, 1931, s. 579 – 586; SMREK, Ján: *Novým pravopisom?* Elán, 3, 1932, č. 2, s. 1.

²⁰ RUŽIČKA, Jozef: *Spisovná slovenčina v Československu*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1970, s. 64 – 65.

nové, opravené pravidlá. Reakciou na konvergentný charakter pravidiel bolo aj založenie časopisu *Slovenská reč* (1932), ktorý mal prispieť k rozvoju vedeckého výskumu slovenčiny a ktorý v prvých ročníkoch venoval značný priestor príspevkom z oblasti jazykovej kultúry a upozorneniam na „chybné“ prvky používané v jazykovej praxi²¹. Najpočetnejšie boli krátke preskriptívne poučenia bez hlbšej vedeckej argumentácie (a spravidla tiež bez uvedenia autora) v rubrike *Rozličnosti*. Na pokračovanie vychádzali série článkov J. Škultétyho *Je to dobre po slovensky?*, A. Jánošíka o slovenčine na školách alebo slovník Petra Tvrdého, ktorý vychádzal pod názvom *Chybné slová a väzby, ktorým treba v slovenčine vyhýbať*. Početné však boli aj samostatné autorské príspevky H. Barteka, M. Knapa, B. Letza, A. Prídavka, J. Mihála, J. Martinku, P. P. Zgúta a ďalších. Preskriptívne boli zamerané aj viaceré príspevky v *Slovenských pohľadoch*.

Cieľom týchto príspevkov bolo zabrániť nežiaducemu prenikaniu bohemizmov či archaizmov do slovenskej spisovnej lexiky²². Tieto snahy vyústili do vedomej a často extrémnej delimitácie slovnej zásoby spisovnej slovenčiny a jej ochrany pred českým, nemeckým a iným cudzojazyčným vplyvom, ktorej však často chýbala vedecká argumentácia. Príspevky najmä v rubrike *Rozličnosti* mali podobu príkazov a zákazov a ich vedeckým zdôvodnením boli – na jednej strane z vedeckého hľadiska vágny, ale pragmaticky veľmi účinný pojem „čistá slovenčina“, na strane druhej expresívne ladené negatívne hodnotenia stavu v jazykovej praxi, ktoré – ak zazneli z úst odborníka – mali značný persuazívny účinok. Z dnešného pohľadu sú pre nás tieto príspevky cenným prameňom poznávania historickej dynamiky slovenčiny v politicky príznakovom kontexte.

Na označenie týchto ochranných a delimitačných snáh sa v slovenskej historickolingvistickej literatúre ustálilo pomenovanie puristické hnutie. O úzkej prepojenosti kultúrno-politického kontextu a vzniku

²¹ Prívlastok „chybné“ tu však neznamená „také, ktoré nezodpovedajú platnej kodifikácii“, pretože tieto jednotky boli v súlade s *Vážneho Pravidlami*.

²² KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2002, s. 220; KAČALA, Ján – KRAJČOVIČ, Rudolf: *Prehľad dejín spisovnej slovenčiny*. Bratislava : Matica slovenská, 2006, s. 132.

purizmu, ale aj postojov k purizmu a k tomu, čo sa za purizmus považuje, svedčí aj definícia v *Encyklopédii jazykovedy*: „purizmus – hnutie za očistu spisovného jazyka od prvkov cudzieho pôvodu; zasahuje hl. slovník a frazeológiu. Vo vývine jazykov sa p. prejavuje najmä v takých spoločensko-politických pomeroch, v kt. sa niektorý národ cíti ohrozený vo svojej samobytnosti (obdobie formovania národných spis. jazykov, výrazné spoločensko-politické zmeny ap.). Takáto situácia vznikla aj v podmienkach prvej ČSR. Boje za čistotu a zachovanie svojráznosti spis. slovenčiny sa vyostrili v diskusiách o prvých Pravidlách slovenského pravopisu (1931), v kt. sa v duchu falošnej koncepcie jednotného čs. národa i jazyka podporovali prvky a varianty zhodné s češtinou. Slovenský jazykový p. bol namierený hl. proti preberaniu slov z češtiny a vychádzal z teórie S. Czambľa, kt. videl vzor správnosti v slovenských nárečiach. Pravdaže, isté stopy po p. bolo možné sledovať v malej miere aj neskôr“²³.

Podľa tejto definície sa v dejinách slovenského spisovného jazyka a v slovenskej lingvistike prítomnosť purizmu viaže predovšetkým na hnutie, ktoré vzniklo v medzivojnovom období ako reakcia na čechoslovakistické tendencie prvorepublikového Československa. Podobne sa o purizme v slovenskej lingvistike hovorí v súvislosti s týmto historickým obdobím a s prácami skupiny okolo Henricha Barteka v prvých číslach *Slovenskej reči* aj v iných dielach zameraných na vonkajšie dejiny spisovnej slovenčiny²⁴. Zároveň uvedená definícia zachytáva aj všeobecné charakteristiky purizmu, a to fakt, že puristické prístupy k regulácii spisovného jazyka sú zamerané na elimináciu cudzích jednotiek a že vznik takýchto tendencií vyplýva z konkrétneho spoločenského a politického kontextu, v ktorom vzniká „pocit ohrozenia“ národnej samobytnosti.

²³ *Encyklopédia jazykovedy*. Bratislava : Obzor, 1993, s. 359.

²⁴ Porov. napr. PAULINY, Eugen: *Namiesto úvodu slovo o slovenskom purizme*. Slovo a tvar, 1, 1947, č. 1, s. 1 – 3; PAULINY, Eugen: *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1983; BLANÁR, Vincent – JÓNA, Eugen – RUŽIČKA, Jozef: *Dejiny spisovnej slovenčiny II*. Bratislava : SPN, 1974; KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2002; KAČALA, Ján – KRAJČOVIČ, Rudolf: *Prehľad dejín spisovnej slovenčiny*. Bratislava : Matica slovenská, 2006.

V politickom a spoločenskom kontexte 20. a 30. rokov 20. storočia na Slovensku možno identifikovať niekoľko faktorov, ktoré viedli k „pocitu ohrozenia“ jednak statusu slovenčiny ako samostatného jazyka (vzhľadom na vyššie spomínanú koncepciu čechoslovakizmu a pražský centralizmus), ale aj osobitostí jej štruktúrnych vlastností – najmä lexikálnych, slovotvorných a čiastočne gramatických – ktorými sa slovenčina diferencovala od blízkeho českého jazyka. Ďalším faktorom, ktorý mohol prispieť k vzniku pocitu ohrozenia slovenčiny pod vplyvom českého jazyka, bol výrazný rozdiel v rozvinutosti národnej lingvistiky ako vedeckej disciplíny. Zatiaľ čo v Čechách sa vedecká lingvistika rozvíjala už niekoľko storočí (aj vďaka Karlovej univerzite), na Slovensku sa v 20. a 30. rokoch len formuje prvá silnejšia generácia lingvistov. Tento fakt mohol mať vplyv na odbornú stránku kodifikačných a preskriptívnych prác: „Keďže nejestvoval systematický vedecký výskum spisovnej slovenčiny ani slovenčiny vo všeobecnosti, poznanie jej zákonitostí a prostriedkov bolo nedostačujúce. Ani kodifikácia normy spisovného jazyka sa nemohla opierať o pozitívne výsledky vedeckého výskumu, preto v mnohých prípadoch neodrážala skutočný stav kultivovanej spisovnej reči a bola medzerovitá“²⁵. Nová politická situácia a nové funkcie, ktoré musela slovenčina plniť, prirodzene viedli k dynamickým jazykovým javom a variantnosti – tie však pri absencii vedeckej lingvistiky nebolo možné zodpovedajúco interpretovať.

Pretrvávajúce puristických prístupov a rozporuplnosť ich hodnotenia

Ako sme uviedli vyššie, vznik purizmu je prirodzeným dôsledkom nejakých spoločensko-politických pomerov. Ale dôsledkom spoločensko-politických pomerov je aj to, ako sa purizmus daného obdobia a prípadné pretrvávajúce obrannej preskriptívnej regulácie hodnotí. V 30. a 40. rokoch 20. storočia boli práce puristov v časti inteligencie hodnotené veľmi pozitívne a aj neskôr sa im pripisovala zásluha

²⁵ KAČALA, Ján – KRAJČOVIČ, Rudolf: *Prehľad dejín spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Matica slovenská, 2006, s. 127.

na ustálení rozkolísaného úzu a delimitácii slovenčiny od češtiny²⁶. To však už neplatí v neskorších obdobiach a ani v súčasnosti, keď prevláda skôr negatívne chápanie purizmu. Motivácie negatívneho postoja vyplývajú podľa nás z neskorších historicko-politických udalostí, ako aj z novších prístupov k skúmaniu spontánneho vývinu jazyka a k jeho kultivovaniu spojených s komunikačno-pragmatickým obratom v lingvistike a s rozvojom sociolingvistiky.

Historicko-politické dôvody možno vidieť vo vývine po 2. sv. vojne, keď bola najmä v 50. a 60. rokoch medzivojnová ČSR odsudzovaná ako buržoázny štát a kritizovaný a odsúdený bol aj purizmus ako prejav buržoázneho nacionalizmu²⁷. Spolu s odsúdením puristicky zameraných prác zasiahlo negatívne hodnotenie aj ostatnú vedeckú prácu lingvistov sústredených okolo prvých ročníkov *Slovenskej reči*. Dôsledkom tohto odsúdenia sa u nás termín purizmus spája len s týmto obdobím veľmi intenzívnej aktivity zameranej proti cudzím prevzatým jednotkám, ktoré sa považujú za nepotrebné, s tzv. „extrémnym“ purizmom 30. rokov. V prípade neskorších ochranných a regulačných prístupov preskriptívnej lingvistiky, ktoré by sme v typológii purizmu mohli označiť ako tzv. „mierny ochranný“ purizmus, sa v slovenskej lingvistickej tradícii vedome vyhýbame označeniu „puristické“.

²⁶ RUŽIČKA, Jozef: *Spisovná slovenčina v Československu*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1970, s. 67 – 68; PAULINY, Eugen: *Namiesto úvodu slovo o slovenskom purizme*. Slovo a tvar, 1, 1947, č. 1, s. 1 – 3; NÁBĚLKOVÁ, Míra: *Česko-slovenský jazykový kontakt*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Brno : Nakladatelství Lidové noviny, 2017. Dostupné na: https://www.czechency.org/slovník/ČESKO-SLOVENSKÝ_JAZYKOVÝ_KONTAKT.

²⁷ Podrobnejšie sme sa touto problematikou venovali v prácach MÚCSKOVÁ, Gabriela: *Polemika o jazyku ako prameň poznávania dejín spisovného jazyka v kontexte jazykovej politiky alebo O purizme v jednej „zabudnutej“ diskusii*. In: *Jazykovedné štúdie XXXII. Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty*. Bratislava : Veda, 2015, s. 567 – 576; MÚCSKOVÁ, Gabriela: *O slovenskom purizme a anti-purizme v kontexte jazykových ideológií*. In: *Jazyky a jazykové ideológie v kontexte viacjazyčnosti na Slovensku*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2017, s. 39 – 79, kde je uvedená aj ďalšia literatúra.

Záver

S komunikačno-pragmatickým obratom v lingvistike súvisí rozvoj sociolingvistiky s jej chápaním jazykovej variantnosti a dynamiky ako prirodzenej súčasti fungovania jazyka, ako aj rozvoj teórie jazykového plánovania a jazykovej politiky prinášajúcej nové interpretácie snáh o politicky podmienené, vedomé a zámerné regulovanie statusu a štruktúry jazyka. Ako sme uviedli v úvode príspevku, cieľom skúmania teórie jazykového plánovania a jazykovej politiky nie je hodnotiť zámerné regulovanie jazyka (napr. snahy chrániť a obranne regulovať dynamické a kontaktné procesy v jazykovej praxi) ako pozitívne alebo negatívne, ale chápať ho objektívne a bez predsudkov ako dôsledok či sprievodný jav istej spoločenskej a politickej situácie, ktorý niekedy pretrváva, aj keď už konkrétne historicko-politické podmienky (vytvárajúce napríklad pocit ohrozenia) pominuli. Stáva sa súčasťou kultúry, v ktorej sa naďalej udržiava tradícia preskriptívneho hodnotenia nových jazykových inovácií, alebo pretrváva odmietavé hodnotenie starších a už adaptovaných alebo rozšírených prevzatí. Podľa takéhoto prístupu sa potom za purizmus považuje akákoľvek forma a miera vedomého odmietania cudzích (alebo aj slangových či nárečových) jednotiek v procese vývinu a kultivovania spisovného jazyka alebo akákoľvek snaha regulovať dynamické procesy v jazyku, ktorá sa usiluje o zachovanie staršieho stavu považovaného za lepší alebo kultúrnejší²⁸.

V duchu tohto prístupu by bolo možné aj v súčasnej slovenskej lingvistike zbaviť sa príznakových a negatívnych konotácií a chápať puristický prístup pri kultivovaní slovenského spisovného jazyka ako jav, ktorý je – ako dôsledok nejakej historickej situácie – pretrvávajúcou súčasťou nášho jazykovokultúrneho a jazykovopolitického kontextu. Až potom bude možné objektívne konštatovať, že puristický prístup bol v rôznej intenzite prítomný takmer vo všetkých obdo-

²⁸ THOMAS, George: *Linguistic Purism*. London : Longman, 1991, s. 12. Podľa Thomasovej typológie purizmu, resp. purizmov v rôznych jazykových situáciách sveta, by sme mohli náš purizmus charakterizovať ako archaizujúci a patriotický, pretože pri kodifikácii a rozhodovaní o spisovnosti a nespisovnosti uprednostňuje staršie a od českého jazyka odlišné formy.

biach formovania a kultivovania spisovnej slovenčiny a dodnes v istej miere pretrváva v oblasti jazykového poradenstva (v istej miere ešte stále zameraného na delimitáciu starších českých kontaktných javov, a to aj napriek tomu, že konkrétne historicko-politické podmienky podmieňujúce „pocit ohrozenia“ pominuli a že mnohé opakované proskribované jednotky sú značne rozšírené najmä v bežnej verejnej jazykovej praxi). Ochranný prístup sa stal súčasťou našej jazykovokultúrnej tradície, ktorú však nemožno vnímať ako nemennú, tak ako nie sú nemenné ani postoje k pretrvávajúcemu fungovaniu odmietaných českých prevzatí i nových prvkov prenikajúcich z českého alebo dnes čoraz intenzívnejšie z anglického jazyka. Svedčia o tom aj historické a súčasné vedecké diskusie a polemiky, ktoré ako ďalšia „tradícia“ správdzajú vývin spisovnej slovenčiny od jej začiatkov.

Literatúra

- BARTEK, Henrich: *O reforme slovenského pravopisu*. Elán, 2, 1931, č. 2, s. 4 – 5.
- BARTEK, Henrich: *Pravidlá slovenského pravopisu*. Slovenské pohľady, 41, 1931, s. 579 – 586.
- BLANÁR, Vincent – JÓNA, Eugen – RUŽIČKA, Jozef: *Dejiny spisovnej slovenčiny II*. Bratislava : SPN, 1974.
- BLANÁR, Vincent: *Jazyková prax a lexikálne výpožičky v medzivojnovom období*. Slovenská reč, 68, 2003, č. 3, s. 224 – 228.
- BLANÁR, Vincent: *Tzv. zlý autor a začiatky Slovenskej reči*. In: *Slovenská reč 1932 – 2002. Vedecká konferencia. Bibliografia*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava : Veda, 2003, s. 44 – 48.
- COOPER, Robert L.: *Language planning and social change*. Cambridge : Cambridge University Press, 1989.
- CZAMBEL, Samo: *Rukoväť spisovnej reči slovenskej*. Turčiansky Sv. Martin : Kníhkupecko-nakladateľský spolok, 1902.
- ČERMÁK, František: *Jazyk a jazykověda*. Praha : Nakladatelství Karolinum, 2001.
- DOLNÍK, Juraj: *Teória spisovného jazyka (so zreteľom na spisovnú slovenčinu)*. Bratislava : Veda, 2010.

- Encyklopédia jazykovedy*. Zost. J. Mistrík. Bratislava : Obzor, 1993.
- KAČALA, Ján – KRAJČOVIČ, Rudolf: *Prehľad dejín spisovnej slovenčiny*. Martin : Matica slovenská, 2006.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Bratislava : SPN, 1988.
- KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2002.
- LIPOWSKI, Jaroslav: *Konvergence a divergence češtiny a slovenštiny v česko-slovenském státe*. *Acta Universitatis Wratislaviensis No 2727*. *Slavica Wratislaviensia CXXXII*. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005.
- LIPTÁK, Lubomír: *Slovensko v 20. storočí*. In: *Krátke dejiny Slovenska*. Zost. E. Mannová. Bratislava : Academic Electronic Press, 2003, s. 265 – 330.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela: *Status jazyka z hľadiska jazykového plánovania v podmienkach slovenskej jazykovej situácie*. In: *Človek a jeho jazyk 3. Inšpirácie profesora Jána Horeckého*. Ed. M. Šimková. Bratislava : Veda, 2015, s. 238 – 248.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela: *Polemika o jazyku ako prameň poznávania dejín spisovného jazyka v kontexte jazykovej politiky alebo O purizme v jednej „zabudnutej“ diskusii*. In: *Jazykovedné štúdie XXXII. Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty*. Ed. K. Balleková – L. Králik – G. Múcsková. Bratislava : Veda, 2015, s. 567 – 576.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela: *O slovenskom purizme a anti-purizme v kontexte jazykových ideológií*. In: *Jazyky a jazykové ideológie v kontexte viacjazyčnosti na Slovensku*. Ed. I. Lanstyák – G. Múcsková – J. Tancer. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2017, s. 39 – 79.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela: *Medzivojnová Československá republika v dejinách slovenského spisovného jazyka*. In: *Sto rokov od prvého oficiálneho vyhlásenia slovenského jazyka ako vyučovacieho jazyka na Slovensku*. Ed. T. Peciarová. Bratislava : Metodicko-pedagogické centrum v Bratislave, 2018, s. 18 – 25.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: *The Case of Czech-Slovak language contact and contactinduced phenomena*. In: *Congruence in Contact-Induced Language Change. Language Families, Typological Resemblance, and Perceived Similarity*. Ed. J. Besters-Dilger – C. Dermarkar – S. Pfänder – A. Rabus. Berlin : Walter de Gruyter, 2014, s. 61 – 92.

- NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Česko-slovenský jazykový kontakt*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Ed. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Brno : Nakladatelství Lidové noviny, 2017. Dostupné na: https://www.czechency.org/slovník/ČESKO-SLOVENSKÝ_JAZYKOVÝ_KONTAKT.
- NEKVAPIL, Jiří: *Jazykové plánování*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Ed. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Brno : Nakladatelství Lidové noviny, 2017. Dostupné na: https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÉ_PLÁNOVÁNÍ.
- NOVÁK, Ľudovít: *Jazykovedné glosy k československej otázke*. Turč. Sv. Martin : Matica slovenská, 1935.
- PAULINY, Eugen: *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1983.
- PAULINY, Eugen: *Namiesto úvodu slovo o slovenskom purizme*. Slovo a tvar, 1, 1947, č. 1, s. 1 – 3.
- RUŽIČKA, Jozef: *Spisovná slovenčina v Československu*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1970, s. 40 – 59.
- SLOBODA, Marián: *Jazyková politika*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Ed. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Brno : Nakladatelství Lidové noviny, 2017. Dostupné na: https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÁ_POLITIKA.
- SMREK, Ján: *Novým pravopisom?* Elán, 3, 1932, č. 2, s. 1.
- STANISLAV, Ján: *Československá mluvnica pre odborných učiteľov a vysokoškolákov. (Starý a dnešný jazyk. – Všeobecná časť.)* Praha – Prešov : Československá grafická únia, 1938.
- STANISLAV, Ján: *O slovenčine vo vydavateľskej praxi*. Slovenská reč, 34, 1969, č. 3, s. 156 – 164.
- STRAZNY, Philipp (ed.): *Encyclopedia of Linguistics. Volume 1. A – L*. New York : Fitzroy Dearborn – London: Routledge, 2005.
- THOMAS, George: *Linguistic Purism*. London : Longman, 1991.
- TRÁVNÍČEK, František: *Historická mluvnice československá. Úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Praha : Melantrich, 1935.
- VÁŽNÝ, Václav: *Nářečí slovenská*. In: *Československá vlastivěda III. Jazyk*. Praha : Sfinx, 1934, s. 219 – 310.

Spomienky slovenských umelcov na vznik Československej republiky v roku 1918

Martin Vašš

Abstract

Recollections of Slovak Artists on the Formation of the Czechoslovak Republic in 1918

This article focuses on an analysis of a representative selection of artists' recollections (Ján Hrušovský, Tido J. Gašpar, Janko Alexy, Emo Bohúň, Milo Urban, Janko Borodáč, and Štefan Hoza) of the formation of the Czechoslovak Republic in 1918. A regional perspective is applied to the analysis, focusing on the dominant places of artists' recollections (Turčiansky Sv. Martin, Liptovský Mikuláš, Kutná Hora, Orava, Spiš, and eastern Slovakia). The recollections have a peculiar explanatory power thanks to the higher sensibility of artists, who have generally more developed observational skills and can notice things which may be overlooked by others. Their experiences and impressions from the period of the formation of the Czechoslovak Republic form the object of the historical narrative and have thus left an indelible trace of memory in their recollections. In addition to the confirmation of known facts about the formation period of the Czechoslovak Republic in Slovakia, these recollections offer many new details which help shed light on several issues and phenomena from the period.

Key words: Czechoslovakia, Slovakia, 1918, artists, recollections

Vznik Československa na konci októbra 1918 predstavoval taký zásadný politicko-spoločenský zlom v každodennom živote Slovákov, že zanechal hlboké pamäťové stopy v spomienkach celého obyvateľstva Slovenska. Objektom historického výskumu vzhľadom na doterajšiu všeobecnú dominanciu politických dejín boli predovšetkým memoáre

slovenských politikov, ktorí boli priamymi aktérmi tejto udalosti a svojimi spomienkami tak mohli prispieť k lepšiemu pochopeniu mnohých súvislostí a politického pozadia v tomto zlomovom období. Nie je náhodou, že prvý profesionálny slovenský historik Daniel Rapant označil rok 1918 spolu so vznikom česko-slovenského štátu za rok nula v slovenských dejinách, keďže Slováci sa po prvýkrát v modernej histórii vymanili z tieňa Uhorska a vládnuceho maďarského národa. V pokračujúcom výskume vzniku ČSR a jeho vplyvu na slovenské obyvateľstvo sa v poslednom období ako produktívne ukazujú aj rôzne memoáre nepolitikov a bežných ľudí.

V rámci tejto kategórie tvoria osobitnú a zatiaľ nie dostatočne prebádanú skupinu memoáre slovenských umelcov. Uvedené spomienky majú osobitnú výpovednú hodnotu aj vďaka väčšej senzibilite umelcov, ktorí majú všeobecne rozvinutejšie pozorovacie schopnosti a dokážu si všímať aj veci, ktoré sú pre bežného človeka prehliadnuteľné. Preto sa v tomto príspevku chcem zamerať na reprezentatívnu sondu do memoárov vybraných umelcov na vznik ČSR a na ich skúsenosti, dojmy a zážitky, ktoré zanechali v ich spomínaní hlbokú pamäťovú stopu.

Turčiansky Sv. Martin v období vzniku ČSR očami Jána Hrušovského

Spisovateľ Ján Hrušovský (1892 – 1975) zažil ako 26-ročný vznik Československa v Turčianskom Sv. Martine, ktorý bol tradičným národno-kultúrnym centrom Slovenska do roku 1918 a bol miestom, kde bola 30. októbra 1918 prijatá Martinská deklarácia¹, ktorou sa vtedajší slovenskí politickí zástupcovia prihlásili k myšlienke spoločného štátu Slovákov a Čechov. Podľa Hrušovského bolo pre každého Martinčana najdôležitejšie, že sa skončila prvá svetová vojna a nastal koniec masového zabíjania. Pred očami martinskej verejnosti bolo v uliciach vidieť stále ten istý výjav: návrat vyhľadovaných, ušpinených, ubole-

¹ Prijatá deklarácia sa presne označovala ako „Deklarácia slovenského národa“. V historiografickom diskurze sa však udomácnil názov „Martinská deklarácia“ podľa miesta jej prijatia.

ných, no zato natešených vojakov, z ktorých niektorí aj naďalej nosili svoju pušku na pleciah. Všetci od zániku monarchie a vzniku Československej republiky očakávali šťastnejšiu budúcnosť. Hrušovského pozornosti neuniklo, že jedným z prvých prejavov Martinčanov v čase vzniku česko-slovenského štátu bolo, že zo staničnej budovy sňali označenie Turčianskeho Sv. Martina v maďarčine. Maďarský prednosta stanice so svojou manželkou sa tomu mohli len bezmocne prizerať. Navrátilci z frontu však boli nadšení z vyvesenia slovenského názvu stanice „Turčiansky Sv. Martin“. Uvedenú výmenu názvov martinskej železničnej stanice Hrušovský označil za jeden z prvých prejavov prevratu.

Ďalším prejavom prevratu bolo podľa Hrušovského vymiznutie uhorských žandárov z verejných priestorov Turčianskeho Sv. Martina. Niektorí utiekli, aby ich príslušníci Slovenskej národnej gardy alebo bežní občania nezajali a eskortovali, no niektorí boli ochotní slúžiť aj novému štátu. Zajatých maďarsky hovoriacich žandárov napokon predstavitelia Slovenskej národnej gardy prepustili na čestné slovo, že sa už nikdy nevrátia do Turčianskeho Sv. Martina. Bývalých uhorských žandárov zakrátko vystriedali československí četníci.

Hrušovský vo svojich memoároch rovnako priblížil zákulisie vzniku Slovenskej národnej gardy v Turčianskom Sv. Martine, ale i v iných slovenských mestách. Martinskí mešťania sa rozhodli rýchlo zorganizovať a vyzbrojiť národnú gardu kvôli ochrane súkromného majetku a obchodov a zamedziť tak „rabovačkám“², ktorých iniciátormi boli zradikalizovaní navrátilci z frontov a miestne schudobnené vrstvy. Hrušovský tak poukázal na pragmatickú rovinu motivácie stredných vrstiev pri ich podpore a organizácii Slovenskej národnej gardy, ktorá mala primárne chrániť ich majetok a až sekundárne napomáhať etablovaníu novej česko-slovenskej štátnej moci. Pri výbere adeptov bolo totiž neprípustné, aby uchádzač sympatizoval s myšlienkou boľševickej revolúcie, aká sa nedávno odohrala v Rusku. Hrušovský však súčasne priznával, že vtedajšia martinská národná garda prispela svojím pôsobením k tomu, aby bývalí martinskí monarchisti neohrozili svojou aktivitou utváranie nových politických pomerov v novovzniknutom štáte.

² Išlo predovšetkým o rabovanie krčiem a obchodov, prevažne neslovenských majiteľov.

Osobitné miesto má v Hrušovského spomienkach na vznik česko-slovenského štátu pamätný 30. október 1918, kedy došlo k vyhláseniu Martinskej deklarácie. Hrušovský bol počas tohto výnimočného dňa svedkom, ako od rána Slovenská národná garda patrolovala v okolí budovy Tatra banky, kde malo zasadať deklaračné zhromaždenie slovenských politických zástupcov. Pod záštitou stráže národnej gardy začali do budovy Tatra banky prúdiť slávnostne oblečení slovenskí politickí zástupcovia, z ktorých väčšinu tvorili domáci slovenskí národovci. Niektorí prichádzali bričkami zo stanice alebo z blízkeho okolia. Hrušovský odhadoval, že celý tento proces prichádzania a zhromažďovania sa deklarantov v prízemnej sieni Tatra banky trval asi dve hodiny. Poznamenal tiež, že dominantným spôsobom tam boli zastúpení členovia Slovenskej národnej strany s výnimkou niekoľkých sociálnych demokratov. Podľa Hrušovského celková atmosféra v meste nasvedčovala tomu, že sa bude diať niečo výnimočné: na Hlavnej ulici mali niektoré obchody spustené rolety a všade bolo množstvo ľudí. Najväčší huf sa však zoskupoval v okolí Tatra banky³.

Hrušovského spomienky na tieto pamätné chvíle sú cenné tiež tým, že si v nich všimal reakcie jednoduchých ľudí, ktorí boli zhromaždení pred budovou Tatra banky, kde bola prijatá Martinská deklarácia. Všimol si napríklad menšieho a kiahňami podobaného muža v koženej zástere, ktorý namosúrene skríkol do otvoreného obloka banky: „A my sme nič? Nás nepozývate? Náš hlas neplatí? Zase len páni rozhodujú?“⁴ Namiesto akejkoľvek reakcie došlo podľa Hrušovského k zavretiu obloka a k narastaniu netrpezlivosti v sieni, pretože sa očakával príchod predsedu Slovenskej národnej strany Matúša Dulu (1846 – 1926). Hrušovský nám vo svojich spomienkach zachoval presný a plastický opis Dulovho príchodu: Dula si pod pazuchu niesol svoju veľkú aktovku a kráčal komótno a nenáhľivo, svojím zvyčajným rozkolísaným krokom. Zhromaždení ľudia mu s úctou uvoľňovali cestu a zdravili ho. Zo zástupu vstúpil výpomocný robotník z tlačiarne a zvolal: „Pán pravotár, teraz už máme svoju republiku, nebude viac pánov, všetci

³ HRUŠOVSKÝ, Ján: *Umelci a bohémi*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1963, s. 140 – 143.

⁴ Tamže, s. 143.

sme si rovní!“⁵ Okolití ľudia sa usmievali a ktosi zavolať na slávu. Už raz spomenutý poďobaný muž v koženej zástere reprezentujúci najchudobnejšie sociálne vrstvy v Turčianskom Sv. Martine však vyjadril svoju skepsu z toho, že by v novom štáte zavládla všeobecná rovnosť. Okoloidúci Matúš Dula na žiadny z uvedených verbálnych prejavov nereagoval, akurát prísnejšie zovrel ústa a zvrátil obrvy. Onedlho bola vyhlásená Martinská deklarácia.

Ďalším krokom, ktorý signalizoval v Turčianskom Sv. Martine nástup nového česko-slovenského štátneho útvaru, bolo podľa Hrušovského ustanovenie nového turčianskeho župana, ktorým sa stal dr. Igor Dula (1878 – 1951), syn Matúša Dulu. Hrušovský vo svojich spomienkach farbisto zachytil, ako nového župana pri vchode do Župného úradu čakali bývalí župní hajdúsi s vytasenými šablami. Ako výraz lojality novému štátu a režimu si úmyselne oholili fúzy, podľa ktorých by ich mohli pokladať za Maďarov. Uvedení bývalí strážcovia uhorskej štátnej moci vyprevadili nového župana na prvé poschodie, kde sa ujal svojho úradu. Ján Hrušovský svoje spomienky na vznik Československej republiky a vývoj v Turčianskom Sv. Martine zakončil jemu vlastným zhutneným a výstižným konštatovaním: „Tak vtiahla republika do začmudených siení starého stoličného domu v Martine. Život pokračoval ďalej. Ibaže namiesto Kolomana Benického teraz úradoval dr. Igor Dula.“⁶

Turčiansky Sv. Martin a vznik ČSR očami Tida J. Gašpara

Spisovateľ Tido J. Gašpar (1893 – 1972) sa k vzniku ČSR v roku 1918 vracal oveľa neskôr vo svojich memoároch, ktoré k tejto téme mali značne fragmentárny charakter. Vymanenie sa Slovenska z područia rakúsko-uhorskej monarchie vnímal predovšetkým ako príležitosť pracovať na novom a krásnom Slovensku, a to i napriek príslovečnej slovenskej chudobe⁷. Gašpar v súvislosti s vyhlásením Martinskej de-

⁵ Tamže, s. 144.

⁶ Tamže, s. 144 – 145.

⁷ GAŠPAR, Tido J.: *Pamäti I.* Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 1998, s. 157.

klarácie 30. októbra 1918 vysúval do popredia moment eufórie, ktorý sa zmocňoval nielen slovenských politických predstaviteľov, ale i širokých vrstiev slovenskej spoločnosti. Rozpad Rakúsko-Uhorska vnímal zo slovenského pohľadu ako oslobodenie Slovákov a roztrhnutie tisícročných pút s Uhorskom. Kládol pri tom dôraz na slobodu vôle slovenských politických zástupcov, ktorí sa dobrovoľne rozhodli pre spojenie s Čechmi a vytvorenie spoločného česko-slovenského štátu: „Slováci jasali. Nikto ich nenútil a neznásilňoval. Z vlastnej vôle sa stali spoluzakladateľmi nového štátu. Nie sú kolóniou a nie sú žiadnou podriadenou provinciou. Nikto nad nimi nevyhral. Sú štátotvorným národom. Zvíťazilo samourčovacie právo a to ich oprávňuje z vlastnej vôle určiť si novú formu života.“⁸ Gašpar však od nového štátu očakával rovnoprávnosť Slovákov s Čechmi, ktorá podľa neho vyplývala už zo samotného názvu štátu. Vo svojich spomienkach sa dotkol aj svedectva biskupa Jána Vojtaššáka (1877 – 1965), ktorý bol účastníkom martinského deklaračného zhromaždenia v októbri 1918. Vojtaššák Gašparovi v neskoršom období potvrdil, že uvedené dni v období vzniku Československej republiky sa vyznačovali veľkou mierou radosti a eufórie. Gašpar v tejto súvislosti použil výstižnú paralelu, keď obrazným spôsobom skonštatoval, že nad Viedňou ako hlavným mestom rakúsko-uhorskej monarchie zašlo slnko, pričom naopak nad malým Turčianskym Sv. Martinom slnko vyšlo a pre Slovensko tak svitli nové časy.

Tido J. Gašpar sa zo svojej služby v rakúsko-uhorskom námorníctve vrátil do Turčianskeho Sv. Martina v novembri 1918 a jeho pozornosť nemohlo uniknúť, že tam stále panovala slávnostná nálada. Z jeho hľadiska nešlo len o vzácné opätovné stretnutie s rodinou a priateľmi, ale o celkové úsmevné vyžarovanie, s akým sa stretával na martinských uliciach. Uvedenú optimistickú náladu Gašpar vnímal ako lúče slobody, ktoré osvecovali mesto, s ktorým bol od detstva tak veľmi spätý. Po uliciach Turčianskeho Sv. Martina preto chodil radostne zadumaný a neustále jasal nad touto zásadnou štátoprávnou zmenou a pozdvihnutím dlhé desaťročia utláčaného sebavedomia slovenského národa v rámci Uhorska.

⁸ Tamže, s. 158.

Napriek malosti ulíc a predošlému návyku na široké ulice Viedne Gašpar vnímal Turčiansky Sv. Martin ako slávne mesto, ktoré sa stalo dejiskom oslobodenia Slovenska spod uhorskej nadvlády. Jeho radosť mu trochu kalila skutočnosť, že uvedených prevratných dní sa už nedožili významní slovenskí národní dejatelia Svetozár Hurban Vajanský (1847 – 1916) a dr. Pavol Mudroň (1835 – 1914), ktorí boli neodmysliteľne spätí s históriou Turčianskeho Sv. Martina.

Gašparove spomienky na prevratové dni v Turčianskom Sv. Martine sú zaujímavé tiež poukázaním na spôsob prijímania vzniku ČSR dvoma vtedajšími hlavnými konfesiami na Slovensku: katolíkmi a evanjelikmi. Kým evanjelický chrám privítal vznik ČSR rozozvučaním zvonov, katolícky chrám pod vedením maďarónskeho kanonika Csereyho neplánoval ekvivalentným spôsobom osláviť vznik spoločného štátu Čechov a Slovákov. Zlom v tomto smere zabezpečil martinský stolár Košina, ktorý sa z vlastnej iniciatívy rozhodol rozozvučať zvon martinského katolíckeho kostola, v čom mal širokú podporu radových katolíckych veriacich. Gašpar jemu príznačným štýlom komentoval túto slávnostnú atmosféru vzletne: „Všetko hučalo, všetko spievalo, všetko sa tešilo a víťalo nové dni.“⁹

Tido J. Gašpar sa zakrátko napriek svojmu mladému veku stal tajomníkom župana dr. Igora Dullu a pri získaní tohto lukratívneho úradníckeho postu mohol pocítiť, ako sa zo dňa na deň z predstaviteľov ujarmeného národa stávali politicky vplyvní jednotlivci, čo by v podmienkach uhorského štátneho režimu bolo nemysliteľné. Gašpar preto v tomto kontexte poznamenal: „Stali sme sa my, Slováci, sami sebe pánmi. Šľachtické tituly a všelijaké rodové výsady pominuli. Na miesto vyhradené predtým iba veľkomožným pánom, dostal som sa ja ako obyčajný smrteľník a začal som úradovať ako tajomník turčianskej župy. Tak prudko sa časy prevratom menili...“¹⁰ Vo svojej novej významnej pracovnej pozícii sa na každom kroku stretával s ľuďmi, u ktorých boli na prvom mieste národné záujmy Slovákov a ktorí sa usilovali v rámci daných možností pre svoj národ vyťažiť maximum. Aj napriek novým diferenciačným procesom po vzniku ČSR, ktorých

⁹ Tamže, s. 159 – 160.

¹⁰ Tamže, s. 161 – 162.

výsledkom bola omnoho výraznejšia stranícko-politická diferenciácia slovenskej politiky, Turčiansky Sv. Martin zostal podľa Gašparových slov mestom starej národnej tradície a slovenské národné povedomie v martinskej societe aj naďalej plnilo svoju integračnú funkciu¹¹.

Liptovský Mikuláš krátko po vzniku ČSR očami Janka Alexyho

Maliar Janko Alexy (1894 – 1970) na sklonku prvej svetovej vojny pôsobil ako vojak rakúsko-uhorskej armády na talianskom fronte. Vo svojich spomienkach v tejto súvislosti zachytil, ako sa medzi rakúsko-uhorskými vojakmi vtedy už otvorene hovorilo o tom, že Rakúsko-Uhorsko vojnu prehralo¹². Uvedené reči najviac šírili vojaci národnostných skupín Rakúsko-Uhorska. V rakúsko-uhorskej armáde na talianskom fronte začínal podľa svedectva Janka Alexyho chaos a dôstojníci strácali autoritu. Na konci vojny pritom Alexy dosiahol hodnosť podporučíka. Zažil aj veľkú taliansku ofenzívu v októbri 1918 a ústup rakúsko-uhorskej armády. Spočiatku to bol namáhavý peší ústup do Tirolska, kde nastúpili na vlak, ktorý ich odviezol cez Viedeň a Budapešť do Veľkého Varadína. V Tirolsku Alexymu odrezali insígnie podporučíka¹³. Alexy dostal dovolenku a mohol tak pricestovať vlakom do Liptovského Mikuláša 4. novembra 1918, čo bolo bezprostredne po vzniku Československa 28. októbra 1918¹⁴.

Hneď po svojom príchode si všimol, že na železničnej stanici mala službu Slovenská národná garda. Zakrátko sa stretol so svojím priateľom, ktorý mu na vojenskú čiapku pripol slovenskú trikolóru. S odstu-

¹¹ Tamže, s. 164 – 166.

¹² Vojaci, ktorí boli dlho symbolom statočnosti a oddanosti, sa od leta 1918 stávali iniciátormi mnohých vzbúr. Habsburská monarchia ako štát sa slovenským vojakom úplne odcudzila a s tým bola spojená aj strata lojality. HOLEC, Roman: *Rok 1918 – Slováci medzi lojalitou k Uhorsku a k novej republike*. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, 2009. Brno – Bratislava : Academicus, 2009, s. 28.

¹³ LA SNK, fond č. 153 (Alexyovci), sign. 153, A S 22, Ťažké začiatky.

¹⁴ ALEXY, Janko: *Ovocie dozrieva*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1957, s. 21; LA SNK, fond č. 153 (Alexyovci), sign. 153 A M 12, zošit, s. 26.

pom času spomínal, že to bola jedna z najdojímavejších chvíľ v jeho živote, v rámci ktorej precítil všetku zodpovednosť a náročnosť budo-
vateľského úsilia, ktoré stálo pred slovenským národom po tisícročnej
existencii v rámci uhorského štátu. Alexyho pri tom najviac udivila
rýchlosť tejto štátoprávnej zmeny, ktorá sa udiala akoby zo dňa na deň.
Zažíval pritom veľkú radosť, podobne ako široké vrstvy slovenskej ve-
rejnosti, s výnimkou notárov a krčmárov, ktorí boli úzko spätí so zani-
kajúcou monarchiou. Alexy sa bez okolkov dal do služieb Slovenskej
národnej gardy, ktorá sídlila v tamojšej meštianskej škole, a po nociach
so svojimi druhmi hliadkoval s nasadeným bajonetom a chránil pred
rabovaním ohrozené podniky a židovské domy. Počas dňa úradoval
v sídle Slovenskej národnej gardy a čas si krátil maľovaním. Spriatelil
sa tam so zámočníkom Jánom Chrapštiakom, s ktorým preberal plá-
ny do najbližšej budúcnosti. Pravidelne tiež navštevoval miestny Slo-
venský klub, ktorý bol vyzdobený bustami Michala Miloslava Hodžu
(1811 – 1870) a Pavla Országha Hviezdoslava (1849 – 1921).

Práve pred budovou Slovenského klubu sa Alexy zoznámil s ma-
liarom slovinského pôvodu Ivanom Žabotom (1877 – 1939). Žabota
sa vtedy úprimne radoval z oslobodenia Slovákov spod nadvlády ra-
kúsko-uhorskej monarchie a keď videl Alexyho túžbu stať sa malia-
rom, poradil mu, aby išiel študovať maliarstvo na Akadémii výtvar-
ných umení v Prahe. Alexyho rodáci však neboli stotožnení s jeho
ambíciou vydať sa na dráhu maliara a, naopak, presviedčali ho, aby sa
zapojil do služieb novozaloženého štátu s možnosťou stúpať v spo-
ločenskom rebríčku. Vzhľadom na akútny nedostatok slovenských úrad-
níkov a ďalších pre štát dôležitých profesií bol veľký dopyt po mladých
ľuďoch, ktorí mali v týchto výnimočných podmienkach všeobecného
nedostatku slovenskej inteligencie zvýhodnený prístup na rôzne lukra-
tívne miesta v štátnej správe. Alexy však namietal, že svojou povahou
je básnicky založený človek a introvert, ktorý sa na takéto povolanie
nehodí. Jeho otec napokon súhlasil s tým, aby išiel študovať maliarstvo
do Prahy, kam Alexy dorazil 4. januára 1919¹⁵.

¹⁵ ALEXY, Janko: *Ovocie dozrieva*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej litera-
túry, 1957, s. 22 – 24.

Emo Bohúň a jeho zážitky z obdobia vzniku ČSR

Spisovateľ Emo Bohúň (1899 – 1959) zažil vznik česko-slovenského štátu, podobne ako aj viacerí iní slovenskí umelci, v uniforme rakúsko-uhorskej armády. V čase vyhlásenia vzniku Československa 28. októbra 1918 sa nachádzal na území Čiech v meste Kutná Hora, kde sa vrátil z frontu mesiac pred ukončením prvej svetovej vojny ako kadet. Spolu s Bohúňom tam slúžilo asi osemdesiat vojakov českej národnosti, s ktorými sa rýchlo spriatelil. V noci tesne pred vyhlásením česko-slovenského štátu Bohúňa prebudili, pretože celá kasáreň intenzívne prežívala čerstvé chýry o zániku Rakúsko-Uhorska a vzniku spoločného štátu Čechov a Slovákov. Osemdesiat českí vojaci sa preto zoradili a spievali po česky verziu hymnickej piesne *Hej, Slovania*.

Bohúň retrospektívne uviedol, že sám bol z tejto udalosti úplne ohúrený a celkom ešte všetkému nerozumel. Počas celej noci boli vojaci v neistote, čo sa to deje, a až ráno nasledujúceho dňa ich veliteľ traslavým hlasom informoval o zániku rakúsko-uhorskej monarchie: „... kamaráti, tá monarchia, ktorej sme prisahali, sa rozpadla. Vojna sa skončila!“¹⁶ Bohúň a ostatní vojaci túto zlomovú správu prijali po svojom: rozhodli sa otvoriť sklady s potravinami, v ktorých bola múka a konzervy, a začali variť. Po nasýtení hladných žalúdkov prišli do kasárni českí Sokoli, ktorí medzi nastúpenými vojakmi hľadali Čechov. Bohúň sa spolu so svojimi tromi slovenskými priateľmi prihlásil a sokolský veliteľ im podal ruku a oznámil im spojenie Čechov a Slovákov do spoločného štátu. Krátko po tejto správe bol českými Sokolmi vymenovaný za veliteľa kasárni a tiež veliteľa posádky transportu maďarských vojakov, ktorí mali byť odtransportovaní do Budapešti. Bohúň sa tak zo dňa na deň stal vojakom československej armády a večer 28. októbra 1918 na nákladnom vlaku spolu s transportom maďarských vojakov opúšťal Kutnú Horu.

Vo svojich spomienkach nám zachytil charakteristickú atmosféru cestovania vlakom v čase zániku monarchie a vzniku nového česko-slovenského štátu: „Vlak za vlakom prechádzali stanicami a na každej stanici hrnuli sa tisíce vojakov. Celá bývalá monarchia bola vtedy ako roz-

¹⁶ BOHÚŇ, Emo: *Október 1918*. In: *Zaprášené histórie*. Bratislava : Obroda, 1948, s. 152.

hádzané mravenisko.¹⁷ Všeobecnú atmosféru chaosu ešte umocňovali rozličné nepodložené chýry o situácii na Slovensku, ako napr., že tam všetko horí a železnice a mosty explodujú. V tejto vypätej dobe bolo príznačné, že medzi radovými vojakmi neboli jednoznačné predstavy o tom, ako by mohol nový česko-slovenský štát vyzeráť. Kolovali medzi nimi rôzne špekulácie, dokonca i absurdná predstava, že český politik Karel Kramář (1860 – 1937) má byť korunovaný za kráľa rodiaceho sa štátu. Bohúňovej pozornosti však neunikli určité obavy Čechov z toho, aký postoj k novému štátu zaujmú Slováci, pretože zo Slovenska nemali k dispozícii prakticky žiadne správy, čo sa tam deje a aké sú postoje slovenského obyvateľstva k novovytvorenému štátu. Bohún s odstupom času považoval tieto obavy za opodstatnené: „Obavy v tomto smere boli opodstatnené. Veď to nebolo ani také jednoduché odrazu spojiť dva čo i najpríbuznejšie národy, keď už tisíc rokov žili oddelene.“¹⁸

Bohún sa na základe overenej správy, že v Turčianskom Sv. Martine bola 30. októbra 1918 vytvorená Slovenská národná rada, rozhodol pre urýchlený návrat na Slovensko, a preto v Českej Třebovej prestúpil do vlaku, ktorý smeroval na Bohumín. V Bohumíne stálo na stanici niekoľko vlakov, pričom na každom z nich bol guľomet a viala iná národná zástava: Poliaci, Nemci, Česi aj Maďari mali svoje osobitné vlaky. Bohúňove dojmy z Bohumína trefne vystihujú atmosféru všeobecného zmätku krátko po vzniku ČSR a zániku monarchie: „Bohumínska stanica vyzerala ako obrovské mravenisko, v ktorom miesto mravcov mrvili sa vojaci, všetci jednakí vo svojich otrhaných a špinavých uniformách. Bojovníci prehranej vojny.“¹⁹ V záplave vlajok rôznych národov bývalej monarchie o to väčšmi vynikli veľké slovenské kokardy, ktoré si Bohún so svojimi priateľmi pripevnili na svoje vojenské oblečenie. Slovenská trikolóra vzbudzovala záujem okolitých inonárodných vojakov, ktorí sa pypytovali, k akému národu patrí. Keď Bohún a jeho priatelia odpovedali, že ide o slovenskú trikolóru, inonárodní vojaci nechápavo krútili hlavami²⁰.

¹⁷ Tamže, s. 155.

¹⁸ BOHÚŇ, Emo: *Dejiny veselé i neveselé*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1960, s. 15.

¹⁹ Tamže, s. 22.

²⁰ Tamže.

Bohúň si však v Bohumíne všimol jeden úplne prázdny vlak a keď zistil, že ide do Žiliny, bez rozpakov naň nastúpil. Na druhý deň ráno už bol v Ružomberku²¹. Po návrate do rodného Ružomberka 19-ročného Bohúňa ovládla vlna národného nadšenia a cítenia. Bez okolkov sa preto dal do služieb práve utvorenej ružomerskej národnej gardy: „Boli sme vtedy mladí a v našich srdciach blčal plameň veľkej rodolásky... Robili sme revolúciu, robili sme nový štát. A robili sme to tak, ako sme si mysleli, že bude najlepšie. Bolo vtedy toľko radosti, že zabudli sme sa hnevať i na našich nepriateľov tam, kde toho hnevu bezpodmienečne nebolo treba. Rozvinuli sme zástavy, nosili sme kokardy, tasili sme bajonety a strieľali sme okolo seba. Ale dávali sme si pozor, aby sme pri tom niekomu neublížili.“²² Emo Bohúň sa tak svojou službou v Slovenskej národnej garde aktívnym spôsobom podieľal na začleňovaní Slovenska do česko-slovenského štátu.

Región Oravy v čase vzniku ČSR očami Mila Urbana

Spisovateľ Milo Urban (1904 – 1982) zažil vznik Československa ako 14-ročný na rodnej Orave. V školskom roku 1918/1919 nastúpil do 4. triedy gymnázia v Trstenej. Krátko po začiatku školského roka však vypukla aj v oravskom regióne epidémia španielskej chrípky, čo bolo aj príčinou, že žiaci dostali chrípkové prázdniny. Po obnovení výučby v októbri 1918 však zakrátko nastali uhoľné prázdniny, čo bolo pre mnohých signálom, že monarchia je v celkovej kríze, keď nedokáže zabezpečiť ani zásobovanie škôl uhlím²³. Milo Urban sa kvôli ťaživej situácii v jeho rodine, keď mu zomrel nevlastný brat Jozef v Haliči, rozhodol, že uhoľné prázdniny strávi u svojich starých rodičov v Závrivej. V tomto období sa stal svedkom „rabovačiek“ miestneho temperamentného ľudu a navrátilcov z frontov, ktorí začali najprv rabo-

²¹ BOHÚŇ, Emo: *Október 1918*. In: *Zaprášené histórie*. Bratislava : Obroda, 1948, s. 154 – 156.

²² BOHÚŇ, Emo: *Revolučný súd*. In: *Zaprášené histórie*. Bratislava : Obroda, 1948, s. 81.

²³ URBAN, Milo: *Zelená krv. Spomienky hájnikovho syna*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1991, s. 204 – 207.

vať krčmy prevažne židovských krčmárov. Urban sledoval spoza okna domu jeho starých rodičov, ako oproti prebiehalo rabovanie krčmy Tomaschoffa. V Urbanovom mladom veku bolo sledovanie rabovania skôr divadlom ako skutočnosťou, no napriek tomu po dvoch týždňoch pobytu v Zázrivej odtiaľ odchádzal znechutený a vystrašený.

Cesta vo vlaku do Trstenej a následne do Rovní bola pre neho už omnoho veselšia, i keď okná vo vlaku boli porozbíjané a všade videl zmes opitých a triezvych ľudí, ktorí neustále produkovali spev, krik a smiech. V Trstenej ho prekvapilo, keď zbadal svojich maďarských profesorov s vojenskými puškami na pleci a s páskami s maďarskou trikolórou na rukávoch. Vôbec nechápal, čo sa deje, a nevedel, že sa pridali k maďarským gardám, ktoré sa usilovali zabrániť začleneniu Slovenska do vznikajúceho česko-slovenského štátu.

Urban sa stretol so zmenami aj doma v Rovniach, keď zistil, že v ich loveckom revíre, v ktorom bol jeho otec hájnikom, obyvatelia Rabče na vlastnú päsť odvážali drevo, koľko sa komu zachcelo. Keď im chcel jeho otec dohovoriť, začali sa vyhrážať a zaháňať sekerami. Nevedeli pritom pochopiť, že Urbanov otec sa usiloval chrániť les a nie panský majetok. Urban hneď zachytil aj chýry z neďalekej Polhory, že tam miestni obyvatelia viedli vojnu s maďarskými žandármi a že z ich konfrontácie boli aj obeť na životoch a zranení. Keď maďarských žandárov eliminovali, pustili sa do rabovania krčmy židovského krčmára Tenczera. Objektom ich rabovania sa stali aj slubne sa rozvíjajúce kúpele v Slanej vode, z ktorých po rabovaní zostalo len rumovisko. Dvere z budovy kúpeľov bolo potom ešte dlho vídať na chalupách okolitých dedín.

Po sérii „rabovačiek“ sa aj k obyvateľom severnej Oravy dostala správa o vzniku Československa a zániku rakúsko-uhorskej monarchie. Keď Urban počul túto prevratnú informáciu, hneď sa pozrel na stenu v ich dome, kde ešte nedávno vídaval obraz cisára Františka Jozefa I., ako sa modlí za svoje národy. Urbanov otec však cisárov portrét zvesil a odpratal ešte pred vznikom ČSR kvôli úmrtiu jeho syna v rámci služby v rakúsko-uhorskej armáde. Milo Urban vtedy aj napriek neprítomnosti obrazu položil nebohému rakúsko-uhorskému cisárovi v duchu provokatívnu otázku: „Akože si sa za tie svoje národy modlil?“²⁴

²⁴ Tamže, s. 208 – 210.

V polovici novembra 1918 sa po dvoch prerušeníach dostal Urban opäť do školy a mal pri tom veľké pochybnosti, či nedôjde k prerušeniu výučby aj do tretice: „Ktožehovie... Možno ešte nejaké prázdniny vymyslia, húdali sme v duchu.“²⁵ Napriek očakávaniu už nedošlo k prerušeniu výučby a aj v rámci profesorského zboru nenastali výraznejšie zmeny. I keď predmet maďarčina vypadol z učebných osnov, v učiteľskom zbore zostali pôvodní maďarskí profesori, pretože Trstenej sa nepodarilo získať žiadnych profesorov, ktorí by vyučovali po slovensky alebo po česky. Všetky predmety sa tak aj napriek zásadnej štátoprávnej zmene vyučovali po maďarsky. Úľava pre žiakov však nastala v tom, že už nikto z profesorov prísne nesledoval správnu výslovnosť a žiaci mohli medzi sebou hovoriť po slovensky bez toho, aby boli pokarhaní. Urban mal dojem, ako keby maďarských profesorov už ani nebolo, keďže ich pôsobenie za obmedzilo len na formálne prednášanie predmetov a skúšanie, ktoré bolo podstatne benevolentnejšie ako v čase existencie monarchie. Pre žiakov to bol viac-menej dobre organizovaný chaos, na základe ktorého tušili, že sú jeho obeťami a v budúcnosti to pre nich bude mať z hľadiska kvality naučených vedomostí nepriaznivé následky. Chýbali im totiž najmä učebnice slovenčiny a pravidiel slovenského pravopisu, ku ktorým sa v Trstenej nedalo dostať. Pre Urbana to bolo vonkajším potvrdením frázy, že tisícročná tma v rámci Uhorska sa nebude dať prekonať zo dňa na deň a že bude potrebné trpezlivo čakať na postupné vymaňovanie sa z následkov maďarského vplyvu²⁶.

Región Spiša v čase vzniku ČSR očami Štefana Hozu

Operný spevák Štefan Hoza (1906 – 1982) svoje spomienky na vznik ČSR v spišskom regióne začal všeobecným konštatovaním, že národný život sa ku koncu prvej svetovej vojny zlepšoval na celom slovenskom území. Uvedené tendencie neobišli ani Spiš, ktorý bol podľa neho v čase vzniku ČSR už národne prebudený. V prvých mesiacoch po vzniku

²⁵ Tamže, s. 212.

²⁶ Tamže, s. 212 – 213.

ČSR však bol Spiš aj naďalej pod kontrolou maďarskej vlády. Československej vláde sa podarilo dostať Spiš pod kontrolu československých orgánov až na konci decembra 1918²⁷. Hozovi v jeho spomienkach na prevratové dni rezonovalo aj založenie Československého národného výboru v Spišskej Novej Vsi, čo bola fakticky pobočka Slovenskej národnej rady pre spišskú župu v období provizória, kým nebol aj Spiš definitívne začlenený do pôsobnosti československých štátnych orgánov. Hozovej pozornosti neuniklo, že v spomínanom výbore figurovali aj traja občania jeho rodnej obce Smižany²⁸.

Osobitné miesto v jeho spomienkach zaujalo ráno 16. decembra 1918, keď ako 12-ročný išiel so svojimi spolužiakmi do školy. Uvedenému ránu totiž predchádzala noc, počas ktorej do železničnej stanice v Spišskej Novej Vsi dorazili vlaky s československým vojskom a Sokolmi. Obyvatelia mesta však zo strachu nevychádzali z domov a mesto bolo úplne vyľudnené. V meste sa tak ráno pohybovali len vojaci českej národnosti a žiaci, ktorí prichádzali do školy. Štefan Hoza vycítil, že českí vojaci chcú so žiakmi komunikovať, no rozprávali pritom príliš rýchlo a Hoza ako typický Spišiak češtine veľmi nerozumel. Preto sa niektorý z vojakov usiloval s nimi nadviazať rozhovor po maďarsky, načo Hoza reagoval vo svojom rodnom spišskom nárečí, že nemusia hovoriť po maďarsky, ale pomaly po česky. Vojakov to rozosmialo a konečne mohla nastať vzájomná komunikácia²⁹.

Štefana Hozu a jeho spolužiakov následne prekvapila skutočnosť, že školské budovy v celej Spišskej Novej Vsi boli zatvorené. Na bráne školy bol len oznam, že vyučovanie sa nebude konať až do odvolania. V meste sa ale onedlho šírili neoficiálne informácie, že vyučovanie sa začne asi po Vianociach. Hozove prvé Vianoce v česko-slovenskom štáte boli chudobné, podobne ako vo väčšine rodín v jeho obci. V porovnaní s Vianocami v roku 1917 bola situácia so zásobovaním obyvateľstva

²⁷ FURMANIK, Martin: *Nacionalistické aktivity obyvateľov Spiša po vzniku Československej republiky*. In: *Človek a spoločnosť*, roč. 19, 2016, č. 1, s. 2. Dostupné na: <http://www.clovekaspolocnost.sk/sk/rocnik-19-rok-2016/1/studie-a-clanky/nacionalisticke-aktivity-obyvatelov-spisa-po-vzniku-ceskoslovenskej-republiky/>.

²⁸ Išlo o Štefana Karchňáka, Jozefa Laclava a Jozefa Puškára.

²⁹ HOZA, Štefan: *Ja svoje srdce dám I*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989, s. 62.

ešte komplikovanejšia a horšia. Bol nielen nedostatok potravín, ale aj šatstva a obuvi, čo malo počas tuhej zimy ešte nepriaznivejšie následky. Hoza spomína, že vtedajšie vianočné stromčeky boli veľmi skromné, keď okrem zopár ozdobných ligotavých guliek na nich zvyčajne bolo len niekoľko jabĺčok a v papierikoch zabalené zemiakové cukríky. Po skončení vianočných sviatkov sa Hoza vybral do školy v nádeji, že sa už konečne začne vyučovanie, no bol sklamaný. Maďarskí profesori totiž odmietali vyučovať po slovensky.

Hlavným impulzom k ich postoju bolo verejné zhromaždenie, ktoré v Spišskej Novej Vsi ešte pred Vianocami zvolal tamojší Československý národný výbor. Napriek treskúcej zime sa ho zúčastnilo množstvo dedinského ľudu, ktorý z okolitých dedín prichádzal na saniach, na vozoch a peši. Pred každou skupinou kráčali predstavitelia obcí, v ktorých sa vytvorili československé národné výbory. Za nimi niesli mládenci národné zástavy. Celé zhromaždenie prebiehalo vo všeobecnej tichosti, pretože zima a fujavica im bránila v speve. Po utíšení snehovej fujavice rečníci povzbudzovali zhromaždených občanov, ktorí odhlasovali rezolúciu, že Spiš a celý kraj pod Tatrami sa dobrovoľne pripája k novoutvorenej Československej republike.

V tejto súvislosti je zaujímavé, že zhromaždení obyvatelia Spiša ešte nepoznali československú štátnu hymnu, a preto iba prítomní vojaci a Sokoli spievali českú časť hymny *Kde domov můj...* Bolo to po prvýkrát, keď uvedená česká časť hymny zaznela v Spišskej Novej Vsi. Štefan Hoza si všimol, ako zhromaždený ľud stál pri počúvaní hymny bez pohnutia a s priam nábožným zanietením počúval so zloženými baranicami a klobúkmi. Po odznení českej časti hymny hlúčik stojacich v strede zhromaždenia začal spievať slovenskú hymnickú pieseň *Hej, Slováci* a zakrátko sa k nim pridali aj všetci ostatní okolostojaci. Štefan Hoza spomína, že zhromaždený ľud sa potom rozchádzal s pocitom zrodu novej slovenskej budúcnosti, ktorá sa však v pomaďarčenom meste rodila veľmi ťažko.³⁰

Nové časy nastali aj v Hozovej rodnej obci Smižany, kde obidvaja učitelia začali vyučovať po slovensky hneď po zrode ČSR. Starý richtár sa vzdal úradu a do čela miestneho národného výboru občania zvolili

³⁰ Tamže, s. 62 – 63.

slovenského vlastenca Štefana Karchňáka a tajomníkom sa stal murársky majster Jozef Laclav. Smižiansky národný výbor podliehal spišskému Československému národnému výboru v Spišskej Novej Vsi, ktorý už od polovice decembra 1918 denne zasadal pod predsedníctvom učiteľa štátnej ľudovej školy Elemíra Vollaya (1871 – 1946). Spiš sa tak podľa Hozových slov pomaly, ale isto vzťahal po krutých časoch prvej svetovej vojny³¹.

Východ Slovenska v čase vzniku ČSR očami Janka Borodáča

Režisér a herec Janko Borodáč (1892 – 1964) sa po svojom pôsobení na východnom fronte v Rusku dostal naspäť na Slovensko v lete roku 1918, kde ho na základe lekárskej prehliadky uznali za nesúceho na front. Na základe zvestí o rozpadávajúcej sa rakúsko-uhorskej armáde sa Borodáč v septembri 1918 rozhodol, že odíde z armády bez priepustky ako zbeh. Dostal sa tak do Kvačian, kde pôsobil ako učiteľ na miestnej škole. Rozklad rakúsko-uhorskej armády však vtedy pokročil natolko, že armádne veliteľstvá už dezertérov nehládali a nechytali. Napokon sa to skončilo rozkazom, že tí, čo odišli z vojenskej služby, sa majú prihlásiť na patričnom mieste o priepustku z armády. Borodáč po preverení tejto správy prišiel do Košíc, kde dostal prepúšťací list, a tak sa mohol vo svojej vojenskej uniforme beztrešne vrátiť do svojho učiteľského pôsobiska v Kvačanoch.

Podľa spomienok Janka Borodáča nastala na východe Slovenska po vyhlásení česko-slovenského štátu „čudná atmosféra“, ktorá sa vyznačovala neistotou a obavami stredných vrstiev pred blížkou budúcnosťou v novovytvorenom štáte. Janko Borodáč v tejto súvislosti uviedol: „Nepokoj, zvedavosť, zlá predvídavosť, predpoklady, dohady, no, všetky príznaky pseudopanskej choroby.“³² Borodáč si na vtedajšom slovenskom vidieku všimol, že tamojší ľudia zostali napriek zvedavosti pokojní a do budúcnosti sa pozerali s optimizmom. Boli všeobecne

³¹ Tamže, s. 68 – 69.

³² BORODÁČ, Janko: *Spomienky*. Bratislava : Národné divadelné centrum, 1995, s. 57.

presvedčení, že vo všetkých oblastiach života bude lepšie ako v období existencie monarchie. Omnoho väčšie problémy boli s adaptáciou na vyučovanie v slovenskom jazyku. Borodáč musel konštatovať, že na východnom Slovensku mali učitelia všeobecné nedostatky v znalostiach slovenskej abecedy a slovenskej výslovnosti: „Tí, čo tu ostali, sa dozvedeli, že majú učiť po slovensky, a nie po maďarsky. Bol to príkaz župana a školského inšpektorátu. Lahšie sa povie ako vykonať. Uč po slovensky, keď nevieš ani abecedu, ani gramatiku. Ja som mal šťastie, že ma v zajatí istý advokát naučil abecedu.“³³ Podľa svedectva Janka Borodáča došlo zakrátko v jeho pôsobisku k vyučovaniu v slovenskom jazyku, čo malo súčasne predstavovať politické posolstvo, že Slováci sa po zániku Uhorska dostávajú do novej pozície štátneho národa.

Záver

Na základe analýzy vybraných spomienok slovenských umelcov na rok 1918 môžeme potvrdiť zložitú proces začleňovania Slovenska do novovzniknutého česko-slovenského štátu. V rámci uvedeného procesu vystupujú do popredia najmä regionálne špecifiká, keď napríklad najväčšie problémy sa vzhľadom na silný promaďarský element ukazovali vo východných regiónoch Slovenska. Okrem problémov so začleňovaním Slovenska do ČSR vo vzťahu k maďarským a maďarofilským obyvateľom v spomienkach dominuje moment nacionálnej eufórie slovenského obyvateľstva zo vzniku česko-slovenského štátu, ktorý sa vo väčšej či menšej miere prejavoval vo všetkých slovenských regiónoch. Častým objektom spomienkového naratívu umelcov bol vzhľadom na ich prevažne mladistvý vek problém prechodu školskej výučby z uhorského (maďarského) školského systému na systém česko-slovenský. V rámci spomienok je tiež často reflektovaným problémom prechod z bývalej uhorskej štátnej a obecnej správy na česko-slovenskú správu. Osobitnými reflektovanými problémami sú zásobovanie a fenomén „rabovačiek“ ako prejav sociálnej radikalizácie časti obyvateľstva.

³³ Tamže, s. 58.

Špecifickú zložku spomienok umelcov tvoria ich hodnotiace a reflexívne pasáže o vzniku ČSR vo vzťahu k slovenskému obyvateľstvu, v ktorých sa snažili syntetizovať prežité skúsenosti a nadobudnuté informácie.

Literatúra a pramene

- ALEXÝ, Janko: *Ovocie dozrieva*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1957.
- BOHÚŇ, Emo: *Dejiny veselé i neveselé*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1960.
- BOHÚŇ, Emo: *Zaprášené histórie*. Bratislava : Obroda, 1948.
- BORODÁČ, Janko: *Spomienky*. Bratislava : Národné divadelné centrum, 1995.
- FURMANIK, Martin: *Nacionalistické aktivity obyvateľov Spiša po vzniku Československej republiky*. In: *Človek a spoločnosť*, roč. 19, 2016, č. 1, s. 2. Dostupné na: <http://www.clovekaspolocnost.sk/sk/rocnik-19-rok-2016/1/studie-a-clanky/nacionalisticke-aktivity-obyvatelov-spisa-po-vzniku-ceskoslovenskej-republiky/>.
- GAŠPAR, Tido J.: *Pamäti I*. Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 1998.
- HOLEC, Roman: *Rok 1918 – Slováci medzi lojalitou k Uhorsku a k novej republike*. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, 2009. Brno – Bratislava : Academicus, 2009.
- HOZA, Štefan: *Ja svoje srdce dám I*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989.
- HRUŠOVSKÝ, Ján: *Umelci a bohémi*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1963.
- LA SNK, fond č. 153 (Alexyovci), sign. 153 A M 12.
- LA SNK, fond č. 153 (Alexyovci), sign. 153, A S 22, Ťažké začiatky.
- URBAN, Milo: *Zelená krv. Spomienky hájnikovho syna*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1991.

II.

**Jazyk, literatúra, umenie a dejiny
v reflexii aktuálneho vedeckého
výskumu**

Profesor Daniel Rapant (1897 – 1928 – 1988)

Jozef Baďurík – Eva Benková

Abstract

Professor Daniel Rapant (1897–1928–1988)

This year we commemorate two anniversaries concerning Professor Daniel Rapant: the ninetieth anniversary of his habilitation and the thirtieth anniversary of his death. The introduction of this article discusses Rapant as a young man, having come to Bratislava to begin to work as an archivist after having graduated from Charles University in Prague and the Sorbonne in Paris. At this time, he did intensive research and publishing. After the publication of the first volume of the monograph *K počiatkom maďarizácie* (1927) (On the Beginnings of Magyarization), he was invited to apply to habilitate as an associate professor at Comenius University in Bratislava. Since this was the first habilitation of a Slovak historian, the course of this event is described in detail. After successfully passing this test, Rapant became an Associate Professor of Czechoslovak History and was able to lecture at universities. In 1933 he lectured at Comenius University as an extraordinary professor focusing on Czechoslovak history during the period of the National Revival. He had numerous research visits to Vienna, Budapest, and Yugoslavia at this time. Among other things, the results of his research culminated in his core work on the Slovak Uprising in 1848 and 1849 (twelve volumes, published from 1938 to 1967). In 1939 he became a full professor and the main administrator of historical studies at Comenius University, which from 1939 to 1954 was called the Slovak University. He introduced the study of Slovak national history. Students and successors of Professor Rapant described him as balanced in terms of character, honest, true to his ideals, and as an incorruptible intellectual. It can be rightfully presumed that thanks to these attributes he was given the highest positions at the faculty and university: he was the dean of the Faculty of Arts and the university rector during a difficult period following liberation in 1945. Unfortunately,

he was forced to stop giving lectures in 1948, when he was very much at the peak of his creative power, and in 1950 he had to leave the university altogether. Because he “did not identify with Marxism”, he was only allowed to work at the University Library. Professor Rapant died in Bratislava thirty years ago at the age of ninety-one. He is buried at the National Cemetery in Martin alongside the national figures he wrote about.

Key words: Daniel Rapant, Comenius University, Slovak history, historical studies

Pre tento rok sú príznačné výročia končiace číslicou osem. Prirodzene ide o dôležité jubileá, z ktorých viaceré sú dokonca významnými historickými medzníkmi našich dejín. Popri masívnom pripomínaní si týchto jubileí akoby sa zabúdalo, že v tomto „bohatom“ roku sú aj ďalšie výročia, ktoré sa v mnohom vyrovnajú tým „veľkým“ celospoločenským medzníkom. Pre *Studia Academica Slovaca* je charakteristické, že počas svojej letnej školy, ale aj v rámci zborníka sa snaží približovať okrem najnovších poznatkov z nášho vedeckého, spoločenského a kultúrneho života aj významné osobnosti našej vedy, kultúry a umenia. Jednou z takýchto osobností, ktorú si chceme pripomenúť, je nesporné aj zakladateľ slovenskej profesionálnej historiografie, profesor Daniel Rapant. S jeho menom sa v tomto roku spájajú dve výročia – 90. výročie jeho habilitácie na Univerzite Komenského, ktorá bola vôbec prvou habilitáciou Slováka – historika na Slovensku, a 30. výročie jeho úmrtia. Považujeme za vhodné a nanajvýš potrebné využiť obe tieto výročia na priblíženie tejto mimoriadnej osobnosti pôsobiacej na našej univerzite v rokoch 1933 – 1950, na ktorej bol po oslobodení Bratislavy istý čas rektorom¹.

Daniel Rapant sa narodil 17. apríla 1897 v Holíči v remeselníckej rodine. V rodnom meste získal základné vzdelanie, gymnaziálne štúdiá ukončil v roku 1917 maturitou v Skalici. Maturoval počas dovolenky z frontu, lebo v rokoch 1915 – 1918 bojoval v dobrovoľníckom 72. pluku rakúsko-uhorskej armády na talianskych frontoch. Po návrate do civilného života namiesto pôvodného zámeru ísť študovať techniku

¹ V tom čase niesla univerzita názov Slovenská univerzita, od roku 1954 sa opäť vrátila k pôvodnému názvu Univerzita Komenského.

do Prahy sa preorientoval a začal študovať históriu a slavistiku na Karlovej univerzite v Prahe. V novej republike a v novom ovzduší sa začal venovať disciplínam, ktoré sa už pravidelne v tomto čase študovali na stredoeurópskych univerzitách. Jedným z absolventov takejto kombinácie bol napríklad aj neskorší významný politik Milan Hodža (Budapešť, Viedeň). Mladý Daniel Rapant študoval dejiny u dvoch významných českých profesorov – prof. J. Šustu a prof. J. Pekařa – neskorších autorít, z ktorých každý založil svoju historickú školu. Dodnes majú svojich nasledovníkov medzi historikmi v Čechách aj na Slovensku. Na Karlovej univerzite v Prahe tak získal vynikajúce predpoklady na budúce vedecké pôsobenie. Okrem toho si doplnil odbor aj o kvalifikáciu z pedagogicko-psychologickej prípravy. To však nebolo všetko, svoje štúdiá v Prahe využil ešte aj na získanie archivárskej kvalifikácie – po trojročnom štúdiu na Štátnej archívnej škole (1919 – 1921). Následne v rokoch 1922 – 1923 pokračoval v štúdiu histórie na parížskej Sorbone. Po návrate získal ešte v Prahe titul PhDr. Promoval v Karolíne v decembri 1923.

Mladý Rapant sa vrátil na povojnové Slovensko ako prvý profesionálne „výchovaný“ historik a archivár so znalosťou pomocných vied historických. Bolo to v čase, keď na Univerzite Komenského po predčasnej smrti prof. Jána Heidlerera prebral žezlo vedúcej osobnosti na historických pracoviskách prof. Václav Chaloupecký. Čerstvý absolvent najstaršej stredoeurópskej univerzity nastúpil do zamestnania ako hlavný župný archivár v Bratislave koncom januára 1924. Hneď od počiatku začal budovať a dopĺňať tamojšiu knižnicu. Prvé roky tak pôsobil v archívnej sfére, kde využil nielen teoretické skúsenosti z Prahy, ale vytvoril si predpoklady na svoje veľké bádateľské témy a projekty. V júli 1928 bol vymenovaný za prednostu novovznikajúceho Krajiniského archívu – prvého predchodcu dnešného Národného archívu Slovenskej republiky. V tejto funkcii zotrval až do roku 1933, keď prešiel na plný úväzok na Univerzitu Komenského.

Popri práci v archíve sa vedecky venoval prvej veľkej téme – maďarizácii a jej východiskám. Po niekoľkoročných výskumoch v našich a maďarských archívoch vydal dvojzväzkovú monografiu *K počiatkom maďarizácie I. a II.* (1927 a 1931). Nie je bez zaujímavosti, že hneď v tejto téme, ale aj v ďalších témach sa stal u nás „prvovezcom“. Vyply-

valo to nielen z „nespracovanosti“ našich dejín, ale aj z koncepčného hľadiska, keď si programovo volil kľúčové otázky súvisiace s formovaním Slovákov v novodobý národ. Ohlasy na túto monografiu vo vedeckej obci boli nanajvýš pozitívne. Rapant sa ňou prezentoval ako talentovaný a začínajúci, ale už ako zrelý historik. Svedčia o tom aj konkrétne fakty. Početné recenzie na jeho monografiu okrem bežných historikov napísali aj významné osobnosti najmä z českej strany. Takými nesporne boli Svatopluk Dyk, František Tichý, Bedřich Mendl, ale najmä univerzitní profesori Karel Kadlec (právo), Albert Pražák (literatúra) a Václav Chaloupecký (história). Nie je preto divu, že sa archivár dr. Daniel Rapant dostal do povedomia československej, ale aj širšej stredoeurópskej odbornej pospolitosti. Toto nemohlo ujsť pozornosti ani profesorom na Univerzite Komenského.

Zo zachovaných dokumentov sa dnes nedá presne zistiť, kto bol hlavným iniciátorom prípravy a realizácie Rapantovej habilitácie za súkromného docenta na Univerzite Komenského. Nie je to však ani podstatné – hoci medzi odborníkmi prevláda názor, že to bol prof. V. Chaloupecký. Má to aj svoju logiku, lebo práve on bol zodpovedný nielen za výučbu histórie, ale aj systematicky budoval a cielavedome posilňoval historické disciplíny. Situácia na odbore nebola celkove priaznivá. História prednášali okrem prof. V. Chaloupeckého ešte prof. Milan Hodža (reálne však neprednášal), všeobecné dejiny (po smrti J. Heidlera) ešte suploval prof. Kamil Krofta z Univerzity Karlovej v Prahe. Popri týchto tu pôsobili dvaja súkromní docenti – E. Perfeckij (slovenské dejiny) a dr. Borovička (novoveké všeobecné dejiny). Starovek suploval mim. prof. Dr. V. Groh z Masarykovej univerzity v Brne. Keďže prof. Chaloupecký bol vedecky orientovaný na medievistiku, chýbal citeľne odborník na obdobie moderných slovenských dejín. Na takéto zameranie bolo vhodné prijať Slováka. Rapanta poznal z jeho článkov o metodologických otázkach národných dejín, hoci v týchto rokoch sa ešte obaja nedostali do vážnejšej vedeckej polemiky, ako neskôr pri celoštátnej diskusii o jednote a obsahu československých dejín. Preto zrejme (asi) so súhlasom práve prof. V. Chaloupeckého si podal žiadosť o možnosť habilitovať sa za súkromného docenta.

90. výročie Rapantovej habilitácie a jej priebeh

Habilitácia PhDr. Daniela Rapanta bola prvou habilitáciou historika – Slováka vôbec. Do konca existencie prvej Československej republiky sa na Univerzite Komenského ešte habilitovali ďalší dvaja historici – Slováci: Branislav Varsík (1933) a Alexander Húčšava (1937). Dnešné habilitačné konania založené na presnej kvantifikácii vedeckých výsledkov uchádzača a splnenie konkrétnych kritérií sú celkom odlišné, aké boli na konci prvého desaťročia existencie alma mater (UK). Pripomeňme si, ako prebiehalo takéto dobové habilitačné konanie. Máme ho dôkladne zdokumentované². Bolo síce jednoduchšie, ale určite náročnejšie ako dnešné habilitačné konania. Hlavný rozdiel bol v prísnom skúšaní adepta (kolokvium) s možnosťou spýtať sa na hocikáku otázku či problematiku členom profesorského zboru fakulty, ktorý prakticky fungoval ako dnešná vedecká rada fakulty.

Žiadosť adepta o post súkromného docenta posúdili na rokovaní schôdze profesorského zboru Filozofickej fakulty UK a určili trojčlennú komisiu, ktorá mala rozhodnúť o tom, či môže byť kandidát habilitovaný. Komisiu tvorili prof. J. Hanuš, prof. A. Pražák a prof. V. Chaloupecký – hlavný referujúci. Komisia súhlasila a odporučila, aby podkladom pre habilitáciu bol publikovaný spis *K počiatkom maďarizácie* (vydaný tlačou v roku 1927), a menovaný mohol vykonať habilitáciu podľa platných predpisov. Habilitant bol vyzvaný, aby sa 7. marca 1928 dostavil ku kolokviu. Tam mu bolo oznámené, že vyhovuje habilitačným požiadavkám a má predniesť „ihned přednášku na zkoušku“. Tému určili – *Belovo maďarónstvo*. Po prednáške adepta sa profesorský zbor uzniesol na stanovisku, že „...kandidát má nejen potřebné vlastnosti jako přednášeč, aby mu byla udělena venia legendi, nýbrž, že je nadán od přírody i zvláštním darem výřečnosti a výrazové plastičnosti“.

Druhou časťou habilitácie bola ústna kolokviálna skúška. Ešte pred prednáškou dostal uchádzač šesť otázok. Pre zaujímavosť uvádzame ich presné znenie. Od prof. Chaloupeckého: – 1. O centrálnych a pro-

² Archív Filozofickej fakulty UK v Bratislave, f. D. Rapant, výťah z protokolu o habilitačnom konaní zaslaný na MŠNO z 9. 3. 1928.

vinčných úradoch a nimi vytvorených archívoch za doby Márie Terézie; 2. Nacionálne uvedomenie šľachty v našich krajinách v stredoveku a novoveku; 3. Československý rozkol a jeho príčiny; Od prof. Hanuša: 4. Národné obrozenie v Čechách a v Uhorsku; od prof. Pražáka: 5. Bernolákové motívy pre zavedenie zvláštneho spisovného jazyka na Slovensku a od prof. Ryšánka: 6. O najstaršej forme spisovného jazyka používaného na Slovensku³. Skúška bola síce náročná, ale D. Rapant jednoznačne presvedčil prítomných profesorov, že ovláda skúšanú problematiku. Nasledovalo hlasovanie, ktoré bolo jednoznačné. Na záver prof. V. Chaloupecký oznámil, že navrhuje dr. Danielovi Rapantovi, hlavnému župnému archivárovi v Bratislave, aby mu „byla udelená venia legendi jako soukromnému docentu československých dějin na filosofické fakultě University Komenského⁴. Netrvalo dlho a MŠNO vydalo potvrdenie zo dňa 12. 5. 1928 o jeho menovaní súkromným docentom československých dejín⁵. Nielen po formálnej stránke, ale predovšetkým vedeckej bola Rapantova habilitácia oceňovaná odbornou verejnosťou pozitívne. Ako dôkaz o jej vysokej úrovni svedčí aj jej hodnotenie, ktoré urobil pri neskoršom návrhu na získanie titulu mimoriadneho profesora vtedajší dekan fakulty prof. J. Král: „spis Rapantův s hlediska habilitace byl svým rozsahem větší (skoro 606 stran) než bývají obyčejně spisy docentské. Poněvadž D. Rapant mohl se vykázati i řadou článků a studií, vydaných před publikováním svého spisu habilitačního, nebylo by dosti spravedlivé, aby všechna tato vědecká a literární činnost byla zcela absorbována Rapantovou habilitací.“⁶

³ Archív Filozofickej fakulty UK v Bratislave, f. D. Rapant, originál habilitačného protokolu.

⁴ Tamže. V tejto súvislosti treba napraviť jeden omyl, lebo v mnohých prácach o ňom sa nesprávne uvádza, že D. Rapant sa stal súkromným docentom slovenských dejín, čo nie je pravda. Oficiálne bol súkromným docentom československých dejín. Odbor slovenské dejiny (ako aj predmety a kurzy s týmto názvom) sa začali vyučovať na univerzite až od zimného semestra 1939/1940 práve zásluhou vtedy už riadneho univ. prof. D. Rapanta.

⁵ Dekrét MŠNO č. 53 337 28/4.

⁶ Archív Filozofickej fakulty UK v Bratislave, f. D. Rapant, z návrhu na vymenovanie za mimoriadneho profesora z 26. 1. 1931.

Úspešná habilitácia presvedčila aj prof. Chaloupeckého, aby zve-
ril novému súkromnému docentovi Rapantovi prednášky už v no-
vom akademickom roku 1928/1929 z problematiky, na ktorú nemal
k dispozícii nikoho zo stálych kolegov. Rapant sa ako nový súkromný
docent uviedol do univerzitnej výučby predmetom na pokračovanie:
Národnostná otázka v Uhorsku I a II. (zimný a letný semester) s podti-
tulom *V dobe predrevolučnej a za revolúcie 1848/49.* Tento jeho vstup
nebol len formálny, stal sa mu takpovediac celoživotnou témou, najmä
pokiaľ ide o revolúciu a účasť Slovákov v boji o národnú emancipáciu
v rámci Uhorska. Zdôrazňujeme to preto, lebo jeho bádateľským vý-
sledkom bol 12-zväzkový opus *Dejiny slovenského povstania 1848/49*
a neskôr so zmenou názvu *Slovenské povstanie roku 1848/49 (Dejiny*
a dokumenty), ktoré vychádzali postupne v rokoch 1938 – 1967. Táto
práca je stále neprekonaným dielom nielen slovenskej, ale aj ostatných
stredoeurópskych historiografií.

Jeho vedecká erudícia, pedagogické schopnosti, prísnosť a nároč-
nosť (voči sebe), no najmä voči študentom z neho vytvorila mimoriad-
nu osobnosť, ktorá sa stala veľmi skoro konkurentom vedúcej osobnos-
ti na histórii – prof. V. Chaloupeckému. Nielen z pozície odbornosti,
ale aj z rozdielného názoru na kľúčové otázky metodologického cha-
rakteru a ponímania predmetu a obsahu československých dejín. Bol
to práve on, kto si pri vytyčovaní bádateľských cieľov musel ujasňovať
základné otázky a východiská slovenských dejín a musel tak odmiet-
nuť (podľa neho) ahistorickú koncepciu československých dejín mimo
časovej osi československého štátu. Preto celkom logicky dospel k ná-
zoru o oprávnenosti vlastných slovenských dejín už od najstarších čias
a zásadne odmietal termín československé dejiny pred rokom 1918
– to boli dejiny Slovákov a Čechov v dvoch odlišných štátnych útva-
roch a nie jednotné československé dejiny⁷.

⁷ Svoje názory a stanoviská publikoval vo viacerých prácach – *Národ a dejiny* (1924),
Národ a československá otázka (1925), no najmä *Československé dejiny: problémy*
a metódy (1930 a 1934), ktoré vyvolali ostrú polemiku s viacerými českými historik-
mi, najmä s prof. V. Chaloupeckým.

Po príchode na Univerzitu Komenského sa plne prejavili jeho vedomosti, znalosti a schopnosti v oblasti histórie. Zaujímavé je, že prof. Chaloupecký nevyužil aj jeho skúsenosti archívára pri výučbe pomocných vied historických. Zato bol poverený napríklad prednáškami z českého národného obrodzenia, teda z problematiky, v ktorej nikdy vedecky nepracoval. Univerzitná prax potrebovala historika širšieho profilu, a tak sa netreba čudovať, že bol poverený ako „prvolezec“ napr. aj prednáškami z hospodárskych, sociálnych a právnych dejín. Vzdelaný a rozhladený Rapant tieto úlohy úspešne zvládol. Zaujímavé je, že práve problematika hospodárskych dejín sa dostávala do pozornosti v tomto období v Európe a na UK sa už začali prednášky aj z tejto špecializácie.

Ako vysokoškolský učiteľ si po niekoľkých rokoch pôsobenia na fakulte našiel aj svoju celoživotnú tému venovanú dejinám a účasti Slovákov v revolučných rokoch 1848/49. Snažili sme sa dopátrať, ako sa vlastne dostal k tejto téme, či to bolo jeho vlastným rozhodnutím po početných archívnych pobytoch vo Viedni a Budapešti (ale aj v Juho-slávii), alebo to bol podnet od iných. Podľa názoru prof. Chaloupeckého to malo byť tak, že „dílo to podnikl dr. Rapant na pokyn a z návodu prof. dr. Milana Hodžy, který se touto otázkou sám mínil zabývatí“⁸. Podľa vtedajších zoznamov prednášok môžeme konštatovať, že od polovice 30. rokov si mimoriadny profesor D. Rapant plnil svoje pedagogické povinnosti v rozsahu (minimálne) sedem hodín týždenne v každom semestri. Keďže jeho pôsobenie bolo hodnotené veľmi pozitívne, pomaly nastal čas na jeho menovanie za riadneho profesora. Tieto záležitosti sa už na fakulte prerokovávali približne od polovice roku 1937. V decembri toho istého roku odovzdal prof. Chaloupecký „posudok – referát“ s odporúčaním na vymenovanie za riadneho profesora. Napriek celkovému odporúčaniu boli z celého posudku cítiť pochybnosti o tom, či je mim. prof. D. Rapant tým vhodným kandidátom⁹. Mohlo to byť aj z dôvodu, že prof. Chaloupecký mal v tom

⁸ Z posudku – referátu o mimoriadnom profesorovi D. Rapantovi pri jeho navrhovaní za riadneho profesora. Archív Filozofickej fakulty UK v Bratislave, f. D. Rapant.

⁹ Z tohto obsiahleho posudku vyberáme len tie pasáže, kde prof. Chaloupecký vyjadruje svoje pochybnosti o vhodnosti kandidáta na riadneho profesora českoslo-

čase už prisľúbené vedenie stolice československých dejín na Karlovej univerzite a mohol sa obávať, že po jeho odchode by na jeho miesto na čele stolice nastúpil práve prof. Rapant. V každom prípade sa však prof. Rapant riadnej profesúry do konca prvej ČSR nedočkal. Dovŕšenia svojej vysokoškolskej kariéry – získania postu najvyššieho titulu na univerzite – riadneho profesora sa dočkal až v máji 1939¹⁰. Po odchode prof. Chaloupeckého do Prahy prevzal po ňom všetky pedagogické povinnosti a následne i jeho „gestorstvo“ na odbore histórie, kde sa zaviedol po prvýkrát aj predmet slovenské dejiny. V rokoch 1939 – 1949 bol na čele stolice slovenských dejín¹¹, súčasne bol riaditeľom Historického seminára, riaditeľom Historického proseminára a mal mnohé ďalšie funkcie. Vo výučbe zaviedol viacero novínok. Tradičným sa stal jeho kurz slovenských dejín, ktorý celý trval 8 semestrov (bol koncipovaný od najstarších čias). Učebný plán posilňoval o ďalšie predmety ako teória a filozofia dejín, metodológia, pramene k slovenským dejinám, ďalej rozšíril historický proseminár na štyri semestre a jeho absolvovanie

venských dejín: „Z hľadiska vedecké práce Rapantovy by by jistě dostatečnou legitimací, aby se stal řádným profesorem naší fakulty, kdyby tu nešlo o stolicí národa československého. I když vycházím z jednoty národa československého (prof. Rapant se k tomuto pojetí nehlásí !), nelze neviděti, že dejiny tyto tvoří dobře 80% historický vývoj našeho národa ve státu českém a snad tolika z 20% vývoj našeho národa v starých Uhrách. Prof. Rapant se dějinami českými dosud nezabýval a znalost pramenu, literatury a základních otázek vědeckých neprokázal... Nicméně zůstávají přitom dále pochybnosti, zda bude prof. Rapant mladým historikům na naší fakultě dost spolehlivým vůdcem při studiu vývoje celého našeho národa a zda má dostatečnou legitimaci, aby posuzoval jejich disertace...“ Tamže.

¹⁰ Po vzniku Slovenskej republiky bol najskôr (18. 3. 1939) potvrdený vo funkcii mimoriadneho profesora a keďže jeho vymenovanie profesorské konanie bolo už hotové, menovala ho vláda SR dňa 5. mája 1939 za riadneho profesora slovenských dejín na Slovenskej univerzite v Bratislave. Tamže.

¹¹ Rapant sa už po svojej habilitácii prihovárал za vznik samostatnej stolice (katedry) slovenských dejín. Porov.: Keďže sa prikláňal k slovenskému historikovi J. Bottovi, „jenž chápal dějiny Slováků samostatně jako vývoj národního povědomí. V tomto smyslu tu i vyslovuje požadavek samostatné stolice pro dějiny slovenské, oddělené od stolice dějin československých, aspoň při filosofické fakultě v Bratislavě“. Z odporúčania prof. J. Krála z 26. 1. 1931 na vymenovanie D. Rapanta mim. profesorom. Archív Filozofickej fakulty UK v Bratislave, f. D. Rapant.

sa stalo jednou z podmienok možnosti prihlásiť sa na 1. štátnu skúšku po štvrtom semestri štúdia¹².

Z hodnotenia a spomienok jeho žiakov – napr. prof. R. Marsina, PhDr. Ján Tibenský, DrSc., PhDr. Vendelín Jankovič, CSc., PhDr. Belo Polla, DrSc. a i. – vyplýva, že prof. D. Rapant bol na svoju dobu výnimočnou osobnosťou. Nielen náročnosťou a prísnosťou k sebe, svojim podriadeným a študentom. Počas štúdií v zahraničí a pri bádateľských pobytoch získal hlboké filozoficko-historické vzdelanie a široký kultúrny rozhľad, čím prevyšoval mnohých ľudí okolo seba. Bol aj vynikajúco jazykovo pripravený – okrem slovenčiny, češtiny a poľštiny aktívne ovládal maďarčinu, nemčinu a francúzštinu, pasívne latinčinu a angličtinu. Charakterovo bol typom vyrovnaného, čestného, svojim ideálom sa nespreneverujúceho a nepodplatiteľného intelektuála. Možno oprávnene predpokladať, že aj pre tieto svoje vlastnosti bol v zložitej dobe po oslobodení poverený najvyššími funkciami na fakulte i alma mater – bol dekanom filozofickej fakulty a rektorom univerzity. Žiaľ, potom pred vrcholom svojich tvorivých síl, po roku 1948, bol prinútený prestať prednášať a v roku 1950 musel opustiť „svoju“ univerzitu. Z dôvodu „nestotožnenia s marxizmom“ bol daný k dispozícii pre prácu v Univerzitnej knižnici. To je už iná a menej príjemná kapitola, ktorá by si vyžiadala priestor pre samostatný príspevok. Také boli životné a pracovné osudy zakladateľa slovenskej profesionálnej historiografie, jedného z tvorcov koncepcie slovenských dejín, prvého habilitovaného Slováka – historika na Univerzite Komenského, prvého profesora slovenských dejín, ako aj prvého predsedu stavovskej organizácie historikov – Slovenskej historickej spoločnosti. V roku 1958 odišiel do dôchodku. Napriek tomu, že nemohol pôsobiť na univerzite, v tom čase dokončil a vydal doposiaľ neprekonané dielo o slovenskom povstaní z rokov 1848/49. Prof. Daniel Rapant zomrel v Bratislave pred 30 rokmi vo veku 91 rokov. Pochovaný je na Národnom cintoríne v Martine medzi osobnosťami svojho národa, o ktorých písal.

¹² Porov. Prehľad prednášok, seminárov a cvičení za roky 1928/29 – 1948/49, ktoré zostavil a publikoval v prílohe BAĎURÍK, Jozef: *Pedagogická činnosť univ. prof. dr. Daniela Rapanta*. In: *Historik Daniel Rapant (Život a dielo 1897 – 1988 – 1997)*. Martin : Vydavateľstvo Matice slovenskej, 1998, s. 65 – 79.

Literatúra a pramene

Archív UK, f. RUK, f. učitelia FF UK, kartón č. 16, Osobný spis prof. D. Rapanta a i.

Archív FiF UK, f. D. Rapant.

BAĎURÍK, Jozef: *O počiatkoch štúdia histórie na Univerzite Komenského v Bratislave*. In: Jaroslav Goll a jeho žáci. *Historia culturae VI. Studia V*. České Budějovice : Jihočeská univerzita, 2005, s. 539 – 552.

BAĎURÍK, Jozef: *Pedagogická činnosť univ. prof. Dr. Daniela Rapanta*. In: *Historik Daniel Rapant (Život a dielo 1897 – 1988 – 1997)*. Zost. R. Marsina. Martin : Vydavateľstvo Matice slovenskej, 1998, s. 65 – 79.

CSÁDER, Viliam: *História a súčasnosť Univerzity Komenského*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2000.

DOLAN, Ondrej: *Univerzita Komenského. Prehľad profesorov 1919 – 1966*. Bratislava : Univerzita Komenského, 1968.

DUCHÁČEK, Milan: *Václav Chaloupecký. Hledání československých dějin*. Praha : Karolinum, 2014.

Historik Daniel Rapant (Život a dielo 1897 – 1988 – 1997). Zost. R. Marsina. Martin : Vydavateľstvo Matice slovenskej, 1998.

Univerzita Komenského. 90 rokov vysokoškolského vzdelávania a vedy na Slovensku. Bratislava : Univerzita Komenského, 2009.

Prof. Daniel Rapant
(fotografia z roku 1938)

Štýl dialógov, v ktorých „ide o to, niečo vybaviť“

Alena Bohunická

Abstract

The Style of Dialogues Which “Need to Settle Something”

This article is a contribution to research on social interaction and the use of language in “settling” situations. It focuses on the stylistic aspect of dialogues between individuals and representatives of organizations (more precisely, telecommunication services providers and other retail establishments) when settling requests, warranty claims, and other claims exercised by individuals against such organizations. The key points of interest are the stylistic peculiarities in terms of language, theme, standards, and methods used by Slovaks as participants in such interactions. Slovaks experience these situations asymmetrically and as being dominated by the organizations. The theoretical stimuli of the present work can be found in interaction stylistics, the expression theory of style by F. Miko, and critical discourse analysis. Authentic dialogues sourced from telephone interactions with organization representatives are interpreted in the presented research.

Key words: dialogue, style, interaction stylistics, social interaction, interaction standard

Dialógy, v ktorých „ide o to, niečo vybaviť“, sa dajú považovať v slovenskom kontexte za kultúrne signifikantné z toho dôvodu, že často sa spätne tematizujú v bežných rozhovoroch a hodnotiaco sa reflektuje spôsob ich priebehu samotnými používateľmi. Práve to nás motivuje odkryť štylistické osobitosti príznačné pre slovenské dialógy tohto typu. Ide o dialógy odohrávajúce sa vis-à-vis alebo telefonicky, pričom pre jedného z účastníkov je to rozhovor v rámci bežných pracovných

aktivít a pre druhého ide skôr o výnimočnú situáciu, v ktorej sa neocitá bežne¹. Táto východisková situácia tvorí predpoklady na to, že dialógy v rámci takejto interakcie sa realizujú ako asymetrické z hľadiska dominancie, pretože reprezentant organizácie „má navrch“. Predmetné interakcie budeme pracovne v tejto štúdii nazývať aj „vybavovacie interakcie“ s ohľadom na ich činnostný aspekt. Tento druh interakcie sa v základných znakoch prekrýva s *inštitucionálnou interakciou*, ako ju chápu P. Drew a J. Heritage². Základnými určujúcimi znakmi takejto interakcie je: 1. cieľová orientovanosť dialógu, minimálne jeden z účastníkov vstupuje do interakcie s vytýčeným cieľom alebo úlohou; 2. inštitucionálna interakcia (podobne ako vybavovacia interakcia) zahŕňa špecifické pravidlá a normy, ktorých dodržiavanie „stráži“ minimálne jeden z účastníkov (zväčša reprezentant organizácie, ktorý má predpísané spôsoby reagovania na predpokladané typy rečových aktov klienta); 3. s inštitucionálnou interakciou sú späté inferenčné postupy, implicitné propozície a spôsob vyvodzovania, ktoré sú typické pre istý inštitucionálny kontext³.

Ak by sme pri skúmaní predmetných dialógov chceli nadviazať na východiská a klasifikáciu štýlov funkčnej stylistiky⁴, čakala by nás zložitá úvaha. Ide o dialógy vedené v rečníckom, hovorovom a či v administratívnom štýle? Dozaista sa tieto dialógy vyznačujú charakteristikami, ktoré sa udávajú ako imanentné vlastnosti všetkých z týchto troch štýlov. S administratívnym štýlom ich spája schematickosť a stereotypnosť formulácií (*Čo môžem pre vás urobiť?*; *Vaše meno poprosím* atď.) či používanie prvej osoby plurálu zo strany reprezentanta organizácie, ktorá je právnickou osobou. Z rečníckeho štýlu nesú tieto dialógy jeho imanentnú vlastnosť – neustále prítomné presvedčanie, hoci samotné prostriedky nie sú také sugestívne, pútavé a príťažlivé

¹ Dialógy, ktoré využívame na ilustráciu v tomto príspevku, sme získali vďaka študentkám slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty UK v Bratislave, menovite Romane Kurekovej, Inhe Hamor a Kitty Némethovej.

² Porov. DREW, Paul – HERITAGE, John (eds.): *Talk at work*. Cambridge : Cambridge University Press, 1992, s. 3.

³ Tamže, s. 22.

⁴ Porov. MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. 3. vydanie. Bratislava : SPN, 1997.

ako v typických rečníckych prejavoch, s ktorými počítala funkčná štylistika. Rovnako sa tieto dialógy vyznačujú aj hovorovosťou, čo nás, v porovnaní s administratívnym štýlom, presúva na druhý breh dichotomického členenia na objektívne a subjektívne štýly (administratívny štýl ako výsostne objektívny štýl, hovorový štýl ako výsostne subjektívny štýl), a to takými subjektivizačnými charakteristikami ako hodnotiace až expresívne verbálne prejavy (lexikálne, či do veľkej miery intonačné prostriedky, ktorými sa dáva najavo nespokojnosť až hnev alebo naopak, výnimočne, spokojnosť a radosť z vybavenia záležitosti). Nakoniec by sme v perspektíve teórie funkčnej štylistiky naozaj museli uznať, že len sťažka zapadajú predmetné dialógy do niektorého z týchto funkčných štýlov. A treba povedať, že v čase rozmachu funkčnej štylistiky a vtedajšej politickej situácie vlastne tento druh komunikátov ani nebol súčasťou slovenskej jazykovej situácie (nie v tejto konfigurácii, ak jedným z účastníkov interakcie je súkromná komerčná spoločnosť). Ako teda pristúpiť k štylistickej charakteristike dialógov medzi organizáciami a jednotlivcami, v ktorých „ide o to, niečo vybaviť“?

František Miko vo svojej výrazovej koncepcii štýlu vyčleňuje v rámci štvorčlenného „výrazového minima rozlíšenia štýlov“⁵ *rokovací štýl*⁶, ktorý je definovaný výrazovými kategóriami *operatívnosť* a *pojmovosť*. *Operatívnosť výrazu* ako kategória viazaná na komunikačný aspekt reči – „hovorím s niekým“ (v opozícii k ikonickosti) – je imanentne spätá s praktickosťou tohto štýlu⁷ a *pojmovosť výrazu* s jeho odbornosťou v opozícii k tzv. „životným“ štýlom (hovorovému a umeleckému)⁸. Rokovací štýl ako praktický a odborný štýl dobre zodpovedá (názvom aj vymedzením) nami sledovaným dialógom medzi organizáciou a jednotlivcom. Dialóg je síce len „čiastočne“ odborný, keďže profesionálne

⁵ MIKO, František: *Text a štýl*. Bratislava : Smena, 1970, s. 84.

⁶ Okrem rokovacieho štýlu tvoria primárne štýly jazyka hovorový štýl, umelecký štýl a vedecký štýl, vydelené na pozadí štyroch základných výrazových kategórií: operatívnosť, ikonickosť, pojmovosť a zážitkovosť, pričom každý z vydelených štýlov definujú dve z uvedených kategórií. Tamže, s. 84 – 85.

⁷ MIKO, František: *Estetika výrazu. Teória výrazu a štýl*. Bratislava : SPN, 1969, s. 32.

⁸ František Miko delí na vyššej rovine štýly na praktické (rokovací a hovorový) a kultúrne (umelecký a vedecký), na nižšej rovine na odborné (rokovací a vedecký) a „životné“ (hovorový, umelecký). Tamže, s. 32.

ukotvenie má len jedna zo strán, zákonitosťou slovenských dialógov, v ktorých „ide o to, niečo vybaviť“, však je, že aj druhá strana – klient – je nútená vniknúť do odbornej problematiky a osvojiť si pravidlá a odborné výrazové prostriedky, ak chce zvýšiť efektívnosť vybavovacej interakcie vo svoj prospech, resp. znížiť asymetriu vzťahu, aby reprezentant organizácie „nemal navrch“ a klient bol argumentačne zdatný pri formulovaní svojich požiadaviek a nárokov (toto dobre reprezentuje úryvok dialógu č. 3 v našom príspevku, v ktorom reprezentant firmy „obviňuje“ klientku, že nemala dostatočne jasnú predstavu a podsúva jej odkazy, kde sa môže „dovzdelat“). Pravdaže, štýl konkrétneho dialógu je „vyzdvihnutý“ či zdôraznený špecifikujúcimi výrazovými kategóriami rozvíjajúcimi operatívnosť a pojmovosť, ktorých prehľad ponúka František Miko vo svojej výrazovej sústave štýlu⁹. Tieto špecifikujúce výrazové charakteristiky môžu v rámci operatívnosti výrazu zdôrazňovať sociatívny/spoločenský aspekt komunikácie či, naopak, subjektívny rozmer, pričom ako uvidíme ďalej, v rôznych častiach dialógu sa môžu striedavo zdôrazňovať oba tieto aspekty: spravidla v úvode dialógu prevláda sociatívny rozmer: verbálne prejavy ako ritualizované pozdravy, distingvované formulky, konvencionalizované otázky a prejavy ochoty a pod., v priebehu takejto vybavovacej interakcie však môže prevážiť subjektívny ráz, hlavne v pasážach s hodnotiacou funkciou alebo tam, kde klient pociťuje bezmocnosť z asymetrie nastavenia vzťahu a tlaku apriórne danej prevahy reprezentanta organizácie a štýl dialógu vyúsťuje do expresivizácie až emocionalizácie.

Dôvodom, prečo sú interakcie, v ktorých „sa niečo vybavuje“, kultúrne relevantné a stávajú sa predmetom metakomunikačnej reflexie v bežných rozhovoroch Slovákov v podobe prerozprávania skúsenosti a jej hodnotenia pred treťou stranou, je, že panuje pocit neuspokojenia z takýchto interakcií. Slováci vstupujú do takýchto interakcií často s predpokladom, že záležitosť, kvôli ktorej sa obracajú na organizáciu, sa nepodarí efektívne vybaviť. Dôvody sú komplexnejšie a ich vymenovanie by si vyžadovalo hlbšiu analýzu, ktorá nie je predmetom tejto práce, na tomto mieste môžeme len konkretizovať, že ide o také predpoklady ako nedostatočná ochota na strane inštitúcie záležitosť riešiť, ne-

⁹ Tamže, s. 25.

dostatočný záujem a nastavenie na potreby klienta, postoj organizácie v duchu „nedá sa“, ale dôvodom je na strane druhej i všeobecne nízka dôvera vo vlastné schopnosti Slovákov dobre si poradiť v takomto type interakcie. Naznačené predpoklady sú len náznakovou konkretizáciou toho, čo sprevádza asymetriu tohto typu interakcií, ktorú Slováci prežívajú ako poznačenú negatívnou dominanciou. Vychádzame z toho, že táto dominancia sa charakteristickým spôsobom prejavuje aj v štýle dialógov a našim predmetom záujmu sú práve štylisticky relevantné prejavy tejto negatívnej dominancie v dialógoch, v ktorých „ide o to, niečo vybaviť“. Vychádzajúc z toho, že jazykový štýl tvoria jazykové prostriedky a tematický plán¹⁰, budú nás v prvom rade pri interpretácii dialógov zaujímať práve tieto zložky. Nezostaneme však len pri nich, pretože ako sa nám ukazuje, dôležitým konštitučným prvkom štýlu sú i interakčné normy (teda normy, ktorými sa riadia účastníci interakcie pri nadväzovaní svojimi replikami: napr. kto má v danej situácii práve klásť otázku, čou povinnosťou je odpovedať, kto má navrhovať odborné riešenia a kto má len prejavovať svoj súhlas alebo nesúhlas a podobne).

Pokiaľ ide o tematický plán, štylisticky relevantné sú jednak samotné motívy a jednak komunikačné postupy (spôsoby radenia motívov pri rozvíjaní témy) zodpovedajúce parciálnym funkciám dialógu. František Miko uvažuje nad nasledovnými funkciami: deskriptívna, explikatívna, evokačná, emotívna, informačná, hodnotiacia a apelová¹¹. Nasledovná ukážka je úryvkom z dialógu medzi predajcom a zákazníčkou. Tá reklamuje oneskorené dodanie vysávača, ktorý bol navyše nefunkčný. V tejto krátkej časti pozostáva dialóg z replík s informačnou a explikatívnou funkciou prislúchajúcim predajcovi (riadok 1 – 3 a riadok 14 – 20) a deskriptívnou a apelovou funkciou prislúchajúcou zákazníčke (riadok 4 – 13). Z hľadiska dominancie sú pre nás relevantné komunikačné postupy a v rámci nich explicitné motívy, ktoré poukazujú na implicitné propozície v pozadí informačných a vysvetľujúcich replík predajcu.

¹⁰ MIKO, František: *Text a štýl*. Bratislava: Smena, 1970.

¹¹ MIKO, František: *Text a štýl*. Bratislava: Smena, 1970, s. 106.

Úryvok dialógu č. 1 (medzi zástupcom spoločnosti predávajúcej vysávače a zákazníčkou):

- 1 N: áno, áno už to vidím, tuto objednávku, áno. tento produkt sme
- 2 dávali na opravu ale bol kontrolovaný a nemôže byť funkčný
- 3 akože nefunkčný.
- 4 IH: [no:] pardon, ja neviem ako ste kontrolovali ale keď že nám
- 5 prišiel my sme ho hneď rozbalili a:: vys [no] chceli sme ho
- 6 vyskúšať a on bol normálne nefunkčný(.) to je jedno a: druhé ee
- 7 keď sme vám odoslali tento produkt ta:k mali ste na vašej stránke
- 8 uvedené že na reklamáciu beriete tridsať dní, dávate, pardon,
- 9 dávate tridsať dní. No a: vy ste nám tento produkt poslali o
- 10 jedenásť dní prekročene prekročenia danej lehoty. tak že po prvé
- 11 my sme sa s vami nehádali všetko normal/ne/, lebo sa stáva, a::le
- 12 boli sme z toho smutni že nam prišiel ešte aj nefunkčný a: aj
- 13 stou prekročenou lehotou že bol u vas viac ako mal.
- 14 N: mhm (.)>takto, takto?< ospravedlňujem sa za prekročenú
- 15 lehotu. ee môže sa stať že sa servis akože natiahne trochu dlhšie,
- 16 my za to, my to neovplyvníme to je jedna vec. ee a: keď niečo
- 17 príde my vždycky to ehm hh, produkty vždycky odskúšame = tak že
- 18 malo to byť na sto percent. možno niečo že cestou ak sme vám to
- 19 poslali že niečo sa tam mohlo stať niečo také nepredvídateľné
- 20 ako /s/ doručovateľskou službou
- 21 N: eh hh tak vám to poviem, hh skúste nám to ešte raz poslať (.)
- 22 dáme to ako na reklamáciu do servisu(.) a potom musíme čakať a
- 23 budeme vidieť podľa toho čo zariadime...
- 24 IH: áno, my pošleme ale viete to nie je náš problém že servis?¹²

¹² V našich prepisoch dialógov uplatňujeme nasledovné grafické symboly:

[] hranaté zátvorky sa používajú na vyznačenie simultánneho vyslovenia častí replík
VEĽKÉ PÍSMO zaznamenáva časti repliky, ktoré boli vyjadrené hlasnejšie v porovnaní s okolitými časťami

°° znak stupňa obklopuje časť výpovede, ktorá bola vyjadrená tichšie ako časti, ktoré ju obklopujú

Podčiarknutie vyjadruje zdôraznenie

> < medzi znakmi viac a menej je umiestnená časť repliky, ktorá bola vyslovená výrazne rýchlejšie ako okolité časti

V tematickom pláne možno sledovať dve implicitné propozície, ktoré fungujú ako propozičné východiská pre informovanie a vysvetľovanie zo strany organizácie, voči ktorej bola uplatnená reklamácia: a) chyba neexistuje (riadok 2 – 3); b) zodpovedná je tretia osoba (riadok 15 – 16; riadok 19 – 20).

Takéto východiská majú štylistický dosah nielen na repliky, ktoré ich obsahujú, ale i na štýl dialógu ako celku, pretože sú zárodkom napätia medzi dvoma stranami a ako môžeme sledovať, dialóg pokračuje v konfrontačnom štýle (reakcia zákazníčky začínajúca riadkom 24). Hoci po výrazovej stránke obsahujú repliky predajcu signály priaznivosti výrazu podporujúce sociatívny ráz komunikácie (*ospravedľujeme sa za prekročenú lehotu*), v motivickom pláne sa vyskytujú len motívy a postupy, ktorými predajca ochraňuje svoje záujmy a meno aj za cenu poškodenia mena tretej strany a ujmy zákazníka. Obdobnú implicitnú propozíciu „chyba neexistuje“ nachádzame ako základ obsahovej koherencie výpovedí reprezentanta organizácie aj v ďalšom krátkom úryvku č. 2 (riadok 12 – 13), navyše v oboch prípadoch ide o prvú repliku, ktorá nastáva zo strany predajcu po replikách svedčiacich o prešetrení problému (v nasledovnom dialógu riadky 7 – 11):

Úryvok dialógu č. 2 (medzi poskytovateľom internetových služieb a zákazníčkou):

- 1 R: hm, dobrý deň, tu je kureková, ja by som mala na vás takú jednu
- 2 vec, že, že ide nám strašne pomaly internet a vypadáva nám
- 3 niekedy, a to už nie prvýkrát. Hmm, asi tak pred vianocami bol váš

-
- < > do špicatých zátvoriek uvádzame repliku so smiechom
 -) (medzi zátvorkami v obrátenom poradí je umiestnená replika alebo časť repliky, ktorá bola vyslovená výrazne pomalšie ako okolité časti
 - (.) bodkou v okrúhlych zátvorkách je označená veľmi krátka pauza, avšak predsa pociťovaná ako príznaková
 - (3.0) dlhšia pauza je vyjadrená počtom sekúnd v okrúhlych zátvorkách
 - () pomocou prázdnych zátvoriek je signalizované úplne nezrozumiteľné slovo (keď) slovo v zátvorkách značí, že výraz v nich bol ťažko zrozumiteľný
 - spojovník sa pripája k nedokončeným slovám
 - (()) v dvojítych zátvorkách sú zaznamenané komentáre o kontexte rozhovoru.

- 4 technik a vymenil nám modem, ale, ale zasa to vypadáva. my si
 5 platíme ten naj najrýchlejší internet, aký ponúkate a on nám
 6 vypadáva.
 7 M: uhm, a môžem vás poprosiť na aké meno je internet nahlásený?
 8 R: hm, kureková mária.
 9 M: sekundičku (2.0) hmmm, obec alebo?
 10 R: beňadovo štyridsať šesť
 11 M: uhm, sekundičku (3.0)
 12 M: hm, momentálne, čo mi systém vyhadzuje, tak mi neukazuje
 13 žiadnu poruchu na vašom prímači.
 14 R: no:, ale tak ten internet nám nejde. ako respektíve ide, ale
 15 nám ide veľmi pomaly, alebo nám vypadáva úplne, že nám ani
 16 nenačíta nejakú stránku.
 17 M: uhm, vy ste vraveli, že technik bol u vás kedy? v zime?
 18 R: hmm, niekedy tak zhruba pred vianocami, že keď bola asi taká
 19 sieť bola preťažená, tak nám večer, úplne nám ho nešlo ani
 20 načítať, tak potom tu bol technik a nám vymenil káble aj dal nám
 21 nový modem, pretože sme mali starší a potom to šlo v pohode, ale
 22 zasa to isté robí to, čo predtým. a už máme ten nový mode modem.
 23 M: a náhodou doma dva wifi rútre ((mienené wifiroutre)) nie sú
 24 spúšťané [súčasne?]

Aj v tomto prípade sledujeme, že implicitnú propozíciu „chyba neexistuje“, ktorá je v základe výrazovo sociatívnejšie formulovanej repliky (*hm, momentálne, čo mi systém vyhadzuje, tak mi neukazuje žiadnu poruchu na vašom prímači*), prežíva klient ako útok na dôveryhodnosť svojich tvrdení, o čom svedčí jeho konfrontačná reakcia začínajúca sa namietacou konverzačnou figúrou „*ale tak...*“ (riadok 14: *ale tak ten internet nám nejde*). V ďalšom kroku uplatňuje reprezentant spoločnosti poskytujúcej internet ďalšiu veľmi podobnú implicitnú propozíciu ako v dialógu č. 1, v tomto prípade „zodpovednosť môže byť na vašej strane“ (riadok 23 – 24: *a náhodou doma dva wifi rútre ((mienené wifiroutre)) nie sú spúšťané súčasne?*), pričom zneisťuje klienta tým, že sugeruje také vysvetlenie príčiny nefunkčnosti, ktoré sa spája s chybným správaním na strane klienta. Tieto implicitné propozície zároveň zabezpečujú stylistickú kvalitu koherencie v interakcii v tom

zmysle, že repliky hovoriaceho (v tomto prípade zástupcu organizácie) vzbudzujú na základe nich dojem, že logicky „držia“ spolu a vytvárajú zmysluplné verbálne reakcie (nevidí problém v prijímači, tak zisťuje, či nie je problém na strane zákazníka)¹³. Varianty týchto identifikovaných implicitným propozícií nachádzame, napokon, aj v ďalšej ukážke, čím dospievame k tomu, že sa v tomto type dialógov konštituovali ako osvedčené prostriedky zabezpečujúce interakčnú moc reprezentanta organizácie na úkor zákazníka.

Úryvok dialógu č. 3 (medzi reprezentantom spoločnosti s fotoslužbami a zákazníčkou):

- 1 N: z ktorého fotenia?
- 2 K.N.: toho narodeninového.
- 3 N: vaše meno?
- 4 K.N.: némethová
- 5 N: počkajte pozriem sa teda (2.0) jaj áno, narodeninovú zo (.)
- 6 štrnásteho
- 7 K.N.: mhm, áno, viete, keď sme fotili [vlastne keď ste fotili] alexa
- 8 malého.
- 9 N:[áno áno]
- 10 K.N: ee tak neviem nejako tie farby sa mi tam nepáčia (2.0) viete
- 11 tej to čo tam bolo že happy birthday a tie balóny alebo čo tam bolo
- 12 (2.0) [ani]
- 13 N: [tak oné predovšetkým] nebola veľmi veľká konverzácia okolo
- 14 toho, takže ja som vlastne hodil tam oné (.) prvý efekt, čo sa mi
- 15 hodil
- 16 K.N.: [mhm]
- 17 N: [ale nie] je problém to napraviť absolútne
- 18 K.N.: ee ja iba kvôli tomu, viete že ja by som to potrebovala (2.0)
- 19 tak (2.0) neviem tento týždeň tam nemôžem prísť viete (.) a
- 20 (2.0) ale potrebovala by som nejaké nové (2.0) ee nápady, lebo
- 21 viete ten prvý bol vlastne môj

¹³ FAIRCLOUGH, Norman: *Critical Discourse Analysis*. London : Longman Group Limited, 2010, s. 31.

- 22 N: (2.0) mhm
23 K.N.: (2.0) tak neviem že akože čo by ste mohli navrhnúť, niečo
24 vylepšiť
25 N: tak oné (.) ee predpokladám že najlepšie asi bude fakt ku tomu
26 fakt ku tomu sadnúť, môžeme sa predbežne ešte dohodnúť, že vám
27 pošlem nejaké thumbdaily na mesindžer ((mienené messenger))
28 K.N.: [mhm]
29 N: (.) takže už dojdete v nejakom obraze
30 K.N.: mhm
31 N: čo konkrétne, no a ja by som odporúčal aj pozrieť si na gúgli
32 ((myslené google)) napríklad
33 K.N.: a vlastne
34 N: rôzne návrhy
35 K.N.: mhm
36 N: lebo ja sa viem prispôbiť plne ee k akémukoľvek návrhu, no
37 a je vždycky lepšie, keď zákazník má nejakú konkrétnu predstavu,
38 čo vlastne chce ako sa prehrabovať stovkami návrhov dve hodiny
39 a nakoniec k ničomu neprísť.
40 K.N: (2.0) tak áno viem, len ja som vychádzala z toho, že on mal
41 vlastne to (2.0) ee ((zívol)) žlté, také to žlté tričko, pretože
42 som si myslela, že sa k tomu tá farba bude hodiť, [ale]
43 N: [mhm]
44 K.N.: ale neviem ako to vidíte vy.
45 N: ja to vidím len tak (.) že hovorím, určite si pozrite na internete
46 nejaké návrhy alebo takéto veci
47 K.N.: mhm
48 N: a (.) určite získate potom lepšiu predstavu, čo odo mňa konkrétne
49 chcete lebo mnohí ľudia proste dojdú a povedia že sa im niečo
50 nepáči ale nevedia mi vysvetliť čo vlastne vy toto asi ovládáte
51 a po druhé nemajú žiadnu predstavu vlastne čo chcú takže, bol by
52 som veľmi rád keby ste si našli chvíľku času a sa na to pozrela,
53 tak bude podľa mňa výsledok najlepší a obidve strany budú spokojné.
54 K.N: áno, ale napríklad ee pri tej fotke čo ste fotili ee on tam
55 nemá vlastne ee či vlastne má tie rekvizity.
56 N: no
57 K.N.: a ja som nad tým rozmýšľala či vôbec ee nejaké tie balóny

- 58 alebo tak či by sa to k tomu vlastne hodilo
59 N: ((zívol)) môže byť niečo iné (2.0)
60 K.N.: napríklad?
61 N: (2.0) neviem (3.0)
62 K.N.: lebo ako neviem ja som si to pozrela, čo ste mi poslali
63 a v podstate to bolo, myslím, že vlastne ten motív, čo som vybrala
64 ee vlastne prebil tú samotnú fotku.
65 N: mhm
66 K.N.: neviem, že veď ako, ako ako to vnímate vy, lebo vtedy ste mi
67 povedali že nech si to vyberiem, a
68 N: ako keď mám priznať, tak väčšinou na fotení čo sa týka dizajnovej
69 stránky mám k dispozícii vizážistku (2.0) takže tam sa už vlastne
70 vie dopredu ako budú fotky vyzerat'
71 K.N.: áno lenže
72 N: a tuto išlo vlastne o súkromnú iniciatívu
73 K.N.: mhm
74 N: hlavne detské narodeniny, takže tam ten element vypadol a možno-
že
75 moje návrhy by sa vám nepáčili takže čo ja viem.
76 K.N.: neviem, skúste niečo navrhnúť
77 N: ako ja som purista ja by som to nechal úplne bez efektu
78 K.N.: [mhm]
79 N: [ale] zasa vám nemôžem ponúknuť, lebo potom budete mať pocit,
80 že sa z toho chcem vyvliecť.
81 K.N.: nie nie ako ja chcem, aby to bolo naozaj pekné, viete, ale
82 tak, neviem že či to tam naozaj takto ee hodí celkom na tú fotku.
83 N: no však
84 K.N.: to akože má byť ee ako spomienka viete, že na to fotenie
85 N: ano
86 K.N.: alebo tak. (2.0)
87 N: však niečo vymyslíme, nie je problém sa dohodnúť
88 K.N.: dobre
89 N: urobíme zopár návrhov a
90 K.N.: mhm
91 N: a porovnáme a ten najlepší vybereme.
92 K.N.: dobre a v podstate, keď akú farebnú kombi kombináciu by som

- 93 mala použiť či vlastne nájsť alebo hľadať?
 94 N: tak keďže mal žlté tričko
 95 K.N.: mhm
 96 N: tak komplementárnu farbu ku tomu, to viem, aspoň niečo som sa
 97 naučil od tej vizážistky
 98 K.N.: mhm
 99 N: vtedy sú tie farby zladené.
 100 K.N.: mhm dobre tak ja skúsím pozrieť a keď a tak viete to zmeniť
 101 to je hlavné
 102 N: jasné, to neni problém
 103 K.N.: dobre a potom môžete to aj vyvolať alebo pošlete to niekomu
 104 [nejakej firme]?
 105 N: [no my väčšinou] to riešime tak, že to podávame v v úesbé
 106 ((myslené usb)) kľúči nahraté, lebo už sme mali zopárkrát prípad,
 107 že sme dali vyvolať fotky
 108 K.N.: mhm
 109 N: a dotyčný potom mal poznámky, že on by to vedel dať vyvolať
 110 lacnejšie, tak sme povedali si, že túto časť teda riešiť nebudeme
 111 K.N.: mhm
 112 N: lebo vždy sa môže stať, že sa nájde niečo lacnejšie. my ako
 113 vyvoláme u svojho, ktorý je overený, ale tak proti gustu žiaden
 114 dišputát, tak sme sa rozhodli, že nebudeme to podávať vyvolané,
 115 ale v elektronickej forme.

Z hľadiska jazykových prostriedkov je typickým štylistickým prostriedkom vo vybavovacej interakcii prostriedok, ktorý môžeme nazvať „inštitucionálny plurál“, teda reprezentant organizácie aj tu vyjadruje svoju identitu tým, že k sebe referuje prostredníctvom prvej osoby množného čísla. Z tohto hľadiska môžeme v poslednom dialógu sledovať štylistické využitie prepnutia zo singuláru, ktorý zástupca firmy používa v úvode rozhovoru, do plurálu v závere rozhovoru (riadky 105 – 115). Týmto posilňuje rezervovanosť výrazu a v konečnom dôsledku je to aj prostriedok rozptýlenia zodpovednosti, účelne využitý hlavne po predchádzajúcich sekvenciách, v ktorých klientka vyjadruje svoju nespokojnosť. Na úvodné vyjadrenia nespokojnosti reaguje zástupca spoločnosti replikou využívajúcou implicitný predpoklad, ktorý je

spoločný aj pre predchádzajúce rozhovory: zodpovednosť je na vašej strane (riadok 13 – 14: *tak oné predovšetkým nebola veľmi veľká konverzácia okolo toho*). Implicitná propozícia „zodpovednosť je na vašej strane“ je zároveň pre neho strategické východisko pre spôsob rozvíjania témy v ďalšej časti rozhovoru a reagovania na požiadavku klientky, aby poskytol lepší návrh. Reprezentant firmy reaguje v duchu tohto propozičného východiska spôsobom: ujasnite si predstavu. Sociatívnosť rozhovoru je síce (podobne ako v predchádzajúcich dialógoch) podporovaná na výrazovej rovine priaznivou výrazu (formuláciami ako: *viem sa plne prispôbiť akémukolvek návrhu* (riadok 36), *niečo vymyslíme, nie je problém sa dohodnúť* (riadok 87), spôsob reagovania reprezentanta firmy v duchu propozície „zodpovednosť je na vašej strane“ je však zdrojom výrazového kontrastu – napätia z dôvodu rokovania o zodpovednosť za dizajn poskytovanej služby. Zdrojom tejto štylistickej hodnoty už nie je samotná téma či jazykové prostriedky, ale *interakčné normy*. V tomto prípade je narušená norma, v súlade s ktorou zákazník očakáva, že firma ako držiteľ odbornosti navrhne riešenie problému. V dôsledku toho, že reprezentant firmy nekoná v súlade s týmto očakávaním a práve naopak, vyžaduje návrh riešenia od klientky, vytvára sa napätie, ktorým je poznačený i štýl dialógu (v takých čiastkových hodnotách ako výzvovosť replík zákazníčky, ktorá sa opakovaním dožaduje návrhu zo strany firmy; ale i výrazová eufemizácia z jej strany – časté používanie formulky „neviem“, ktorá je použitá v sekundárnej funkcii ako štylistický prostriedok eufemizácie v rámci zmiernenia nepriaznivého hodnotenia). Interakčné normy považujeme za konštitutívnu zložku štýlu, rovnako ako tému a jazykové prostriedky. Štylistické hodnoty späté s interakčnými normami vychádzajú na povrch hlavne pri skúmaní komunikátov, pri ktorých prevláda operatívnosť výrazu (dialógy).

Vyššie sme použili termín *konverzačná figúra*, ktorý sme zaviedli v skoršej práci¹⁴ na označenie slov, slovných spojení či vetných schém, ktoré sú konverzačne ustálené a majú svoju komunikačnú funkciu

¹⁴ ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: *Štýl neumeleckých textov z každodenného života s dôrazom na lexiku*. In: *Stylistyka*, roč. 26. Opole : Ústav poľských štúdií a kultúrnych štúdií, 2017, s. 139 – 153.

ustálenú v istom kultúrnom a komunikačnom kontexte, hoci nemusia mať nutne aj význam. Tento termín utvárame analogicky k termínom rečnícka figúra či básnická figúra. Na rozdiel od nich sa však konverzačné figúry vyskytujú výlučne v hovorenom prejave a sú neintenčne tvorené a zautomatizované. Do extenzie pojmu konverzačná figúra vo vybavovacej interakcii môžeme zaradiť nasledovné javy prítomné v interpretovaných dialógoch:

Namietacia figúra: *ale tak...* na začiatku výpovede (*Ale tak ten internet nám nejde*). Podobnú funkciu má spojenie spojky *ale* so slovom *zasa*, ktoré nemá v tomto uplatnení význam opakovania, ale ide o výplnkový komponent spojený s namietaním: *Ale zasa vám nemôžem ponúknuť, lebo potom budete mať pocit, že sa z toho chcem vyvliecť*.

Vyzývacia figúra: *Neviem, ako to vidíte vy/neviem, ako to vnímate vy* – výzva, aby ten druhý vyjadril svoj názor, hoci doslovne ide o konštatovanie so zmyslom: nepoznám vašu perspektívu/váš názor.

Eufemizačná figúra: *Tak neviem* – nevyjadruje nevedomosť, má len funkciu zjemnenia negatívneho názoru vyjadreného v nasledovnej časti vety, pr. *Tak neviem, nejako tie farby sa mi tam nepáčia*.

Figúra uvádzajúca objasnenie: *Keď mám priznať/keď mám pravdu povedať*. Výpoveď, ktorá de facto neuvádza žiadne priznanie, len objasnenie konania s cieľom pôsobiť úprimne.

Pritakávajúca figúra: *No však* – nadväzuje súhlasne na to, čo komunikačný partner povedal, a navyše priznáva partnerovej replike vysvetľujúcu platnosť.

Záver

Štylistická interpretácia dialógov vedených v rámci vybavovacej interakcie nás okrem jazykových a propozičných špecifik súvisiacich so štýlom tohto typu dialógov doviedla aj k tomu, že ako rovnocenný konštituent štýlu treba brať do úvahy popri jazyku a téme aj interakčné normy. Ich dôležitosť pre štýl sa nedá prehliadnuť práve pri komunikátoch v dialogickej forme, kde dodržiavanie/nedodržiavanie očakávaného spôsobu reagovania komunikačného partnera má štylistický dosah na celý dialóg. Považujeme za signifikantné, že v náhodne

výbraných dialógoch sa vyskytovali obdobné implicitné propozície na strane reprezentantov organizácií, a to: a) chyba neexistuje, b) zodpovedná je tretia osoba, resp. zodpovednosť je na strane klienta. Tie na jednej strane zabezpečujú stylistický efekt koherentnosti informovania a vysvetľovania problému zo strany reprezentanta organizácie, zároveň v každom z prípadov predstavovali zárodok konfrontačného štýlu predmetných dialógov¹⁵.

Literatúra

- AUER, Peter: *Jazyková interakce*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2014.
- DREW, Paul – HERITAGE, John (eds.): *Talk at work*. Cambridge : Cambridge University Press, 1992.
- FAIRCLOUGH, Norman: *Critical Discourse Analysis*. London : Longman Group Limited, 2010.
- MIKO, František: *Estetika výrazu. Teória výrazu a štýl*. Bratislava : SPN, 1969.
- MIKO, František: *Text a štýl*. Bratislava : Smena, 1970.
- MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. 3. vydanie. Bratislava : SPN, 1997.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: *Štýl neumeleckých textov z každodenného života s dôrazom na lexiku*. In: *Stylistyka, roč. 26*. Opole : Ústav polských štúdií a kultúrnych štúdií, 2017, s. 139 – 153.

¹⁵ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA 1/0338/16 *Slovenský jazyk v komunikačných formáciách*.

Jubileum slovenskej architektúry (Dušan Jurkovič)

Dana Bořutová

Abstract

The Anniversary of Slovak Architecture (Dušan Jurkovič)

This year marks one hundred and fifty years since the birth of the architect Dušan Jurkovič, who was a founding figure of modern Slovak architecture. This article describes several periods of his creative activity, spanning over fifty years, which mirrored the development of architecture from historicism to the sparks of modernism at the turn of the twentieth century, the events of the First World War, the formation of the Czechoslovak Republic, and the beginnings of functional modernism, before concluding after the Second World War. His extensive architectural work is characterized by diversity as well as internal integrity. In addition to architecture and design, he also became involved with the formation of monument protection as well as the protection of nature and of artistic and social life. This contribution focuses on an analysis of Jurkovič's creative methods and observes the development of his understanding of architecture in connection to the environment, primarily in relation to its social role, resulting in a specific concept of national architecture, which is not a summary of the features of a national style as such but rather a means of refining a nation's quality of life in both a material and spiritual sense.

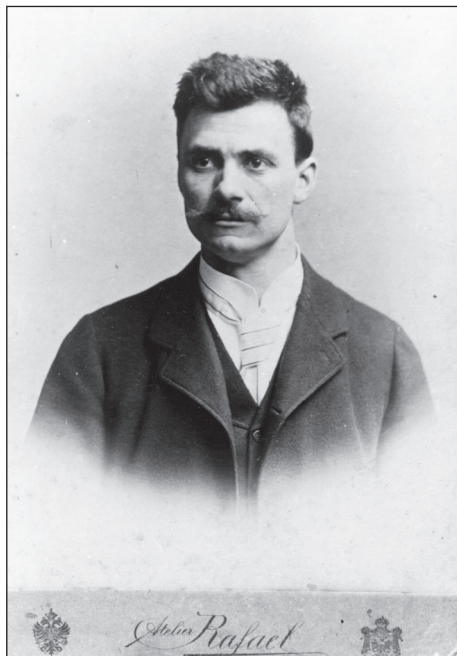
Key words: Dušan Jurkovič, modern architecture, Slovakia, national style, the nineteenth and twentieth centuries

Úvod

Popri výročiach kľúčových politických udalostí, spätých s históriou Slovenska, ktoré prináša „osmičkový“ rok 2018¹, pripomíname si v tomto roku aj rad výročí významných pre formovanie modernej slovenskej kultúry – patrí k nim aj 150. výročie narodenia jednej zo zakladateľských postáv modernej slovenskej (a českej) architektúry, Dušana Jurkoviča (1868 – 1947). Príbeh jeho života a tvorby sa úzko spája (a časovo prekrýva) nielen s cestou slovenského národa k politickej a kultúrnej emancipácii, ale tvorí podstatnú súčasť formovania modernej slovenskej architektúry. Ak na počiatku jeho dráhy bola architektúra na Slovensku do značnej miery vecou uhorských inštitúcií², na jej konci predstavovala slovenská architektúra svojbytnú disciplínu, vybavenú relevantnými náležitosťami – profesijné stavovské a záujmové inštitúcie, odborné periodiká, formovanie odborného školstva. Oblúk jeho tvorby obopína vyše pol storočia vývinu architektúry od jej oslobodzovania sa z pút historizmu, cez oslavu uvoľnenej secesnej formy a trendy k novému poriadku geometrizmu, až po postihnutie sociálneho zmyslu architektúry v moderných časoch. Vždy v súhlase s aktuálnymi tendenciami si Jurkovičovo dielo predsa uchovalo svoju vlastnú tvár. Koncepcia architektúry, ktorú Jurkovič v priebehu svojej kariéry

¹ V októbri uplynie 100 rokov od založenia Československej republiky, ktoré znamenalo oslobodenie Slovákov spod národnostného útlaku v uhorskom štáte, menej „šťastné“ udalosti pripomínajú ďalšie výročia – vo februári uplynulo 70 rokov od uchopenia moci komunistami a v auguste si pripomíname 50 rokov od okupácie Československa vojskami Sovietskeho zväzu a ostatných krajín Varšavskej zmluvy.

² Do roku 1918 Slovensko predstavovalo hornouhorskú „provinciu“ rakúsko-uhorskej monarchie, organicky prepojenú s vývojom uhorského štátu. Vtedajšie politické pomery diktovali provinciám postavenie podriadené centru a podmienky národnej kultúry okliešťovalo úsilie vytvoriť jednotný uhorský štátny národ, spojené s procesom maďarizácie. Pre oblasť architektúry to znamenalo centralizáciu správy, profesijného vzdelania a inštitúcií, ktoré spolu so systémom súťaží zabezpečovali prevahu Budapešti a podporovali vplyv tamojších architektov v podmienkach stavebnej konjunktúry posledných dekád pred 1. svetovou vojnou.

Obr. 1

Dušan Jurkovič (1868 – 1947)

rozvíjal, postihovala špecifické vlastnosti tunajšieho kultúrneho prostredia, a zároveň bola pevne zakotvená v myšlienkových pohyboch medzinárodného umeleckého diania.

Východiská

Dušan Jurkovič (*23. augusta 1868) pochádzal z rodiny notára v Brezovej, mestečku v hornatom kraji na pomedzí Slovenska a Moravy. Vyrastal v prostredí slovenskej inteligencie, kde vládol duch odporu proti potláčaniu slovenského jazyka a kultúry zo strany uhorských úradov, vedomie vzájomnej spriaznenosti Čechov a Slovákov a aktívny postoj k vzdelávaniu a kultivovaniu národného vedomia prostého ľudu. Keď vo veku 10 rokov odchádzal na maďarské školy v Šamoríne a neskôr

v Šoproni, odnášal si z domu hlboký vzťah k ľudovej kultúre a umeniu. Za odborným vzdelaním sa však vybral do Viedne, na nedávno etablovanú Štátnu priemyslovú školu (K. K. Staatsgewerbeschule), ktorú viedol významný architekt a teoretik Camillo Sitte³. Jeho koncepcia výuky si kládla za cieľ prepojenie teoretickej prípravy a praktickej zručnosti v rozličných druhoch umeleckého remesla. Podporoval tiež ideu národnej angažovanosti v umení, tzv. národný *Gesamtkunstwerk*. Jurkovič tu od roku 1884 študoval staviteľstvo pod vedením architekta Rudolfa Feldschareka, predstaviteľa dobového eklektizujúceho historizmu, ktorý mu však sprostredkoval aj poznanie tirolských vidieckych stavieb. Tie sa v duchu dobového romantizmu pokladali za príklad prirodzenej architektúry zrodenej z ľudového remesla, ktorá sa ponímala ako možné východisko z opakovania historických foriem⁴. Analýza Jurkovičových neskorších diel a úvah ukazuje, že Sitteho metodika zanechala v jeho vedomí trvalú stopu badateľnú pri štúdiu tradičných stavieb a transponovaní získaných poznatkov do nových riešení, v spájaní praktickej projektovej činnosti s teoretickou úvahou a publicistikou, rovnako ako v jeho umelecko-remeselnej mnohostrannosti, v ponímaní architektúry ako komplexného diela (*Gesamtkunstwerk*), tiež v pozornosti voči prakticko-účelovému i sociálnemu zmyslu architektúry, zvažovaní psychického účinku prostredia, ale aj v ideovo-koncepčnom zameraní na národné (národno-ideové) aspekty tvorby.

Hoci pre nedostatok financií Jurkovič v rokoch 1886 – 1887 počas praxe v stavebnej firme C. Korte & Co. v Bratislave uvažoval o odchode zo školy, napokon sa k štúdiu vrátil (1888). K tomuto rozhodnutiu zrejme prispel zážitok z leta 1887, keď sa v Martine zoznámil s dielom

³ SITTE, Camillo: *Der Städte-Bau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*. Wien : Verlag von Carl Graeser, 1889.

⁴ Impulzom boli aktivity britských umelcov, ktorí sa programovo orientovali na zdroje domácej ľudovej, či zľudovej (vernakulárnej) tradície vyrastajúcej z remeselného základu (hnutie Arts & Crafts). No aj v strednej Európe sa od polovice 19. storočia čoraz častejšie obracala pozornosť k umeleckým prejavom pospolitého ľudu, sprevádzaná pokusmi vytvoriť na základe jeho foriem nový sloh. A keďže ľudové umenie sa ponímalo ako najčírejší prejav duchovnej sily národa, aj nový sloh sa mal stať „národným“.

slovenského architekta Blažej Bullu (1852 – 1919)⁵. Drevenú vstupnú vežu do areálu výstavy slovenských ľudových výšiviek navrhol Bulla v „slovenskom“ slohu s prvkami drevených ľudových stavieb okolitého regiónu. Jurkovičovi tento zážitok priniesol „určitosť životnej orientácie“⁶. Sitteho idea „národného Gesamtkunstwerku“ tak nadobudla pre neho konkrétny obsah a kontext.

Po štúdiu Jurkovič nakrátko nastúpil do Bullovej projektovej kancelárie, no od začiatku roka 1889 pracoval u architekta Michala Urbánka vo Vsetíne, kde sa súčasťou jeho práce stala príprava exponátov pre vtedy populárne etnografické výstavy (Vsetín 1892; Praha 1895). Veľa času a energie preto venoval etnografickému štúdiu, zameranému predovšetkým na pamiatky drevenej architektúry, pričom si uvedomoval spriaznenosť stavebných tradícií tohto regiónu so stavitelstvom jeho rodného kraja, ležiaceho na druhej strane Karpát.⁷

Počiatky

Pri skúmaní tejto architektúry Jurkovič postupoval od detailu k celku, cez povrch k podstate, od variácie k archetypu. Pozoroval lokálne obmeny ozdobných detailov, študoval logiku vzťahov „materiál – konštrukcia – forma“, prenikol k podstate typu a tvaru. Poznatky, ktoré z tohto štúdia vyťažil, podmienili jeho schopnosť navrhovať diela funkčne primerané požiadavkám doby, pričom prienik do výrazových

⁵ Blažej Bulla ako predstaviteľ dobového historizmu svoje diela koncipoval zväčša v neorenesančnom (divadlo v Martine, 1888), prípadne neogotickom slohu (ev. kostol v Dolnom Kubíne, 1882 – 1892), no sústavne sa zaoberal aj konceptom „slovenského slohu“.

⁶ Dušan Jurkovič v stati *Architekt Dušan Jurkovič*. In: ALEXÝ, Janko: *Osudy slovenských výtvarníků*. Bratislava : Štátne nakladateľstvo v Bratislave, 1948, s. 293 – 294.

⁷ V duchu viedenského školenia Jurkovič prezentoval výsledky svojho štúdia a komentoval svoje práce vo výstavných katalógoch a v odborných časopisoch. Neskôr zhrnul výsledky svojho etnografického štúdia v publikácii *Práce lidu našeho – Slowakische Volksarbeiten – Les ouvrages populaires des Slovaques* (Viedeň : A. Schroll, 1905 – 1913, 14 zošitov) s cieľom podať celistvý obraz bohatstva a kvality ľudového umenia.

a sémantických aspektov foriem tradičnej architektúry zakladal možnosť zhodnotenia ich štylotvornej účinnosti. Pochopenie vzťahov medzi jednotlivými zložkami a vrstvami architektonického diela znamenalo prienik do podstaty architektúry, formulovanie vlastnej metódy projektovania, zakladajúcej organickosť a ucelenosť výsledného diela. To mu umožnilo rýchly posun od eklektického skladania prevzatých motívov ku koherentnému previazaniu jednotlivých vrstiev a zložiek stavebného organizmu.

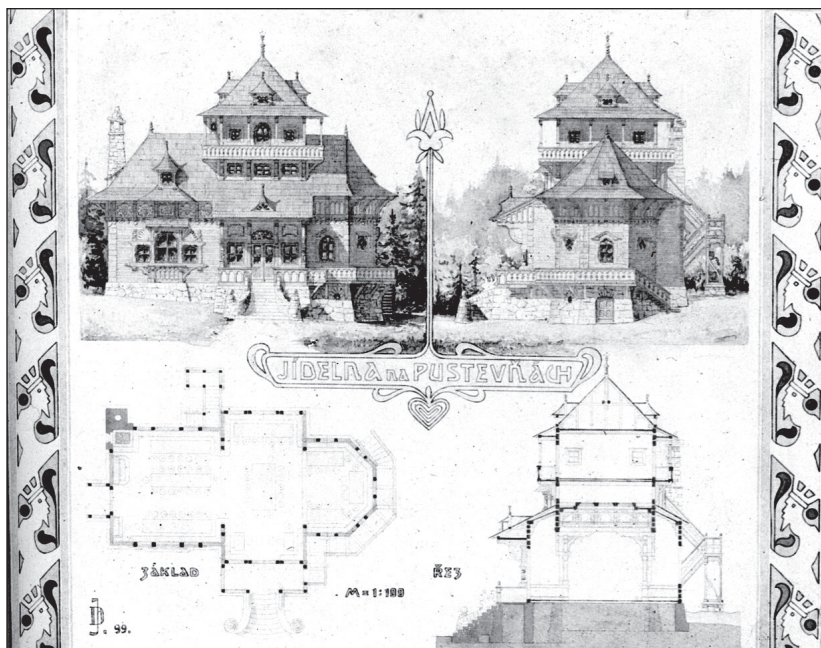
Jeho osobitý štýl v ranej fáze tvorby reprezentovali turistické stavby, ako bola *rozhladňa na vrchu Brňov* (1896), najmä však *zariadenia na Pustevniach pri Radhošti* (ubytovňa *Maměnka*, jedáleň *Libušín*, zvonnica, kolkáreň a ďalšie, 1897 – 1898). Z hľadiska dispozície tu architekt prehodnotil funkčne analogické vzory ľudovej architektúry⁸. Krajinné prostredie podmienilo voľbu použitých materiálov (lámaný kameň na základňu, drevo na zrub, šindle na strechu) i štýlové zameranie na prvky a motívy ľudovej architektúry Valašska a Slovenska. Výrazové zjednotenie prvkov rozličnej proveniencie zakladala logika ich kompozičných väzieb a náležitosť k širšiemu spoločnému základu – stavebnej tradícii karpatského zrubového domu, vykazujúcej príbuzné znaky v celej oblasti karpatského horského oblúka⁹. Zmysel svojho špecifického eklektizmu Jurkovič vysvetľoval úsilím vyťažiť z analýzy ľudových stavieb fundamentálne, „prirodzené“ formy a princípy, ktoré by bolo možno využiť pri navrhovaní nových architektonických diel¹⁰. Okrem súboru stavieb na Pustevniach navrhol Jurkovič aj rad interiérov, založených na v tej dobe zaužívanom prepojení konotácií ľudového a národného. V liste sestre Emílii napísal: „Nazývajú ma špecialistom antického slohu slovanského.“¹¹

⁸ Jurkovič často uplatňoval tento princíp komplexne (ako v projekte *útulne Maměnka na Pustevniach*, 1896, analogickom k čičmianskemu domu veľkorodiny) alebo čiastočne, keď určité kompozičné prvky či motívy späté s jasne definovaným významom prenášal do nového kontextu.

⁹ Teda od moravsko-slovenského pomedzia na západe, cez Tatry na severe a rusínsku oblasť na východe, až po Sedmohradsko na juhovýchode.

¹⁰ JURKOVIČ, Dušan: *Pustevně na Radhošti*, Brno, 1900.

¹¹ List D. Jurkoviča datovaný vo Vsetíne 13. 6. 1891 (Slovenská národná knižnica – Archív literatúry a umenia, 10A82).

Obr. 2

Návrh jedálne Libušín na Pustevniach (1897)

Nové impulzy, nové témy

Ďalší posun v jeho prístupe sa odohral po roku 1899, keď svoje pôsobisko presunul do Brna. Obnovený užší kontakt s dianím vo Viedni (najmä s novými impulzmi prichádzajúcimi z okruhu architektonickej školy Otta Wagnera¹² a Wiener Werkstätte¹³) priviedol architekta k dôraznejšiemu uplatneniu geometrickej abstrakcie, redukcie a koncen-

¹² Prof. O. Wagner (1841 – 1918) definoval architektúru pojmami: účel, konštrukcia, poézia.

¹³ Umeleckoremeselné dielne založené roku 1903 presadzovali moderný koncept prepojenia vysokého a užitého umenia so zámerom zvýšenia kultúry všedného života.

trácie foriem¹⁴, čo prinieslo uvoľnenie od prvotnej folklórnej deskriptívnosti a hlbšiu syntézu prvkov a motívov vo výslednom novotvare. Takto sformulovaný koncept tvorby umožňoval architektovi uchovať integritu a zároveň vyvíjať, modifikovať svoj prejav v čase. Zakladal flexibilitu jeho štýlu, otvoreného vždy novej aktualizácii – či už išlo o prijímanie podnetov secesie alebo neskôr podnetov z klasických či modernistických zdrojov.

Široké možnosti jeho flexibilného prístupu ilustruje rad diel zo začiatku 20. storočia. V prvom rade to boli návrhy pre kúpele Luhačovice (1901 – 1903, resp. do 1914). Pri stavbách (sčasti prestavbách starších budov) kombinoval materiály aj konštrukčné princípy: odlišná konštrukcia jednotlivých podlaží sa prejavila v úprave fasád, vyjadrujúcich vrstvenie a odľahčovanie od masívneho prízemia k ľahkej hrazdenej konštrukcii poschodí, až po malebné, členité strechy v duchu karpatskej tradície. Túto schému uplatnil v roku 1902 pri prestavbe kúpeľného domu (*Jánov*, dnes *Jurkovičov dom*) a budovy vodoliečby, aj pri novostavbách, ako bola *vila Jestřabí* (dnes *Janáčekov dom*). V roku 1902 vznikol aj obytný dom *Chaloupka a mlékáreň*, v roku 1903 *kúpeľná reštaurácia*, *inhalatorium*, *hudobný pavilón*, *kúpalisko* a *Pospíšilova vila*. Nerealizované ostali projekty na *Polenkovu kaviareň*, na prestavbu centrálnej časti kúpeľov, na spoločenské stredisko kúpeľov, stavby pavilónov nad prameňmi, kolonády, odkryté divadlo či hotel *Slovenský dom*. Spájajúc prvky miestnej stavebnej tradície, viedenskej secesie a motívov z karpatskej drevenej architektúry, vtisol architekt každej jednotlivej budove individuálny výraz v súlade s jej účelom, a napriek odlišnostiam udržal identitu svojho rukopisu.

Dôležitou bola pre Jurkoviča téma bývania – chcel vytvoriť „domov pre československého intelektuála“. Pri hľadaní moderného obydlija sa inšpiroval podnetmi hnutia Arts & Crafts, no zohľadňoval aj aktuálne trendy mestskej architektúry, požiadavky zákazníka a podmienky stavebnej lokality, všetko cez prizmu svojich poznatkov o fungovaní a zmysle obydlija, vyodených zo štúdia ľudového staviteľstva. Ak návrh *vily Růženka* (1898) bol ešte stále zmesou historizmu s prvkami secesie a karpatskej architektúry, tak v stavbe *letnej vily na Rezku* pri

¹⁴ Bližšie BOŘUTOVÁ, Dana: *Jurkovičova Viedeň*. Ars, 2009, č. 2, s. 239 – 256.

Obr. 3

Kúpeľný dom *Janův dům* (teraz *Jurkovičov dom*), Luhačovice (1902)

Novom Měste nad Metují (1900 – 1901) po prvý raz uplatnil usporiadanie izieb okolo ústrednej haly podľa britského príkladu. V súlade s vidieckym rázom vily použil zrubovú konštrukciu a prvky prevzaté z ľudového staviteľstva¹⁵. Dispozíciu s halou uplatnil architekt aj pri ďalších vilách – vo *vlastnej vile v Brne* (1906) a vo *vile dr. Náhlavského v Prahe* (1907 – 1908), ilustrujúcich rastúci dôraz v geometrickej štylizácii prvotných zdrojov, ktorý kulminoval v úprave *nájomného domu B. Škardu v Brne* (1908).

Svoje stavby Jurkovič navrhoval aj so zariadením. V interiérových návrhoch zúročil zmysel pre materiál a detail. Robustnú dekoratívnosť foriem ľudového nábytku z raných návrhov však čoskoro vystriedal príklon k secesii: rastúcu tendenciu k zjednodušeniu a odľahčeniu foriem ilustruje porovnanie *zariadenia vily na Rezkú, riaditeľne dievčenskej školy Vesna v Brne* a *architektovej vlastnej vily v Brne*. Po roku 1900

¹⁵ Stavba zasiahla aj do architektovej osobnej života – s dcérou stavebníka Boženou Bartelmusovou sa oženil v roku 1903, mali spolu troch synov.

sa stále viac objavovali čisto geometrické prvky (*zariadenie vily dr. Náhlavského v Prahe*, či výstavných siení *Klubu priateľov umenia v Brne*).

Jurkovič, milovník prírody, turistiky a športu, pokračoval aj v téme turistických stavieb – napr. prestavbou starého mlyna na turistickú ubytovňu s hostincom *Peklo* pri Náchode (1909), či návrhom *chaty s rozhľadňou na Dobrošove* (1912), kde na konštrukciu veže použil železobetón, no telo stavby pokryl drevom. Zmysel pre citlivé zakomponovanie architektúry do prírody osvedčil aj v projekte prestavby *pútneho miesta na sv. Hostýne* (1903, realizovali sa iba *kaplnky krížovej cesty*, stvárnením prezrádzajúce ľudové vzory).

Navrhol aj viacero verejných budov. Kým návrh na *obecný dom v Hospozíne* (1904) ostal na papieri, *Spolkový dom v Skalici* (1905) predstavuje jedno z mála Jurkovičových diel tejto etapy na Slovensku (ďalším je *sirotinec v Modre*, 1910). Na priečelí polyfunkčnej budovy sa stretli prvky viedenskej secesie, miestneho folklóru a karpatského staviteľstva¹⁶. Interiérom dominuje zhromažďovacia sieň (tzv. dvorana) s jasne artikulovaným, geometricky formovaným priestorom, invenčným konštrukčným riešením a hojnou rezbárskou a maliarskou výzdobou.

Obr. 4

Spolkový dom, Skalica, interiér dvorany (1905)

¹⁶ Mozaiku v štíte navrhol český maliar Mikoláš Aleš.

Tieto Jurkovičove práce potvrdzujú jeho aktívny vzťah k tradícii. S tvaroslovnými prvkami prevzatými z ľudovej tradície narábal v súlade s potrebami a logikou nového diela, využíval ich zároveň ako prostriedky štylizácie, prehodnocoval ich pôvodný funkčný tvar. Obdobne postupoval pri reflektovaní aktuálnych dobových impulzov, na ktoré živo reagoval. To podmienilo špecifickosť jeho štýlu: stavby sú budované organicky, zvnútra, všetky funkčné a významové aspekty celku sú domyslené po najmenší detail.

Cesta, ktorou sa Jurkovič v tomto období uberal, nebola ojedinelá. Paralely možno nájsť v tvorbe Britov, rozvíjajúcich princípy hnutia Arts & Crafts (najmä H. M. Baillie-Scott či Ch. R. Mackintosh). V strednej Európe sa vlna záujmu o etnografické a regionálne podnety prejavila aj medzi žiakmi Wagnerovej školy (J. Kotěra, J. Plečnik, J. M. Olbrich, J. Hoffmann). Svojské zafarbenie mali aj pokusy o vytvorenie národného architektonického štýlu na báze folklóru v Poľsku (tzv. Zakopanski štýl S. Witkiewicza) a v Maďarsku (diela K. Kósa a ďalších). Formovú príbuznosť, ktorá ich kladie do blízkosti Jurkovičových diel, možno vysvetliť orientáciou na spoločný zdroj inšpirácie – stavebnú tradíciu karpatského regiónu.

Medzi minulosťou a súčasnosťou

Folklór však bol iba jednou stránkou Jurkovičovho vzťahu k tradícii, ďalšou boli historické stavby, ktorých obnova a adaptácia sa stala ďalšou z jeho veľkých tém. Osvojil si koncept vymedzujúci pôsobnosť architekta na jednej strane rešpektom k hodnotám minulosti, a na druhej strane rešpektom voči požiadavkám prítomnosti. Aj tu sa prejavil aktívny prístup, prítomný v jeho narábaní s ľudovou tradíciou: pamiatky si zasluhujú ochranu a citlivý prístup, no aby mohli ostať živé, musí im súčasnosť dať aktuálny zmysel, nové poslanie. Túto koncepciu rozvíjal pri rekonštrukcii *kaštiela v Molitorove* (1908 – 1911), najvýznamnejším príkladom je však adaptácia *zámku v Novom Měste nad Metují* (1909 – 1913). Architekt zviditeľnil fragmenty dochované z rôznych stavebných etáp a neváhal pridať k nim vlastnú originálnu formu, ak si to vyžadoval nový obsah. Zvláštnu pozornosť si zasluhuje riešenie *zimnej záhrady*

Obr. 5

Adaptácia zámku v Novom Meste nad Metují
– interiér zimnej záhrady (1910)

(1910), modernej verzie *saly terreny* a interiér tzv. *rebrovej siene* (1913), narážky na rytierske siene dávnych hradov. Zásahy v exteriéri stavby boli podmienené jej malebným začlenením do krajinného obrazu. V podobnom duchu architekt projektoval aj úpravu príslušných záhrad.

Po vzniku ČSR sa Jurkovič presťahoval do Bratislavy a v rokoch 1919 – 1922 pôsobil ako vládny komisár Úradu pre ochranu pamiatok na Slovensku: Zasadzoval sa za obnovu pôvodného rázu obce Čičmany (zničenej požiarom v roku 1921), podieľal sa na regulácii výstavby a ochrane pamiatok v Bratislave, vypracoval *plány na opravu a adaptáciu zámku vo Zvolene* na sídlo župných úradov (1921 – 1925), *návrh na obnovu Bratislavského hradu pre potreby univerzity* (1924), s ktorými neuspel, sčasti sa realizovali jeho *plány na úpravu hradu Kunětická Hora*

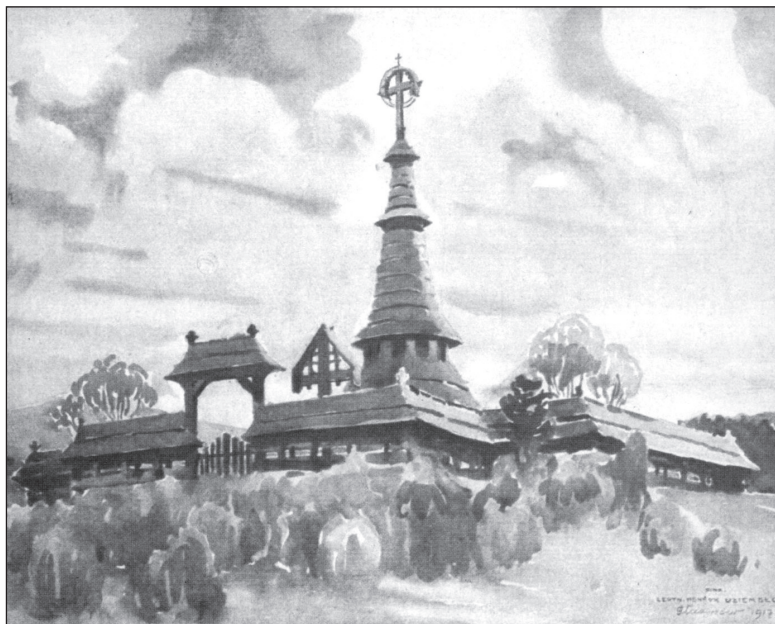
(1927 – 1928). Jurkovičov prístup k pamiatkam sa zakladal na kontinuite tvorivého myslenia: rešpekt k práci predošlých generácií spájal so sebavedomím tvorivého architekta, emotívne hodnoty minulosti s praktickým myslením modernej doby. Princípom bolo rešpektovanie kontextu konkrétnej stavebnej pamiatky v zmysle určitého prostredia (krajinného, mestského), v zmysle duchovného posolstva, ako aj v zmysle vzťahov podmieňujúcich ďalšiu existenciu a fungovanie pamiatky. V jeho ponímaní oživenie minulosti otváralo dvere do budúcnosti.

Budovanie pamäti

Prepojenie medzi minulosťou, súčasnosťou a budúcnosťou sa účinne premietlo aj do Jurkovičovho konceptu memoriálnych stavieb. Túto tému rozpracoval počas práce v Oddelení vojenských cintorínov pri vojenskom veliteľstve v Krakove počas 1. svetovej vojny. V okrese Zmigród, ležiacom pri poľsko-slovenskej hranici v západnej Haliči, vybudoval vyše 30 cintorínov a pamätníkov, často na miestach bojových zrážok na svahoch Karpát, akoby ich „vytvorili neviditeľné ruky domácej ľudovej tradície“¹⁷. Vzorníkmi odporúčané predlohy z bohatého repertoára klasickej pamätníkovej architektúry podliehali v Jurkovičovom podaní kríženiu s formami karpatských drevených stavieb. Štýl jeho cintorínov evokuje mýtickú atmosféru dávnych čias a bol označovaný ako staroslovanský. Zámerom bolo interpretovať ducha miesta a význam udalosti. V stvárnení vykazujú veľkú tvarovú rozmanitosť – vežové pamätníky cintorínov *Rotunda*, *Gładyszow*, *Konieczna-Beskidek*, *Grab* pripomínajú veže kostolov, cintoríny *Regetów*, *Wysowa*, *Blechnarka*, *Wierchne* majú monumenty vyvinuté prevýšením čelného múru, kaplnky dominujú cintorínom *Przelec Malastowska* či *Lužna* (kde stavba z dreva merala 25 m). Klasickým vzorom sa viac približujú cintoríny *Zmigród*, *Krempna*, *Wola Cieklińska*, či obmeny pyramíd ako *Przyslop*, *Lysa Gora*.

Typy a motívy klasickej komemoratívnej architektúry, ktoré si osvojil v Haliči, Jurkovič kontinuálne rozvíjal po vzniku ČSR, keď pre

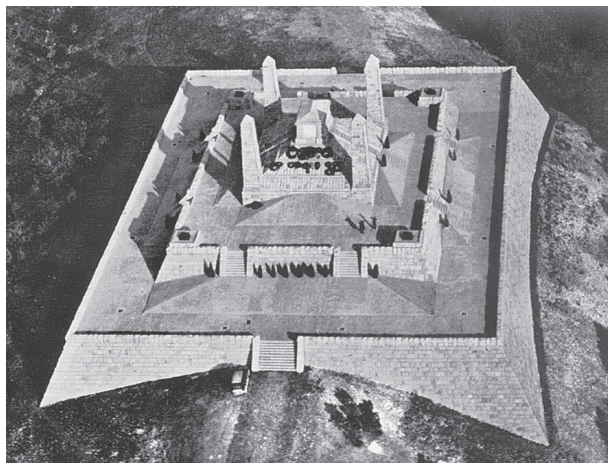
¹⁷ JURKOVIČ, Dušan: *Vojenské hřbitovy válečné*. Styl II (VII), 1921 – 1922, s. 23.

Obr. 6
Vojenský cintorín Gładyszów (1916)

neho táto téma dostala nový obsah. Ďalej rozvíjal koncept interpretácie miesta, udalosti či osobnosti – pomníky mu na jednej strane umožňovali dotvárať a zvýznamňovať krajinu, na druhej strane mu dávali príležitosť komentovať či interpretovať predstavy o vlastnom národe a jeho histórii (návrhy na *hrobku básnika P. Országha Hviezdoslava na Skalke pri Vyšnom Kubíne*, 1921; *pamätník básnika J. Kollára v Mošovciach*, 1923; *návrh pamätníka B. Björnsona v Demänovskej doline*, 1930). V návrhoch náhrobkov klasicizujúce tendencie, poznamenané abstrakciou, absorbovali podnety kubizmu a dozreli do špecifickej podoby skulpturálneho a povrchového stvárnenia kameňa (*náhrobok dr. J. L. Holubyho v Pezinku*, 1936; *návrhy na pomníky M. Kukučina v Martine*, 1934; *Holubyho a Šuleka v Hlohovci*, 1925/1943; *majora Kočmerževského*, 1942 či *prof. F. Žákavca*, 1940).

K najvýznamnejším Jurkovičovým zadaniam patrila pohreb spoluzakladateľa ČSR, generála dr. M. R. Štefánika, ktorého lietadlo sa

Obr. 7

Mohyla generála M. R. Štefánika na Bradle (1928)

v máji 1919 pri návrate do vlasti zrušilo pri Bratislave. Pohrebná výzdoba, korunujúca vrch Bradla štyrmi drevenými vežami v zárodku obsahovala neskorší návrh kamennej mohyly, ktorú postavili v rokoch 1924 – 1928¹⁸. Stupňovitá pyramída vrcholí masívnym kamenným sarkofágom, ktorý flankujú štyri obelisky. Celok prijíma rytmus okolitej prírody a stáva sa korunou miesta, na ktorom stojí.

V tieni 2. svetovej vojny sa návrhy pomníkov stali pre Jurkoviča médium osobnej výpovede o rozhorčení, smútku, či vzdore (návrh na *pomník zavraždeným študentom v Prahe*, 1939; na *pomník skladateľa B. Smetanu*, 1940 či *spisovateľky B. Němcovej*, 1941), celá séria architektonických skíc ohromujúcou mierkou a výrazom korešponduje s povahou udalostí (*Mauzóleum českých mučeníkov 2. svetovej vojny*, 1942; *Mauzóleum na pamäť bitky pri Stalingrade*, 1943; *Kenotaf na pamäť padlých hrdinov Červenej armády na oslobodenom Slovensku*, 1945). *Pamätník historických udalostí v Brezovej* (1944) sa neskôr stal Jurkovičovým vlastným náhrobkom (1948). Po vojne sa realizácie dočkal aj *pamätník obetiam Slovenského národného povstania v Kremničke* (1947).

¹⁸ Prípravu tohto projektu opísal Jurkovič v knihe *Mohyla dr. M. R. Štefánika na Bradle* (1929). Stavba sa považuje za jeho najvýznamnejšie dielo.

Nové časy

Architektúra je v Jurkovičovom ponímaní prejavom sebauvedomenia, a zároveň výrazom pokory. Kľúčový bol pojem prírody ako domova, ktorý človek svojím zásahom kultivuje. V nadväznosti na koncept pamiatky rozvinul ideu ochrany prírody: krajinu, jej krásy a prírodné bohatstvá ponímal ako súčasť národného dedičstva, hodnoty, ktoré treba chrániť, ale tiež využívať pre blaho človeka.

Tento prístup ukazujú aj Jurkovičove aktivity po vzniku ČSR¹⁹: zasladoval sa za zriadenie prírodnej rezervácie v Tatrách, navrhoval sprístupniť Demänovské jaskyne (1921) pre verejnosť²⁰, pripravil návrh dekrétu o ochrane ešte neobjavených prírodných a archeologických nálezov pod zemou. Za súčasť ochrany prírody považoval osvetovú činnosť aj rozvoj turizmu. V tomto kontexte navrhol ďalšie turistické stavby – napr. *stanice lanovky na Lomnický štít* (1936 – 1937), naplňajúce ideu architektúry ako kultivujúceho zásahu človeka do prírody.

Mnohé Jurkovičove iniciatívy sa dotýkali Bratislavy, kde sa Jurkovič po roku 1918 trvalo usadil. Na zlepšenie bývania chudobných rozpracoval sériu návrhov na štandardizované domy z drevených, resp. tehliarskych prefabrikátov²¹, príspevkom k diskusii o sociálnom bývaní bol aj *návrh bytového domu pre Považskú Bystricu* (1936). Nedostatok škôl na vidieku riešil projekt štandardizovanej školskej budovy s ocelovou konštrukciou (1932 a 1934). Popri núdzových obydliach Jurkovič v 20. rokoch navrhol aj *súbory nájomných domov v Modre a Martine*, či tzv. *Légiodomy v Bratislave* (1923), ako aj viacero *mestských víl* pre predstaviteľov bratislavskej inteligencie – medzi nimi aj svoj *vlastný dom* (1923).

Architekt prirodzene reflektoval nové vývinové trendy nastupujúce v priebehu 20. rokov: princípy konštruktívneho a funkcionálneho

¹⁹ Participoval na založení spolku Umelecká beseda slovenská (1921) v Bratislave, založení Slovenského národného múzea v Bratislave (1924), ako predseda odborného kuratória sa podieľal na činnosti Školy umeleckých remesiel v Bratislave (1928 – 1938).

²⁰ Zarovno s projektom využitia jaskýň pre turistiku však vypracoval aj návrh pravidiel a obmedzení, ktoré by zabezpečili ochranu krasových útvarov.

²¹ JURKOVIČ, Dušan: *Skladacie domky rodinné z pálených tehliarskych výrobkov*. Praha, 1946.

Obr. 8

Vlastná vila Dušana Jurkoviča v Bratislave (1923)

myslenia, rovnako aj sociálnu dimenziu architektúry mal dávno vžitú. Vnímal však nebezpečie estetického nihilizmu a schematickej aplikácie postulátov modernizmu, odmietal rezignovať na umelecké poslanie architekta: architektúra musí prekračovať zreteľ materiálu, konštrukcie a účelu smerom k výtvarnosti, musí oslovovať ľudí, pôsobiť na city. Pri voľbe výrazových prostriedkov sa Jurkovič riadil poslaním svojich stavieb – to malo za dôsledok štýlovú rozmanitosť jeho prejavu v medzivojnovom období. Interpretácia tradičných motívov umožňovala sémanticky a emocionálne ukotviť diela v čase a priestore (návrhy na *bankový palác v Bratislave*, 1922; *evanjelický kostol v Ružomberku*, 1923 – 1924; *kostol na Štrbskom Plese*, 1937; resp. na dostavby kostolov v *Banskej Bystrici*, v *Brezovej pod Bradlom* a v *Skalici*). Modernistický výraz zas charakterizoval stavby pre zdravotníctvo (*sanatórium Dr. Ko-*

Obr. 9

Sanatórium prof. Kocha v Bratislave – pohľad od záhrady (1929)

cha v Bratislave, 1929 – 1931, spolupráca J. Merganc a O. Klimeš; súťažný návrh na epidemiologickú nemocnicu v Bratislave, 1938, spolupráca J. Grossmann a V. Šebor) alebo technické účely (rad administratívnych a technických stavieb pre Západoslvenské elektrárne z 30. a 40. rokov).

Odkaz

Jurkovičova tvorba z doby po vzniku ČSR sa na prvý pohľad líši od známych diel predvojnovnej éry – primerane zmenám na medzinárodnej architektonickej scéne. Vykazuje však znaky sily a integrity tvorivej osobnosti svojho autora. Kontinuitu dokazujú témy, ktoré riešil, rovnako ako tvorivý prístup, ktorý uplatňoval. Viedenské školenie rovnako ako životné a pracovné skúsenosti ho viedli k presvedčeniu, že pojem architektúry v modernej dobe nemožno zužovať. V súlade s ideológiou nového štátu aj svojím celoživotným zmýšľaním dopovedal svoju predstavu architekta ako ochrancu a tvorcu kultúrnych statkov národa: To znamenalo posun v ponímaní národného výrazu v architektúre – už nešlo o hru foriem zvanú „národný sloh“, ale o formovanie vlastnej tradície, zároveň výraz aj prostriedok naplňovania mnohorakých potrieb života – s pokorou a úctou k človeku. Poslaním architektúry je kultivo-

vať kvalitu ľudského života. Pripisoval jej „národovtornú a štátotvornú funkciu historického významu“²².

V priebehu 20. storočia prekonala slovenská architektúra cestu od marginálnej existencie po plné sformovanie svojbytného profesionálneho života so všetkými jeho atribútmi. V tomto procese významnú rolu zohrali idey a diela Dušana Jurkoviča. Jeho odkaz poctivého tvorivého hľadania súladu a vyváženosti medzi materiálom a duchovnom, medzi tradíciou a inováciou, je dodnes aktuálny.

Literatúra

- ALEX, Janko: *Osudy slovenských výtvarníkov*. Bratislava : Štátne nakladateľstvo v Bratislave, 1948.
- BOŘUTOVÁ, Dana: *Dušan Samo Jurkovič – osobnosť a dielo*. Bratislava : Pallas, 1993.
- BOŘUTOVÁ, Dana – DULLA, Matúš – ZAJKOVÁ, Anna: *Architekt Dušan Jurkovič*. Katalóg výstavy. Bratislava : Slovenská národná galéria – Spolok architektov Slovenska, 1993.
- BOŘUTOVÁ, Dana: *Architekt Dušan Samuel Jurkovič*. Bratislava : Slovart, 2009.
- BOŘUTOVÁ, Dana: *Ehrung der Opfer. Soldatenfriedhöfe des Architekten Dušan Jurkovič / Cześć poległym. Cmentarze wojenne architekta Dušana Jurkoviča / A Tribute to the Victims. Military Cemeteries of Architect Dušan Jurkovič / Pocta obetiam. Vojenské cintoríny architekta Dušana Jurkoviča*. Katalóg výstavy v Múzeu sepulkrálnej kultúry v Kasseli 2014. Bratislava : Spolok architektov Slovenska, 2014.
- BOŘUTOVÁ, Dana: *Jurkovičova Viedeň*. Ars, 2009, č. 2, s. 239 – 256.
- DULLA, Matúš – MORAVČÍKOVÁ, Henrieta : *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava : Slovart, 2002.
- SITTE, Camillo: *Der Städte-Bau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*. Wien : Verlag von Carl Graeser, 1889.
- ŽÁKAVEC, František: *Dílo Dušana Jurkoviče – kus dějin československé architektury*. Praha : Vesmír, 1929.

²² B. H. (Bohdan Haluzický) : *Spoved' slovenského národného umelca*. Čas, 6. 3. 1947.

Nežná revolúcia a drsná realita v románe Petra Pišťanka *Rivers of Babylon*

Peter Darovec

Abstract

The Velvet Revolution and Harsh Reality in Peter Pišťanek's Novel *Rivers of Babylon*

This article discusses an example of cult and iconic Slovak prose from the 1990s. It displays the dual perspective that can be used to interpret the text. It deals with the innovative dimension of this work, which in its time expanded the possibilities of literature (fiction) with the functional use of pop culture elements, while acknowledging that it follows the realistic tradition of the social novel. In this regard, the novel captures the atmosphere of Slovakia in the revolutionary and post-revolutionary 1990s in a most convincingly accurate and artistic way, even though historical events themselves have a marginal and indirect presence in the work. The undemocratic development of Slovak society which followed (i.e., the Mečiar era) is foreseen in the work.

Key words: Peter Pišťanek, *Rivers of Babylon*, Velvet Revolution, radical irony, social novel, extremeness, grotesque, hyperrealism

Peter Pišťanek býva považovaný za ikonického a emblémového autora literatúry deväťdesiatych rokov dvadsiateho storočia. Ikonickou, emblémovou či dokonca kultovou¹ knihou tohto autora je jeho debutová próza, román *Rivers of Babylon*.

¹ Zoltán Rédey, jeden z najdôležitejších interpretátorov Pišťankovho diela, uvádza jeho nasledujúcu knihu *Mladý Dónč* vo vzťahu k románu *Rivers of Babylon* takto: „V roku 1993 vychádza druhá kniha v tom čase už známeho prozaika Petra Pišťanka, ktorý dovtedy nadobudol neobvyklú popularitu a stihol si dokonca vyslúžiť aj povest autora kultového románu, a to vďaka svojmu debutu *Rivers of Babylon* (1991).“ RÉDEY, Zoltán: *Subverzia kánonu slovenskej prózy v novele Petra Pišťanka Mladý Dónč*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2007, s. 9.

Ak hovoríme o takomto reprezentatívnom prozaickom diele svojej doby, môžeme o ňom uvažovať dvoma relevantnými spôsobmi. Jednak sa tým môže rozumieť reprezentácia istej dobovo príznačnej poetiky, literárnych techník typických pre dané desaťročie, prípadne špecifického pohľadu na svet, ktorý je charakteristický pre tvorbu určitej generácie autorov a azda aj očakávaní ich čitateľov. Reprezentatívnou prózou desaťročia bude v tomto prípade tá, ktorá bude túto poetiku predstavovať najvýraznejšie a najpríznačnejšie. Druhý výklad reprezentatívnosti knihy bude potom súvisieť s referenčným vzťahom textu k dobovej mimoliterárnej skutočnosti. V tomto prípade sa hľadá próza, ktorá najsilnejšie či najpresnejšie evokuje „ducha čias“, *Zeitgeist*², v ktorom vznikla a ktorý zároveň zrkadlí.

Pišťankovo *Rivers of Babylon* je možné označiť za reprezentatívnu prózu deväťdesiatych rokov v oboch týchto výkladoch. Je to román, ktorý do značnej miery nielen reprezentuje, ale dokonca až zakladá istú poetiku, ktorá sa bude ďalej rozvíjať nielen v ďalších dielach samotného Pišťanka, ale aj v textoch jeho nasledovníkov (a epigónov). Zároveň je to aj román, ktorý mimoriadne presne reflektuje dobu, v ktorej vznikol a ktorú v ňom nachádzame akoby zakončovanú dodnes. Dá sa povedať, že ak niekto chce porozumieť socio-kultúrnemu obrazu Slovenska deväťdesiatych rokov, nemal by vynechať čítanie Pišťanka a najmä jeho diela *Rivers of Babylon*. Napriek tomuto tvrdeniu by sme mohli hneď na úvod sformulovať aj dosť dobrý dôvod na pochybnosť o kvalifikácii tohto románu byť takýmto reprezentantom svojho desaťročia. Veď prichádza úplne na jeho počiatku – vychádza v novom, porevolučnom vydavateľstve Archa už v roku 1991. Nemôže sa v ňom teda reflektovať celá zložitosť, rozmanitosť a premenlivosť tohto dynamického, turbulentného desaťročia. Je to predsa obdobie azda najvýraznejších politických, sociálnych a kultúrnych zmien v slovenskej spoločnosti, ktoré sa v čase vydania románu len začínali a mnohé z nich boli ešte takpovediac neviditeľné. Navyše, text románu vznikol, pochopiteľne, ešte skôr – prakticky v čase Nežnej revolúcie v roku 1989 a tesne po nej.

² Termín je známy vďaka nemeckému filozofovi Johannovi Gottfriedovi Herderovi.

Ak sa v ňom teda napriek tomuto skorému času vzniku nachádza podstata celého desaťročia; tých – ako sa o nich dnes zvykne hovoriť – „divokých deväťdesiatych rokov“³, tak jeho autorovi Petrovi Pišťankovi musíme hneď v úvode priznať nevšednú schopnosť nielen presne pozorovať spoločenskú realitu okolo seba, ale dokonca ju aj predvídať, dovidieť za horizont svojej prítomnosti – a to navyše v časoch rýchlych zmien, v ktorých sa ona prítomnosť menila takmer zo dňa na deň. *Rivers of Babylon* tak hovorí nielen o dobe, v ktorej vznikol, ale, paradoxne, aj o rokoch, ktoré nasledovali po jeho vydaní.

Na román *Rivers od Babylon* môžeme nazerať dvojakou optikou. Z hľadiska poetiky ho budeme vidieť ako román v kontexte slovenskej literárnej tradície vyslovene novátorský, experimentálny, búrajúci stereotypné predstavy o tom, ako má vyzeráť umelecká literatúra. Dá sa naň nazerať ako na prelomový literárny text z hľadiska inovatívnej, ale tiež umelecky produktívnej metódy, ktorú si môžeme vopred pracovne označiť za jeden z variantov práve vtedy, teda na počiatku deväťdesiatych rokov nastupujúceho postmoderného písania. V Pišťankovom prípade však nejde len o napĺňanie nejakého univerzálneho postmodernistického kánonu, ale skôr o svojské využitie niektorých postmoderných textotvorných postupov (ako je intertextualita, groteskná hyperbolizácia, radikálna irónia, hra s textom, multižánrovosť...) na

³ Slovné spojenie „divoké deväťdesiate roky“ je mimoriadne rozšírené najmä v súčasnej slovenskej publicistike. V samotných deväťdesiatych rokoch sa vo vyššej miere nevyskytovalo. Dnes ho používajú pri spätnom pohľade na toto obdobie politológovia (pozri napríklad: <https://www.youtube.com/watch?v=mdPskb85wvM>), kultúrni publicisti (pozri napríklad: <https://www1.pluska.sk/Zaujímavosti/Divoke-90-roky-v-skvelom-pribehu>), ale napríklad aj finančníci (<https://www.sme.sk/c/3880559/kohutikova-90-roky-boli-divoke-i-krasne.html>). Prakticky vždy sa toto slovné spojenie používa v tom zmysle, že išlo o dobu, v ktorej neplatili jasné pravidlá a normy, v ktorej bolo všetko možné – aj to, čo by bolo v stabilizovanej spoločnosti za hranicou morálneho a dokonca aj zákonného správania sa. Zvyčajne, ale nie vždy, má negatívnu konotáciu. Tento termín sa okrem porušovania etických noriem môže v istých prípadoch vzťahovať aj na pozitívne vnímaný rozmer slobody (napríklad tvorivej slobody), spontánnosti, živelnosti, radosti zo života, ale extrémnosti v zmysle spoznávania a prekračovania limitov, ktorá môže mať (seba)deštruktívnu, ale aj (seba)obohacujúcu podobu.

vytvorenie osobitej poetiky a osobitého prozaického videnia sveta. Vladimír Barborík preto ani neoperuje v súvislosti s Pišťankovou tvorbou termínom postmoderná literatúra, ale zavádza pre ňu i pre tvorbu príbuzných autorov nové označenie „prózy ironického zvecnenia“⁴.

Druhou optikou – v istom zmysle úplne opačnou – môžeme ten istý román vidieť ako text vyrastajúci z realistickej tradície zobrazovania svojej doby s typickými postavami v typických situáciách. *Rivers of Babylon* sa totiž dá rovnako dobre prečítať ako spoločenský román. Samozrejme, s termínom realizmus musíme v Pišťankovom prípade narábať veľmi opatrne – najmä ak vieme, že sa tu stále pohybuje v poli radikálnej irónie. I tak môžeme čítať jeho debutový román ako síce groteskne pokrivený, no stále presný obraz svojej doby – ako to napokon už spravila aj literárna veda⁵. Pišťanek píše o svete, či presnejšie povedané o zvolenom výseku zo sveta, ktorému dobre rozumie a ktorý je preňho reálny, skutočný, hmatateľný. A on sám je jeho blízkym, poučeným, i keď nezainteresovaným pozorovateľom. O spôsobe, akým toto pozorovanie napokon premenil na literárny text, ale aj o inšpiráciách a generačných spolupútnikoch s podobnou tvorivou metódou sám hovorí: „Bol tu svet, v ktorom som sa pohyboval, dôkladne som ho mal ohmataný, no nevedel som nájsť metódu, ako ho uchopiť, prefabrikovať, skondenzovať a naliať do prózy. Potom som si prečítal Ruda Slobodu a všetko mi bolo jasné. A zdá sa, že nie len mne. Taragel alebo Otčenáš by asi povedali to isté.“⁶

Ak by sme chceli zasadiť túto knihu jednak do dobového literárneho kontextu, ale aj do kontextu Pišťankovho života a diela, mohli by sme sa odraziť od predchádzajúceho citátu. Vyskytuje sa v ňom totiž hneď niekoľko mien dôležitých pre porozumenie tvorby Petra Pišťanka. Je tam meno jeho deklarovaného spisovateľského „tútora“ (o gene-

⁴ BARBORÍK, Vladimír: *Vývin slovenskej prózy po roku 1989*. Elektronické skriptá. Dostupné na: http://www.academia.edu/11502524/Skript%C3%A11_-_pr%C3%B3za_po_r_1989, s. 52.

⁵ RÉDEY, Zoltán: *Subverzia kánonu slovenskej prózy v novele Petra Pišťanka Mladý Dôňč*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2007, s. 24.

⁶ BALOGH, Alexander: *Knihy nepišem pre kritikov (rozhovor s Petrom Pišťankom)*. Dostupné na: <https://www.sme.sk/c/618592/knihy-nepisem-pre-kritikov.html#ixzz5GghRZ4DZ>.

ráciu starší významný slovenský prozaik druhej polovice dvadsiateho storočia Rudolf Sloboda, ktorý rovnako ako Pišťanek prežil prakticky celý život v Devínskej Novej Vsi, obce na pomedzí vidieka a hlavného mesta krajiny, teda Bratislavy), ale aj meno jeho najbližšieho literárneho priateľa a v spisovateľských začiatkoch aj spoluautora Dušana Taragela, mimochodom takisto rodáka z Devínskej Novej Vsi (ich spoločné poviedky neskôr vyšli v zbierke próz *Sekerou a nožom*⁷); spolu tiež sformulovali síce parodicky hravý, ale zároveň vzhľadom na ich prozaickú tvorbu aj relatívne výpovedný literárny program s komicky komplikovaným názvom SOLSKRP (Slovenská obrozená lyrizovaná sociálno-kritická realistická próza)⁸. S Dušanom Taragelom sa teda spája Pišťankovo literárne dozrievanie, ale aj podobná životná skúsenosť – obaja v mladosti pôsobili v niekoľkých robotníckych profesiách, Pišťanek napríklad ako pracovník v chemickej továrni, vo vodárňach a kanalizáciách, ako kulisár v divadle či ako strážca parkoviska⁹. Popri tom sa síce venoval aj písaniu prózy, ale časopisecky publikovať niektoré poviedky z tohto obdobia začal až v relatívne vyššom veku, tesne pred Nežnou revolúciou. Keď mu v roku 1991 vychádza debutový román *Rivers of Babylon*, má Peter Pišťanek už tridsaťjeden rokov a dostatok skúseností na to, aby sa na jeho text nemuselo nahliadať s istými úľavami ako na dielo začínajúceho spisovateľa. To sa napokon ani nestalo – práve naopak. Jeho kniha sa prakticky zo dňa na deň stala významnou literárnou udalosťou. Okamžite si našla okruh svojich čitateľov – a to v počte, ktorý je pre pôvodnú slovenskú literatúru s umeleckými ambíciami mimoriadne vysoký. Už to samo osebe by hádam stačilo na rozpútanie diskusií, či Pišťankovo písanie skutočne má „umelecké ambície“ alebo či tu ide o nejakú verziu práve v porevolučnom období nastupujúcej a vlastne už aj dominantnej komerčnej literatúry. Podozrenie z komerčnosti napokon akoby posilňoval svoji-

⁷ PIŠŤANEK, Peter – TARAGEL, Dušan: *Sekerou a nožom*. Levice : L. C. A., 1999.

⁸ TARAGEL, Dušan: *Autorské poznámky*. In: PIŠŤANEK, Peter – TARAGEL, Dušan: *Sekerou a nožom*. Levice : L. C. A., 1999, s. 268.

⁹ K Pišťankovmu životopisu pozri napríklad heslo DAROVEC, Peter: *PIŠŤANEK Peter*. In: *Slovník slovenských spisovateľov*. Bratislava : Kalligram a Ústav slovenskej literatúry, 2005, s. 438 – 440.

mi publicistickými výstupmi aj sám Pišťanek, ktorý sa rád s určitým sebaironickým rozmerom štylizoval ako antielitársky a antiintelektuálny autor, čo píše o obyčajných ľuďoch a pre obyčajných ľudí. A keďže literárnu tvorbu pokladá za normálnu prácu, chce si ňou najmä zarábať peniaze¹⁰. Do komerčnej sféry zdanlivo odkazovalo aj autorovo vtedy ešte nové, pre čitateľskú i kritickú obec nezvyklé využívanie prvkov žánrovej literatúry, najmä takzvaných periférnych či okrajových žánrov (v širokom diapazóne od dobrodružného románu cez rozprávku až po pornografiu). Samozrejme, toto koketovanie so žánrami populárnej či komerčnej literatúry bolo v skutočnosti prejavom postmodernej intertextuality a rozširovania výrazových možností umeleckej literatúry. Podobne je to aj s aktivovaním okrajových, subštandardných vrstiev jazyka v literárnom texte, a tiež explicitným zobrazovaním dovtedy tabuizovanej sexualita či funkčným využitím vulgarizmov, ktoré charakterizujú rečový prejav i celkovú mentálnu výbavu väčšiny postáv i prostredia, v ktorom sa pohybujú. V *Rivers of Babylon* tak Pišťanek celkom vedome prekračuje hranice toho, čo bolo v slovenskom kultúrnom kontexte dovtedy vnímané ako priestor umeleckej literatúry. A to spôsobom natoľko radikálnym, že okrem nadšeného prijatia časti čitateľskej a kritickej obce dokázal vyvolať aj značné rozpaky u tých, ktorí neboli pripravení na takúto výraznú zmenu. Tak či onak, išlo o knihu, ktorá sa stala predmetom kritického multilógu. Ten napokon presiahol diskusiu o samotnom texte smerom k takej podstatnej téme, akou je samotné vymedzenie hraníc umeleckej literatúry. Rôznorodosť a množstvo kritických výstupov na túto tému, inšpirovaných románom *Rivers of Babylon*, dokonca viedlo už v roku 1992 k vzniku samostatnej

¹⁰ V jednom z neskorších vyjadrení o sebe ako o spisovateľovi povedal napríklad toto: „Ja sám sa ani neusilujem o poňatie samého seba ako spisovateľa. Momentálne sa literatúre ani veľmi nevenujem. Neštylizujem sa do úlohy klasika. Možno to bude asi tak, ako mi kedysi povedal Dušan Mitana, že moje knihy spĺňajú v danej chvíli určitú zábavnú funkciu a to je asi všetko. Erotika je tam preto, lebo mňa samého to tiež zaujíma, sám som veľmi eroticky založený a presne viem, čo sa ľuďom páči. Nekaké hlbšie významy však idú naozaj mimo mňa.“ PIŠŤANEK, Peter: *O sebe a písaní*. Denník N, 24. 3. 2015. Dostupné na: <https://dennikn.sk/80850/peter-pistanek-o-sebe-a-pisani/>.

štúdie V. Barboríka¹¹, ktorá sa nevyrovnáva so samotným románom, ale je metakritikou literárnych kritik venovaných tejto knihe. Reaguje v nej aj na recenzie, ktorých autori čítali Pišťankov román v intenciách dopredu danej predstavy o tom, ako má vyzerať umelecká literatúra – no a *Rivers of Babylon* do nej potom, samozrejme, nezapadal. Je to napríklad kritika Stanislavy Chrobákovvej, ktorá okrem iného píše, že z hľadiska „...druhového vymedzenia musím Pišťankov román umiestniť na okraj (ak nie za okraj) jej vlastných (*teda literárnych, pozn. P. D.*) možností.“¹² Podobne rozpačito reaguje na Pišťankov román v spoločnej rubrike *Konfrontácie* aj Ladislav Čúzy, ktorý sa priamo pýta: „Kde sú hranice medzi umeleckou a neumeleckou (brakovou, periférnou) literatúrou? To je otázka, ktorá ma neraz napadla pri čítaní Pišťankovho románového debutu.“¹³ Viacerí iní kritici však už tesne po vydaní tohto diela na ňom oceňujú okrem iného práve ono prekračovanie hraníc a novátorské radikálne preformátovanie predstavy o umeleckej literatúre. Azda najvýraznejšie a najrazantnejšie formuloval toto nadšenie zo zmeny Peter Uličný priamo v názve svojej recenzie, ktorým je len do istej miery komicky ladené subverzívne zvolanie: „Dost' bolo literatúry!“¹⁴ Takúto kontroverziu zrejme predvídal aj vydavateľ knihy, ktorý (pravdepodobne so súhlasom autora) v anotačnom texte na zadnej strane obálky avizuje použitie hneď niekoľkých textotvorných postupov typických pre postmodernú literatúru (radikálna irónia, žárový eklekticismus, gesto antielitárstva), ale najmä predstavuje a háji román ako „vážnu“ a „dobrú“ literatúru v zmysle jej príslušnosti k literatúre s umeleckými ambíciami: „Román Petra Pišťanka je paródiou, groteskou, thrillerom, pornografiou a zároveň vážnou prózou, je príkladom, že dobrú literatúru môžete prečítať na jeden dúšok.“¹⁵

O umeleckých ambíciách tohto textu napokon svedčí už jeho inakosť, svojbytná originalita, ktorá je práve v komerčne orientovanej

¹¹ BARBORÍK, Vladimír: *Slovenská kritika pláva vo vodách Babylonu*. In: *Fórum mladšej literárnej kritiky*. Bratislava : Knižná edícia Fragmentu, 1992, s. 22 – 29.

¹² CHROBÁKOVÁ, Stanislava: *Konfrontácie*. Romboid, 27, 1992, č. 5, s. 22 – 24.

¹³ ČÚZY, Ladislav: *Konfrontácie*. Romboid, 27, 1992, č. 5, s. 22 – 24.

¹⁴ ULIČNÝ, Peter: *Dost' bolo literatúry!* Kultúrny život, 25, 1992, č. 1, s. 9.

¹⁵ Zadná obálka knihy PIŠŤANEK, Peter: *Rivers of Babylon*. Bratislava : Archa, 1991.

žánrovej literatúre zvyčajne veľmi kontraproduktívna¹⁶. Táto inakosť sa prejavuje aj na stylistickej a lexikálnej rovine. Ide totiž o oveľa sofistikovanejší text, ako by sa mohlo zdať. Jednoduchý, priamočiary jazyk rozprávania úzko korešponduje s mentálnym svetom postáv. Lenže táto funkčná priamosť, lakonickosť či dokonca až vulgárnosť rozprávania je vyvažovaná až ornamentálne pôsobiacim ironicko-parodickým používaním archaizmov, historizmov či expresív (napríklad: „Docvájajú hurtom do Kiššovho dvora.“¹⁷ alebo: „Divo sa smeje, biele zuby sa mu blýskajú vo svetle slnka, vychádzajúceho nad pustatinou.“¹⁸), ktoré intertextuálne odkazujú okrem iných aj na prózy slovenského naturizmu. Stylisticky príznaková je tiež zdanlivá absencia priamej reči i vnútorného monológu, ktoré sú nahradené mimoriadne príznakovým použitím nepriamej, polopriamej a nevlastnej priamej reči, ku ktorým ako komický rečový ornament pridáva autor často ukazovacie zámeno „on“. Napríklad: „Rác z vycíti, že by mal odpovedať. Áno, tak je. Chcel by. On, Rác, ju ľúbi a ona jeho tiež ľúbi. On, Rác, je vyslúžilý vojak, zachovalý. Má dáky ten majetoček.“¹⁹ Na tej istej strane, ale pri inej postave: „On, Kišš, je takpovediac zazobaný, povie.“²⁰ Tento spôsob vyjadrovania prehovorov postáv sa stal takpovediac obchodnou značkou, nezameniteľným znakom Pišťankovho písania aj v ďalších dielach. V neskorších rokoch navyše získal aj širší spoločensko-kultúrny význam, keď sa hneď niekoľko nevelmi demokratických politikov (Vladimír Mečiar, Ján Lupták) začalo o sebe vyjadrovať veľmi podobne, teda v tretej osobe. Dalo by sa v tejto súvislosti hovoriť o Pišťankovej jasnozrivosti či predvídavosti, i keď možno by stačilo konštatovať jeho mimoriadnu vnímavosť, vďaka ktorej dokázal tento jazykovo-psychologický jav identifikovať v rečovom prejave špecifických osôb ešte skôr, než sa podobné typy ľudí dostali do vrcholovej politiky. Zaujímavé však je, že Pišťanek už v tomto období celkom jasne spája

¹⁶ Pozri k tomu: DAROVEC, Peter: *Peter Pišťanek*. In: *Portréty slovenských spisovateľov 1*. Bratislava : Univerzita Komenského, s. 125 – 132.

¹⁷ PIŠŤANEK, Peter: *Rivers of Babylon*. Bratislava : Archa, 1991, s. 15.

¹⁸ Tamže, s. 17.

¹⁹ Tamže, s. 15.

²⁰ Tamže.

tento defektný jazykový ornament s vôľou k moci. Na rovnakom mieste románu, kde sa Rácز prvý raz definuje ako „divý samovládca“, sa hovorí aj o zmene jeho rétoriky: „V poslednom čase si privykol hovoriť o sebe v tretej osobe.“²¹

Inakosť, odlišnosť tohto románu sa však dá vidieť aj v širších historickopoetických súvislostiach. Predstavuje úplne odlišný koncept literatúry, akým bola v jeho dobe prevládajúca neomodernistická poetika staršej (veľmi silnej a produktívnej) generácie slovenských prozaikov formovanej ešte v šesťdesiatych rokoch 20. storočia. Namiesto neomodernistického delikátneho záujmu o ľudskú intimitu, súkromie, psychiku, o otázky zmyslu a autenticity života, o odkrývanie hĺbkových motívácií konania zväčša intelektuálne a citovo založených postáv, zasadzuje Pišťanek svoje rozprávanie do extrémne jednoduchého a pritom krutého sveta jednoduchých ľudí, ktorí sa napospol zaujímajú iba o naplnenie svojich základných biologických potrieb. Ak sa tu vôbec dá hovoriť o nejakých prejavoch duchovnosti, tak aj tie sa prejavujú – iba prízemne či neautenticky. Buď ide o ironicky nahliadaný krátkodobý sentimentálny výlev postavy, ktorý nahrádza cit (napríklad Ráczova, ale aj Video-Urbanova „zamilovanosť“ do študentky Lenky), alebo o nezastaviteľnú a ničím nekorigovanú vôľu k moci (práve intenzita tejto vôle robí Rácza v kontexte ostatných postáv výnimočným), prípadne o dočasnú jurodivú mesianistickú „duchovnosť“ postavy motivovanú celkom prízemne – stratou výnosného zdroja príjmov (Fredy Špáršvajn po strate licencie na prevádzku parkoviska).

Pišťankova priam až programová extrémnosť mení v jeho diele realizmus na „hyperrealizmus“²². V románe sa to prejavuje mnohými spôsobmi. Napríklad úplnou politickou nekorektnosťou voči čomukoľvek a komukoľvek, napríklad aj etnickým menšinám (komické zobrazovanie Rómov, ktorí sa živia podvodmi a vydieraním a ktorých rozprávač nazýva „cigánmi“). Takisto priamo a výsmešne je tu však predstavený

²¹ Tamže, s. 86.

²² Podľa Pišťankovho občasného spoluautora D. Taragela nazývali v začiatkoch spoločný štýl „brutalistický realizmus“ a usilovali sa o surovosť a absurditu príbehu. TARAGEL, Dušan: *Autorské poznámky*. In: PIŠŤANEK, Peter – TARAGEL, Dušan: *Sekerou a nožom*. Levice : L.C.A., 1999, s. 269.

aj väčšinový primitívny rasizmus namierený voči týmto menšinám (najmä v násilníckych predstavách inak zbabelého strážcu parkoviska Fredyho Špáršvajna). Rovnako tvrdá a presná je tiež sarkastická analýza národnej povahy a zdrojov národnej hrdosti Slovákov, ktorú autor pripíše postave sexuálneho turistu Hurenszona²³.

Tento „hyperrealizmus“ však môžeme vidieť aj v častom hromadení extrémne „nízkych“ motívov telesnosti či animálnosti. Kosovsko-rakúsky gastarbeiter Zdravko G. si vynášaním fekálií v Rakúsku zarába na slovenskú „vysokú kurvu“. „Hovná smrdia, povie si Zdravko G., no siac hore-dolu plné vedrá, ale život je krásny.“²⁴ V tomto extrémnom znižovaní témy však nachádzame aj prvky bachtinovského humoru²⁵, ktorý vzniká usúvzťažnením extrémne nízkeho (fekálneho) s vysokým (elegantné konštatovanie: „život je krásny“).

S extrémnosťou súvisí aj používanie hyperbolizácie a prvkov grotesky. Používanie hyperboly a grotesky celkom zrejme smeruje proti realistickému charakteru textu²⁶. Prvky grotesky nájdeme v samotnom príbehu (ide o celú príbehovú líniu postavy riaditeľa hotela, ktorá sa práve svojou grotesknou bizarnosťou vymyká z celkového príbehu), ale aj ako drobné ozvláštnenia inak realisticky poňatých scén. V tomto prípade sa grotesknosť často spája s nejakým zvláštnym či až absurdným prejavom telesnosti: „Najprv podobrotky! Zdôrazní a zatne päsť, až sa mu zježia vlasy na hlave.“²⁷ Nájdeme tu tiež odkazy na klišéovité groteskné situácie známe z filmov či žánrovej literatúry – bývalí agenti sa hlúpo maskujú za černochoch natieraním tváre na čierne a skrývajú sa za novinami s vyrezanými priehľadmi pre oči²⁸.

²³ PIŠŤANEK, Peter: *Rivers of Babylon*. Bratislava : Archa, 1991, s. 94 a následne s. 203.

²⁴ Tamže, s. 40.

²⁵ BACHTIN, Michail Michailovič: *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha : Argo, 2007.

²⁶ Marta Součková v tejto súvislosti síce konštatuje, že „niektorí protagonisti sú odpozorovaní priamo zo života (veksláci, prostitútky, čierni taxikári a podobne)...“, ale zároveň správne hovorí, že: „Pišťanek neopisuje svoje postavy mimeticky, ale stvárňuje ich prostredníctvom hyperboly, paródie či grotesky.“ SOUČKOVÁ, Marta: *P(r)ózy po roku 1989*. Bratislava : Ars Poetica, 2009, s. 119.

²⁷ PIŠŤANEK, Peter: *Rivers of Babylon*. Bratislava : Archa, 1991, s. 78.

²⁸ Tamže, s. 199 – 200.

Rivers of Babylon je príbehom dedinského mládenca Rácza, ktorý sa v nepomenovanom historickom čase vyberie do nepomenovaného mesta. (Čas i priestor však môžeme podľa zobrazených reálií identifikovať ako Bratislavu prelomu osemdesiatych a deväťdesiatych rokov). V románe sledujeme Ráczovu brutálne priamočiaru cestu k majetku a moci. Z pozície kotolníka v hoteli (teda človeka spoločensky aj priestorovo situovaného v suteréne) sa rýchlo prepracuje do úlohy vládcu mesta i krajiny, čo sa spoločensky i priestorovo reprezentuje jeho presťahovaním sa do vily nad mestom.

Dej románu sa začína „na sklonku leta“²⁹ a končí sa v chladnom, pochmúrnom marci nasledujúceho roka³⁰. Je to teda príbeh, ktorý sa prakticky celý odohráva v zimnej, mrazivej scenérii, čo je dôležité v prvom rade z hľadiska fabuly (veď práve ovládanie vykurovania hotela počas zimy je Ráczovým „výťahom k moci“). Chlad, mrazivosť vonkajšieho prostredia je tiež odrazom vzťahov medzi všetkými postavami románu (jedna z nich, sexuálny turista Hurenssoon, dokonca končí ako nikým nepovšimnutá zmrznutá mŕtvola pohodená v okolí hotela). V tomto usúvzťažňovaní počasia s atmosférou príbehu môžeme vidieť ďalšiu alúziu na Pišťankovu obľúbenú prózu slovenského naturizmu. Komický aspekt tejto alúzie je v tom, že Pišťanek túto súvislosť prírodného s ľudským aktualizuje v prostredí mesta, kde pôsobí – na rozdiel od próz naturizmu – celkom nepatrične.

Príbeh románu zodpovedá sujetovému pôdorysu slovenskej ľudovej rozprávky³¹ O hlúpom Janovi či „treťom bratovi“, ktorý sa nepoučený vyberá do sveta, kde uspeje práve vďaka svojej archetypálnej ne-

²⁹ Tamže, s. 10.

³⁰ Tamže, s. 282.

³¹ O Pišťankovom využívaní žánrového pôdorysu rozprávky v jeho dielach (okrem *Rivers of Babylon* napríklad aj v novele *Mladý Dôňč*) pisalo už niekoľko autorov. Napríklad: RÉDEY, Zoltán: *Subverzia kánonu slovenskej prózy v novele Petra Pišťanka Mladý Dôňč*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2007; DAROVEC, Peter: *Peter Pišťanek*. In: *Portréty slovenských spisovateľov 1*. Bratislava : Univerzita Komenského, s. 125 – 132; SOUČKOVÁ, Marta: *P(r)ózy po roku 1989*. Bratislava : Ars Poetica, 2009; KUBÍČEK, Tomáš: *O hranicih nímandslendu a pasti nadinterpretace. Průhledy do světa Ludevíta Dôňče a spisovatele Petra Pišťanka*. Slovenská literatúra, 49, 2002, č. 5, s. 404 – 409 a ďalší.

vinnosti – za svoje činy získava kráľovstvo i princeznú. V Pišťankovom „zvecňujúcom“ prepise tohto rozprávkového naratívu sa však oceňovaná prostota protagonistu mení na desivú animálnosť. Namiesto princeznej získava Rác hneď niekoľko žien – od Rómky v hotelovej kuchyni cez luxusnú prostytutku až po dcérku z dobrej intelektuálnej rodiny. Ich svadba v samom závere románu sa – rovnako ako rozprávková kráľovská svadba – „...stane spoločenskou udalosťou roka“³². Namiesto kráľovského hradu získava Rác vilu nad mestom, ktorá v minulom režime slúžila ako konšpiračný byt Štátnej bezpečnosti. A k tomu všetkému sa nedostáva vďaka poslušnému rešpektovaniu rád múdrehu rozprávkového deduška, ktorého „tretí brat“ stretáva kdesi v prírode, ale naopak vďaka nerešpektovaniu rád starého kuriča Donátha, ktorého Rác stretáva v zaplúvanom staničnom bufete po príchode do mesta. Ide teda o ironicky prevrátenú, drsnú verziu pre slovenský národný naratív podstatného rozprávkového príbehu. Evokáciu tohto žánru občas posilňujú aj detaily, napríklad práca s toposom mesta v rozprávkovom štýle („Mesto je veličizné...“³³, pritom však nepomenované).

Celkovo však platí, že rozprávkovú fikciu nahrádza drsná realita. Peter Pišťanek sa v románe ukazuje ako skvelý pozorovateľ reálneho ľudského správania, individuálneho, skupinového či dokonca davového. Príkladom môže byť sociologicky presný opis správania sa davu v meste, ktorý na zastávke verejnej dopravy pozoruje ženu, čo „...sa nervovo zrútila uprostred rušnej ulice pred hotelom Ambassador“³⁴. Do príbehu dokáže nenásilne a pritom s komickým efektom integrovať celý arzenál dobových reálií (strážca parkoviska sa napríklad živí výhradne vtedy populárnym lacným jedlom – trenčianskym párkom s fazuľou); dobovo príznačných fenoménov (vtedy len nastupujúce „výpalníctvo“ – teda vydieranie podnikateľov, či politická korupcia – Rác na konci románu prezieravo platí politikov všetkých nových strán); rečových zvrátov (hovorenie o sebe v tretej osobe); celkovo typického správania sa určitej society...

³² PIŠŤANEK, Peter: *Rivers of Babylon*. Bratislava : Archa, 1991, s. 284.

³³ Tamže, s. 18.

³⁴ Tamže, s. 20 – 21.

Pišťanek sa pritom neusiluje realisticky mapovať celú spoločnosť. Nesnaží sa vyvažovať, ani hľadať priemer. Je selektívny a vo svojej výberovosti extrémny. Mohli by sme sa v tejto súvislosti pýtať, ako to, že Pišťanekov román môžeme aj pri tomto selektívnom prístupe k realite čítať ako román (celo)spoločenský – ktorý, ako sme už naznačili, nielen reprezentuje, ale dokonca aj predvída stav slovenskej spoločnosti v deväťdesiatych rokoch³⁵. Je to preto, že práve Pišťanekov fikčný mikrokozmos síce prehnane, extrémne, ale o to názornejšie synekdochicky zastupuje celé tie „divoké“ deväťdesiate roky, o ktorých tu bola reč. Ak sa dnes na ne v kultúrnom či spoločensko-politickom diskurze spomína, tak sa už často redukuje práve na obdobie vhodné pre presadzovanie sa dravých ľudí s potlačenými morálno-etickými zásadami – teda typov karikovaných v Pišťanekovom románe.

Svoj fikčný svet buduje autor ako monolitický priestor, v ktorom všetky zúčastnené postavy disponujú prakticky výhradne negatívnymi či komickými vlastnosťami a každý ich čin je motivovaný zištnými pohnútkami. Jediné, čo ich poháňa, je absolútne sebeckto. V tomto svete prostitútok, vekslákov, bezcharakterných právnikov a bezškrupulóznych mafiánov, hlúpych a naivných žien, neschopných riaditeľov či lakomých sedliakov sa s ničím iným ako so sebeckým hľadaním vlastného prospechu ani nepočíta. Preto postavy tohto románu neprechádzajú žiadnym vývojom, vstupujú doň a vystupujú z neho nezmenené ako figúry na orloji.

Iba Rác ako jediná postava predsa len prechádza istým prerodom. Rozhodne to však nie je prerod, ktorý by z neho spravil lepšieho človeka. Naopak, ide o jeho postupné objavovanie schopnosti ovládať iných a uplatňovať svoju moc – samozrejme, v záujme hromadenia majetku. Rác pôvodne neprichádza do mesta s cieľom dobyť ho a ovládnuť, ale naopak – chce sa od neho čím viac izolovať. Ani to nie je z nejakých vyšších dôvodov, ako by bol napríklad dôsledok sklamaní z neuspokojivého stavu sveta. Je to len prejav číreho ignorantstva; reakcia člove-

³⁵ Spoločensko-politický rozmer nielen tohto románu, ale aj jeho pokračovaní si všíma napríklad Marta Součková: „Možno konštatovať, že Rivers of Babylon je tiež trilógiou o politickej atmosfére, v ktorej sme žili.“ SOUČKOVÁ, Marta: *P(r)ózy po roku 1989*. Bratislava : Ars Poetica, 2009, s. 114.

ka, ktorý programovo nemá záujem o nič, čo presahuje horizont jeho bezprostredných hmotných záujmov: „Kotolňa bude jeho ponorkou, rozhodne sa Rácz. S okolitým svetom bude udržiavať len ten najnutnejší kontakt. Nič ho na ňom nebude zaujímať.“³⁶ Postupne sa však mení, čo si všimne aj prostitútka Silvia, ktorá si povie: „Z niekdajšieho skromného a obmedzeného chlapca sa stal divý samovládca.“³⁷

Rácz sa javí ako obmedzený človek, na vojne si preto získal povest rotného hlupáka³⁸, ale nechýba mu evolučne podstatná schopnosť rýchlo sa adaptovať na novú situáciu a využiť ju vo svoj prospech. „Rácz nie je bohvieaký génius, je skôr prostý, ale učenlivý ani šimpanz.“³⁹ Najmä preto, že nemá žiadne morálne či etické zábrany. Jeho jednoduchosť, priamočiarosť mu paradoxne pomáha riešiť komplikované situácie: „Vie, že niečo nie je v poriadku, no na to, aby ho ovládla panika, je jeho psychika priveľmi jednoducho vytvarovaná.“⁴⁰

V zdanlivo výraznom protiklade k Ráczovej mentálnej obmedzenosti stojí jeho mimoriadna telesná disponovanosť, ktorá sa najvýraznejšie prejavuje v hypertrofovanej sexualite: „Len veľmi skúsená, až skazená žena je schopná v ňom, Ráczovi, na prvý pohľad spoznať vášnivého, divého milenca s nelútostnou výdržou a obludným prirodzením.“⁴¹ Lenže táto Ráczova telesná, živočíšna sila a energia nachádza napokon svoj pendant vo všetkom, čo robí. Explicitne to vyjadruje Video-Urban, ktorý o Ráczovi hovorí: „Je to najhlúpejší a najobmedzenejší človek, akého som v živote videl, povie napokon. Nemá ani toľko inteligencie, ako jeho, Urbanova, ľavá topánka. Ale je úžasne prispôsobivý. A dravý. On, Urban, už vie, čo Rácz chce. Chce všetko. Rácz, to je prírodná katastrofa.“⁴² Rovnako dobre by sme však mohli povedať, že Rácz je personifikovaná vôľa k moci, ktorá sa v takejto neskrývanej, hrubej podobe prejavovala v slovenskej spoločnosti najmä

³⁶ PIŠŤANEK, Peter: *Rivers of Babylon*. Bratislava : Archa, 1991, s. 25.

³⁷ Tamže, s. 86.

³⁸ Tamže, s. 27.

³⁹ Tamže, s. 43.

⁴⁰ Tamže, s. 50.

⁴¹ Tamže, s. 36.

⁴² Tamže, s. 169.

v prvej polovici deväťdesiatych rokov, v ére takzvaného „mečiarizmu“, ktorú reprezentoval svojím imidžom alfa samca Ráczovi nie nepodobný viacnásobný premiér Vladimír Mečiar⁴³.

Rivers of Babylon však napriek svojej schopnosti pomenúvať a evokovať istú konkrétnu historickú dobu nie je a nechce byť politický román. Je až zarážajúce, ako málo z politických dejov, ktoré na prelome rokov 1989/1990 dramaticky menili obraz tejto krajiny, v tomto veľkom spoločenskom románe nájdeme. Vlastne takmer nič. Revolúcia so stotisíc ľuďmi na bratislavskom námestí SNP sa odohrávala len niekoľko metrov od hotela Kyjev (ktorý je reálnym predobrazom románového hotela Ambassador), ale v románe niet o týchto mohutných demonštráciách ani zmienky. Aj to, že sa dej románu odohráva práve v zime na pomedzí rokov 1989 a 1990, teda v čase Nežnej revolúcie a prelomových spoločensko-politických zmien, sa dozvieme len z celkom nenápadných zmienok, ktoré sa v texte vyskytnú akoby len okrajovo. A dokonca až po tom, čo už samotná revolúcia, nepovšimnutá všetkými postavami, prebehla. Čosi také odťažité ako revolúcia prosto nepatrí do spektra záujmov postáv tohto románu, ktoré rozmýšľajú len o veciach, ktoré im môžu priniesť okamžitý osobný prospech. Akokoľvek významná zmena spoločensko-politického systému sa v ich mentálnom priestore reflektuje až vtedy, keď z nej môžu čosi vyťažiť – v tomto prípade ide o Ráczovu pripravovanú a napokon v závere románu aj zavŕšenú privatizáciu hotela, ktorá bola umožnená práve novou spoločensko-politickou situáciou a, samozrejme, tiež nedostatkami tohto nového systému, ktoré Rácz a spol. dokážu okamžite predátorsky využiť. Prvý nenápadný odkaz na porevolučnú realitu nájdeme až niekde v polovici románu. Z logiky deja vtedy vyplynie nenápadná zmienka o zrušení ŠTB⁴⁴ a pozorný čitateľ pochopí, že medzitým musela zrejme nepozorovane prebehnúť revolúcia, ktorá k tomuto zrušeniu komunistickej tajnej služby viedla. Revolúcia sa ako historická udalosť v románe nespomenie až do konca, aluzívne ju pripomenie len občas nejaká narážka pre znalcov (jeden z románových bývalých eštébakov používa okrem iných aj krycie meno

⁴³ Opäť si tu pripomeňme predvídavosť tejto knihy, napísanej ešte v čase, keď „mečiarovské“ mocenské praktiky neboli zjavné.

⁴⁴ Udeje sa to na strane 140.

Žifčák, čo je meno skutočného agenta komunistckej polície, ktorý zohral dodnes nejasnú úlohu v začiatkoch Nežnej revolúcie v roku 1989), prípadne ironické použitie floskuly vyjadrujúcej sklamanie z výsledkov revolúcie: „On, Fredy Špáršvaj, si myslí, že za toto sme nemrzli na námestiach.“⁴⁵ Zaujímavá je v tejto súvislosti nenápadná zmienka o Ráczom zaplatenom porevolučnom politikovi Lazovi, ktorého meno je prešmyčkou mena reálneho intelektuála a politika Borisa Zalu⁴⁶.

Na to, aby Peter Pišťanek napísal spoločenský román o deväťdesiatych rokoch, nepotreboval angažovať do svojej prózy politické dejiny. Dokonca ich pri jej písaní z väčšej časti ešte ani nemohol poznať. Stačil mu na to duch doby, duch čias. A nevšedný literárny talent, ktorým ho dokázal uchopiť⁴⁷.

Literatúra a pramene

PIŠŤANEK, Peter: *Rivers of Babylon*. Bratislava : Archa, 1991.

BACHTIN, Michail Michailovič: *François Rabelais a ľudová kultúra stredoveku a renesance*. Praha : Argo, 2007.

BALOGH, Alexander: *Knihy nepíšem pre kritikov (rozhovor s Petrom Pišťankom)*. Dostupné na: <https://www.sme.sk/c/618592/knihy-nepisem-pre-kritikov.html#ixzz5GghRZ4Dz>.

BARBORÍK, Vladimír: *Slovenská kritika pláva vo vodách Babylonu*. In: *Fórum mladej literárnej kritiky*. Bratislava : Knižná edícia Fragmentu, 1992, s. 22 – 29.

BARBORÍK, Vladimír: *Vývin slovenskej prózy po roku 1989*. Elektronické skriptá. Dostupné na: http://www.academia.edu/11502524/Skript%C3%A1_-_pr%C3%B3za_po_r_1989.

ČÚZY, Ladislav: *Konfrontácie*. Romboid, 27, 1992, č. 5, s. 22 – 24.

DAROVEC, Peter: *Peter Pišťanek*. In: *Portréty slovenských spisovateľov 1*. Bratislava : Univerzita Komenského, s. 125 – 132.

⁴⁵ PIŠŤANEK, Peter: *Rivers of Babylon*. Bratislava : Archa, 1991, s. 10.

⁴⁶ Tamže, s. 284.

⁴⁷ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantu VEGA 1/0647/17 *Poetika slovenskej prózy 18. – 20. storočia*.

- DAROVEC, Peter: *Pišťanek Peter*. In: *Slovník slovenských spisovateľov*. Bratislava : Kalligram a Ústav slovenskej literatúry, 2005, s. 438 – 440.
- CHROBÁKOVÁ, Stanislava: *Konfrontácie*. Romboid, 27, 1992, č. 5, s. 22 – 24.
- KUBÍČEK, Tomáš: *O hranicih nímandslendu a pastí nadinterpretace. Průhledy do světa Ludevíta Dónče a spisovatele Petra Pišťanka*. Slovenská literatúra, 49, 2002, č. 5, s. 404 – 409.
- PIŠŤANEK, Peter: *O sebe a písaní*. Dostupné na: <https://dennikn.sk/80850/peter-pistanek-o-sebe-a-pisani/>.
- PIŠŤANEK, Peter – TARAGEL, Dušan: *Sekerou a nožom*. Levice : L. C. A., 1999.
- RÉDEY, Zoltán: *Subverzia kánonu slovenskej prózy v novele Petra Pišťanka Mladý Dónč*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2007.
- SOUČKOVÁ, Marta: *P(r)ózy po roku 1989*. Bratislava : Ars Poetica, 2009.
- ULIČNÝ, Peter: *Dost' bolo literatúry!* Kultúrny život, 25, 1992, č. 1, s. 9.

K jazykovým problémom Slovákov

Juraj Dolník

Abstract

On the Language Problems of Slovaks

This article's main aim is to clarify the notion of language problems and clarify the distinction between language problems and language pseudo-problems with examples of current linguistic life in Slovakia. If we think of problems as phenomena of adaptation, it is possible then to see language problems as such as a manifestation of the language that activates the language preparedness of an individual or collective entity by the violation of the assimilation normality which stimulates accommodational reactions. It is important to distinguish between language problems and language tasks. This is because there are entities in society which solve problems of language, and this gives them the potential power to influence the decision of other language users about how to react to a problem. People have to solve language tasks according to patterns which were determined by linguistic experts. This paper illustrates real pragmatic language problems and offers a lot of pragmatic pseudo-problems as well. In short, problems connected with language policy and planning and culture are described. The question about the adequacy of activities in the area of linguistic life in Slovakia is also answered.

Key words: language, language problems, language pseudo-problems, language tasks, assimilation normality, accommodation, pragmatic language problems, language policy and culture

Jazykové problémy

Pri prístupe k jazykovým problémom prvotne sa nastoľuje otázka rozsahu príslušného pojmu, čo máme, resp. (zdôvodnene) chceme zahrnúť do jeho extenzie. Na prvý pohľad je zrejmé, že individuálne aj kolektívne subjekty boli aj sú vystavené rozmanitým problémom,

ktoré nejako súvisia s jazykom a ktorých riešenie je viac alebo menej dôležité pre jednotlivcov alebo kolektívy. Pripomeňme si napríklad Ľ. Štúra, ktorý *Predmluvu Náuky reči slovenskej* uvádza tým, že sa už dlhšie zaoberal myšlienkou, „či by nebolo pre rozvitie duchovného života nášho slovenského užitočnejšie, ba práve potrebné, aby sme sa k nárečiu nášmu prihlásili..., ale tu zaraz, ako táto myšlienka povstala, vystúpila i tá v duchu mojom, či my skutočne máme vlastné nárečie, či je to nie len rozličnorečie češtiny, čo my slovenčinou, nárečím slovenským voláme“, a tak stál pred extrémne závažným problémom národa¹. V historickej nadväznosti na tento problém Ľ. Novák vo významnom (ale nedocenenom) diele *Jazykovedné glosy k československej otázke* nazera na slovenčinu vo veľmi širokom kontexte, v kontexte „československej otázky“: „Pod termínom „československá otázka“ zhrnujú sa u nás dnes všeobecne problémy, vyplývajúce z pomeru Slovákov a Čechov v spoločnom štáte, ale najmä na Slovensku“². V tejto dejinnej kontinuite H. Bartek porovnáva dejiny spisovnej slovenčiny s dejinami spisovnej češtiny, lebo „z porovnania jej vývinu so slovenčinou budeme si môcť lepšie objasniť najdôležitejšie problémy správnosti jazykovej v samej slovenčine“³. Ale riešili a riešia sa aj problémy, nejako spojené s jazykom, celkom iných druhov, napríklad ako sa čo najefektívnejšie učiť cudzí jazyk, ako sa vyhnúť nedorozumeniam, ako preložiť istý výraz do cudzieho jazyka, ako zbaviť niekoho ráčkovania, ako určiť pomer medzi jazykmi väčšiny a menšiny, ako pristupovať k „záplave anglicizmov“, ako získavať ďalších a ďalších záujemcov o štúdium slovenského jazyka a literatúry, ako interpretovať istý paragraf zákona atď. Množina takých problémov je otvorená. Objavili sa a objavujú v opisoch a výkladoch príslušných vedných disciplín a subdisciplín, ale dlho sa verejne neprezentovala myšlienka budovania teórie, ktorá by bola založená na koncentrovanom sledovaní jazykových problémov. V súčasnosti v tejto súvislosti pozornosť priťahuje teória jazykového manažmentu.

¹ ŠTÚR, Ľudovít: *Dielo*. Zostavil a upravil Rudolf Chmel. Bratislava : Kalligram, 2007, s. 187.

² NOVÁK, Ľudovít: *Jazykovedné glosy k československej otázke*. Turčiansky Svätý Martin : Matica Slovenská, 1935, s. 47.

³ BARTEK, Henrich: *O správnosti jazykovej*. Slovenská reč, 2, 1933 – 1934, č. 1, s. 2.

Iniciátor a čelný protagonista teórie jazykového manažmentu nezasväteným oznamuje: „Tato teorie poskytuje možnost mikroanalýzy i makroanalýzy jazykových problémů a je široce aplikovatelná i na jiné druhy sociokulturních problémů“⁴. A informuje, že táto teória vzišla z teórie jazykového plánovania, rozvíjanej od šesťdesiatych rokov minulého storočia, ktorá sa už upiera na jazykové problémy ako závažný osobitný jav v jazykovom živote. Ďalší reprezentant tejto teórie J. Nekvapil vo svojej prehľadovej práci o jazykovom plánovaní upozorňuje na Haugena ako vplyvného „propagátora“ tejto teórie, ktorý „proces plánování spojil s dobovou teorií rozhodování a zformuloval a detailně popsal „rozhodovací proceduru“ relevantní pro jazykové plánování. Jejimi základními komponenty jsou: problémy, které mají být vyřešeny...“⁵ Pre pochopenie vývoja smerujúceho k teórii jazykového manažmentu je dôležité jeho upozornenie na to, že „klasické jazykové plánování vychází z premisy, že jazykové plánování se odehrává na úrovni státu a plány vznikají v zájmu rozvoje celé společnosti“⁶. Práve toto bolo jedným z bodov kritiky klasického jazykového plánovania, podľa ktorej do plánovania majú byť zaangažovaní viacerí aktéri, reprezentujúci rozličné záujmové skupiny na rozličných úrovniach spoločnosti.

Ďalším kritizovateľným bodom bol rozsah jazykových problémov, ktoré „byly chápány jako problémy gramatické competence, ve smyslu problému ‚jazyka‘ v užším slova smyslu (zahrnující gramatiku, slovník, výslovnost, písmo)“⁷, pričom problémy identifikovali experti na jazykové plánovanie, takže „otázka, jaké problémy mají uživatelé jazyka v konkrétní promluvě, nepřichází v úvahu“⁸. Za nedostatok teórie jazykového plánovania sa teda považuje, že jej protagonisti zvyrazňujú „úlohu makrosociální úrovně (resp. úlohu „sociálních struktur“) a konkrétní jazykové chování mluvčích v konkrétních jazykových

⁴ NEUSTUPNÝ, Jiří V.: *Sociolingvistika a jazykový management*. Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 38, 2002, č. 4, s. 429.

⁵ NEKVAPIL, Jiří: *O historii, teorii a modelech jazykového plánování*. Slovo a slovesnost, 71, 2010, č. 2, s. 59.

⁶ Tamže, s. 60.

⁷ NEUSTUPNÝ, Jiří V.: *Sociolingvistika a jazykový management*. Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 38, 2002, č. 4, s. 432.

⁸ Tamže, s. 433.

interakciách spíše jen předpokládají⁹. Na pozadí tejto kritiky formulovala svoj referenčný predmet teória jazykového manažmentu, ktorá teda počíta so širším okruhom aktérov v rozhodovacích procesoch týkajúcich sa jazykového života a s väčším rozsahom jazykových problémov so zvýraznením dôležitosti aktérov v konkrétnych interakciách (porov. s výrokom, že „východiskom teórie jazykového managementu ... je identifikácie jazykových problémů běžnými mluvčími v průběhu komunikace, nikoli identifikace jazykových problémů experty působícími v důležitých společenských institucích“¹⁰). Ako to úvodný citát v tomto odseku ukazuje, teória jazykového manažmentu má v perspektíve súvislosť medzi problémami mikro- a makroroviny, medzi jednoduchým a organizovaným manažovaním problémov, ako sa to v tejto teórii vyjadruje. Zdôrazňuje sa, „že původ všech jazykových problémů je v mikrojevech na úrovni promluvy“, a aj keď spojenie problému s konkrétnymi interakčnými udalosťami nie je vždy zreteľné, „teorie jazykového managementu ... požaduje, aby toto spojení bylo co nejsilnější“¹¹. Ide o to, aby nebolo vyhradené pre expertov, že oni určujú, čo je problém a čo nie.

Horizont teórie jazykového manažmentu sa však rozšíril nad rámec jazykových problémov, zahŕňa aj to, čo J. V. Neustupný nazval „gratifikácia“: odchýlky od noriem, ktoré na rozdiel od problémov sa hodnotia kladne (napr. kladné hodnotenie neznámeho jazyka môže viesť k rozhodnutiu učiť sa tento jazyk¹²). I. Lanstyák preto považuje za účelné rozlišovať medzi jazykovým manažovaním a manažovaním jazykových problémov ako užšou oblasťou aktivít a ešte s väčšou koncentráciou sleduje jazykové problémy¹³. Globálny pohľad na sme-

⁹ NEKVAPIL, Jiří: *O historii, teorii a modelech jazykového plánování*. Slovo a slovesnost, 71, 2010, č. 2, s. 59.

¹⁰ NEKVAPIL, Jiří: *O vztahu malých a velkých slovanských jazyků*. Lětopis, 50, 2003, č. 1, s. 113 – 127.

¹¹ NEUSTUPNÝ, Jiří V.: *Sociolinguvistika a jazykový management*. Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 38, 2002, č. 4, s. 435.

¹² Tamže.

¹³ LANSTYÁK, István: *On the process of language problem management*. Slovo a slovesnost, 75, 2014, č. 3, s. 325 – 351.

rovanie k teórii jazykového manažmentu ukazuje, že toto smerovanie je špeciálnym kopírovaním vývoja jazykovedy zhruba v poslednom polstoročí, ktorý je poznačený jej sociologizáciou, pragmatizáciou a kognitivizáciou, čo až brutálne rozšírilo oblasť jej záujmu a vtiahlo ju do siete interdisciplinárnych výskumov. Enormne sa zväčšil okruh výskumných otázok, resp. rozpätie prístupov k nim, pričom sa mnohé z nich dostali do extenzie konceptov vzťahujúcich sa na sociálny a kultúrny svet, ako aj vnútorný svet človeka; napríklad otázka jazykových pravidiel sa osvetľuje v rámci konceptu a teórie sociálnych pravidiel, cudzosť spojená s jazykom, jazykovým životom sa sleduje vo svetle cudzosti v rámci xenológie aj interkultúrnej komunikácie, otázka jazykovej komunikácie sa posunula pod koncept diskurz a skúma sa v svetle diskurznej analýzy, otázka ovládania jazyka sa dostala do poľa konceptu jazyková kompetencia a tým do kontextu kognitívnych vied a pod. A tak sa ocitla aj otázka jazykového problému v extenzii konceptu problém a tým v sfére náuky o problémoch („problémológia“), ako sa to už vyššie naznačilo, keď sa uviedlo, že jazykové problémy sú špecifické prípady toho, čo individuálne alebo kolektívne subjekty vnímajú ako problém. Jazykový problém sa potom vymedzuje tak, že sa obsah pojmu problém obohatí špecifikujúcim príznakom.

Vychádzajúc z prístupu k problému ako adaptačnému javu, jazykový problém môžeme definovať aj takto: jazykový problém je prejav jazyka, ktorý aktivizuje adaptačnú pohotovosť individuálneho alebo kolektívneho subjektu v jazykovom živote tým, že v ňom narúša asimilačnú normalitu, čo stimuluje akomodačnú reakciu. Jazyk v tejto súvislosti sa dá chápať buď ako vysoká abstrakcia, pri ktorej sa odhliada od rozmanitosti javov jazykového života – o nich sa tu hovorí ako o prejavoch jazyka –, alebo ako názov súhrnu týchto javov (teda buď v duchu klasického realizmu, alebo nominalizmu). Výraz jazykový život sa vzťahuje na aktivity individuálnych a kolektívnych subjektov, zamerané na rozličné ciele týkajúce sa prejavov jazyka, napríklad zreformovať pravopis, odstrániť nedorozumenie, zostaviť výkladový slovník, schváliť jazykový zákon, naučiť sa gramatiku cudzieho jazyka, presadiť možnosť úradného používania neprechýleného ženského priezviska atď. Užitočné je rozlišovanie medzi jazykovou úlohou a jazykovým problémom v tom zmysle: jazykové úlohy sú už vyriešené jazykové prob-

lémy; riešenie úlohy je známe, netreba ho objavovať, ale poznať. Ak sa teda do klasifikácie zahrňajú aj algoritmické problémy, ide o minulé problémy: sú to „problémy, ktoré sa dajú jednoznačne definovať (sú dobre štruktúrované) a ktorých spôsob riešenia poznáme“¹⁴. Užitočnosť tejto dištinkcie si môžeme znázorniť príkladom. Nositeľ spisovnej slovenčiny používa druhotnú predložku *kvôli* v príčinnom význame, teda tak, ako to bežne počuje, resp. číta (*kvôli chorobe, počasiu, kvôli tomu, že...* atď.). Nieкто ho však poučí, že to nie je správne, lebo to nepripúšťa kodifikovaná norma. Ak nejde o slepo submisívneho používateľa (naslepo sa riadi poučovateľom), stojí pred problémom, ktorého obsahom je správnosť tohto predložkového spojenia. Na jednej strane registruje, že sa toto spojenie bežne používa, na druhej strane je poučený o jeho nesprávnosti, čo narúša jeho asimilačnú normalitu (toto spojenie normálne včleňuje do jazykovej zložky svojej asimilačnej bázy). Podľa poučovateľa však tento problém je už vyriešený – zistilo sa, že toto spojenie nie je v súlade so systémom spisovnej slovenčiny –, takže používateľ v skutočnosti stojí pred jazykovou úlohou, ktorej riešenie spočíva v tom, že uplatní príslušnú znalosť o systéme tohto jazyka. Príklad ukazuje, že za touto dištinkciou je mocenský vzťah: V jazykovom spoločenstve sú subjekty, ktoré jazykové problémy riešia a tým majú moc nad tými, pre ktorých vyriešený problém je už jazykovou úlohou (riešia ju v duchu „Naučil som sa, že *kvôli chorobe* nie je v súlade so systémom spisovnej slovenčiny, a preto mám používať *pre chorobu*“). Ešte priezračnejším príkladom sú pravopisné javy. Bežný používateľ si kladie otázku, či má písať *Vianočné sviatky*, alebo *vianočné sviatky*. Problém je už dávno vyriešený, takže používateľ stojí len pred úlohou, ktorú vyrieši aplikovaním pravidla, ktoré je už „objavené“. Zovšeobecnenie: Riešitelia pravopisných problémov sú tí, ktorí „objavujú“ pravidlá, na základe ktorých sa riešia pravopisné úlohy. Riešitelia úloh sú závislí od riešiteľov problémov. Riešenie úloh spočíva v tom, že používatelia sa naučia pravidlo/pravidlá, ktoré stanovili riešitelia problému.

I. Lanstyák ponúka sprehľadnenie jazykových problémov na zákla-

¹⁴ LANSTYÁK, István: *Záludné jazykové problémy, čo s nimi?* In: *Jazyk v politických, ideologických a interkultúrnych vzťahoch (Sociolinguistica Slovaca 8)*. Bratislava : Veda, 2015, s. 180.

de ich aspektualizácie¹⁵, rozčleňuje ich z rozličných hľadísk, z hľadiska rozsahu (problémy celospoločenského a menšieho rozsahu), trvácnosti (efemérne a viac alebo menej trváce), riešiteľnosti (ľahko, ťažko riešiteľné) atď. Inou možnosťou je vymedzenie orientačného pôdorysu na základe všeobecnej odpovede na otázku, čoho sa problém týka. Môžeme vychádzať z toho, že problém sa môže týkať (1) používania jazykových prostriedkov, jazyka a jazykov, (2) ich nadobúdania, čiže akvizície, ktorá zahŕňa ich osvojovanie aj to, čomu hovoríme učiť sa jazyk, a (3) zaobchádzania s jazykom/jazykmi. Všimnime si jazykové problémy na tomto pôdoryse. Tento príspevok sa z rozsahového dôvodu dotýka bodov (1) a (3).

Pragmatické jazykové problémy a pseudoprotblémy

Pragmatické jazykové problémy sa týkajú používania jazykových štruktúr vzhľadom na možnosti daného jazyka, na vyjadrovacie a interakčné potreby, ako aj používania jazyka alebo jazykov. Aj pri používaní prostriedkov materinského jazyka narážame na otázku, akú podobu má mať potenciálna jazyková štruktúra, ktorú aktuálne potrebujeme, so zreteľom na možnosti tohto jazyka, pričom odpoveď na túto otázku nie je takpovediac naporúdzi, takže sa podráždi naša jazyková pohotovosť. Dostávame sa do stavu, ktorý sa vymyká z asimilačnej normality, čo nás podnecuje k akomodačnej reakcii. Keď sa napríklad nastolila otázka, ako sa volá znak, ktorým sa podčiarkuje text – v jazykových príručkách sa odpoveď nenašla –, jazykový poradca mohol na ňu odpovedať v rámci asimilačnej normality: hľadaný výraz našiel ako potenciálne včlenený do triedy *rozdeľovník, spojovník – podčiarkovník*¹⁶. Pre jazykového poradcu to nebol jazykový problém, ale jazyková úloha. Ako jazykovú úlohu riešil ďalší prípad napríklad aj poradca, ktorý reagoval na výskyt obyvateľského mena *Žiaran/Žiarania*, a to tak, že ho

¹⁵ LANSTYÁK, István: *Typy jazykových problémov*. In: *Fórum. Spoločenskovedná revue*. Šamorín : Fórum, 2010, s. 39 – 62.

¹⁶ POVAŽAJ, Matej: *Ako sa volá znamienko, ktorým sa podčiarkuje text?* Kultúra slova, 35, 2001, č. 2, s. 119 – 120.

včlenil do triedy *Prešov – Prešovčan, Ždiar – Ždiarčan, Žiar – ?*¹⁷ Vymykanie sa z rámca asimilačnej normality, a teda prechod od jazykovej úlohy k jazykovému problému, ilustruje napríklad reakcia na otázku, akého rodu je názov vrchu *Čebrať*. Jeho mäkké zakončenie láka, aby sa zaradil do triedy názvov ako *Debraď, Mokraď, Hrochoť*, ktoré sú ženského rodu. To však vzbudzuje neistotu, čo podnecuje k akomodačnej reakcii, teda k rozšíreniu asimilačnej bázy. To sa udialo tak, že jazyková poradkyňa hľadala a našla ďalšie údaje, na základe ktorých vyvodila záver, že „názov vrchu *Čebrať* je mužského rodu a skloňuje sa podľa vzoru *stroj*“¹⁸. Oporné údaje našla v istom geografickom názvosloví, v ktorom popri názve *Čebrať* sa udáva aj podoba *Čebraď*, v starších publikáciách sa vyskytujú formy *Čabrat* aj *Čebrát* (čiže podoby s tvrdým zakončením) a do pozornosti sa dostal aj krupinský vrch *Čabraď* aj odvodenina *Čabrádok* (ako názov menšieho vrchu), ktorá signalizuje mužský rod názvu *Čabraď*. Tak našla analogický vzťah *Čabraď: Čebrať*, ktorého náležitosť majú potvrdiť výskyty slova *Čebrať* v mužskom rode v rozličných textoch. Podobným ilustračným príkladom je reakcia na ženskú podobu výrazu *kosec*. Aj tu sa núka jednoduchý algoritmus: postupovať podľa *letec – letkyňa : lovec – lovkyňa : kosec – koskyňa*. Poradkyňa podobu *koskyňa* však vníma ako „umelo utvorená a významovo neprieziarčá“, teda ako vymykajúcu sa z asimilačnej normality, a tak reaguje akomodačne. Hľadá novú asimilačnú oporu a nachádza ju v historickom a nárečovom slovníku: ako možný východiskový výraz sa ukázalo slovo *kosáč*. Z tohto východiska potom vyvodila podobu *kosáčka*¹⁹. Ďalším príkladom je otázka, ako pomenovať ženu vo funkcii kňaza. Objavili sa podoby *kňazka* aj *kňážka*. Keďže ide o pomenovanie osoby vo funkcii, používanie dvoch podôb sa prieči asimilačnej normalite, a tak lingvista videl v tomto jave problém. Adaptoval sa naň tak, že sa naň díval z perspektívy živosti tvorenia takých výrazov (*víťaz – víťazka, štrajkokaz – štrajkokazka, Francúz – Francúzka*), k čomu pripája ďalšie hľadisko: „Keď k tomu pripojíme ďalší argument, že slo-

¹⁷ JACKO, Jozef: *Žiar – Žiarčan*. Kultúra slova, 35, 2001, č. 5, s. 315 – 316.

¹⁸ KÁLMÁNOVÁ, Katarína: *Pod Čebraťou či pod Čebraťom*. Kultúra slova, 35, 2001, č. 2, s. 119.

¹⁹ VANČOVÁ, Iveta: *Koskyňa alebo kosáčka*. Kultúra slova, 38, 2004, č. 5, s. 313.

vom *kňazka* sa označuje panna vykonávajúca kultové úlohy, najmä pri pohanských náboženských obradoch, iste budete súhlasiť s tým, že slovom *kňazka* nie je vhodné pomenovať ženu, ktorá vykonáva funkciu kňaza²⁰.

Príklady *Čebrať*, *kosáčka* a *kňazka* ilustrujú jazykové problémy plynúce z povahy prirodzeného jazyka, ktorá sa vyznačuje aj tým, že vykazuje štruktúry, ktoré používateľov akceptačne zneisťujú, keď ich chcú použiť analogicky s normálne akceptovanými štruktúrami. Aj mužské priezvisko *Adamove* sa napríklad ukazuje ako taká štruktúra, keď sa má vytvoriť ženský náprotivok. Jazykový poradca reaguje na príslušnú otázku poukazom na príbuzné štruktúry *Miškeje*, *Krnáče* a ich ženské podoby *Miškejeová*, *Krnáčeová*, ale vyhýba sa podobe *Adamoveová*, ktorú zrejme vníma ako akceptačne neistú štruktúru, a tak mu vychádza forma *Adamová* (odvoláva sa na to, že sa v telefónnom zozname uvádza aj priezvisko *Miškejevová*), pri ktorej sa však skôr vybavuje mužské priezvisko *Adamov* ako *Adamove*, alebo forma bez prechýľovacej prípony²¹. Iný príklad zase ilustruje, že utvorený výraz spôsobuje zahmlievacu homonymiu: ide o prídavné meno odvodené od substantíva *zmija*. Podoba v ženskom rode navodzuje homonymitu s tvarom substantíva – „N, sg. subst. *zmija* a N. sg. fem. príd. mena *zmija* (*zmija* – *zmija koža*), takže na prvý pohľad nie je jasné, že v spojení *zmija koža* nie je podst. meno *zmija*, ale tvar príd. mena *zmiji*“²². Riešením problému je použitie odvođeniny od synonymného výrazu *vretenica* (*vreteniči*). Hoci homonymita vo všeobecnosti nie je zdrojom jazykového problému, tento príklad ukazuje, že v istých prípadoch používateľa na ňu reagujú ako na problémový jav. Prejavuje sa to napríklad aj pri niektorých derivátoch fungujúcich ako názvy miesta s príponou *-isko*, ktorej konkuruje prípona *-ište*; napríklad *stanovisko/stanovište*, *scho-disko/schodište* alebo *ohnisko* (v optike) – *ohnište* (v kozube). Systémovolingvistickým tlakom sa presadzuje prípona *-isko* (v pozadí však cítime aj podporný tlak „delimitačnej kultúry“ vo vzťahu k češtine, teda

²⁰ HORECKÝ, Ján: *Kňazka* či *kňazka*. Kultúra slova, 34, 2000, č. 5, s. 314 – 315.

²¹ POVAŽAJ, Matej: *Akú podobu má ženské priezvisko od mužského priezviska Adamove?* Kultúra slova, 37, 2003, č. 1, s. 41 – 42.

²² DVONČ, Ladislav: *Dynamika slovenskej morfológie*. Bratislava: Veda, 1984, s. 81.

pokračovanie vo vyostrovaní hranice medzi slovenčinou a češtinou), a tak sa aj umelo potláča prípona *-ište*, čo v používateľoch vyvoláva pocit problémovosti, takže nejde len o homonymitu, napríklad *nástupisko*, *výstupisko* alebo *zoradisko* (porov. ďalej). Ďalší príklad znázorňuje odlišné vnímanie tej istej štruktúry v písanom a hovorenom jazyku: genitívny plurálový tvar substantív *nádcha*, *zápcha* – *nádch*, *zápch* – v písanom jazyku nevzbudzuje pocit problému, ale jeho použitie v hovorenom jazyku vyvoláva akceptačnú neistotu, spôsobenú narušením výslovnostnej normality.

Všetky uvedené príklady znázorňujú zneisťujúce miesta v štruktúre prirodzeného jazyka, na ktoré používatelia reagujú ako na problém. Povahe tohto jazyka sú vlastné neurčitosti, keďže vznikol a rozvinul sa spontánne, bez vedomej cieľenej kontroly (tá sa objavila až dodatočne v ére kultúrneho a spisovného jazyka), bez vonkajšieho „dozoru“ a usmerňovania a vyznačuje sa vlastnosťami, ktoré generujú problémy tým, že spôsobujú štruktúrnu nevyhranenosť. Pripomeňme si napríklad neživotné substantíva mužského rodu s koncovými spoluhláskami *l* a *r*. Slová s takým zakončením sa vyskytnú v doméne mäkkej (*stroj*) aj nemäkkej paradigmy (*dub*), a tak v istých prípadoch dochádza ku kolísaniu, ako napríklad *kanály* – *kanále*, *v kotle* – *kotli*, *v revíri* – *revíre*, *o nešváre* – *nešvári*, *v Jure* – *Juri*, *v Priore* – *Priori* a pod. Iným príkladom je rodová a tým aj deklinačná nevyhranenosť mužských životných substantív s augmentatívnou príponou *-isko*, pri ktorých je kolízia medzi formálnym ukazovateľom a sémantikou, takže nastoľujú problém, či ich máme skloňovať ako vzorové slovo *chlap* (napr. *chlapčiskovia*), alebo podľa vzoru *mesto* (teda *chlapčiská*). L. Dvonč sledoval tento problém a zistil: „Zdá sa, že o skloňovaní podľa vzoru *chlap* popri skloňovaní podľa vzoru *mesto* možno dosť bezpečne hovoriť v jedn. čísle, v pl. je skloňovanie podľa vzoru *chlap* značne obmedzené“²³. Hovorí o tendencii v reagovaní používateľov na tento problém, ktorý sa však nedá riešiť na základe znalosti gramatiky jazyka, pretože ide o „zle štruktúrovaný“ problém. Aj z mäkkého zakončenia ženských substantív v paradigmách *dľaň* a *kosť* v istých prípadoch plyní problém pri používaní genitívneho tvaru v singulári a nomina-

²³ Tamže, s. 25.

tívnej formy plurálu: *pamäti – pamäte, mysle – myslí, raže – raži, tváre – tvári*²⁴. V tejto publikácii nájdeme aj poučenie, že „pri slovesných podstatných menách sa zvrtné *sa, si* spravidla vypúšťa... Nevypúšťa sa však vtedy, keď ho treba pre zreteľnosť“²⁵. Ale zisťuje sa, že „používatelia jazyka si však nie sú istí, ako postupovať pri slovesách so zvrtným *sa, si*“²⁶. Z čoho pramení táto neistota? Z veci samotnej. Slovesné podstatné mená sú transpozíčným produktom: slovesá sa prenášajú do triedy substantív. Problém vzchádza z toho, že pri reflexívach tantum segmenty *sa, si* sú súčasťou lexikálnej formy, čo sa jasne prejavuje pri ich ohýbaní (*radujem sa, všímam si*), a ani pri prevode týchto slovies do triedy podstatných mien sa nestráca ich príslušnosť k ich lexikálnej forme, takže ich zachovanie v substantivizovanej podobe slovies zodpovedá povahe veci. Súčasne však slovesné podstatné meno „nepotrebuje“ tento segment, pokiaľ nemá dištinkívnu funkciu (*učenie sa vz. učenie*), čo tiež zodpovedá povahe veci.

S typickým jazykovým problémom sa stretávame pri potrebe vytvoriť nové pomenovanie, často nový termín, pričom sa nedá jednoducho uplatniť nejaký model, resp. sa zdá, že model, ktorý sa „núka“, je nepoužiteľný. Výrazne sa prejavuje, keď chceme vytvoriť domáci výraz na pomenovanie toho, čo už je zachytené cudzím slovom, ako napríklad *holokaust* – opisné výrazy *hromadné ničenie, hromadné vraždenie* ani výraz *vyhladovanie* nie sú uspokojivé riešenia. Problém teda riešime tak, že ho obídeme – prijímame cudzí výraz. Všimnime si však dva príklady, ktoré znázorňujú spomínané „zdanie“. Jazykový poradca si všimol slangový výraz *kašlátko*, ktorý sa vzťahuje na „ovládaci prvok, ktorý má zabrániť, aby napr. kašľanie moderátora počul rozhlasový poslucháč“²⁷. Aj keď opravil nespisovnú príponu *-tko*, takže uvažoval o názve *kašľadlo*, vyšlo mu, že nie je prijateľný. Zdôvodňuje to tým, že jeho slovotvorná štruktúra navodzuje význam „vec slúžiaca na kašľanie“ (podobne sa opisujú významy slov s príponou *-dlo*, napr. *umývad-*

²⁴ Porov. *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1966, s. 109.

²⁵ DVONČ, Ladislav: *Dynamika slovenskej morfológie*. Bratislava: Veda, 1984, s. 253.

²⁶ DUCHKOVÁ, Silvia: *Zvrtné sa, si pri slovesných podstatných menách*. Kultúra slova, 41, 2007, č. 2, s. 127.

²⁷ MASÁR, Ivan: *Ani kašlátko, ani kašľadlo*. Kultúra slova, 33, 1999, č. 4, s. 182 – 183.

lo, ležadlo), ktorý však nezodpovedá tomu, čo chceme vyjadriť. Keďže ide o prerušenie zvukového spojenia medzi poslucháčmi a moderátorom, podľa neho *kašladlo* je falošne motivovaný názov, ktorý môžeme nahradiť významovo priezračným názvom *prerušovacie tlačidlo*. Pri riešení problému výrazom *kašladlo* sa však prekračuje obmedzenie asimilačnej štruktúry, opísanej ako „slovesný základ + prípona *-dlo*“ s významom „vec slúžiaca na realizáciu toho, na čo sa vzťahuje sloveso“, a postupuje sa spôsobom, ktorý zodpovedá onomaziologickému výkladu tvorenia slov. Podľa tohto výkladu slová sa tvoria na pozadí onomaziologickej štruktúry, ktorú tvorí vzťah medzi onomaziologickou bázou a onomaziologickým príznakom, pričom príznak môže byť jednoduchý alebo zložený; zo zloženého príznaku sa vyberá prvok ako onomaziologický motív. Akomodačnou reakciou sa prekonáva spomínané obmedzenie asimilačnej štruktúry, modifikuje sa s výsledkom „vec slúžiaca na zabránenie preniknutiu kašľania pri mikrofóne k poslucháčom“ (vec = onomaziologická báza, z komplexného onomaziologického príznaku sa vyberá prvok *kašľanie* ako onomaziologický motív). Druhý príklad znázorňuje potrebu pomenovať „stabilné a mechanicky odolné stúpacie nezavodnené potrubie inštalované v budove, ktoré je určené na pripojenie hadice zasahujúcich požiarnikov, aby v čase použitia bolo zaplnené vodou“²⁸. V návrhu príslušnej technickej normy sa objavil termín *suchovod*. Podľa citovaného autora tento výraz sa dá len formálne zaradiť do triedy zložených slov so segmentom *-vod* (*vodovod*, *ropovod* atď.), ale svojou slovotvornou štruktúrou nie (nejde o rozvádžanie sucha v protiklade s rozvádžaním vody, ropy atď.). Keďže ide vlastne o nezavodnený vodovod či suchý vodovod, navrhuje výraz *suchý vodovod* s tým, že vhodnými podobami by boli aj *nezavodnený vodovod* a *nezavodnené stúpacie potrubie*. Príslušní odborníci však preferujú flexibilnejšie jednoslovné pomenovanie a zrejme sa opierajú o segment v jazykovom povedomí, ktorý zodpovedá niečomu ako „potrubie na prívod vody v suchom stave“. Reagujú akomodačne tým, že využívajú štruktúru ako *vod-o-vod*, ale pri tvorení pomenovania uplatňujú možnosť výberu onomaziologického motívu zo zloženého onomaziologického príznaku „prívod vody v suchom stave“. Výberom

²⁸ POVAŽAJ, Matej: *Suchovod? Kultúra slova*, 35, 2001, č. 1, s. 43.

prvku *suchý* sa dáva najavo, čo je charakteristické pre pomenovaný objekt. Podľa jazykového poradcu ide však o motivačne nezreteľný až zavádzajúci termín (navodzuje predstavu, že ide o „rozvádzanie sucha“). Otázka je, pre koho je tento termín motivačne nezreteľný a zavádzajúci, veď napríklad aj slovo *počítač* by sme mohli považovať za motivačne klamlivý, lebo nejde o zariadenie slúžiace na počítanie. Pre neho v tomto prípade vytvorenie jednoslovného pomenovania je objektívne neriešiteľný problém, pretože nevidí možnosť akomodačnej reakcie (riadi sa pevne zafixovanou asimilačnou štruktúrou, na základe ktorej nemôže reagovať inak ako odmietnutím výrazu *suchovod* ako výsledku falšného riešenia tohto pomenúvacieho problému).

Príklad so *suchovodom* nás vťahuje do sféry jazykových pseudo-problémov a kváziproblémov. Najprv stáli odborníci pred problémom, ako pomenovať dané zariadenie. Reakciu jazykového poradcu, ktorý odmietol výraz *suchovod* s odôvodnením, že je nesystémový, lebo len formálne zodpovedá príslušnému slovotvornému typu, vnímali ako poukazovanie na pseudoprávny problém, teda neskutočný, vykonštruovaný problém, keďže oni pri tomto výraze taký problém nevideli, necítili (keď si výraz dali odobriť jazykovým expertom, vychádzali zrejme z toho, že môže v sebe skrývať nejaký skutočný problém, ktorý oni nezbadali). Z hľadiska jazykového poradcu tento výraz je teda reálne problémový, kým z hľadiska jeho tvorcov je bezproblémový; námietka proti nemu vzbudzuje v nich presvedčenie, že poradca navodzuje pseudoprávny problém. Otázka, pravda, je, či presvedčenie o navodzovaní pseudo-problému nie je následkom znalostného deficitu tvorcov a používateľov tohto výrazu, takže ich náležité poučenie by malo viesť k tomu, že ich „jazykové oči“ postrehnú jeho reálnu problémovosť. V pozadí otázky je stanovisko, že úlohou jazykových expertov je ovplyvňovanie používateľov tak, aby sa zvýšila ich jazyková citlivosť v takej miere, že začnú vnímať jazykové problémy aj v prípadoch, keď sa isté výrazy bežne používajú, hoci sú reálne problémové. Podľa toho experti majú prispieť k dosiahnutiu toho, že používatelia pocítia alebo spoznajú problémovosť používania napríklad predložky *kvôli* v príčinnom význame (*kvôli chorobe, počasíu...*), a teda sa adaptujú na problém tým, že sa tomuto používaniu vyhnú (a budú používať predložku *pre*). Stav je však taký, že napriek dlhodobému jazykovovému pôsobeniu

používanie tejto predložky v kauzálnom význame sa stabilizovalo. To znamená, že vo vzťahu k jazykovému citu (povedomiu) používateľov nahrádzanie predložky *kvôli* prepozíciou *pre* je riešením pseudoprob-
lému. Prečo je to tak? Jazyková zložka asimilačnej bázy používateľov je voči tejto predložke otvorená, aj keď sa používa v príčinnom význame, a to preto, lebo je v nej nejako zafixovaná skúsenosť, že prospechový aj príčinný význam koexistujú v sémantike jedného slova (práve pred-
ložka *pre* je „vzorovým“ príkladom: *pre dobrú vec, pre chorobu*), že po-
užívanie motivovaných slov sa spája aj s demotiváciou, takže prvok „vôľa“ v predložke *kvôli* môže byť irelevantný, a že koexistencia dvoch výrazov s významovým prienikom je v jazyku bežný jav a týka sa to aj predložiek, takže konkurencia medzi *kvôli* a *pre* v príčinnom význame je jazyková normalita; porov. napríklad *flak po káve – od kávy, poznať niekoho podľa hlasu – po hlase (vtáka poznáš po perí, človeka po reči)* a pod., pričom konkurenčné výrazy sa môžu odlišovať sémantickým odtienkom, štylisticky alebo jednoducho distribučne (napr. *masť proti zápalu – na zápal, zomrel na infarkt – od vysilenia, dívať sa cez okno – skrz okno, chovať králiky pre kožušinu – čistiacie prostriedky na kožušinu*, takže napr. aj *hnevať sa pre maličkosť – kvôli maličkosti*, ale len *hnevať sa pre nič – za nič*). A navyše aj keď sa prvok „vôľa“ aktualizuje, čo sa deje pri používaní tejto predložky v prospechovo-účelovom význame – *Obetovala sa kvôli matke* –, používateľ pociťuje implikovanú príčinnosť a môže ju aj vyjadriť: *a kvôli nej teraz trpí* (matka = príčina jej trpenia).

Tento stručne opísaný zlomok jazykovej zložky asimilačnej bázy používateľov naznačuje, ako vyzerá ich prirodzená jazyková asimilačná báza, na základe ktorej isté jazykové javy vnímajú ako problém, na ktorý reagujú pokusom o akomodáciu (pokusom o zásah do tejto bázy, resp. obídením problémového javu). Používatelia materinského jazyka si budujú takú bázu v jazykovej interakcii v rámci sociálneho života. Táto báza však býva konfrontovaná s lingvistickou racionalitou, ktorá preferuje a preferenciu zdôvodňuje – jazykovú asimilačnú bázu založenú na jej regulácii znalosťami z opisov a vysvetľovaní jazykových štruktúr. Ak sa reakcie na istý jazykový jav, prameniace z prirodzenej jazykovej asimilačnej bázy aj z regulovanej bázy, nezhodujú, aktualizuje sa otázka, či ide o jazykový znalostný deficit, alebo o jazykový

pseudoprobém. Ilustrujme si túto nezhodu ďalšími príkladmi z jazykovokritickej a výchovnej praxe. Otázka: „Možno *zdecimovať* počet zamestnancov na polovicu?“²⁹. Otázka bola reakciou na výrok v spravodajskej relácii o tom, že sa počet zamestnancov v baniach *zdecimoval* na polovicu. Odpoveď na otázku znie, že „vo vete ... vyznelo nezvyčajne spojenie *zdecimovať na polovicu* vzhľadom na nelogické stretnutie čísla *desať* (v slovese *zdecimovať*) a čísla *dva* (vo výraze *na polovicu*)“³⁰. A dodáva sa, že toto sloveso sa dá použiť aj vo význame „značne zmenšiť“, ale vtedy sa nemôže použiť presné určenie „na polovicu“. Z tejto reakcie vyplýva, že používatelia majú vyplniť medzeru vo vlastných znalostiach tým, že sa doučia, že „v slovese *decimovať* rezonuje latinská číslovka *decem* označujúca číslo *desať*“³¹, čo nie je také ťažké, lebo je im známy výraz *deci* (*deciliter*, *decimeter*). Z pozície používateľa, opierajúceho sa o svoju prirodzenú jazykovú asimilačnú bázu, touto reakciou sa navodzuje pseudoprobém, a to preto, lebo spojením *zdecimovať na polovicu* v spomínanom výroku autor mieni „zníženie (počtu) na polovicu je drastické“, čo zodpovedá významu slovesa *decimovať*: „ničieť, hubiť, pustošiť“. Motív *decem* je tu deaktivovaný (bežný jav v používaní jazyka), teda vysunutý zo štruktúry aktuálneho významu, takže z interpretácie je vylúčený (v pozadí je aj bežná skúsenosť používateľa, že používanie jazyka nie je vždy v zhode s racionálnou logikou, čo sa vníma ako normalita; porov. v tejto súvislosti bežne používané spojenie *väčšia/menšia polovica* (*Dávam ti väčšiu polovicu.*)).

Príkladom iného druhu je vyslovovanie hlásky *l* v pozíciách, ktoré sú zafixované kodifikovanou normou. Porušenie tejto normy v tomto bode je jeden z „najvďačnejších“ objektov jazykovej kritiky. Stav v jazykovej praxi je taký, že *l* v požadovaných pozíciách vyslovujú najmä tí, ktorí túto hlásku majú vo svojom nárečí, a teda je zakotvená vo fonetickej „zóne“ ich prirodzenej jazykovej asimilačnej bázy v celom rozsahu jej pozícií. Ostatní používatelia ju tam tiež buď majú, ale nie v takom rozsahu, alebo ju tam nemajú zafixovanú. Jazykovedec, opierajúci sa o opis a vysvetľovanie tohto javu, o svoju lingvistickú racionalitu, však

²⁹ HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína: *Zdecimovať*. Kultúra slova, 29, 1995, č. 3, s. 189.

³⁰ Tamže.

³¹ Tamže.

pouíča, „že hláska mäkké *l'* v slovenskom hláskovom systéme má pevné miesto, že je odôvodnená funkčne, jazykovozemepisne aj kodifikačne a niet nijakých vážnych dôvodov týmto jej pevným miestom pohýbať. Je potrebné usilovať sa o to, aby sa toto pevné systémové postavenie posilňovalo a posilnilo aj v každodennej dorozumievacej praxi“³². Inak povedané, žiada sa odstrániť znalostný deficit príslušnej časti používateľov, týkajúci sa tejto hlásky. Zo stanoviska týchto používateľov sa však aj tu navodzuje pseudoprotblém, lebo veď vedia, že *l'* je súčasťou hláskovej sústavy spisovnej slovenčiny, a teda ich netreba o tom pouíčať, presviedčať. Keďže ich prirodzená jazyková asimilačná báza nezahŕňa artikulačnú stopu hlásky *l'*, nevyslovujú ju, ale ju vnímajú a uznávajú ako prvok ich vlastného jazyka. Tento stav je z tohto stanoviska jazykovou normalitou, takou normalitou, akou je aj existencia aktívnej a pasívnej slovnej zásoby alebo idiolektov: používatelia vedia, že v ich jazyku sú aj slová, ktorým rozumejú, ale sami ich nepoužívajú, a vedia aj to, že jednotlivci sa od seba odlišujú svojím „jazykom“ a ich „jazyky“ vytvárajú ich spoločný jazyk. Ako normalitu vnímajú to, že majú spoločný jazyk, ktorý je ponukou kolektívu (spoločnosti) jeho členom, na ktorý jednotlivci môžu divergentne reagovať. Divergentné reakcie sú prejavom využívania individuálnej slobody v rámci kolektívnej súdržnosti a podriadenosti jednotlivcov vôle príslušného kolektívu, stelesnenej v kolektívtvornej substancii, ktorou je jeho kultúra, zahŕňajúca aj jazyk. So zreteľom na túto normalitu problematizovanie javu, že jedni vyslovujú *l'*, iní nie, sa ukazuje ako navodzovanie jazykového pseudoprotblému. V protiklade s touto normalitou je výzva, že tým, ktorí si *l'* zatiaľ neosvojili, „musíme trpezlivo vysvetľovať potrebu zahrnúť do vlastného výslovnostného repertoáru aj hlásku *l'*, a to v celom jej rozsahu. Treba apelovať na ich osobnú a osobnostnú disciplínu vo veciach jazyka ako nadindividuálneho, nášho spoločného nástroja dorozumievania, myslenia a ukladania poznatkov, ktorý sa treba po celý život učiť a zdokonaľovať sa v jeho ovládaní“³³. V tomto kontexte sa jasne ukazuje, že otázka diferencovanosti jazykového spoločenstva vzhľadom na vyslovovanie hlásky *l'* sa javí ako protblém, alebo pseudoprotblém

³² KAČALA, Ján: *Slovenská mäkká spoluhláska l'*. Kultúra slova, 31, 1999, č. 2, s. 71.

³³ Tamže.

aj v závislosti od ponímania vzájomného vzťahu kolektívu a jednotlivcov, pomeru medzi „diktátom“ kolektívu a slobodou jednotlivcov, teda vyváženosti spoločnosti s ohľadom na jej kohéziu aj rešpektovanie individuálnej slobody.

V tomto kontexte sa mnohým iste vybavuje používanie ženských priezvisk bez prechýlenia. Na rozdiel od predchádzajúceho príkladu stopa prechyľovania nechýba v prirodzenej jazykovej asimilačnej báze všetkých používateľov spisovnej slovenčiny, takže tu môže ísť len o funkčné porušenie (prechyľovacieho) pravidla, čo je bežným javom v jazykovej praxi a prejavom divergentnej reakcie jednotlivcov (v duchu individuálnej slobody) na ponuku kolektívu, spojenej rozličnou motiváciou. Poukazovanie na to, že sa tu rešpektuje jedna zo „zákonitostí“ spisovnej slovenčiny, z hľadiska používateľov je zasa len konštruovanie problému, čiže navodzovanie pseudop problému. Z ich pozície ide o normalitu funkčného porušovania jazykového pravidla, čo negeneruje skutočný jazykový problém. Keďže také porušovanie jazykových pravidiel deskriptívnemu lingvistovi nie je neznáme, rozdielne vnímanie neprechýľovania plynie z rozdielnej interpretácie funkčnosti v sfére používania prostriedkov spisovnej slovenčiny.

Jazykovopolitické a jazykovokultivačné problémy

Ide o problémy, ktoré sa týkajú zaobchádzania s jazykom, jeho koezistenciou s inými jazykmi, ako aj s jazykovými varietami a ich koezistenciou aj ich kultiváciou. Tu sa obmedzíme na zaobchádzanie so spisovným jazykom. Pre jazykové spoločenstvo je normálne to, že jeho spoločný jazyk je funkčne adaptovaný na aktuálne podmienky, čiže funguje v súlade s podmienkami. Z toho plynie, že jazykovopolitické a jazykovokultivačné aktivity sú adekvátne, keď nenarúšajú túto normalitu. „Keď nenarúšajú“ implikuje, že ju môžu narúšať, ale aj že ju môžu podporovať. Kedy ju narúšajú a kedy ju podporujú? Odpoveď závisí od výkladu normality. Položme si otázku, či súčasná spisovná slovenčina je funkčne adaptovaná na aktuálne podmienky. Odpoveď je bez pochybovania kladná, ak máme na mysli, že jej prostriedky sú rozvinuté a naďalej sa rozvíjajú tak, ako to vyžadujú vyjadrovacie a ko-

munikačné potreby jej nositeľov v rozmanitých sociálnych situáciách, interakciách, pričom normálne je aj to, že svoje prostriedky obohacuje aj z nevlastného zdroja. K podmienkam jej fungovania však patrí aj spisovno-jazykový status jej nositeľov, ktorý je určený pomerom medzi „byť vládcom tohto jazyka“ a „byť ovládaný týmto jazykom“, čo zodpovedá proporcii medzi „spisovná slovenčina ako materinský jazyk, čiže osvojený a osvojovaný jazyk“ a „spisovná slovenčina ako kvázimaterinský jazyk, ktorý sa učíme“. Funkčná adaptovanosť spisovného jazyka spočíva aj v tom, že jeho fungovanie je prispôsobené aktuálnemu pomeru medzi „byť vládcom“ a „byť ovládaným“. Funkčná adaptácia tohto jazyka zahŕňa aj externé zásahy, takže jeho funkčná adaptovanosť je určená primeranosťou týchto zásahov, ich normalitou. Zásahy sú primerané, keď zodpovedajú aktuálnemu pomeru, a naopak. Neprimerané zasahovanie je narušením normality fungovania tohto jazyka v aktuálnych podmienkach. Také zasahovanie je prekážkou na ceste k tejto normalite, resp. pri jej udržiavaní, a tak stojíme pred problémom.

Problém má túto podobu: do fungovania spisovného jazyka sa zasahuje nomologicky orientovanou kodifikáciou jeho normy (jazykovou edukáciou a kritikou v duchu tejto normy). Zástancovia jazykovej ideológie protekcionizmu, podľa ktorej spisovnú slovenčinu treba ochraňovať, tu však problém nevidia. Pre nich taká kodifikácia nie je prekážkou, ale naopak nástrojom na dosiahnutie normality. Stav normality však viažu na rozvinutosť, úroveň jazykového vedomia: stav tohto vedomia nositeľov spisovného jazyka je normálny, keď zodpovedá nomologicky orientovanej kodifikácii. To znamená, že na ceste k normalite je iná prekážka – nositelia jazyka s nerozvinutým spisovno-jazykovým vedomím. Riešením problému je kultivovanie ich jazykového vedomia, čo je založené na tom, že sa nositelia jazyka stále učia, a tak sa zdokonaľujú v ovládaní jazyka (učenie sa a jazykové vedomie sú kompatibilné). Problém sa vyrieši vtedy, keď členovia jazykového spoločenstva budú mať dostatočne rozvinuté jazykové vedomie. V praxi ide o aproximáciu k tomuto stavu, čo znamená, že je to proces bez reálneho konca, absolútny súlad jazykového vedomia členov spoločenstva s nomologicky orientovanou kodifikáciou nie je reálny. Tvrdenie o nerozvinutosti jazykového vedomia zdôvodňuje ideológiu protekcionizmu: keďže dostatočne nerozvinuté jazykové vedomie

je živnou pôdou deformovania spisovného jazyka, treba tento jazyk ochraňovať. Exemplifikačne povedané, keďže nerozvinuté jazykové vedomie pripúšťa štruktúry ako *záujemci, pani Kirschner, spústa* a pod., ochrana spisovného jazyka je potrebná.

Z pozície ideológie protekcionizmu prekážku na ceste k normalite (videnej z tejto pozície, teda súlad medzi rozvinutosťou jazykového vedomia a nomologicky orientovanou kodifikáciou) posilňuje opačná jazyková ideológia, ktorá sa v práci o jazyku ako sociálnom jave³⁴ označila ako ideológia prirodzenej viability. Podľa tejto ideológie sa jazykové spoločenstvo za normálnych podmienok dokáže adaptovať na meniace sa okolnosti, ku ktorým patrí aj to, že aj spisovného jazyka sa dotýka radikalizácia demokracie (výklad tohto javu sa podáva v tej istej práci), čo sa prejavuje ako rozširovanie okruhu občanov zapájajúcich sa do verejného života, a teda vstupujúcich do verejnej komunikácie, ale aj ako pluralizácia spoločnosti, čo posilňuje potrebu tolerancie, ďalej ako emancipácia občanov v zmysle ich zasahovania do rozhodujúcich procesov, ktoré sa ich týkajú, aj ako posilňovanie tendencie k samospráve späť so zvyšovaním občianskeho sebavedomia. Týmto okolnostiam zodpovedá taký stupeň demokratizovanosti spisovného jazyka, že si ho jednotlivci osvojujú a používajú ako svoj materinský jazyk, v ovládaní ktorého dominuje jazykový cit. Dôležité je, aby v procese radikalizácie demokracie občania mali oporu v istote svojho jazykového citu, pretože táto istota podporuje ich občianske sebavedomie a tým aj ich pripravenosť na zasahovanie do verejného života, a aby členovia jazykového spoločenstva koordinovali svoje jazykové správanie na základe neformálnych jazykových pravidiel, ktoré vzišli, reprodukujú sa a menia sa v komunikačnej praxi spoločenstva (v tom spočíva prirodzená viabilita, životaschopnosť jazyka). Zo stanoviska tejto ideológie problémom je nomologicky orientovaná kodifikácia a jazyková ideológia protekcionizmu, lebo sú zamerané na podporu jazykového vedomia a na externú reguláciu fungovania spisovného jazyka. Ideológia prirodzenej viability je viazaná na presvedčenie, že optimálne demokratizovaný spisovný jazyk funguje ako prirodzený jazyk, teda na základe jazykového citu a optimálnej autopojetickosti jazykového

³⁴ DOLNÍK, Juraj: *Jazyk v sociálnej kultúre*. Bratislava: Veda, 2017.

spoločenstva. Výraz optimálna autopojetickosť má vyjadriť, že optimálne demokratizovaný spisovný jazyk funguje s optimálnou mierou sebaregulácie jazykového spoločensva (optimálna = najvyššia miera v daných podmienkach). Tomu má zodpovedať externé zasahovanie do fungovania tohto jazyka. Je to intervencia v duchu normality, opísanej v úvode tejto kapitoly – komplementárna intervencia.

Komplementárna intervencia je regulačným zasahovaním do fungovania jazyka, ktorým sa dopĺňa v regulácii fungovania jazyka to, čo presahuje pôsobenie jazykového citu a prirodzenej autoregulácie jazykového spoločensva. Ide o pravopis a neurčitosti v jazyku, o ktorých už bola reč. S výrazom jazykový cit v súvislosti so spisovnou slovenčinou sa pracovalo aj v minulosti. Pripomeňme si H. Barteka, jeho článok o jazykovej správnosti (Slovenská reč, 1933 – 1934). Píše, že „najdôležitejším činiteľom v bežnom spisovnom úze je *jazykový cit*. On temer sám udáva smernice, ktorými sa spravujú spisovatelia a ľudia, hovoriaci spisovnou slovenčinou“³⁵. Ale potom dodáva: „Keby bola spisovná slovenčina už vo všetkom ustálená, keby sme mali jednotný jazykový cit, tak by sme v ňom nachodili najspoľahlivejšieho poradcu“, avšak „jazykový cit ... u nás je jednotný len v základných veciach ... preto ... nemôže nám byť nateraz jedinou spoľahlivou oporou pri riešení otázok správnosti jazykovej“³⁶. Čiže jazykový cit sa má kombinovať s komplementárnym činiteľom. Ilustruje to príkladom z Kukučína, ktorý veľmi často použil sloveso *pokladať niekoho za niečo*, len zriedka aj *považovať niekoho za niečo*. A hovorí: „Čítaním iných dobrých autorov ostane nám v *jazykovom vedomí* (zdôraznil J. D.) poučenie, že *pokladať niekoho za niečo* je správnejšie, lebo väčšina autorov tak píše, a že *považovať niekoho za niečo* je menej dobré“³⁷. Okrem argumentu „väčšina autorov“ uvádza aj to, že preferované sloveso je bežné od štúrovských čias, že *považovať* je novšieho dáta a že *pokladať* je bežné v ľudovom (nárečovom) úze. Bartekov výklad je poučný, lebo upriamuje pozornosť na súčinnosť jazykového citu a jazykového vedomia, podnecuje k sledovaniu pomeru medzi týmito faktormi v jeho dynamike, ale

³⁵ BARTEK, Henrich: *O správnosti jazykovej*. Slovenská reč, 2, 1933 – 1934, č. 1, s. 6.

³⁶ Tamže.

³⁷ Tamže, s. 7.

aj preto, lebo súčasne obmedzuje regulačnú silu jazykového citu a jazykového vedomia, podnecuje k sledovaniu pomeru medzi týmito faktormi v jeho dynamike, ale aj preto, lebo súčasne obmedzuje regulačnú silu jazykového citu (ten „schvaľoval“ zrejme aj v tom období obidve slovesá ako „správne“) a autoregulačnú schopnosť jazykového spoločenstva. Na jednej strane žičí jazykovej ideológii prirodzenej viability, na druhej strane podporuje ideológiu protekcionizmu, ktorá sa stala (aj) v slovenskom prostredí výrazným komponentom jeho kultúry.

Ešte raz: podľa H. Barteka jazykový cit „nemôže nám byť *nateraz* (zdôraznil J. D.) jedinou spoľahlivou oporou“, pretože „jazykový cit ... u nás je jednotný len v základných veciach“. Odvtedy uplynulo viac ako osemdesiat rokov a dominuje ideológia protekcionizmu, čo je podložené presvedčením, že jazykové vedomie mnohých nositeľov spisovnej slovenčiny nie je dostatočne rozvinuté (nehovorí sa o jazykovom cite, ale o jazykovom vedomí). Tento jav navodzuje otázku: Koľko času potrebuje slovenské jazykové spoločenstvo, aby sa dostalo do stavu „jednotného jazykového citu“ alebo všeobecne dostatočne rozvinutého jazykového vedomia? Zo stanoviska ideológie prirodzenej viability tento časový úsek je určený dosiahnutím takého stupňa demokratizovanosti spisovnej slovenčiny, na ktorej sa o nej dá hovoriť ako o materinskom jazyku v podstate všetkých jej nositeľov. Z pozície ideológie protekcionizmu odpoveďou je, že toľko času, koľko je potrebné na dosiahnutie stavu dostatočne rozvinutého jazykového vedomia v podstate všetkých nositeľov spisovnej slovenčiny. Kým z hľadiska prvej ideológie sa ten čas už naplnil – spisovná slovenčina je materinským jazykom, tak si ju jednotlivci osvojujú a používajú, a teda tak s ňou treba zaobchádzať –, zo zorného uhla druhej ideológie ten čas ešte nenastal, čo sa preukazuje údajmi z jazykovej kritiky a výchovy. Avšak práve tých vyše osemdesiat rokov ukazuje, že zaobchádzanie so spisovným jazykom na základe ideológie protekcionizmu sa nemôže adaptovať na realitu radikálnej demokratizácie tohto jazyka, pretože nie je „empatická“ voči nej, nezodpovedá jeho materinskojazykovej povahe, a tak živí problém – podporuje prekážku na ceste k normalite³⁸.

³⁸ Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 1/0553/18 *Pragmatické a gramatické princípy jazyka so zreteľom na kultivovanie jazykovej praxe*.

Literatúra

- BARTEK, Henrich: *O správnosti jazykovej*. Slovenská reč, 2, 1933 – 1934, č. 1, s. 1 – 16.
- DOLNÍK, Juraj: *Jazyk v sociálnej kultúre*. Bratislava : Veda, 2017.
- DUCHKOVÁ, Silvia: *Zvratné sa, si pri slovesných podstatných menách*. Kultúra slova, 41, 2007, č. 2, s. 127.
- DVONČ, Ladislav: *Dynamika slovenskej morfológie*. Bratislava : Veda, 1984.
- HABOVŠIAKOVÁ, Katarína: *Zdecimovať*. Kultúra slova, 29, 1995, č. 3, s. 189.
- HORECKÝ, Ján: *Kňazka či kňazka*. Kultúra slova, 34, 2000, č. 5, s. 314 – 315.
- JACKO, Jozef: *Žiar – Žiarčan*. Kultúra slova, 35, 2001, č. 5, s. 315 – 316.
- KAČALA, Ján: *Slovenská mäkká spoluhláska ľ*. Kultúra slova, 31, 1999, č. 2, s. 65 – 72.
- KÁLMÁNOVÁ, Katarína: *Pod Čebratou či pod Čebratom*. Kultúra slova, 35, 2001, č. 2, s. 118 – 119.
- LANSTYÁK, István: *Typy jazykových problémov*. In: *Fórum. Spoločenskovedná revue*. Šamorín : Fórum, 2010, s. 39 – 62.
- LANSTYÁK, István: *On the process of language problem management*. Slovo a slovesnosť, 75, 2014, č. 3, s. 325 – 351.
- LANSTYÁK, István: *Záľudné jazykové problémy, čo s nimi?* In: *Jazyk v politických, ideologických a interkultúrnych vzťahoch (Sociolinguistica Slovaca 8)*. Bratislava : Veda, 2015, s. 179 – 195.
- MASÁR, Ivan: *Ani kašlátka, ani kašľadlo*. Kultúra slova, 33, 1999, č. 4, s. 182 – 183.
- NEKVAPIL, Jiří: *O vztahu malých a velkých slovanských jazyků*. Lětopis, 50, 2003, č. 1, s. 113 – 127.
- NEKVAPIL, Jiří: *O historii, teorií a modelech jazykového plánování*. Slovo a slovesnosť, 71, 2010, č. 2, s. 53 – 73.
- NEUSTUPNÝ, Jiří V.: *Sociolinguistika a jazykový management*. Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 38, 2002, č. 4, s. 429 – 442.
- NOVÁK, Ľudovít: *Jazykovedné glosy k československej otázke*. Turčiansky Svätý Martin : Matica Slovenská, 1935.
- POVAŽAJ, Matej: *Prechod nie je priechod*. Kultúra slova, 28, 1994, č. 5, s. 312 – 313.
- POVAŽAJ, Matej: *Suchovod?* Kultúra slova, 35, 2001, č. 1, s. 43 – 44.

- POVAŽAJ, Matej: *Ako sa volá znamienko, ktorým sa podčiarkuje text?* Kultúra slova, 35, 2001, č. 2, s. 119 – 120.
- POVAŽAJ, Matej: *Akú podobu má ženské priezvisko od mužského priezviska Adamove?* Kultúra slova, 37, 2003, č. 1, s. 41 – 42.
- RUŽIČKA, Jozef (Red.): *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1966.
- ŠTÚR, Ľudovít: *Dielo*. Zostavil a upravil Rudolf Chmel. Bratislava : Kalligram, 2007.
- VANČOVÁ, Iveta: *Koskyňa alebo kosáčka*. Kultúra slova, 38, 2004, č. 5, s. 313.

Metahodnotenie bohemizmus/čechizmus v slovensko-českých kontaktoch (na báze textových korpusov)

Katarína Gajdošová

Abstract

A Meta-evaluation of Bohemisms/Czechisms in Slovak-Czech Contacts (Upon the Basis of Text Corporuses)

This contribution presents meta-speech commentaries of Bohemisms/Czechisms which accompany Czech contact-induced phenomena in Slovak texts. The presented meta-commentaries employed by non-specialist language users are some of the most explicit meta-speech commentaries expressing a conscious choice and presence of contact-induced phenomena in an utterance. Complex and rich meta-speech commentaries occur very often alongside Bohemisms and Czechisms, where authors not only characterize the used contact-induced phenomena but also express their attitude towards them in the texts of meta-commentaries in terms of their use, appropriateness, adequacy, and current attitudes towards a particular textual preference as well as simply as a subjective fondness of the mentioned phenomena. Such meta-commentary texts are significantly more pragmatically full. Mediated reflections of contact linguistic phenomena's linguistic evaluation can be found in non-specialized meta-commentaries. This contribution draws attention to multiple characteristics which can be found in textual documents containing meta-speech commentaries that accompany contact phenomena as evidence of Slovak-Czech linguistic contact.

Key words: Slovak language, Czech language, contact-induced phenomena, meta-speech commentary, Bohemisms, Czechisms, written corpus, Internet corpus

Problematika vzťahu slovenčiny a češtiny ako blízkopríbuzných jazykov koexistujúcich v dlhodobých vzájomných vzťahoch je kontinuálne

predmetom lingvistických výskumov zameraných na rozličné stránky jazykového kontaktu¹, jeho vývinové podoby² aj dôsledky vo forme existencie kontaktných javov³. Vzhľadom na historický vývin a podobu vzájomných vzťahov je v slovenčine viac pôvodom českých kontaktných javov než naopak a priebežne sa im aj venovala väčšia pozornosť než slovákizmom v češtine⁴. V našom článku sa zameriavame

¹ Komplexnejšie porov. NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Slovenčina a čeština v kontakte. Pokračovanie príbehu*. Bratislava – Praha : Veda – Jazykovedný ústav L. Štúra SAV – Filozofická fakulta Karlovy Univerzity v Praze, 2008; BUDOVIČOVÁ, Viera: *Koexistencia a interakcia dvoch národných jazykov a jej dôsledky pre jazykovú politiku a jazykovú kultúru*. In: *Jazyková politika a jazyková kultúra*. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, 1986, s. 125 – 134.

² BUDOVIČOVÁ, Viera: *Etapy vývoje česko-slovenských jazykových vzťahů*. In: *Slavica Pragensia* 21. Praha : Univerzita Karlova, 1978, s. 133 – 145.

³ Porov. NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Česko-slovenský jazykový kontakt*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2016; NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Slovákizmy v češtině*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2016; NÁBĚLKOVÁ, Mira – SLOBODA, Marián: *Česko-slovenská komunikácia: semikomunikácia, bivalencia a reflexia vzájomnej zrozumiteľnosti slovenčiny a češtiny*. In: *Slovenčina v menšinovom prostredí*. Békešská Čaba : Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2008, s. 156 – 166; BUDOVIČOVÁ, Viera: *Z konfrontačného štúdia češtiny a slovenčiny. Česko-slovenský model dvojazykovej komunikácie*. In: *Slavica Pragensia* 25. Ed. V. Budovičová. Praha : Univerzita Karlova, 1985, s. 25 – 38; MUSILOVÁ, Květoslava: *Slovákizmy v současné češtině*. In: *Eurolitteraria & Eurolingua*, 2005. *Majority a minority v literatuře a v jazyce*. Liberec : Technická univerzita, 2005, s. 261 – 266.

⁴ SOKOLOVÁ, Miloslava: *České kontaktné javy v slovenčine*. In: *Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny*. Bratislava : Veda, 1995, s. 188 – 206; MUSILOVÁ, Květoslava – SOKOLOVÁ, Miloslava: *Funkčnost česko-slovenských kontaktných variant v současnosti*. In: *Sborník prací z mezinárodní vědecké konference Jazyk a literatura na Moravě pořádané v říjnu 2002. Studia Moravica* 1. Olomouc : AUPO, Facultas Philosophica, 2004, s. 133 – 146; DOLNÍK, Juraj: *České slová v slovenčine*. In: *Studia Academica Slovaca* 21. Bratislava : Stimul, 1992, s. 1 – 10; JAROŠOVÁ, Alexandra: *Obraz lexikálnej normy v slovenskom slovníku*. In: *Slovo v slovníku z pohľadu času a normy*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied – Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, 2015, s. 52 – 83; GAZDÍKOVÁ, Martina: *Die tschechischen Kontaktwörter: in der slowakischen Sprachpraxis und in der zeitgenössischen Slovakistik*. München : Verlag Otto Sagner, 2005.

na kontaktové javy v češtine a slovenčine zo špecifického zorného uhla – predmetom nášho výskumu sú české kontaktové javy sprevádzané metarečovými komentármi *bohemizmus/čechizmus* v slovenských písaných textoch.⁵ Ide o situácie, keď autor metarečovým výrazom komentuje kontaktový výraz, ktorý v texte sám použil, napr.

S čím ste najviac bojovali? Čo vám dalo najviac práce? Z technickej stránky s ničím, šijem od základnej školy, vyšívam som sa naučila ešte predtým, tak ak s niečím bojujem, tak len s mojou „roztekanosťou“ *bohemizmus*...

⁵ Analogický metarečový komentár *slovakismus/slovakizmus* v príspevku nespracúvame, keďže tento typ metakomentára nepatrí v českých textoch k frekvencovaným metarečovým komentárom sprevádzajúcim slovenské kontaktové prostriedky. Z nášho širšieho výskumu vyplýva, že medzi frekvencované metarečové komentáre sprevádzajúce slovenské kontaktové prostriedky v češtine patria iné typy metarečových komentárov, napr. verba dicendi s choronymami a etnonymami (*jak se řekne na Slovensku, jak říkají bratři Slováci* a pod.). Vzhľadom na túto skutočnosť sme v texte sústredili pozornosť na metarečové komentáre v slovenských textoch, v ktorých sa odrážajú rozličné aspekty fungovania bohemizmov v slovenčine. V českom písanom korpuse *syn v6*, vo webovom korpuse *Araneum Bohemicum Maximum* (Czech, 15.04) 3,20 G a na internete sme našli spolu menej ako 10 textových dokladov metarečového výrazu *slovakismus/slovakizmus* sprevádzajúci slovenský kontaktový prostriedok. Zo slovenských kontaktočných prostriedkov sú metarečovým výrazom *slovakismus/slovakizmus* sprevádzané napríklad výrazy *ani* (*blbec*), *nepodarek*, *nepotřebovat*, *neúřekom*, *rozgajdaný*, *středobod*, *usalašit' (se)*, *živořit*; z viacsovných spojení sa s označením *slovakismus* vyskytol len výraz *na vině*, ktorý sa v češtine hodnotí už ako zdomácnený jazykový prostriedok, porov. aj ČERNÁ, Alena: *Slovenština v pražské jazykové poradně*. In: *Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny, perspektivy*. Brno : Masarykova univerzita, 2004, s. 193 – 198; NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Slovakizmy v češtině*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2016. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/SLOVAKISMY%20V%20ČEŠTINĚ>. Na ilustráciu uvádzame dva doklady s metakomentárovým výrazom *slovakizmus*: Domnívam se, že by se našemu jazyku měla věnovat větší pozornost vůbec a neměli bychom se podřizovat oné rozgajdané (*slovakismus*) mluvč, kterou nám představují někteří herci... (<http://www.ceskaskola.cz/2016/01/rudolf-blaha-zamysleni-nad-vyjadrovanim.html>); Důvody, proč je Suicide Squad nepodarek (*joj, tento slovakismus už jsem chtěl použít dlouho*), si vyjmenujme hned na počátku. (<http://www.jestevetsikritik.cz/recenze/404-suicide-squad-umira-na-coolovitost>)

S tým, že sa ťažko koncentrujem na jedinú vec, činnosť (<https://www.zenysro.cz/blogy/moda-a-styl/penazenka-na-luke-od-ololo>).

Niektori moji byvali spoluziaci zo strednej ho volili , vacsinou ti z dedin , ktorí maju zvyk vysedavat v krcme tak ako ked ja sa zasijem v nejakej cajovni :) a tych ludi mam niekterych rad , inych zas nie , ale o politike vedia houby (*neodpustim si cechizmus*) (<http://www.blog.sme.sk/diskusia/1459112/2/To-co-si-dovoli-Slota-si-nedovoli-ani-arabsky-sejk.html>).

Pri vymedzení kontaktných javov vychádzame zo širšej koncepcie, v ktorej sa pojem kontaktný jav využíva ako strešný termín, zahŕňajúci kontaktné varianty, kontaktné synonymá aj ďalšie kontaktné podmienené javy, medzi nimi citátové využitie vyjadrení v druhom jazyku⁶. Kontaktné javy predstavujú spektrum jazykových prostriedkov, ktoré sa používajú v inom jazyku na základe vzájomných kontaktov.

Pod metarečovými komentármi rozumieme komunikačne podmienené prípady reflexie jazykových javov. Pojem metarečový komentár vyberáme zo širšieho spektra pomenovaní metakomunikačný, metajazykový, metarečový komentár na pomenovanie tých vyjadrení, v ktorých sa predmetom komunikácie stávajú spôsoby vyjadrenia uplatnené v rečovom procese. Skúmanie jazykovej metareflexie predstavuje v súčasnej lingvistiky výskumnú oblasť, ktorej sa venuje sústredená pozornosť. Osobitnú tému predstavuje výskum laickej reflexie jazyka, ľudovej lingvistiky⁷, kde sa ako jedna z foriem prejavu vnímania a hodnotenia jazykových javov využívajú metarečové komentáre.

Zo širokého spektra metarečových komentárov sprevádzajúcich kontaktné prostriedky⁸ sa v článku prípadovo zameriavame na špe-

⁶ Porov. BUZÁSSYOVÁ, Klára: *Kontaktné varianty a synonymá v slovenčine a češtine*. Jazykovedný časopis, 44, 1993, č. 2, s. 92 – 107.

⁷ ČMEJRKOVÁ, Světlá: *Jazykové vědomí a jazyková kultura (zamyšlení nad tzv. lidovým jazykozpytem)*. Slovo a slovesnost, 1992, roč. 53, č. 1, s. 56 – 64.

⁸ Pozri napr. v štúdiu GAJDOŠOVÁ, Katarína: „Ako hovoria Česi, jak říkají Slováci“ – metajazykové komentáre pri kontaktných javoch v slovenských a českých textoch. In: *Jazykovedné štúdie XXXII*. Bratislava : Veda, 2015, s. 482 – 495. Komplexnejší výskum metarečových komentárov sprevádzajúcich kontaktné prostriedky zhrnú-

cifické metarečové komentáre *bohemizmus/čechizmus*, ktoré patria k najexplicitnejším⁹ metarečovým komentárom vyjadrujúcim vedomý výber a prítomnosť kontaktového prostriedku vo výpovedi. Analyzujeme textový materiál zo slovenských písaných textových a webových korpusov s ohľadom na predmet nášho výskumu. Slovenský textový materiál sme čerpali zo Slovenského národného korpusu (ďalej len SNK), z korpusu *prim-8.0-public-all*¹⁰, ako aj z webových korpusov dostupných z ponuky SNK *web-3.0* a *web-4.0*¹¹. Vo všetkých slovenských korpusoch sme vyhľadávali pomocou hľadania CQL, pričom v slovenských textoch sme hľadali osobitne výraz [word="(?)bohemi[sz]m.*"]¹² a výraz [word="(?)[čc]echi[sz]m.*"]¹³ s prihliadnutím na možné varianty pri písaní slov *bohemismus/bohemizmus* a *čechismus/čechizmus* najmä s ohľadom na mieru nesprávneho písania a preklepov či nepoužívanie diakritiky v textoch na internete, ktoré sa vyskytujú vo webových korpusoch.

Filtrom sme obmedzili hľadanie len na texty, ktoré nie sú súčasťou lingvistických časopisov (písaný korpus) a nepochádzajú z textov zo stránok Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV (webové korpusy). Uvedené filtrované texty (zväčša časopis Kultúra slova) totiž predstavujú

je dizertačná práca GAJDOŠOVÁ, Katarína: *České a slovenské kontaktné lexikálne javy v ich metajazykovej reflexii (na báze textových korpusov)*. Praha : Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, 2017.

⁹ Vedomie pôvodu kontaktového javu podobne vyjadrujú všetky metarečové komentáre obsahujúce verbá dicendi v spojeniach s etnonymami a choronymami, napr. *ako hovoria Česi, jak se řekne na Slovensku*.

¹⁰ Viac informácií o písanom korpuse verzie 8.0 sa nachádza na stránke Slovenského národného korpusu: [https://korpus.sk/prim\(2d\)8\(2e\)0.html](https://korpus.sk/prim(2d)8(2e)0.html).

¹¹ Viac informácií o webových korpusoch možno nájsť na stránke SNK: <https://korpus.sk/web.html>.

¹² Vyhľadali sme všetky slová začínajúce sa na písmená *bohemism* alebo *bohemizm* a pokračujúce akýmkoľvek písmenami, aby sme tak získali všetky tvary odvodené od lexémy *bohemismus/bohemizmus*, pričom hľadanie sme uskutočnili bez ohľadu na veľkosť písmen v reťazci.

¹³ Vyhľadali sme všetky slová začínajúce sa na písmená *čechism*, *čechizm*, *cechism*, alebo *cechizm* a pokračujúce akýmkoľvek písmenami, aby sme tak získali všetky tvary odvodené od lexémy *čechismus/čechizmus*, pričom hľadanie sme uskutočnili bez ohľadu na veľkosť písmen v reťazci.

typ výskytu metakomentárov v rámci odbornej reflexie konkrétnych kontaktných javov a zameriavajú sa na odporúčania, ako vhodne nahradiť konkrétny bohemizmus/čechizmus. Tieto texty síce obsahujú kľúčové označenie *bohemizmus/čechizmus*, nepoužili ho však bežní používatelia jazyka v prebiehajúcej komunikácii, preto nie sú predmetom našej analýzy. V laických metakomentároch sa neraz stretávame so sprostredkovaným odrazom lingvistického hodnotenia kontaktných jazykových javov. Špecifickú skupinu kontextov, kde sa nachádzajú kľúčové slová *bohemizmus/čechizmus*, predstavujú texty z internetových stránok, kde sa čitatelia vyjadrujú k výrazovým prostriedkom v konkrétnom texte, ktorý napísal iný príslušník ich skupiny (často ide o vlastné amatérske literárne prvotiny), resp. iné typy textov s vyjadreniami používateľov jazyka týkajúcimi sa kontaktných javov.¹⁴ Ani tieto typy textov nie sú predmetom našej pozornosti, keďže v nich nejde o vlastnú reflexiu bohemizmu/čechizmu, ktorý autor textu z určitého dôvodu sám použil.

Získaný textový materiál sme ďalej manuálne selektovali s dôrazom na prítomnosť metarečových komentárov obsahujúcich výrazy *bohemizmus/čechizmus* a následne sme realizovali textovú analýzu.

Skúmané metarečové komentáre (ďalej aj MK) sa vyskytujú vo viacerých variáciách. V porovnaní s ostatnými metarečovými komentármi sprevádzajúcimi české a slovenské kontaktné prostriedky (ďalej aj

¹⁴ Upozornenia na bohemizmy (v menšej miere aj na slovakizmy v českých textoch) predstavujú – medzi inými hodnotiacimi vyjadreniami – jeden typ metakomentárov uplatňovaných v komunikácii. V niektorých prípadoch pisatelia taxatívne vymedzujú, čo všetko v uverejnenom texte nie je správne; v iných prípadoch píšú upozornenia s humorom ako odporúčania, aby sa ich autori v budúcnosti vyvarovali, napr.: Viete, stačí mi už len to, že na moje blogy reaguje napr. spolutvorca zákona, síce sa nezhodneme, ale diskusia je kultivovaná a o to mi ide, nie ako si myslíte - aby som bol nebudaj samolúby ("*ješitný je bohemizmus, keď už . . .* "). <http://www.blog.sme.sk/diskusie/311483/1/Ako-sa-pripravit-na-lekarske-vysetrenie-u-specialistu.html>; A potom sa dozvedáme, že sa *plíži* (*čo je mimochodom nespisovný čechizmus*) NOČNOU spálňou. (http://www.mamtalent.sk/pravidla-bestselleru.phtml?program=1%26ma__0__id_b=20958); A keď som ešte na začiatku nášiel v slovenskom preklade slovo "*ovšem*", *čo je čechizmus ako Brno, či skôr ako Praha*, moja nedôvera sa ešte zvýšila. (SME. Denník. Bratislava: Petit Press 28.11.1997).

KP) v slovenských a českých textoch možno konštatovať, že ich prítomnosť v texte je čímisi špecifická, obrazne povedané „odomyká brány“ metarečového priestoru. Spolu s výrazmi *bohemizmus*, *čechizmus* sa totiž veľmi často vyskytujú rozvitejšie, bohatšie MK, v ktorých autori použitý KP nielen charakterizujú ako čechizmus/bohemizmus, ale v texte metakomentára vyjadrujú aj svoj postoj ku KP, k jeho použitiu, vhodnosti, adekvátnosti, ku konkrétnej textovej preferencii či jednoducho len k subjektívnej obľúbenosti KP. Taký text metakomentára je výraznejšie pragmaticky nasýtený. Metakomentáre tohto typu slúžia ako indikátor vedomého použitia kontaktového vyjadrenia spolu s explikáciou dôvodu jeho výberu v danej komunikačnej situácii. V nasledujúcej analýze upozorňujeme na viaceré charakteristiky, ktoré možno badať v textových dokladoch obsahujúcich MK sprevádzajúce kontaktové javy. Prítomnosť KP sprevádzaných MK býva v textoch graficky rôzne signalizovaná. Miera prítomnosti grafických oddeľovačov od okolitého textu je v prípade MK s výrazmi *bohemizmus*, *čechizmus* dosť vysoká. KP sú oddeľované zväčša úvodzovkami, MK sú uvádzané v zátvorkách rôzneho typu (okružle zátvorky, lomky z oboch strán textu a pod.) alebo sú vyčlenené v samostatnej výpovedi najmä v prípadoch, keď sú subjektívne (hodnotiace) vyjadrenia autora dlhšie. V MK tak autori reflektujú vlastné využitie KP v tej istej alebo v predchádzajúcej vete a utvárajú druhú líniu výpovede zameranú na použitý výraz a jeho funkciu či dôvod použitia.

Metarečová charakteristika KP môže byť základná, stručná – v texte nachádzame upozornenie na prítomnosť nedomáceho prostriedku použitím metakomentára *bohemizmus/čechizmus*. Takýto metakomentár je zvyčajne odčlenený od okolitého textu v nejakom type zátvoriek za použitým KP, ale stretávame sa aj s inými typmi textového začlenenia, napr.

Pre hrubo-kožích súdruhov , hrdých národnárov a vladových "liberálov " pravdažeto neplatí . Tam je to kapánek (*čechizmus*) iné kafe ! (<http://www.tyzden.sk/rozhovory-dna/i-svejna-odstupil-som-kvoli-ludom.html>)¹⁵

¹⁵ Textové doklady uvádzame v takej podobe, ako sme ich získali z textových korpusov vrátane chýb a nesprávnych zápisov. V korpusovom spracovaní textov sa odčleňujú

Ale niekedy sa človek dopočuje , že sa z basistu na staré kolena **vyklubal** (*čechizmus* !) tenor ! (<http://nivnice.blog.cz/>)

Stretávame sa aj s rozvinutím základného typu MK so zdôraznením toho, že ide o KP, pomocou obrazného frazeologického vyjadrenia:

Počas **brúzdania** (*čechizmus ako vyšitý*) Spoviedkou som si všimol tieto štyri formy (<http://spovednica.sk/detail.php?statusik=188977>)

Dnes keď dostať všetko a všade a prakticky kedykoľvek sa problém obstarania nejakých pekných červených ruží zdá elementárna **prkotina** (*je to bohemizmus ako vyšitý ale vtedy bol bežný*) . (<http://amajda.blog.sk/detail.html?a=c838e546b1d67ff6f0cdb52ede39d737>)

V MK alebo v blízkom textovom okolí možno pritom často nájsť okrem upozornenia na využitie KP aj domáci ekvivalent. Na tomto mieste len upozorňujeme na MK, kde je jasná identifikácia KP ako nedomáceho jazykového prostriedku bez ďalšej sprievodnej informácie súvisiacej s jeho použitím.

Mojim náhradným domovom bude na ten čas “ **barák** ” (*čechizmus , rozumej “ dom ”*) našich príbuzných . Presný dátum návratu neznámy . Dĺžku môjho výletu prepokladám na cca týždeň (plus mínus) . Prajte mi príjemný pobyt a rýchlu a bezpečnú cestu tam a späť . (<http://faster.sk/blog/prisiel-som-videl-som-a-znovu-odchadzam>)

To máš tak , keď si farbiš **skulinku** (*to je čechizmus*) teda po slovensky škáročku . (<http://www.porada.sk/archive/index.php/t-215604-p-16.html>)

Minimalistický MK vo svojej základnej podobe vypovedá o jazykovom vedomí autora vo vzťahu ku KP ako nedomámemu jazykovému prostriedku, upozorňuje na vedomé použitie KP, nedozvedáme sa však z neho nič bližšie o dôvode jeho použitia.

jednotlivé textové jednotky v rámci segmentácie textu, preto sú napr. bodky a čiarky odčlenené od predchádzajúceho slova medzerou.

Takýto metarečový komentár býva aj súčasťou vyjadrenia, kde autor prezentuje svoju intenciu využiť nedomáci prostriedok priamo spojením *použijem* či *neodpustím si bohemizmus/čechizmus*, resp. si – akoby v konverzácii (ktorú najmä internetový priestor diskusií vytvára) – rétorickým obratom *dovoľte mi/ak mi dovoľíte* pýta povolenie na použitie jazykového prostriedku z druhého jazyka.

je to celé **na blitie** / **použijem čechizmus** / „„„„„, čo nás prišla ohroziť tá ma lá dievčinka na obrázku ?? (<http://www.islamonline.sk/2015/05/fanusik-krestan-skeho-portalu-suhlasi-s-prijatim-syrskych-utecencov-chce-z-nich-mat-otrokov/>)

S istou davkou **nadsazky** (**použijem bohemizmus**) sa to prejavuje bezdomovcov . (<http://www.dolezite.sk/Smutna-nevedomost-o-zmysle-zivota-yihlQr.html>)

Niektori moji byvali spoluziaci zo strednej ho volili , vacsinou ti z dedin , ktorí majú zvyk vysedať v krcme tak ako keď ja sa zasijem v nejakej cajúvni :) a tých ľudí mám niektorých rád , iných zas nie , ale o politike vedia **houbu** (**neodpustím si čechizmus**) , proste Slotu ma fajný " marketing " , ktorý účinkuje , ale nefungoval takými primitívnymi hláskami populárne aj Meciár ? (<http://www.blog.sme.sk/diskusia/1459112/2/To-co-si-dovoli-Slota-si-nedovoli-ani-arabsky-sejk.html>)

Dovoľte mi použiť čechizmus . Vlezlosť. To je a si najpresnejšie pomenovanie , ako pôsobí marketingová komunikácia niektorých firiem (<http://vesely.blog.sme.sk/c/155196/Mobilny-operator-vam-odkazuje-si-ukecany.html>)

Bolo to posledné dvoj-epizódne finále a bolo , ***ak mi dovoľíte použiť bohemizmus , zatraceně*** skvelé . (<http://doctorwho.scifi-guide.net/?p=3478>)

V porovnaní s predchádzajúcimi príkladmi možno za explicitnejší typ vyjadrenia komunikačnej intencie považovať MK, kde autor začlenenie KP do svojej výpovede deklaruje ako pomoc pri hľadaní (zrejme

subjektívne výstižnejšieho, adekvátnejšieho či obraznejšieho) vyjadrenia, napr.

Takže – ***pomôžeme si bohemizmom*** – či je inšpekcia pod vnútrom , či pod prokuratúrou , je takmer „***prašť jako uhod***“. (SME. Denník. Bratislava: Petit Press 2016, roč. 24, 03.09.2016.)

Z hľadiska dôvodov použitia KP sú priezračnejšie metakomentáre, do ktorých autori textov okrem identifikácie nedomáceho prostriedku vkladajú aj vyjadrenie pozitívneho hodnotenia použitého výrazu. Z neho vyplýva, že autorovi sa KP jednoducho páči (vizuálne/zvukovo), má ho rád, zdá sa mu „nenahraditeľný“; subjektívne k nemu zaujíma pozitívny postoj. V tejto skupine nachádzame pri niektorých MK okrem pozitívneho hodnotenia KP aj analýzu a porovnanie s domácom prostriedkom alebo zdôvodnenie preferencie KP – často je to najmä v súvislosti so zvukovou podobou výrazu. Tento typ MK zahŕňa aj komentované KP vedome hodnotené autorom ako nesprávne, kde však istý aspekt príťažlivosti, napr. zvukomalebnosť, je natoľko subjektívne závažný, že KP nadobúda vo vedomí autora pozitívne hodnotenie.

...inak si dovolim este jednu poznamku .. napriek mojej ***nelibosti*** (***tento cechizmus milujem***) sa u nas niekedy pozeraju ceski vyvoleni na prime a usim vam povedat , ze aj ked su to obycajni ludia , su neskonale inteligentnej-si ako ta nasa opicia banda vylovenych , pripominajuca spitych a hormonmi zmietanych stredoskolakov na lyziarskom vycviku mimo dozoru ucitelskeho zboru ... (http://www.prave-spektrum.sk/article.php?358&ezin_show_all=1)

Viete prečo sa ľudia po opare „***líbanek***“ (***ach tie cechizmy , milujem vás !***) ženú okamžite do vzťahov ? (<http://baricak.blog.sme.sk/c/173205/Preco-vztah-medzi-zenou-a-muzom-zabija-lasku.html>)

Stačí sa pozrieť na diktáty mojich prvákov (“ ***rádoby*** ” – ***tento bohemizmus sa mi veľmi páči***) slovenčinárov na VŠ – zo 140 študentov urobilo seminár z pravopisu 50 ! (<http://www.visibility.sk/blog/ciarky-ktore-vas-v-skole-zle-naucili/>)

Osobne mám niektoré čechizmy rád , napríklad slovo „ **blbec** “ *je nena-hraditeľné a neviem , prečo by si ho Slováci nemohli adoptovať* . (<http://vilcek.blog.sme.sk/c/372218/male-sukromne-jazykove-okienko-15.html>)
Škoda , že „ **blbosť** “ *je taký zjavný bohemizmus , zvukomalebne je vý-stižnejšia ako hlúposť* . (Delet. Židovské noviny. Bratislava: Občianske združenie Delet 2004.)

Veľkú skupinu predstavujú MK, ktoré obsahujú explicitne vyjadre-ný pragmatický aspekt vedomosti o kontaktovom charaktere použité-ho jazykového prostriedku. Ten je, samozrejme, implicitne prítomný aj v iných MK s výrazmi *bohemizmus*, *čechizmus*, no niekedy ho autori textov prostredníctvom slovesa *vedieť* akcentujú aj osobitne; možno hovoriť o type „viem, ale“. Súčasťou tohto typu MK býva doplňujúce, resp. vysvetľujúce vyjadrenie hodnotiaceho postoja. S pragmatickým aspektom vedomosti sa tak spája zdôraznené vyjadrenie zámerného a úmyselného použitia KP, ktorý je v danom prípade hodnotený ako pekný, vhodnejší, krajší, výstižnejší a pod.

Veď do koalície sa možno s radosťou podhodí KDH ako lacná **děvka** (*viem , je to čechizmus , ale lúbezný čechizmus*) . (<http://arva.blog.sme.sk/c/122459/Aktualne-rozpadla-sa-vlada.html>)

Viem , že v názve poviedky mám čechizmus , ale keď mne sa to slovo „ trampoty “ tak páči ! (<http://scorpiusrose.blog.cz/>)

Buď je táto kniha groteska , a ja som to nepochopila , alebo strašný **škvár** (*viem , už druhý bohemizmus , ale sú trefnejšie*) ... (<http://www.knihozrut.sk/recenzie/americky-sen-ci-groteska>)

Ide o farbu pšeničnú a **žíhanú** vo všetkých odtieňoch (*ja viem , je to če-chizmus , ale akosi si neviem zvyknúť na slovenskú verziu “ pásikavý ” – pripomína mi to malé divé prasiatka*) . (<http://ivonamertusova.blog.sme.sk/c/75886/Skotsky-terier-trochu-historie.html>)

Informácia o vedomom použití KP sa v niektorých MK spája s vy-svetlením, že autorovi neprichádza na um domáci ekvivalent alebo že

domáci ekvivalent nepozná, resp. s odôvodnením, prečo nepoužil/nepoužíva domáci prostriedok, ale KP.

Okrem toho mi bol známy odpradávná blahodarný vplyv erotiky na obe pohlavia , resp. slovných " zdelení " (*iné slovo ako tento bohemizmus mi neschádza príhodnejšie na um*) v tejto donedávna ešte tabuizovanej sfére ľudskej existencie . (<http://www.litcentrum.sk/rozhovory/literatura-ako-psychotherapia>)

Ale dosť bolo rečí , poďme rovno k ďalším zaujímavým prevedeniam (*toto je bohemizmus , ale priznám sa , že nepoznám dosť výstižný slovenský ekvivalent tohto slova*) Mojej vlasti . (http://www.inzine.sk/article_print.asp?art=3295&path=inZine+%95+Hudba+%95+Platne%26nbsp%3Bm%F4jho%26nbsp%3B%9Eivota)

Lukáš Faltýnek na svojom blogu píše o tom, že moderné spotrebiče a výrobky sa osadzujú „kurvítkami“. *Nenašiel som slovenský ekvivalent, tak to slovo preberám do nášho jazyka, aj keď je to vlastne „čechizmus“, ale taký nenápadný, lebo aj u nás sa veci občas k..azia.* (http://waboviny.blogspot.sk/2007_07_01_archive.html)

Fandovia štátneho rozpočtu (*požičiam si bohemizmus , fanúšik je čosi nemužné , krpaté , čo s michelinom okolo pupka poskakuje za bariérou*) sú zdatní , schopní všetkého , hrajú tenis , zdravo jedia a zvrátajú sa aj na plesoch . (SME. Denník. Bratislava: Petit Press 2011, roč. 19, 30.03.2011.)

Viem , že mravence je čechizmus , ale neodolala som tomu slovu vzhľadom na to , že keď niečo vibruje v tele , tiež to nazývam mravenčením . :) (<http://citanie.madness.sk/view-18555.php>)

V súvislosti s otázkou neaktualizácie domáceho vyjadrenia vo vedomí autora možno spomenúť MK s dialogickou formou otázky týkajúcej sa existencie či neexistencie domáceho ekvivalentu.

Výsledok ma jednoznačne potešil , ale aj prekvapil . Nechcem sa ukvapovať (*má tento čechizmus slovenský ekvivalent ?*) , ale minuloročný per-

centil na prijatie na odbory Fakulty Sociálných vied (<http://creepyelle.blogspot.sk/2010/03/prijimacky-part-1.html>)

Dialogicky sú formulované aj MK vyzývajúce prijímateľa textu na reakciu, v ktorých sa vedomie o kontaktovosti použitého prostriedku podáva ako nie celkom pevné, prípadne v nich možno vidieť prostriedok viac či menej fiktívneho porovnania vnímania jazykového prostriedku u autora a prijímateľa textu.

Akty X je najočakávanejší film roka . Och aké **pošetilé** (*to je asi bohemizmus však*) . Takže najočakávanejší film roka je predsa Indiana Jones a Kráľovstvo Krištáľovej lebky (<http://www.scifi.sk/spacenews/?s=1447>)

Krátke správy alebo „ masáže “ , ako ich nazývam podľa vzoru inšpektora „ Kluzó “ z Ružového pantera , už nie sú obmedzené na pár znakov . Ak váš „ **profajšok** “ (*čechizmus ako ošipaá, však ?*) je práve on-line , môžete mu napísať správu , akú len chcete dlhú . (<http://www.inzine.sk/article.asp?art=3499>)

A dalo mi aj **spústu** (*bohemizmus , že ? :*) iného poznania . (http://www.mamtalent.sk/marketingovy-riaditel-ikaru-peter-bielcik-hodnoti-zbiehanie.phtmlmarketingovy-riaditel-ikaru-peter-bielcik-hodnoti-zbiehanie.phtml?program=1%26ma__0__id_b=12424%26ma__0__id_kp=42700)

Samostatnú veľkú skupinu MK s kľúčovými metavýrazmi *bohemizmus*, *čechizmus* tvoria kontextové použitia, kde je prítomný pragmatický aspekt ospravedlnenie sa. Explicitne formulované ospravedlnenie sa za použitie nedomáceho prostriedku môže byť jednoduché bez bližšej špecifikácie, napr.

Necudoval by som sa keby to naozaj smerovalo k vytlaceniu Dzurindu , ktorý si pohneval istu silnu **bezejmennu** skupinu (*ospravedlnite ten čechizmus*) odvolaním Mojzisa a do ktoreho odvtedy hustia všetky možné média . (<http://www.warcraft3.sk/index.php?Action=SBoard&Sub=ShowThread&TId=198339&Page=19&x=198893>)

...divno hrajúca , divné herecké ponuky prijímajúca ... proste **divná** , **nehnevajte sa za bohemizmus**) . Meria 165 centimetrov a jej celé meno znie Clea Helen D ´ etienne (<http://recenzie.tvorim.net/biografie/267-kde-som-ho-uz-videl-4?tmpl=component&print=1&layout=default&page=>)

TO , čo bolo národný majetok , je teraz a.s. ... len jedno je pozitívne , že si budú navzájom politici závidieť a na seba navzájom poukazovať ... ako by to bolo , keby tahali za jeden **provaz** ? (**sorry za čechizmus**) (<http://blog.aktualne.centrum.sk/blogy/magdalena-vasaryova.php?itemid=508>)

Ale inak pekný , ako to (zo saxofonistov) predváža , čojaviem , David Sanborn alebo Kenny G . - je v ňom menej soulovej popovosti a , **prepytujem a ospravedlňujem sa za bohemizmus , vlezlosti** . (Inzine. Bratislava: Gratex International 1998.)

Pri aspekte ospravedlnenia sa sa objavujú aj ďalšie špecifikácie. Patrí sem prítomnosť domáceho ekvivalentu či poznámka o ne/správnosti, ktorá upozorňuje na nevhodnosť použitého cudzieho výrazu. V rámci širšieho MK autor uvádza aj slovenský ekvivalent (alebo domnelý ekvivalent – ako pri slove *ležúň*).

oh , rada by som , no neviem , neviem , či by to tým našim „ trúbelačkom „ **nevadilo** :) ... **hups , vašu lebku vlasatú , či strapatú , to bol čechizmus , ospravedlňujem sa - neprekážalo** :) (<http://zemlovka.blogy.atlas.sk/?page=1%26%26idtext=35471%26board=1>)

Maximálny počet **kojení** (**fakt neľúbim slovo dojčenie , preto mi , prosím , odpustite tento bohemizmus – ale ak ste na materskej , tak vám je spisovná slovenčina ukradnutá a žiaden bohemizmus si nevšímnete**) za noc bol dvanásť . (MY Zvolensko-podpolianske noviny. Bratislava: Petit Press 2015, roč. 23, č. 48.)¹⁶

¹⁶ Porov. podobné vyjadrenie preferencie bohemizmu *kojiť* aj s uvedením dôvodu existencie asociácie medzi slovesami *dojiť* – *dojiť*.

Mile maminy , ktoré ste **kojili** (**tvrdia , že je to čechizmus , mne je však kojenie bliz-**

A čo sa týka zničenia ríma - ten istý problém mal ježiš ako **batola** (*prepáč, spisovne lezuň, aby mi tu niekto nevykrikoval čechizmus*) s herodom... (<http://www.blog.sme.sk/diskusie/1444176/2/Krestanska-demonstracia.html>)¹⁷

Aj pragmatický aspekt ospravedlnenia prítomný v MK býva rozšírený o vyjadrenie dôvodu pisateľa, prečo KP použil. Ospravedlnenie sa tak dostáva mierne do úzadia a do popredia vystupuje vlastný dôvod použitia; oproti typu MK „viem, ale“ ide o typ „ospravedlňujem sa, ale“. Pozitívny postoj môže byť vyjadrený ako prostá záľuba v použitom KP („páči sa mi“) alebo ako výstižnosť KP, ku ktorej autor nepozná/nenachádza nič zodpovedajúce v domácom inventári. Posledný uvedený doklad dobre ilustruje vlastný názor autorky v MK, kde jasne demonštruje rozdiel medzi všeobecným a subjektívne vnímaným výrazovým potenciálom použitého vyjadrenia.

Po malom občerstvení sa započal prieskum hradu. Podaktorí hľadali stratené dračie vajcia a ostatní len tak **šmejdili** (*pardón za ten čechizmus ale páči sa mi*) po okolí. (http://www.dlhemacký.sk/index.php?option=com_content&task=view&id=41&Itemid=51)

Bol z toho v redakcii veľikánsky „**prúser**“, *prepáč milý čitateľ tento čechizmus, ale vhodnejšie vyjadruje podstatu problému ako poslovenčeny* „**prieser**“. (<http://www.snn.sk/index.php/esej/346-za-moravou-slovenske-knihy-necitaju>)

Všetci z toho šteniatka „**zjhli**“. (*Slovenský čitatelia mi odpustia tento čechizmus, ale slovenské slovo, ktoré by patrične vystihlo chovanie tých*

sie ako dojenie-od dojime-muuuu) i tie, ktoré ste nekojili a poznate niekoho, kto kojil, obraciam sa na vás a prosím o radu. (<http://nanicmama.sme.sk/kojenie-alebo/dojenie>)

¹⁷ K problematike slova *lezuň* ako jedného z jazykových mýtov v slovenčine pozri napr. NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Slovenčina a čeština v kontakte. Pokračovanie príbehu*. Bratislava – Praha: Veda – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV – Filozofická fakulta Karlovy Univerzity v Praze, 2008, s. 219, a RUŽIČKA, Jozef: *Povera o lezuňovi*. Kultúra slova, 16, 1982, č. 1, s. 24 – 25.

2 + 2 (rozumej dve deti a dva psy) som vo svojej slovnej zásobe proste nenašla .) (<http://www.lecstein.sk/o-nas/>)

Mnohokrát ma prepadol "**chtič**" (*pán Raf Raf prepáče prosím za ten **čechizmus** , ale ušlachtilý slovenský ekvivalent ma nenapadol*) zahulákať si dobre od srdca národnú hymnu , ale bolo mi to akosi blbé , bo robiť niečo z vlastnej vôle si už naozaj pomaly začíname odvykať (<http://komzik.blog.sme.sk/c/221961/Konecne.html>)

Väčšina nežného pokolenia nás nechápe , nadáva nám do idiotov , **snílkov** (*sory za bohemizmus , ale nie a nie si spomenúť na slovenský ekvivalent*) a bláznov . (<http://www.scifi.sk/poviedky/?s=1176>)

ak by malo na mňa vyblafnúť čierne korenie , ktoré čochvíľa **docela** (*prepáče ten **čechizmus** , ale výstižnejšie slovo ma nenapadlo*) výdatne podporí levanduľa a dorazí to cardamóm (<http://mydailyfashionnews.blogspot.sk/2010/11/velky-test-noviniek.html>)

Len aby som sa nejakým spôsobom dostala ku tomu , ku čomu sa dostať chcem , čo som vymyslela negujem , aby som predbehla niekoho iného negujúceho , alebo aby sa moje nenápadne sa tváriace ego predvážalo ako vtipný **šprímaľ** (*ospravedlňujem sa za **čechizmus** , ale žiadem slovenský ekvivalent nevystihuje význam uvedeného českého slovíčka , a nesnažte sa ma presvedčiť , že ekvivalent rovnakého významu existuje , to je váš význam a nie môj* . (<http://putnici.sk/news/1274>)

Prítomnosť implicitného či explicitného ospravedlnenia v MK odráža jazykové vedomie autorov textu jednak z hľadiska identifikácie použitého jazykového prostriedku ako KP (bohemizmu/čechizmu), jednak z hľadiska jeho nevhodného alebo neprimeraného predpokladaného či očakávaného hodnotenia zo strany prijímateľa textu. Do tohto predpokladu sa premieta aj skúsenosť s koncepciou jazykovej kultúry, ktorá učí používateľa jazyka rozlišovať komunikačné situácie a voliť vhodné jazykové prostriedky na dosiahnutie komunikačných zámerov pri uprednostňovaní domácich jazykových prostriedkov. V MK obsahujúcich metavýrazy *bohemizmus*, *čechizmus* tak možno

vidieť aj rozličné podoby odrazu postulátu „vyhýbať sa nefunkčným prostriedkom z druhého jazyka“. ¹⁸ V už uvedených MK autorov textov možno vidieť vyjadrenie ich subjektívneho vnímania funkčnosti KP.

V rozličných typoch MK s výrazmi *bohemizmus*, *čechizmus* spre-vádzajúcich KP sa prelínajú viaceré pragmatické aspekty, ktoré sa darí interpretačne uchopiť viac alebo menej komplexne. Napr. pragmatický aspekt ironie možno vnímať v niektorých MK v prítomnosti citosloviec ako *fuj*, *brrr* a iných evaluatívnych výrazov (*hnus*, *bakaný*, *hnusný*, *škaredý* a pod.).

Tí dvaja ako najmocnejší chlapi planéty si budú dobre rozumieť a vytiahnu našu ťažkoskúšanú planétu z " **bryndy** " . (*Fuj , čechizmus*) . (<http://debata.pravda.sk/debata/394657-varovny-signal/prispevok/3744200/>)

Po slovensky je v okamihu . **Mžik** je bohemizmus . *Brrrr* , *hnus ... bohemizmus* . (<http://brozik.blog.sme.sk/c/8892/Okamžite-prestavam-citat.html>)

V niektorých prípadoch je už aj KP súčasťou MK, teda nenachádza sa priamo v hlavnej rovine výpovede. Ide o situácie, keď autor textu v MK ako sprievodnej vedľajšej línii s ironickou evaluáciou odkazuje na KP – *bohemizmus*, *čechizmus* – ktorý nepoužil (ktorému „odolal“).

„ Samozrejme , že viem . A prečo vlastne Exupéry nakreslil Malému princovi ovečku v takej forme ? Čo tá škatuľa (**krabica je bohemizmus , bakaný**) zač ? (<http://pweb.sk/vytlac-o-ovecke-z-maleho-princa>)

A ten druhý mu odpovie najnudnejším hlasom na svete : „ Ale ja bývam na ulici 19 . januára . “ A povie akoby odpovedal , že si práve kúpil 3 rožky

¹⁸ Porov. DOLNÍK, Juraj: *Čeština ako necudzí jazyk v slovenskom prostredí*. In: Studia Academica Slovaca 42. Prednášky XLIX. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského, 2013, s. 127 – 138; DOLNÍK, Juraj: *Cudzosť – interpretácia – xenoznak*. In: J. Dolník a kol.: *Cudzosť – jazyk – spoločnosť*. Bratislava : IRIS, 2015, s. 13 – 173.

(*rohlík je vraj hnusný škaredý bohemizmus*) a 120 dkg nejakej salámy .
(<http://pweb.sk/vytlac-ulice-a-mestske-casti>)

Joj , aby sme to nedomotali ! Tam ide iba jeden nálev . Buď ten biely , alebo ten vrecúškový . Ten druhý škrtám , lebo je náročnejší a má vlastný návod na prípravu . Na zadku . Teda na rube toho papierového vrecúška . Sledujete aký som spisovný ? *Už sa mi dral na pery ten nespisovný čechizmus – sáčok , ale v poslednej chvíli som odolal* . (<http://igormudry.blog.sme.sk/c/193252/Radetzkeho-pindavy-salat-pre-germu.html>)

Po mnohých mesiacoch ich konečne naskladnili a ja som v ošiali rozbila svoje pomyslené prasiatko a tenisky si našli cestu aj **do môjho topánkovníka** (*haha , nesmejte sa , ozaj sa jedná o spisovné slovo , botník je čechizmus ;*) . (<http://modaskk.blogspot.com/>)

A keďže je zrazu jar , človek môže **z topánkovníka** („ *topánkovník* “ *zniesice smiešne , ale „ botník “ je zasa čechizmus ! :-)*) konečne vytiahnuť balerínky ! (<http://www.trojversie.sk/2014/04/9-zalubeni-marec-2014/>)

Metarečovú reflexiu odrážajúcu postoje k bohemizmom možno vidieť aj v príklade MK, ktorým autor sprítomňuje český výraz v konfrontácii so súborom slovenských synonym, súčasne však vysvetľuje, prečo ho nepoužil (*bojíme sa bohemizmov*).

Nezdá sa ti , že si výstredný , veď svet okolo nás je málo erotický , unavený , úradnícky usadený , ako kaluž ustatý ? *Bojíme sa bohemizmov , inak by som povedal „ uondaný “* . Necítiš sa aj ty sám , Vaše Blahorodie Jubilant , ukoňovaný , utmácaný , zunovaný . . . ? Alebo chceš pokračovať ďalej , prebúdať nás z letargie , nudy , úpadku ? (Literárny týždenník. Bratislava: Spolok slovenských spisovateľov 1998, roč. 11, č. 16.)

Možno sa stretnúť aj s MK, do ktorých sa premieta vedomie možnosti negatívnej reakcie laických či odborných prijímateľov textu na prítomnosť KP – v prvom prípade (s ironizujúcou formuláciou zdôraznenou citoslovcom plaču *smrk smrk*) príslovka *zasa* naznačuje opakovanosť takej skúsenosti.

Mačička **se vloudila** . . . (*do pekla , zasa som použil čechizmus , budem zasa kameňovaný , smrč , smrč . . . : -*) <http://baricak.blog.sme.sk/c/133742/Panama-Costa-Rica-Stedry-den-2cast.html>

O tom majiteľovi mnou stále sledovaného blogu (s dosť veľkou pravdepodobnosťou sem – tam aj on kontroluje tie moje) si nemyslím , že je to **blbec** . (*Za ten bohemizmu by som od jazykových puritánov dostala na frak !*)¹⁹ Ani si nemyslím , že je povrchný . (<http://danielin.txt.cz/clanky/78761/ako-si-vyberaju-zeny>)

Ironizujúcu hyperbolu s alúziou na spomenutú koncepciu jazykovej kultúry a existenciu jazykového zákona (ktorý sa však takýchto prípadov nedotýka) možno vidieť v MK s tematizáciou pokút či väzenia:

Prečítam , ak som zle pochopila , ľutujem , **omlúvam sa / pokuta za bohemizmus !** / , ak som sa ťa , Ludmila , dotkla , ale som citlivá (<http://www.seniorklub.sk/printthread.php?>)

Ak povieš slovíčko " **nevadí** " , čo je výrazný bohemizmus , dostaneš *mesiac naostro , zostrený neslovenskou stravou - napríklad bravčovým s kapustou a knedlíkom* . (SME. Denník. Bratislava: Petit Press 30.3.1995)

Veľblud- je viac bludov , alebo jeden veľký a ten čo ich nosí je : **veľblúd** (?) (*Riskujem pokutu za čechizmus , ale v slovenčine je to niekedy zložitá : (had- hadica , krab- krabica , mačka-mačiak ...)*) (<http://www.evanjeli.sk/node/4816>)

V textoch nachádzame aj MK obsahujúce žiadosti autorov, aby ich vlastný text nebol menený (korektormi, administrátormi stránok alebo správcami diskusií) preto, lebo obsahuje KP. Autori tak vedome vyjadrujú svoju vôľu KP použiť, ba sa zaň priamo (z istých nie vždy jasných dôvodov) zasadzujú.

¹⁹ Ťažko posúdiť, či tu autor textu použil spojenie *jazykový puritán* zámerne, alebo ide o nevedomú paronymickú zámenu *purista* – *puritán*.

Kebyže jeden deň **blbec** . (*Redaktor nech láskavo ponechá bohemizmus „ blbec “* . (<http://kultura.pravda.sk//na-citanie/strana-3/>)

Teraz sa už **nedivím** (*viem , že je to čechizmus , ale azda mi to pani koretorka tentoraz prepáči*) , že Československo sa muselo rozpadnúť , keď posledný predseda vlády mal takúto mienku o tretine jeho občanov . (Nové slovo. Bratislava: Pravda.)

Špecifickým využitím MK v súhre s KP je hra, resp. vtipné zapojenie KP do textu. V nasledujúcich dokladoch stojí zámer autora na hre s jazykom a kalkovaním, pričom sa posúva ešte ďalej. Ide o úzke prepojenie KP, ku ktorému autor hľadá vhodné domáce ekvivalenty s humorom a celý proces zhodnocuje v MK.

Čo je ale fakt „ **priekak** “ (*prúser je vraj čechizmus*) , sú krásne tak , až sa bojím , kam to vôbec môže zájsť (<http://motocykel.sk/clanok.php?id=2899&title=10000KMNA>)²⁰

Moj oblubený , **vlastnorucne** (*vlastne ustne*) **spachany bohemizmus** je slovo " **legracia** " . (<http://blog.sme.sk/diskusie/422091/1/Kto-tu-hre-si-proti-slovincine.html>)

ale sa mi zdá , že sa to už trošičku zlepšuje . **Príklad na čechizmus** : **Šeherezáda** sa prevedie ako Šeherechrát ale - najviac si ma potešila vypočutím (<http://waboviny.blogspot.sk/2007/01/za-rovnos-anc.html>)

MK obsahujúce metavýrazy *bohemizmus/čechizmus* možno stretnúť aj pri rozličných iných jazykových hrách (často literárne činných autorov), v ktorých je paralelný výskyt domáceho – slovenského a cudzieho – českého prvku zdrojom humoru a prejavom jazykovej invencie autora opierajúcej sa často o (skutočnú či mystifikačnú) aktualizáciu motivácie slova a rozličné asociované motivačné vzťahy.

²⁰ V slovenských textoch možno pri bohemizme *prúser* stretnúť dva kalky – *prieser* aj spomenuté (jemnejšie a „hravejšie“) *priekak*.

Mimochodom , od „ priania “ je len na skok k „ praniu “ . A k nešťastnému **bohemizmu** „ **prádlo** “ . „ Prádlo “ nie , priatelja , správne je „ bielizeň “ . A bielizeň by sme nemali prať , ale bieliť , to dá rozum , ktorého máme nadostač . (Týždeň. Bratislava: W Press, 2008, roč. 5, č. 49.)

Jeleň (cerf , cerb) ručí (ale nezaručuje !) ; rozhodne netrúbi , pretože buď to je **bohemizmus** (“ **už troubějí** ”) alebo by musel mať trúbu (bramer alebo raire , réer , porovnaj nem . roehren ; rum . a bončani) . (Kopecký, Peter: Francúzske a rumunské ekvivalenty slovík vyjadrujúcich "ot;reč" zvierat v slovenčine. In: Romanoslavica 39. Bukurešť: Univerzita v Bukurešti 2005. s. 141-146.)

Tá **pažítk** (**pažítk je isto bohemizmus a malo by byť parítka !**) sa nejakou záhadou objavila na našej záhrade a keď už je tam , treba ju zjesť . (http://chantal-prym.blogspot.com/2012_05_01_archive.html)

Ďurko **Papánko** (**písali ho síce Papánek , ale to bude zrejme bohemizmus**) prišiel na to , že my Slováci sme najstarobylejší . (<http://dano17.wz.sk/Demokracia1.htm>)

Na záver predstavenia príkladov zo zozbieraného materiálu možno ešte spomenúť hru dotýkajúcu sa pomenovania *bohemizmus*, ktoré sme sledovali ako centrálny prvok v analyzovaných MK.²¹

O pár textov a už sú v v **šuflíku** / **ja viem , že bohemizmus , veď ono to aj je taký bohémsky šuflík** :) \ „ rozpracované ilustrácie . (http://www.mam-talent.sk/slnko-v-dusi.phtml?program=1%26ma__0__id_b=3218)

²¹ K spoločnému etymologickému východisku slov *bohemizmus* a *bohémsky* porov. napr. KRÁLIK, Ľubor: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 2015, s. 75. Pokiaľ ide o slovo *šuflík* ako komentovaný KP v danom doklade, v slovenčine predstavuje prevzatie z nemčiny.

Záver

Metarečové komentáre sprevádzajúce použitie výrazových prostriedkov vo vlastných výpovediach používateľov jazyka predstavujú svojrázne „indikátory jazykového vedomia“²², ktoré otvárajú cestu k neraz diferencovanému vnímaniu konkrétnych jazykových prvkov vystupujúcich v textoch. Metakomentáre s výrazmi *bohemizmus*, *čechizmus* patria v rámci metarečových komentárov sprevádzajúcich české a slovenské kontaktné prostriedky v slovenských a českých textoch k najexplicitnejším. V minimalistickom MK obsahujúcom len daný metavýraz dokladajú vedomosť autora o využití nedomáceho jazykového prostriedku a slúžia ako dôkaz jeho vedomého použitia.

Z hľadiska poznania postojov k bohemizmom je tento typ vyjadrení dôležitý tým, že v nich popri metavýrazoch *bohemizmus*, *čechizmus* frekventovane stretávame aj širšie metarečové komentáre, v ktorých autor textu vyjadruje svoj postoj ku kontaktnému prostriedku, resp. dôvod jeho použitia.

Formulácie dôvodov, prečo sa konkrétne kontaktné prostriedky používajú namiesto domácich, sú rozličné: v porovnaní s domácim sa kontaktný prostriedok zdá krajší, milší, výstižnejší, trefnejší, vhodnejší, šťavnatejší a pod. Niekedy možno počítať aj s aktualizáciou vnútornej formy, vnímaním motivácie kontaktného prostriedku, často je dôvodom zvuková atraktivita, v prípade viacslovných kontaktných výrazov zvyšuje ich atraktivitu rým, rytmus, celkovo istá výrazová údernosť.

V rozvinutých metakomentároch sme identifikovali prítomnosť pragmatického aspektu vedomosti o kontaktnom charaktere použitého jazykového prostriedku, často s uvedením dôvodu jeho preferencie (typ „viem, ale...“), pragmatický aspekt ospravedlnenia sa za použitie KP (často v podobe „ospravedlňujem sa, ale...“), na vyjadrenie odstupu od nedomáceho prostriedku sa neraz navrhuje pragmatický aspekt

²² NÁBĚLKOVÁ, Míra: Metakomunikačné vyjadrenie ako indikátor jazykového vedomia. In: *Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie. Komunikáty z vedeckej konferencie konanej v Banskej Bystrici 3. – 5. septembra 1997. 1. diel.* Banská Bystrica: Pedagogická fakulta, 1991, s. 87 – 96.

irónie. Jednotlivé pragmatické aspekty možno sledovať v ich úzkom prepojení, keďže v rámci druhej roviny výstavby textu v metarečovom komentári s kľúčovými výrazmi autori vyjadrujú (či naznačujú) svoje postoje plnšie. Tak v metakomentároch s pragmatickým aspektom irónie nájdeme aj intertextové odkazy na koncept jazykovej kultúry s preferovaním domácich výrazov alebo (v hyperbolickej podobe) na jazykový zákon a jeho prípadné predpokladané sankčné dôsledky. V metakomentároch sa objavuje humor predstavujúci živnú pôdu pre jazykovú hru.

V zhromaždených textových dokladoch môžeme badať isté tendencie. Frekventovanejším metavýrazom zo skúmanej dvojice v našich textových dokladoch je výraz *čechizmus*. Z hľadiska kontaktočných prostriedkov sú výrazmi *bohemizmus*, *čechizmus* sprevádzané skôr jednoslovné české kontaktové prostriedky, napr. *botník*, *chtíč*, *docela*, *kapánek*, *kojit'*, *koprivka*, *líbanky*, *nadsázka*, *omlúvať sa*, *pecka*, *průser*, *rohlík*, *roztekanost'*, *rádoby*, *skulinka*, *snílek*, *sáčok*, *trampoty*, *velice*, *vlezlý*, *zášť*, *šmejď*, *šprímař*. Ojedinele sa objavujú aj viacslovné spojenia, najmä frazeologizmy, napr. *až naprší a uschne*, *chybička se vloudila*, *na cucky*, *poněkud jízlivá*, *prašť jako uhoď*, *sečteno a podtrženo*, *ty vole*. Viacerým z uvedených jednoslovných kontaktočných prostriedkov sprevádzaným MK *bohemizmus/čechizmus* bola venovaná pozornosť z hľadiska jazykovej kultúry.²³ Vzhľadom na rozšírenosť v komunikácii sú niektoré kontaktové prostriedky zachytené v slovenských slovníkoch²⁴ ako nespisovné (ako subštandardné s kvalifikátorom subšt. alebo s odkazom správ. uvádzajúcim výraz považovaný za správny), napr. *sáčok*, *botník*, *kojit'*, *rohlík*, iné predstavujú menej bežné či aj len jednorazové výpožičky z češtiny, pričom ukazujú na prebiehajúci kontakt používateľov slovenčiny s češtinou.

²³ Porov. napr. BETÁKOVÁ, Viera: *Ešte stále botník?* Kultúra slova, 5, 1971, č. 6, s. 219 – 220; MASÁR, Ivan: *Názvoslovné slovníky – opora jazykovej kultúry*. Kultúra slova, 3, 1969, č. 1, s. 225 – 227; KOČIŠ, František: *Systém jazyka a jazykový úzus*. Kultúra slova, 52, 1988, č. 1, s. 3 – 11.

²⁴ <http://slovník.juls.savba.sk>.

Literatúra

- BENKO, Vladimír: *Srovnatelné webové korpusy Aranea*. Praha : Ústav České-
ho národního korpusu FF UK, 2015. Dostupné na: <http://www.korpus.cz>.
- BETÁKOVÁ, Viera: *Ešte stále botník?* Kultúra slova, 5, 1971, č. 6, s. 219 – 220.
- BUDOVIČOVÁ, Viera: *Etapy vývoje česko-slovenských jazykových vztahů*. In: *Slavica Pragensia* 21. Eds. M. Romportl a kol. Praha : Univerzita Karlova, 1978, s. 133 – 145.
- BUDOVIČOVÁ, Viera: *Koexistencia a interakcia dvoch národných jazykov a jej dôsledky pre jazykovú politiku a jazykovú kultúru*. In: *Jazyková politika a jazyková kultúra*. Ed. J. Kačala. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, 1986, s. 125 – 134.
- BUDOVIČOVÁ, Viera: *Z konfrontačného štúdia češtiny a slovenčiny. Česko-slovenský model dvojazykovej komunikácie*. In: *Slavica Pragensia* 25. Ed. V. Budovičová. Praha : Univerzita Karlova, 1985, s. 25 – 38.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: *Kontaktové varianty a synonymá v slovenčine a češtine*. Jazykovedný časopis, 1993, roč. 44, č. 2, s. 92 – 107. Dostupné na: http://www.juls.savba.sk/ediela/jc/1993/2/JC_1993_2_LQ.pdf.
- ČERNÁ, Alena: *Slovenština v pražské jazykové poradně*. In: *Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny, perspektivy*. Eds. E. Minářová, E. – K. Ondrášková. Brno : Masarykova univerzita, 2004, s. 193 – 198.
- ČMEJRKOVÁ, Světlá: *Jazykové vědomí a jazyková kultura (zamyšlení nad tzv. lidovým jazykozpytem)*. Slovo a slovesnost, 53, 1992, č. 1, s. 56 – 64. Dostupné na: <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=3448>.
- DOLNÍK, Juraj: *Cudzosť – interpretácia – xenoznak*. In: *Cudzosť – jazyk – spoločnosť*. Bratislava : Iris, 2015, s. 13 – 173.
- DOLNÍK, Juraj: *České slová v slovenčine*. In: *Studia Academica Slovaca* 21. Bratislava : Stimul, 1992, s. 1 – 10.
- DOLNÍK, Juraj: *Čeština ako necudzí jazyk v slovenskom prostredí*. In: *Studia Academica Slovaca* 42. Bratislava : Univerzita Komenského, 2013, s. 127 – 138.
- Elektronické slovníky Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2018. Dostupné na: <http://slovníky.juls.savba.sk>.
- GAJDOŠOVÁ, Katarína: „Ako hovoria Česi, jak říkají Slováci“ – metajazykové komentáre pri kontaktoch v slovenských a českých textoch. In:

- Jazykovedné štúdie. XXXII.* Ed. K. Balleková – L. Králik – G. Múcsková. Bratislava : Veda, 2015, s. 482 – 495.
- GAJDOŠOVÁ, Katarína: *České a slovenské kontaktné lexikálne javy v ich metajazykovej reflexii (na báze textových korpusov)*. Praha : Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, 2017. Dizertačná práca.
- GAZDÍKOVÁ, Martina: *Die tschechischen Kontaktwörter: in der slovakischen Sprachpraxis und in der zeitgenössischen Slovakistik*. München : Verlag Otto Sagner, 2005.
- JAROŠOVÁ, Alexandra: *Slovo v slovníku z pohľadu času a normy*. Bratislava : Veda – Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, 2015.
- KOČIŠ, František: *Systém jazyka a jazykový úzus*. Kultúra slova, 52, 1988, č. 1, s. 3 – 11.
- KRÁLIK, Lubor: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 2015.
- KŘEN, Michal – CVRČEK, Václav – ČAPKA, Tomáš – ČERMÁKOVÁ, Anna – HNÁTKOVÁ, Milena – CHLUMSKÁ, Lucie – JELÍNEK, Tomáš – KOVAŘÍKOVÁ, Dominika – PETKEVIČ, Vladimír – PROCHÁZKA, Pavel – SKOUMALOVÁ, Hana – ŠKRABAL, Michal – TRUNEČEK, P. – VONDRÍČKA, Pavel – ZASINA, Adrian: *Korpus SYN*, verze 6 z 18. 12. 2017. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2017. Dostupné na: <http://www.korpus.cz>.
- MASÁR, Ivan: *Názvoslovné slovníky – opora jazykovej kultúry*. Kultúra slova, 3, 1969, č. 1, s. 225 – 227.
- MUSILOVÁ, Květoslava – SOKOLOVÁ, Miloslava: *Funkčnost česko-slovenských kontaktních variant v současnosti*. In: *Sborník prací z mezinárodní vědecké konference Jazyk a literatura na Moravě pořádané v říjnu 2002. Studia Moravica 1*. Olomouc : AUPO, Facultas Philosophica, 2004, s. 133 – 146.
- MUSILOVÁ, Květoslava: *Slovakismy v současné češtině*. In: *Euro litteraria & Eurolingua 2005. Majority a minority v literatuře a v jazyce*. Ed. O. Uličný. Liberec : Technická univerzita, 2005, s. 261 – 266.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira – SLOBODA, Marián: *Česko-slovenská komunikácia: semikomunikácia, bivalencia a reflexia vzájomnej zrozumiteľnosti slovenčiny a češtiny*. In: *Slovenčina v menšinovom prostredí*. Eds. A. J. Tóth – A. Uhrinová. Békešská Čaba : Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2008, s. 156 – 166.

- NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Česko-slovenský jazykový kontakt*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2016. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/ČESKO-SLOVENSKÝ%20JAZYKOVÝ%20KONTAKT>.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Metakomunikačné vyjadrenie ako indikátor jazykového vedomia*. In: *Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie. Komunikáty z vedeckej konferencie konanej v Banskej Bystrici 3. – 5. septembra 1997. 1. diel*. Red. P. Odaloš – V. Patráš. Banská Bystrica : Pedagogická fakulta, 1991, s. 87 – 96.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Slovakizmy v češtině*. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2016. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/SLOVAKISMY%20V%20ČEŠTINĚ>.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Slovenčina a čeština v kontakte. Pokračovanie príbehu*. Bratislava – Praha: Veda – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV – Filozofická fakulta Karlovy Univerzity v Praze, 2008.
- RUŽIČKA, Jozef: *Povera o lezúňovi*. Kultúra slova, 16, 1982, č. 1, s. 24 – 25. Dostupné na: <http://www.juls.savba.sk/ediela/ks/1982/1/ks1982-1.lq.pdf>.
- Slovenský národný korpus – prim-8.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2018. Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk>.
- Slovenský národný korpus – web-3.0. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2015. Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk>.
- Slovenský národný korpus – web-4.0. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2018. Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk>.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: *České kontaktné javy v slovenčine*. In: *Sociolinguistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny*. Eds. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava : Veda, 1995, s. 188 – 206.

Slovenský publicistický štýl 21. storočia na internete

Ilustrácia na téme vládnej krízy na jar 2018

Ol'ga Orgoňová

Abstract

Slovak Journalistic Style on the Internet in the Twenty-first Century: An Illustration of the Government Crisis in the Spring of 2018

The Slovak journalistic style of the twenty-first century is put into context with mass-media discourse as a space in which a relationship between the linguistically stylistic aspect of journalism and social practice is created. Contemporary society is characterized by a high rate of interest in public governance, i.e., by a radical democratization, and takes the shape of committed participation in democratic journalism on the Internet. This contribution presents a “wired style” (Crystal), i.e., an online dialogue style of symmetrized mass-media discourse participants: it is a style of verbal interaction by non-professional participants in debate, who build upon the texts of professional mass-media journalists and bloggers.

Key words: journalistic style, mass-media discourse, radical democratization, Internet language

Publicistický štýl v kontexte radikálnej demokratizácie

Publicistický štýl v tradícii slovenských štylistík je všeobecne charakterizovaný ako štýl verejnej komunikácie, ktorý sa vyznačuje písomnosťou a monologickosťou¹, ako aj ďalšími (v tomto kontexte menej

¹ MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997, s. 460 – 461.

zaujímavými) vlastnosťami – napríklad (obsahovou) variabilnosťou, informačnosťou či aktuálnosťou prezentovaných námetov². J. Findra

² Zmienku si vyžaduje otázka objektívnosti či subjektívnosti ako tradičného klasifikačného kritéria štrukturalistickej štylistiky J. Mistríka. Z hľadiska Mistríkovej klasifikácie je totiž publicistický štýl a priori zatriedený ako objektívno-subjektívny. V aktuálnych podmienkach samotná povaha masmediálneho diskurzu, súčasťou ktorého sú sledované verbálne interakcie a ich prejavy, je v trhovo fungujúcom hospodárstve ambivalentná. V západných demokraciách (počnúc USA) sa objektívnosť ani na prelome 19. a 20. storočia nevnímala ako reálna dispozícia publicistiky. Známy je prejav Johna Swintona (1829 – 1901), škótsko-amerického novinára, vydavateľa novín a rečníka, ktorý v roku 1883 na večierku pri príležitosti založenia jeho vlastných novín *John Swinton's Paper* vyhlásil: „Niečo také ako nezávislé noviny v Amerike našich časov neexistuje. Vy to viete a i ja to viem. Nikto z Vás sa neodváža písať svoje skutočné názory a keby ste sa odvážili, vedeli by ste vopred, že to sa v novinách neobjaví. Ja som pravidelne platený za to, aby som držal svoje skutočné názory mimo novín, pre ktoré pracujem. A Vy ostatní ste platení podobne za to isté a každý z Vás, čo by bol taký hlúpy, že by napísal, čo si skutočne myslí, svoje skutočné názory, by sa ocitol na dlažbe a hľadal by si nové zamestnanie. Keby som dovolil, aby sa môj skutočný názor objavil v nejakom čísle mojich novín, do 24 hodín stratím svoje zamestnanie. Úlohou žurnalistu je zničiť pravdu, dokonale klamať, prekrúcať, byť prefikáný, plaziť sa pred mamonom a predat vlastnú krajinu a vlastnú rasu za svoj každodenný chlieb. Vy to viete, ja to viem, tak potom čo je to za hlúposť vzájomne si pripíjať na nezávislú tlač? My sme nástroje a vazali boháčov, ktorí sú v pozadí. My sme ich panáci, ktorých oni dirigujú a my tancujeme ako ich bábky na špagátoch. Náš talent, naše schopnosti a naše životy sú kompletne majetkom iných. Sme intelektuálne prostitútky!“ Dostupné na: <http://www.blatantpropaganda.org/propaganda/articles/journalists-are-intellectual-prostitutes-says-John-Swinton-of-the-New-York-Times.html>.

V novodobom kontexte západného sveta a z iného uhla pohľadu (menej podliehajúceho moci peňazi) vyjadruje relativizáciu objektívnosti aj S. J. A. Ward poukázaním jednak na dialogickú podstatu masmediálnych komunikátov digitálnej doby, kde výsledná referencia je komplexom vyjadrení viacerých zúčastnených aktérov (teda jednotlivec nemôže garantovať za všetkých mieru objektivity či subjektivity výslednej výpovede), jednak zdôrazňuje, že dôležitejšia je tolerancia či reciprocita, nie presadzovanie jedného názoru v zmysle „vítaz berie všetko“ (WARD, Stephen J. A.: *Classical Liberal Theory in a Digital Word*. Dostupné na: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/9781118591178.ch1>. Aplikácia parametra „subjektívnosť – objektívnosť“ prináša v historickom ponore aj v súčasnosti ambivalentný efekt, a tak s ňou vo svojich úvahách o profilovaní žurnalistiky ďalej nepracujem.

vo svojej *Štylistike súčasnej slovenčiny* sa už zmieňuje aj o tom, že najmä s rozvojom elektronických médií nadobúda publicistika aj dialogický charakter a dodáva, že v tejto súvislosti sa v publicistike popri sledovaní komunikačnej funkcie graduálne (viac či menej) prejavuje aj pragmatický rozmer komunikácie³.

Súčasná slovenská publicistika popri svojich tradičných médiách (tlačí, rozhlase a televízii) už neoddeliteľne funguje aj s využívaním elektronického média na internete – všetky tradičné masmédiá majú svoje elektronické stránky. Ich výhodou je nielen ľahká dostupnosť cez internet, virtuálna bezbariérovosť prekonávajúca vzdialenosti či časové obmedzenia spojené s fyzickým priestorom, ale aj bezprostredná otvorenosť reakciám recipientov elektronických textov. Nový komunikačný priestor – internet – ponúka čoraz viac podôb interakcie. Robí to jednak na úrovni elektronických podôb pôvodných masmédií (na stránkach konkrétnych televíznych či rozhlasových spoločností, konkrétnych novín a časopisov, kde sa prelínajú texty od profesionálnych novinárov či „občianskych publicistov“ – blogerov s reakciami laikov z verejnosti), jednak na sociálnych sieťach či diskusných portáloch, ktoré s pôvodnými masmédiami nesúvisia, zato poskytujú rovnakú príležitosť pre verejnosť participovať na formovaní názorov na veci verejné. Popri týchto aktualizovaných technických možnostiach komunikácie spojených s technickým pokrokom treba vziať do úvahy celkovú sociálnu klímu doby. J. Dolník v tejto súvislosti hovorí o radikálnej demokratizácii ako o znaku súčasnej spoločnosti (nielen na Slovensku), ktorá sa vyznačuje vysokou mierou záujmu širokej neodbornej verejnosti aj o veci odborné či verejné⁴. Tá vedie k aktivizácii laikov a ich angažovanej verbálnej participácii na pertraktovaní celospoločenských tém, ako sú napríklad politické témy, ale aj otázky zo sféry zdravotníctva, školstva či rôznych vied. S. J. A. Ward ako odborník na mediálnu etiku venuje pozornosť demokratickému diskurzu a demokratickému žurnalizmu. Demokracia spočíva podľa neho v tom, ako ľudia hovoria navzájom o veciach verejných. Predpokladom demokracie sú demokratické cnosti tolerancie a reciprocity a tiež zúročenie ľudskej dis-

³ FINDRA, Ján: *Štylistika súčasnej slovenčiny*. Martin : Osveta, 2013, s. 262n.

⁴ DOLNÍK, Juraj: *Jazyk v sociálnej kultúre*. Bratislava : Veda, 2017, s. 193 – 203.

pozície prekročiť vlastnú perspektívu. Ak podstata prezentovanej veci hrozí polarizáciou ľudí, nadchádza čas na demokratickú žurnalistiku, ktorá dáva priestor zvažovaniu⁵ rôznych možností a siaha za objektivnosť. Čiže nejde len o slobodu prejavu či autenticitu, ale aj o sociálnu znášanlivosť. Ináč by žurnalistika smerovala k strohým iracionálnym pravidlám a k dominancii mocných (vlastníkov médií), ktorí by nielen neboli dokonale informovaní, ale navyše mocensky by manipulovali komunikačné médiá⁶.

Tretím činiteľom participujúcim na profilovaní novodobého publicistického štýlu je ekonomická identita krajiny, charakterizovaná v prípade Slovenska ako ekonomika trhového hospodárstva. Ekonomické princípy trhového správania v konkurenčnom prostredí sa prenášajú aj na masmediálny trh, na ktorom treba teda rátať s konkurenčným zápasom o diváka/poslucháča/čitateľa názorovo i majetkovo diferencovaných (pluralitných) masmédií – súkromných i štátnych, serióznejších i bulvarizovaných. V tomto kontexte sa ukazuje, že v pluralite masmediálnych stimulov treba aktivizovať interpretačnú bdelosť (respektíve „gramotnosť“) recipientov, ktorí sú vystavení paralelným masmediálnym referenciám a je na nich, ako si z pluralitnej ponuky vyselektujú informácie. Ráta sa pritom s očakávaním istých diskurzných praktík (medzi nimi vecnou, logickou či emocionálnou argumentáciou, pripomínaním negatívnych následkov aplikácie istých masmédií sledovaných opatrení napríklad v politickom dianí či tiež so zveličovaním negatív v praxi). Ako podpora optimálnej orientácie v masmediálnej ponuke môžu poslúžiť tiež isté ukazovatele, o ktorých hovorí J. Bar-

⁵ Na fenomén deliberácie upozorňuje aj J. Dolník v súvisi s dosahom radikálnej demokratizácie spoločnosti na vedecký diskurz, čo vnímam ako analogickú situáciu s tou, ktorá sa týka tunajšieho zamerania na masmediálny diskurz. Pripomeňme si spolu postreh J. Dolníka, ktorý vysvetľuje, že „... diskurz sa javí ako deliberácia vo verejnom priestore, interpretovaná ako vyrovňovanie sa – na pozadí rozličných záujmov a cieľov – s tým, čo je pre spoločnosť dobré a správne... Stúpa súťaž diskurzných praktík, ktorými sa presadzujú diferencované interpretácie.“ Tamže, s. 202.

⁶ WARD, Stephen J. A.: *Classical Liberal Theory in a Digital Word*. In: *The Handbook of Media and Mass Communication Theory*. John Wiley & Sons, 2014, s. 17. Dostupné na: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/9781118591178.ch1>.

tošek ako o signáloch dôveryhodnosti⁷. Dôveryhodnosť je teda to, čo v súčasnej publicistickej produkcii považujem za parameter „dobrého“ (seriózneho) masmediálneho výstupu.

Slovenská publicistika v kontexte masmediálneho diskurzu 21. storočia

S. Schneiderová zaraďuje problematiku publicistického spôsobu vyjadrovania v súlade so súčasnými trendmi skúmaní diskurzov do širšieho priestoru tzv. mediálneho diskurzu, v ktorom sa usúvzťažňuje štylistický aspekt publicistiky so spoločenskou praxou, majúcou za súčasť jazykové správanie a sústreďujúcou sa na aspekty produkcie textov v prepojení s efektmi na mediálnych užívateľov⁸. Usúvzťažňovanie jazykového správania v masmediálnom kontexte so sociálnou realitou je

⁷ Znaký dôveryhodnosti masmédií vymedzuje J. Bartošek v práci *Od informace k reklamě*, Ostrava, 2007, s. 56 – 58 nasledovne:

1. Umiestnenie podľa dôležitosti na strane (najdôležitejšie texty sú na uhlopriečke z ľavého horného rohu do pravého dolného rohu).
2. Premyslené členenie textu, napríklad správy (podpora prehľadnosti aj grafickým oddelením mikrokompozície textu: *titulok – perex – telo správy – dôvetok*).
3. Pri texte sú aspoň dva nezávislé zdroje (napr. spravodajské agentúry ČTK, SITA).
4. Správy píšú iní redaktori než analytické texty (na to sú špecializovaní komentátori) či beletristické texty.
5. Autor sa pod textom podpisuje a nesie zaň zodpovednosť.
6. Texty sa vyhýbajú vágnym formuláciám ako „očakáva sa“, *predpokladá sa*“, „je známe“, „zdroj blízky vláde, ktorý nechce byť menovaný“,...
7. Hierarchia textov v periodiku je v postupnosti od relevantných k menej relevantným, viac pozitívnych než negatívnych (Heslo serióznosti je „*Leave them smiling*“).
8. Na zreteli je podpora národným a kultúrnym hodnotám, podpora vzájomnosti, spájania, nie rozoštvávanie (hrdosť a povedomie národnej vzájomnosti, podpora porozumenia medzi národmi a štátmi, uprednostňovanie tolerance pred egoizmom a nenávisťou).
9. Titulok je korunou textu.

⁸ SCHNEIDEROVÁ, Soňa: *Mediální diskurz*. In: *Studie k moderní mluvnici češtiny 2. Komunikační situace a styl*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2013, s. 95 – 121.

štandardnou súčasťou viacerých zahraničných spoločenskovedných teórií (napríklad kultúrnych štúdií, lingvistickej antropológie a iných), ktoré spravidla inklinujú k interdisciplinárnemu nazeraniu na výseky sociálno-jazykovej reality. Tak na to upozorňuje napríklad aj M. Talbot(ová), pričom zdôrazňuje, že sociálny faktor v spoločnom diskurze je vitálnou oporou pre reprodukovanie „zdieľaných názorov“ spoločnosti⁹. Presnejšie tieto „zdieľané názory“ sa stávajú oporou pre konštruovanie obrazov kontinuity sociálnej reality. Ideám o takomto indukčívnom nadväzovaní produkcie na reprodukciu verbálno-neverbálnej reality (a jej subjektívne hodnotenia) reflektujú aj klasické myšlienky M. Webera: ak chceme pochopiť, čím sa súčasná sociálno-ekonomická kultúra líši napríklad od starovekej, ktorá mala také isté druhové kvality (výmena, kúpa...), treba opustiť ideu o nepremenlivosti pojmov verifikovateľných na báze odpozorovania empirických pravidielností, čo by dovedlo napokon k zavŕšeniu deduktívneho výskumu a s ním k reprodukcii už poznaného. Pojmy sa tu však stávajú nie cieľom, ale prostriedkom myslenia, konštruovania (nových) významov na báze poznávania súvislostí individuálnych hľadísk¹⁰.

Vzťah medzi produkciou textov a ich recepciou (interpretáciou) je, pravda, na úrovni online komunikácie v základe mnohonásobných nadväzujúcich interakcií, teda naznačený vzťah „stimul – reakcia“ nadobúda podobu reťaziacich sa sekvencií, pričom do interakcie na nastolenú tému (spravidla v pôvodnom článku novinára či blogera zverejnenom na webstránke masmédiá) sa zapája množstvo ďalších laických aktérov z radov verejnosti. Výsledný efekt je tak komplexom postojov, názorov, často aj odporúčaní, ktoré reflektujú nielen slová pisateľa – novinára/blogera, ale spravidla pluralitne (podporne, podporne s výhradami, odmietavo, či hybridne) reagujú na samotnú prezentovanú informáciu či udalosť a jej aktérov z verejného diania očami laických recipientov ako aktívnych interaktantov. Tak napríklad na prevažne vecný, agentúrny spravodajský text *Poslanci vyjadrili vláde Petra Pellegriniho dôveru, za hlasovalo 81 poslancov* (pravda.sk, SITA, TASR, 26. 3. 2018) nadväzuje

⁹ TALBOT, Mary: *Media Discourse*. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007, s. 8.

¹⁰ WEBER, Max: *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava : Nakladateľstvo Pravda, 1983.

debata so skoro 500 príspevkami, ktoré sa líšia názorovo aj výrazovými kvalitami (niektoré inklinujú viac k neformálnej hovorovosti, iné k expresívnosti až vulgárnosti, inde sú doslovné chyby či rôzne prvky nespisovnosti). Spomedzi nich spomeniem ilustračne napríklad:

Nuz, no.Smeracka uderka sa tu raduje ako male deti, ze vdaka niekolkym prebehlikom a podvodu na volicov sa im podarilo udrzat sa pri mastnych hrncoch. pritom v podstate ani nemaju preco. Za tie necele dva roky, co slovutna koalicia podvodom na svojich volicoch vladne, je to uz druha vladna kriza. Ta prva vznikla po tom ako SMER vo svojej namyslenosti nechcel ustupit SNS v regionoch. Fico sa udrzal len vdaka zbabelosti Danko. Ta druha vznikla po vseobecnom zdeseni z brutalnej dvojnásobnej vraždy, a nasledom vybuchu nespokojnosti, ked sa ukazalo, ze chapadla mafie, a to este talianskej siahaju az do uradu samotneho premiera, mala za nasledok, ze sa musel porucat i samotny minister vnutra a jeho ochranca predseda vlady. Taku medzinarodnu hanbu aku zazilo Slovensko za Fica, nezazilo ani v casoch batku Meciara. A cas leti. Blizia sa komunalne volby. Su uz na jesen. Ak v nich zazije SMER a koalicne strany taky isty debakel, alebo este vacsi ako v zupnych, je pred nami tretia vladna kriza. (oregon, 27. 3. 2018);

A spadla klec, povedali by bratia Česi! Nie 74 hlasov, čo očakávala opozícia, ale 81. A to ma niektorí poslanci,/ Marček/ sklamali/ Staronovej vláde odporúčam:: 1. Náležite prekopať našu verejnoprávnu RTVS, vyhodit' takých exótov akým sú Dobšínský, Hanzelyová, Strižinec, Bajaniček! RTVS má byť nestranná, nie, primitívne na strane tupej opozícienarkomana Sulíka, daňovému podvodníka Matoviča, mafiána Kolára a niekoľkonásobného kriminálnika úžerníka, daňového podvodníka, pozemkového špekulanta a papalášskeho zneužívateľa lietadla ktoré platíme z našich daní! Nemenujem, každý vie! 2. Vykopať zo Slovenska po vzoru Putina a Orbána všetky mimovládky- OSF/ Sorošovej Open society foundation/,Mesežnikova, Radičových, ktorí si založili svoju činnosť na rozklade slovenskej štátnosti 3.Jednoznačne presadiť zákon o straníckych štruktúrach, ktorý by dokazoval aká je veľká členská základňa, aké má okresné štruktúry, aké má príjmy a výdavky, aká je vrcholná stranícka štruktúra. Strana 4 ľudí je non sens! (Jeronym, 26.3.2018);

Opozícia si vyskúšala, koľko hlasov má na predčasné voľby. Málo Predčasné voľby nebudú, maximálne sa bude mládež nová, mládež So-

rosova premávať po námestiach. Hra skončila. Game is over. (sotko, 27.3.2018);

*Takže koľko slušných ľudí sklamalo týchto 81 poslancov, ktorí dali hlas BÁBKOVEJ vláde proti ich vôli?... atď.*¹¹

Výsledný komunikát je teda interakčný útvar, názorovo pluralitný, slobodne deklarujúci alternatívne, aj opozičné názory. Po obsahovej stránke sa v plejáde debatných replík vytvára mozaika laických referencií a apelov, ktoré sčasti odobrujú počínanie koalície (strán Smer, SNS a Most-Híd), ale tiež k tomuto počínaniu pristupujú kriticky. Vyššie je napríklad vybraná jedna referencia, ktorá istým spôsobom „sumarizuje“ situáciu v slovenskej politike za aktuálnej vládnej garnitúry ako nie veľmi úspešnú, lebo za dva roky už prešla dvoma krízami, pričom autor (oregon) podáva aj konštrukciu perspektívy situácie na jeseň roku 2018 s rizikom prípadnej tretej vládnej krízy. Autor Jeronym ide vo svojej intervencii ešte ďalej a dáva odporúčania vláde Smeru, ako si má počínať, aby úspešne dovládla do konca funkčného obdobia. Vo všeobecnosti sa v ohlasoch v debate opakuje motív negatívnych dosahov mimovládnych organizácií (napr. Open Society Foundation G. Sorosa) a tiež to, že zmeny v súčasnej vláde po odstúpení premiéra Fica sú len „kozmetické“, že nový premiér je expremiérova predĺžená ruka (drsnejšie a priamočiaro sa označuje ako *bábka* a jeho vláda ako *bábkovláda*), a že teda nemožno očakávať zásadné zmeny vo vládnutí. Takéto verejne dostupné „ľudové interpretácie“ sledovanej politickej situácie sa autonomizujú a smerujú tak k symetrizácii pôvodného kontraagensa (laického účastníka internetovej debaty) s tradičným agensom (profesionálnym novinárom, resp. masmédiom). Rovnakú diferencovanosť možno konštatovať na úrovni výrazu. V debatných online blokoch sa striedajú výrazovo kultivované prejavy s prejavmi nedbanlivými, ktoré signalizujú sčasti neznalosť jazykovej normy, sčasti jej zanedbávanie v dôsledku nedbanlivosti pri tvorbe debatných replík na internete. Typickým znakom je sklon k (spontánnemu) odformalizúvaniu výrazu,

¹¹ Citáty z novinovej debaty, ktoré sú uvedené v kurzíve, ponechávam bez akýchkoľvek jazykových zásahov či korektúr v záujme zachovania autenticity textov ako obrazu výrazovej variability idiolektov prispievateľov.

ale tiež sa dajú nájsť prejavy vedome expresívne až vulgárne, útočné a urážlivé (napádajúce často iných spoludebatujúcich, prípadne samotné postavy z opisovaného výseku reality, napríklad z politickej scény)¹². Tak vzniká spôsob vyjadrovania, ktorému D. Crystal hovorí „wired style“, čiže štýl s typickými prvkami neformálnosti, akým „hovori“ (píše) ľud v elektronickom dialógu. Všeobecne ide o spôsob, ktorý nezriedka nerešpektuje štandardné jazykové pravidlá¹³. V tejto súvislosti treba pripomenúť, že debatné príspevky tvoria nepomerne väčšiu časť výsledného komunikátu než pôvodný stimul novinára či jazykovo i myšlienkovu zdatného „ľudového publicistu“ – blogera (napríklad desiatky až stovky debatných replík oproti jednému – hoci súvislému a ucelenému žánrovému útvaru (najmä *komentáru* či *správe*).

D. Crystal vo svojej publikácii v súvisi s jazykom internetu interpretuje známe maximy kooperácie H. P. Gricea (kvality, kvantity, relevancie a spôsobu), pričom abduktívne smeruje k hľadaniu zmyslu spontánných virtuálnych interakcií, pri ktorých je povrchovo (pri zbežnom akontextovom nazeraní) oslabená kooperatívnosť, alebo inými slovami repliky akoby na seba nenadväzujú, nesúvisia (a to ani z hľadiska tematickej prepojenosti s východiskovým textom, ani s ohľadom na nadväznosť na susediacu repliku¹⁴). Pravda, to, či repliky reálne súvisia, treba podrobiť viac než len spontánnej interpretácii, teda cieľavedomému hľadaniu skrytého zmyslu. To sa nezaobíde bez využitia kontextových znalostí, ktoré kompletizujú obraz o téme nad

¹² Takéto prejavy jestvujú napriek intervenciám mechanizmov etickej administrácie online stránok. Nemožno ich považovať za obohatenie cyberjazyka či cyberkomunikácie, možno len konštatovať ich menšinovú prítomnosť vo variabilnom prostredí internetového masmediálneho diskurzu.

¹³ CRYSTAL, David: *Language and the Internet*. Cambridge : Cambridge University Press, 2006, s. 27 – 70.

¹⁴ V tomto prípade vnímam významové nadväzovanie v súlade s organizáciou tzv. otvorenej kategórie, ktorá je v základe prototypickej organizácie entít (čiže poukazuje na ich „príbuznosti“ nielen na báze súvislosti všetkých exemplárov tak, ako to platí v prípade zatvorenej kategórie podľa Aristotela, ale súvislosti vnímam voľnejšie aj v tom prípade, ak v komplexe replík nadväzuje aspoň „niečo na niečo“). Porov. DOLNÍK, Juraj: *Lexikológia*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2003, s. 11 – 40.

rámec explicitne vypovedaného¹⁵. Autor takéhoto príspevku súčasne ráta s tým, že do kontextu sú zasvätení aj jeho recipienti. Všimnime si to napríklad na replike na margo toho istého článku, ako bol uvedený vyššie (o tom, že poslanecká snemovňa vyjadrila dôveru novej vláde Petra Pellegriniho):

Áno, vládla prešla iba skrášľovacou kúrou. Ale reálne nemala viacej možností, darmo opozícia hučí ako Niagara. Celý vtip je v tom, že vláda sa posnaží splniť vládny program, aby mohla predložiť záverečnú bilanciú. Samozrejme, aj aby dobehli peniažky osvedčenými tunelíkmi. (To by urobila každá vláda v Európe, až na Island). Ale to hlavné, mal by byť odvolaný Gašpar, to je deus ex machina. Nič to neohrozí, jeho zástupca to dokrútil by bez straty desiatky. V tom má OPO pravdu. Ešte hlavnejšie je to, že OPO lačná po moci, môže tak túžiť s prepáčením po moči, aby si ulavila, lebo nevidím z nich jedného jediného vhodného kandidáta na vládne kreslo. Je to chór diletantov, paberkujúcich medzi bezosažnými frázami, horšími ako za socíka. Ich hlavným nástrojom je mikrofón a tirády, púšťajúce sa na masy, aby pochopili, že jedine oni zabezpečia slobodu, demokraciu, koniec tunelovaniu a konečne začneme prevkitať. Pod nimi leda tak trt makový, ale bez maku. Potrebujú iba klaku, a do voza koňa Faku. (bruk, 27.03.2018, 07:09)

Autor „bruk“ debatuje vlastne k pôvodnému článku *Poslanci vyjadrili vláde Petra Pellegriniho dôveru, za hlasovalo 81 poslancov* (pravda.sk, SITA, TASR, 26.3.2018), pravda, jeho príspevok vôbec nereflektuje akt hlasovania poslancov, ale nadväzuje priamo na predošlý debatný vstup – jeho začiatok s pritakávacou časticou „áno“ jasne evokuje, že sa stotožňuje s predchádzajúcim prispievateľom. Bruk teda akoby necháva bez povšimnutia hlasovanie parlamentu o dôvere novej vláde P. Pellegriniho a priamo reflektuje a hodnotí samotnú vládu. Tú komentuje „s nadhľadom“ poučeného pozorovateľa politického diania v širšom európskom kontexte (pričom razantne konštatuje, že rovnako ako slovenská vláda by konal každý európsky politický subjekt okrem toho

¹⁵ CRYSTAL, David: *Language and the Internet*. Cambridge : Cambridge University Press, 2006, s. 52 – 65.

na Islande¹⁶). Tiež operuje s alúziami na ďalšie osobnosti v slovenskej politike (napríklad poukazuje na potrebu odvolať prezidenta policajného zboru a označuje ho priamo – hoci neúctivo – priezviskom Gašpar), ako aj na celé politické subjekty – napríklad hodnotí opozíciu en gros ako „chór diletantov“. „Zasvätené“ pritom profiluje obraz opozície ako ľudí, ktorí len deklaratívne manipulujú masy. Teda opäť sa spolieha, že recipient je „v obraze“, pozná praktiky opozície, rovnako ako ráta s vedomím recipienta o tom, že vláda vykráda (*tuneluje*) štát. Tento a mnohopočetné ďalšie príspevky v tejto či iných debatách v internetových verziách slovenských periodík ilustrujú stav súčasnej publicistiky ako plodu symetrizovanej interakcie laickej verejnosti v nadväznosti na texty profesionálnych pracovníkov masmédií i medzi sebou navzájom.

Jazyk slovenskej internetovej publicistiky

Jazyk slovenskej internetovej publicistiky má isté nadnárodne známe znaky, ktoré by sa dali označiť ako *Netspeak*¹⁷. Znak *Netspeaku* sa všeobecne vnímajú ako opak znakov tradičného preskriptívneho jazyka: namiesto formálnosti sa uprednostňuje neformálnosť, namiesto znakov písomného prejavu sa preferujú znaky ústnosti (hoci v písme). Výsledok sa dá napokon vnímať ako redukcia bohatstva a univerzálnosti národného jazyka, a teda ako čosi, čo sa zakladá na rovnakom princípe ako tradičný preskriptivizmus, len s obráteným hodnotovým rebríčkom. Uvedme niekoľko znakov tohto kódu online debát: 1. vítaná je kreativita, ktorá vedie k tvorbe mnohých neologizmov, resp. príležitostných novotvarov. Tie sa často využívajú pri pomenúvaniach osôb (prezývkach) – porov. označenia ako *Pellé*, *Tortellini/torteliny* (P. Pellegrini), *ficiak* (R. Fico), *močiar* (V. Mečiar), *trumpeta* (D. Trump), *Terezka* (T. May), *opo*; *opotrolkovia* (príslušníci opozície), *ficotrolovia* (stú-

¹⁶ Island sa vníma ako ideál priamej demokracie, dokonalejší než iné európske (nepriame) demokracie: s touto kontextovou znalosťou pisateľ príspevku ráta ako so „zdieľanou znalosťou“ s ostatnými interaktantmi v debate.

¹⁷ Porov. CRYSTAL, David: *Language and the Internet*. Cambridge : Cambridge University Press, 2006, s. 66 – 98.

penci R. Fica), *i-gorko* (I. Matovič), *mosthídáci* (členovia strany Most – Híd), *podvodník z Popradu/papalášsky zneužívateľ lietadla/špekulant s pozemkami* (A. Kiska) atď. Vítané sú idioelektizmy/okazionalizmy aj na úrovni všeobecných pomenovaní: *vychcankovia* (špekulanti), *priemer* (prešmyčka slova premiér), *ritákovačka* (pochlebovanie, od expresívneho: „lezenie do riti“), *socík* (socializmus), 2. oceňuje sa hravosť, vtip, čo sa často spája s rytimizáciou až rýmovaním častí textov: *Hlava za hlavou padá a vinník sa stále hľadá :-))*) (alúzia na abdikácie politikov z vládnej garnitúry Smeru – v rozpätí február – apríl 2018 abdikovali minister kultúry M. Maďarič, ministerka spravodlivosti L. Žitňanská, minister vnútra R. Kaliňák, premiér R. Fico, exminister zdravotníctva a nový minister vnútra T. Drucker, policajný prezident T. Gašpar); *My sme mládež nová, mládež Sorosova!* (ide o intertextovú alúziu na slogan z čias prvého robotníckeho prezidenta Československa po 2. svetovej vojne K. Gottwalda: *My sme mládež nová, mládež Gottwaldova!* a súčasne je to alúzia na Open Society Foundation G. Sorosa ako údajného vodcu organizátorov hnutia Za slušné Slovensko počas vládnej krízy v marci – apríli 2018), *Lepšie tortelliny ako Pellegriny!* (slogan karikujúci nového slovenského premiéra a jeho talianske priezvisko rytmicky harmonizujúce s názvom druhu cestovín), *jednotky SS* (= aktéri hnutia Za slušné Slovensko“), 3. na ozvláštnenie textu, prípadne ako prejav emocionality sa nadužíva interpunkcia a rôzne znaky (hviezdička, dolár a pod.), zdvojené/znásobené výskyty hlások, kombinácie veľkých a malých písmen, kombinácie písmen, medzier a interpunkcie atď.: Porov.: *Od kedy môžu CESTOVINY rozhodovať o budúcnosti Slovenskaaa... prosím Vás???; bllllbeeeckovia, parchan.ti, ...* súčasťou grafických variácií sú rôzne hravé kombinácie znakov a smajlíkov so slovami, pričom aktuálne populárne je používanie mriežky pri sloganoch – napríklad *#allforjan!*, 4. domovské miesto v takýchto textoch majú nespisovné (často expresívne) formulácie a frazémy: *búrka v šerbli; teátro made in zlepenec; smerácka hra Škatule, škatule, hýbte sa!*; *Vymeniť Kaliňáka a Fica za ich ľudí je ako vymeniť osraté trenky za osraté slipy. Výmena prebehne, ale zadok štípe stále.*, 5. v online debatách niet jazykových korektúr, a tak v nich napokon neprekvapia ani žiadne prehrešky voči jazykovým pravidlám – porov. napríklad, ako sa nesprávne vyká: *Vy ste aj niečo dokázal okrem velebenia mafie*

a nadávania?; aké hrubé chyby v písaní i/y možno nájsť na internete: tupý ficotrolovia!; ako sa zamieňajú predložky „s“ a „z“: v krajine z nefunkčnou vládou atď.

Slovenská internetová realita ukazuje, že nielen jazyk, ale aj etika anonymných online diskusií, ktorých účastníci sú skrytí pod prezývkami, môže nadobudnúť „obrátenú (hodnotovú) perspektívu“: expresívnosť takýchto diskusií neraz presahuje únosnú etickú hranicu a do verejného priestoru internetových debát sa tak dostávajú popri dôvtipných postrechoch, kreáciách a jazykových spestreniach aj netvorivé, výslovne hrubé, urážlivé a neadekvátne prejavy. Princípy demokracie žurnalizmu, o ktorej hovorí etik S. J. A. Ward ako o demokracii založenej na tolerancii a reciprocite, niektorí aktéri masmediálnych debát ignorujú, a tak sa na miesto kreatívnych inovácií a reštruktúrovaného jazyka cyberdialógov v časti textov na internete dostáva neinvenčnosť a tabuizované formulácie. To je, pravda, očakávateľnou súčasťou plurality variabilných a vzájomne si konkurujúcich diskurznych praktík, pričom takéto hodnotovo nízke prejavy nepredstavujú pre väčšinovú zdravú komunikáciu vážnu hrozbu¹⁸.

Literatúra

- BARTOŠEK, Jaroslav: *Přesvědčování a manipulace v politické žurnalistice*. In: Srpová, H. – Bartošek, J. – Čmejrková, S. – Jaklová, A. – Pácl, P.: *Od informace k reklamě*. Ostrava : Ostravská univerzita, 2007, s. 51 – 104.
- CRYSTAL, David: *Language and the Internet*. Cambridge : Cambridge University Press, 2006.
- DOLNÍK, Juraj: *Jazyk v sociálnej kultúre*. Bratislava : Veda, 2017, s. 193 – 203.
- DOLNÍK, Juraj: *Lexikológia*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2003; 2. vydanie 2007.
- FINDRA, Ján: *Štylistika súčasnej slovenčiny*. Martin : Osveta, 2013.
- MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997.

¹⁸ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA 1/0338/16 *Slovenský jazyk v komunikačných formáciách*.

- MAREŠ, Petr – KADERKA, Petr: *Sféra mediální komunikace*. In: Hoffmanová, J. – Homoláč, J. – Chvalovská, E. – Jílková, L. – Kaderka, P. – Mareš, P. – Mrázková, K. : *Stylistika mluvené a psané češtiny*. Praha : Academia, 2016, s. 255 – 337.
- SCHNEIDEROVÁ, Soňa: *Mediální diskurz*. In: *Studie k moderní mluvnici češtiny 2. Komunikační situace a styl*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2013, s. 95 – 121.
- TALBOT, Mary: *Media Discourse*. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007.
- WARD, Stephen J. A.: *Classical Liberal Theory in a Digital Word*. In: *The Handbook of Media and Mass Communication Theory*. John Wiley & Sons, 2014. Dostupné na: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/9781118591178.ch1>.
- WEBER, Max: *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava : Nakladateľstvo Pravda, 1983.

Lomidrevo podľa Samuela Reussa a Pavla Dobšinského (dve koncepcie rozprávky)

Jana Pácalová

Abstract

***Lomidrevo According to Samuel Reuss and Pavol Dobšinský
(Two Conceptions of a Fairy Tale)***

This article compares two adaptations of a fairy tale about princesses being kept underground (AaTh 301) who are rescued by a strong servant (AaTh 650A) who kills a dragon in the process (AaTh 300). The first one is from the 1840s by Samuel Reuss, who is considered to be the initiator behind the collection, adaptation, and interpretation of fairy tales in Slovakia. This text remained a manuscript. The second adaptation was written almost twenty years later by the most famous and prominent teller of Slovak tales, Pavol Dobšinský, who published this fairy tale in his collection *Slovenské povesti* (Slovak Tales) (1858). Differences in adaptation can be seen on the level of variable elements and are therefore not essential for the invariant subject matter. Interpretational and conceptual aspects are discussed, because the differences in the implementation of the storyline are significant for the impression the fairy tale makes and the message it communicates. Building upon this fairy tale's interpretations by Samuel Reuss and Pavol Dobšinský, the conceptions of the fairy tale (the morality aspect is opposed to fairy-tale symbolism and the solar myth) by the two authors are discussed.

Key words: fairy tale, romanticism, conception, mythology school, solar myth

Samuel Reuss, Pavol Dobšinský a Codexy revúcke

Začiatkom štyridsiatych rokov 19. storočia vznikli na fare evanjelického kňaza Samuela Reussa vo Veľkej Revúcej tri zväzky rukopisov

označené ako *Codexy revúcke A, B, C*.¹ Rozprávky v nich zaznamenané sa stali základom neskorších knižných vydání a pre súčasníkov predstavovali dôležitý vzor práce s folklórnym materiálom, ktorý dovtedy v domácej tradícii absentoval.

Na našom území ide o prvé pramene dokumentujúce systematický a koncepčný záujem o folklórny naratív, predovšetkým čarovnú rozprávku, ako ho prezentovala nemecká romantická škola a ktorý v celoeurópskom meradle zaznamenal mohutný ohlas. Predstavujú prvú ucelenú rukopisnú zbierku rozprávok, zahŕňajúcu šesťdesiatštyri rozprávkových textov, čo je zaujímavá číselná zhoda: rovnaký počet rozprávok obsahovala druhá tlačaná kniha slovenských rozprávok, *Slovenské povesti* Augusta Horislava Škultétyho a Pavla Dobšinského (1858 až 1861) aj *Slovenské pohádky a pověsti* Boženy Němcovej (1858 a 1859). Ďalej sú tu zastúpené komentáre k rozprávkam v nemčine a slovenčine, iné folklórne útvary zapísané rovnako ako rozprávky po slovensky (v stredoslovenských nárečiach) a ďalšie rozsiahly lexikálny a etnografický materiál.

Spomedzi dobových rukopisných zbierok, ktoré predchádzali knižným vydaniám, majú *Codexy revúcke* pravdepodobne najvýznamnejšie miesto. Ich iniciátor, hlavný zostavovateľ a autor najstaršej vrstvy rukopisu Samuel Reuss tu teoreticky sformuloval a prakticky zrealizoval svoje predstavy o zápise rozprávok a ich komentovaní (analýze). Reussov spôsob záznamu folklórneho naratívu, jeho ďalších úprav a interpretácie predstavoval pre romantikov v slovenskom prostredí dôležitý vzor, na ktorý vo svojej praxi nadviazali, konfrontovali sa s ním a ďalej

¹ Rukopis je uložený v Literárnom archíve Slovenskej národnej knižnice v Martine pod sign. B465. Základný opis prameňa ponúkol Jiří Polívka v *Súpise slovenských rozprávok*. Zv. 1. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1923, s. 20 – 23; polstoročie po ňom mala v pláne systematickejšie sa s ním zaoberať Mária Dzubáková (*Codex revúcky A, B, C*. Slovenský národopis, 21, 1973, č. 3, s. 393 – 412; *Niekoľko myšlienok a Codexu revúckom B*. Slovenský národopis, 23, 1975, č. 1, s. 95 – 100; *Porovnanie dvoch dokumentov o rozprávkach (Komentár S. Reussa a list zo 17. decembra 1843)*. Slovenská literatúra, 27, 1980, č. 5, s. 457 – 462). Novšie pozri PÁCALOVÁ, Jana: *Model zbierania, spracovania a výkladu rozprávky v Codexoch revúckych*. In: *Metamorfózy rozprávky (od Jána Kollára po Pavla Dobšinského)*. Bratislava : Ars Poetica – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2010, s. 31 – 48.

ho modifikovali. K Samuelovi Reussovi sa otvorene hlásili ako k svojmu učiteľovi v oblasti zbierania, spracovania a výkladu rozprávok².

K ďalším spoluautorom tohto prameňa (kvantitatívne i z hľadiska koncepcie v menšom autorskom podiele) patria Reussovi synovia Ľudovít, Adolf a Gustáv a ich generační súčasníci Samuel Ormis (v najvýznamnejšej miere), Karol Hrenčík, Ján Molitoris, neskorší editor prvej rozprávkovej knihy *Slovenské povesti* z roku 1845, Ján Francisci (pod literárnym pseudonymom Janko Rimavský), Adolf Ghilláni a napokon budúci editori spomínaných *Slovenských povestí*, Augustín Horislav Škultéty a Pavol Dobšinský. Posledný menovaný je dodnes najvýznamnejším a najznámejším slovenským rozprávkárom. Jeho meno je natoľko nerozlučne späté so slovenskými rozprávkami vydanými v 19. storočí³, že sa pre ne vžilo označenie „Dobšinského rozprávky“ a neraz sa zvyknú stotožňovať s folklórnou prózou ako takou.

Pavol Dobšinský vytvoril najmladšiu vrstvu *Codexu revúckeho* C, čo je najmladší spomedzi jednotlivých zväzkov *Codexov revúckych*. Ťažisko jeho práce v tomto prameni tvoria rozsiahle podrobné zápisy folkloristického a etnografického charakteru vzťahujúce sa k slovenským zvykom, tradíciám, poverám a podobne, zápisy rozprávok sú skôr ojedinelé⁴. Vpisoval ich sem sporadicky takmer dvadsať (a viac) rokov po Samuelovi Reussovi na prázdne strany, ktoré boli v rukopise ponechané pomedzi zápisy rozprávok, pretože boli určené na vpisovanie komentárov a poznámok, a tiež na záver zošita. V druhej polovici šesťdesiatych rokov, kedy Pavol Dobšinský zostavoval *Slovenské povest-*

² Napr. Pavol Dobšinský a Augustín Horislav Škultéty v Úvode k vydaniu *Slovenských povestí* (pozri DOBŠINSKÝ, Pavol: *Prostonárodné slovenské povesti*. Zv. 1. Bratislava : SVKL, 1958, s. 425), Ľudovít Štúr v stati *O národných povestiach a piesňach pliemien slovanských* (pozri ŠTÚR, Ľudovít: *Dielo v piatich zväzkoch. Zväzok III. Slovenská ľudová slovesnosť*. Bratislava : SVKL, 1955, s. 221) a i.

³ Okrem *Slovenských povestí*, ktoré Dobšinský pripravil v spolupráci s Augustom Horislavom Škultéty, je to vydanie *Prostonárodné slovenské povesti* (1880 – 1883). Obe knihy vyšli v roku 1958 pod titulom mladšej a pod menom Pavla Dobšinského.

⁴ Napr. v roku 1857 dopísal na s. 129 nepomenovanú rozprávku, v roku 1861 vpísal na s. 130 rozprávku *Smrť* s poznámkou „Z detinských dôb rozpomenúc sa na túto rozprávku napísal v Štiavniici dňa 10. brezá 1861 Pavel Dobšinský“ a v roku 1870 vpísal na s. 23 rozprávku pod názvom *Poviestka z Drienčan*.

ti, mu *Codexy revúcke* poslúžili nielen ako jeden zo základných materiálových prameňov (v tomto období mal k dispozícii všetky staršie rukopisné zbierky), ale tiež akýsi „obalový spis“, do ktorého zaznamenával a vkladal vlastné materiály súvisiace s prípravou svojej knihy⁵.

Ako bolo naznačené, štruktúra, autorský podiel aj časový horizont vzniku *Codexov revúckych* sú pomerne komplikované. Rukopis pozostáva z troch obsahovo a čiastočne i koncepcne odlišných zväzkov.

Codex revúcky A má podnadpis a datovanie „Slawische Volkssagen. Gesammelt in V. Revúca 1843“ (*Ludové povesti Slovanov zozbierané vo Veľkej Revúcej* 1843). Obsahuje dvadsaťsedem rozprávok, zápisy piesní pod názvom „Národné spievanky“, niekoľko nemeckých a slovenských komentárov k rozprávkam od Samuela Reussa, jeho syna Ľudovíta a Sama Ormisa, a napokon širšiu úvahu o zakliatiach od Samuela Reussa („Über Incantationen“/O inkantáciách, t. j. premenách, metamorfózach). Autorsky sa na ňom okrem uvedených podieľali Adolf a Gustáv Reussovci a Karol Hrenčík.

Podobne *Codex revúcky C* s podtitulom „Slawische Sagen“ (Povesti Slovanov) spísalo viacero autorov. Zapisovatelia zväčša nie sú podpísaní, iba pod č. 1 až 7 sa uvádzajú Ján Molitoris, Samo Ormis, Janko Rimavský, Adolf Ghilláni a Augustín Horislav Škultéty. Jeho najstaršiu vrstvu tvoria texty z rokov 1843 až 1844 (tridsať rozprávok a niekoľko komentárov k nim, vrátane rozsiahlej etnograficko-jazykovej zložky od Ľudovíta Reussa), od päťdesiatych rokov ho sporadicky dopĺňali Ľudovít Reuss a Pavol Dobšinský.

Autorsky najhomogénnejší je *Codex revúcky B*, ktorý napísal Samuel Reuss pravdepodobne ako prvú časť *Codexov revúckych*. Má podnadpis a datovanie „Alt-slawische Sagen aus Pannonien 1840“ (Povesti starých Slovanov z Panónie 1840). Zapísané sú v ňom tri rozprávky, pôvodne označené iba číslom (1ste Sage, Zweyte Sage, Dritte Sage). Ich funkcia je skôr ilustratívna: Samuel Reuss na nich ukazuje, akým spôsobom interpretovať rozprávky ťažiskovo vo vzťahu k nositeľovi folklórnej tradície, t. j. dávny predkom Slovákov. Nazýva ich síce Slovanmi, ale zo spôsobu argumentácie a najmä príkladov, ktoré sú lokálne viazané vý-

⁵ Napr. Zoznam a Výbor samostatných pôvodných slovenských povestí (1857, 1858) alebo zoznam rozprávok členených z hľadiska publikovanosti a žánrovo.

lučne na oblasť dnešného (stredného) Slovenska, je zrejmé, že má na mysli predkov Slovákov. Zápisy rozprávok a ich analýzy, umiestnené pred rozprávkou alebo za ňou, a komentáre, umiestnené priamo v texte rozprávky ako poznámky pod čiarou, sú doplnené všeobecnejšími úvahami o povahe, podstate a charaktere slovenských rozprávok⁶. Všetky komentáre sú písané po nemecky, texty rozprávok po slovensky.

Lomidrevo podľa Samuela Reussa

Druhá rozprávka *Codexu revúckeho B*, označená Reussom ako Zweyte Sage, rozpráva príbeh o mužovi s nevšednou silou, ktorý sa narodil deväťdesiatšesťročnej žene a tá ho sedemnášť rokov nadávala. Trojročný „jedličky, hrubé ako noha, zo zeme trhal“⁷, „v siedmom sa už na duby lapal“ a „po štrnástich rokoch takú hroznú silu mal, že i tie najväčšie buky a duby ako najtenšie konope zo zeme trhal a po ôsmich i desiatich kusoch na pleci do domu nosil“. Pre jeho neobyčajnosť už pri narodení sa rodičia rozhodli dať mu aj neobyčajné meno: Lomidrevo. Podobne neobyčajné mená v duchu omen nomen mali aj priatelia, ktorých stretol, keď sa vybral do sveta: Kopivrch prenášal vrchy, Miesiželezo pracoval so železom, akoby to bolo cesto na chlieb. Stretli vozárov, ktorých vozy naložené železom uviazli v závoze. Zjednali sa s nimi, že im pomôžu, ak im sľúbia, že si za odmenu budú môcť vziať toľko železa, čo sami unesú. Vozári sa smiali, že to nebude viac ako zopár kíľ, ale Lomidrevo zobral z povozov všetko železo. Z toho Miesiželezo urobil tri cepy a s nimi šli mlátiť stohy k bohatému pánovi. Aj ten im za prácu

⁶ Na začiatku prameňa je vpísaná všeobecná úvaha o rozprávkach „Einverständigung“ (preklad úryvku z nej publikovala Mária Dzubáková v príspevku *Niekoľko myšlienok o Codexu revúckom B*. Slovenský národopis, 23, 1975, č. 1, s. 94 – 95). Za tretou rozprávkou je poznámka o obetovaní čertovi s datovaním 30. októbra 1844. Ku kódexu je pripojený zväzok označený ako „Zugabe. Eine uraltslawische Frühlings-Ankündigung. Rōcze am Sonntage Judica am 14. März 1839“, obsahujúci rozličné poznámky viažuce sa prevažne ku Kraskovu v Gemerskej stolici, kde Reuss účinkoval ako kazateľ v rokoch 1810 až 1812.

⁷ Citáty z originálu (Codex revúcky B, Literárny archív Slovenskej národnej knižnice v Martine, sign. B465, s. 48 – 69) uvádzam ďalej v diplomatickom prepise.

sľúbil dať toľko, čo odnesú. Oni všetko obilie vsypali do sypárne, okná a dvere pozatĺkali, Kopivrch objal sypáreň, vyložil si ju na plece a odniesol k rodičom. Tretinu nechal svojim, tretinu Miesiželezovým a tretinu Lomidrevovým. Potom sa dostali do mesta, v ktorom bol smútok, lebo kráľovské dcéry zmizli, vraj ich cez diery v zemi uniesli traja draci. Lomidrevo prikázal kamarátom, aby ho uviazali na dlhý povraz, a nechal sa spustiť do podzemného sveta. V prvom zámku oslobodil od šesťhlavého draka najmladšiu princeznú, v druhom zámku od deväťhlavého draka prostrednú princeznú a v treťom zámku od dvanásťhlavého draka najstaršiu princeznú. Každá z princezien premenila svoj zámok na zlaté jabĺčko a vzala ho so sebou. Prišli k diere, cez ktorú sa dostali dnu, a Kopivrch s Miesiželezom ich vytiahli na svet. Spolu odišli k otcovi princezien, každý si vzal jednu z nich za ženu, usadili sa blízko seba každý vo svojom zámku, premenenom naspäť z jabĺčka, a „žili v láske a svornosti“, ničím a nikým neohrození, lebo „kde sa títo traja udatníci postavili, tam všetko ustúpiť muselo“.

V úvode k rozprávke si Samuel Reuss všima povahu mien hlavných hrdinov a dáva ju do súvislosti s ich funkciou v deji: „Jednoduché a milé je rozlišovanie našich troch hrdinov: Lomidreva, Miesiželeza a Kopivrcha, aj keď sú to postavy čudesné a obrovské. Autor tejto povesti chcel zobraziť *non plus ultra* fyzickej sily a tým, že tak jednoducho vyjadril ich malebné a výnimočné rysy, dosiahol hranice ideálna a šľachetnosti. Ideálne nájdeme vo vlastnostiach hrdinov a šľachetnosť v ich ušľachtilom zámere vyslobodiť tri princezné z moci drakov. Dodajme k tomu ešte toľko, že príprava hrdinov na také výnimočné a neobyčajné činy je celkom vydarená, hoci vyviera z obyčajného života, a že k obrovským silám hrdinov sa dokonale hodí aj strašná úloha.“⁸

Ďalej si Samuel Reuss všima pôvod hlavného hrdinu, spôsob jeho výchovy a jeho rodisko: „Narodenie a roky výchovy nášho hlavného hrdinu sú tu opísané patriarchálne. Otec má pri narodení svojho syna veľké očakávanie, a preto mu dá toto neobyčajné meno. Jeho láska voči manželke mu neprekáža v tom, aby jej pripomínal jej povinnosti – keď on niečo nariaďuje, ona je celkom oddaná. Syn, aj keď má sedem rokov, nalieha na matku, aby ho ďalej dojčila, a ona je z lásky k syno-

⁸ Z nemeckého originálu v *Codexe revúckom B* preložil Robert Hammel.

vi ochotná priniesť akúkoľvek obeť. Syn hovorí s úctou pred rodičmi o nastávajúcej ceste. Hlavné slovo má hlava rodiny a dáva synovi na cestu dobrú radu. Synov sľub, že svojich rodičov napriek všetkému zapatrí, vychádza z dobrého srdca a je dojemne vyslovený. Lomidrevova výchova pozostávala z matkinej starostlivosti a cvičenia svojich schopností. Aké jednoduché a dokonalé! Ktorá poviedka môže poskytnúť viac? (...) Lomidrevovo rodisko je hornatá krajina, kde rastú súčasne jedle aj duby. Nie je to teda ani Orava, ani Liptov či Spiš, ale skôr Zvolen, Gemer, Šariš atď. Pri jeho rodisku sa vyrába tiež železo, pretože sú tam ľudia, ktorí prinášajú do inej krajiny veľa centov železa.“

Komentuje vzťah troch výnimočných spoločníkov podľa hesla „rovný rovného si hľadá“ a zdôrazňuje, že „svornosť a vernosť sú najvýraznejšou ozdobou tohto nerozlučného trojlístka“. Úvodné skúšky vysvetľuje ako meranie síl, ktorým hrdinovia „dokážu, že sú schopní vykonať veľké činy“. Stvárnenie týchto skúšok – „obidve scény“, ako ich Samuel Reuss nazýva – „predstavujú prirodzené národné obrazy, ktoré sú jasne chápané a jasne podané. Povozníci a bohatý statkár jednajú každý primerane svojmu charakteru. Z pána hovorí aristokrat, z povozníkov vyčerpaní cestujúci ľudia“.

Na konaní hlavných postáv Samuel Reuss vyzdvihuje, že „nič sa nedeje s rozruchom a vášňou – všade a vo všetkom badať ticho a pokoj“. Toto konštatovanie ďalej spája s varovaním: „Beda ľudstvu, kde sa strašné fyzické sily spájajú s vášňou – beda, dvakrát beda, ak sa vašeň spojí so zlomyseľnosťou a krutosťou. Všetko by bolo zničené a zdrvené.“ Pokoj a rozvážnosť si všíma aj v jadre rozprávky: „Vidíme hlavného hrdinu Lomidreva zvládnuť ohromné dobrodružstvo. Vďaka svojej nadľudskej sile a neochvejnej duchaprítomnosti dosiahne všetko, čo si len praje. Aj tam, kde sa nešťastné kráľove dcéry trasú a nariekajú, on stojí pevný ako skala, hovorí málo a koná odhodlane a pokojne.“ Táto perspektíva je pre spôsob uvažovania Samuela Reussa o rozprávke a jej výpovednej hodnote vo vzťahu k nositeľovi folklórnej tradície typická. Autor rezumuje: „Morálka tejto povesti je znamenitá. Lomidrevo používa svoje bezhraničné sily, aby ovládol a vyhubil kruté, strašné a neludské obludy. Zachráni nevinne mučené a privedie ich späť do náručia zarmúteného otca. Poteší tak všetkých ľudí okolo seba a sám je šťastný. Aké použitie ľudskej sily by mohlo byť ušľachtilejšie a čírejšie?“

Poetický obraz obšťastnenia iných a nájdenia osobného šťastia a spokojnosti vďaka mravnému skutku je pre Samuela Reussa podstatou tejto rozprávky. Kým v komentároch k iným rozprávkam sa snažil z textu vyexcerpovať informácie a súvislosti, ktoré by naznačovali historické udalosti, tu priamo píše: „Pre pochopenie dejín by sme tu nenašli žiadny prínos. Je to povest', ktorá sa netýka skrátka žiadnych verejných zriadení – asi iba s tou výnimkou, že zrejme už vtedy boli muži, ktorí bývali v nížinách, vlastnili kus zeme a pestovali veľa plodín, ktoré naši Slovania spracovávali ako aj dnes.“

Analýzu rozprávky ukončuje zamyslením sa nad „monštruóznymi obludami a ich významom“: „Bolo prastarým zvykom takmer všetkých starých pohanských národov, že sa neobyčajné činy pripisovali géniom, polobohom, Kentauirom alebo iným netvorom. Je samozrejmé, že všetko, čo bolo nadprirodzené, sa aj pripisovalo nadľudským subjektom. V slovanskej mytológii sa vyskytujú čiernokňažníci, pekelníci, draky, ježibaby, strigy a pod. Okolo roku 1100 – 1400 sa priplietli pútnici a pustovníci. V našej povesti sa však neobjavuje ani všadeprítomná ježibaba. Z tohto dôvodu je celkom možné, že toto dielo je práve pre absenciu groteskných ľudských postáv, ako sú ježibaby a pútnici atď., o niečo staršie ako prvá povest'. Starí Obodriti a Vilci pri Labe a Odre mali svojho Triglava (trojhlavého boha), ale aj Čtirglava a Sedmiglava (štvorhlavého a sedemhlavého boha). Bolo to okolo roku 700 – 900. My máme ešte šesťhlavú, deväťhlavú a dvanásťhlavú obludu. Čím staršia je povest', tým viac hláv a sily. Čo ale chceli naši Slovania týmito obludami zosobniť? Ja si myslím, že nedokázali nájsť žiadny symbol pre najvyššiu fyzickú a duševnú silu, akú si vedeli predstaviť, a verili, že sa to dá najlepšie zobraziť práve pomocou mnohohlavých drakov. Dvanásťhlavý drak bol teda najvyšším obrazom, ktorým Slovania naznačovali obrovskú moc ďaleko prevyšujúcu ľudskú silu.“

Lomidrevo podľa Pavla Dobšinského

Pavol Dobšinský neskôr pred začiatok Reussovho zápisu v *Codexe revúckom B* dopísal názov rozprávky podľa mena hlavného hrdinu: Lomidrevo. V iných dobových záznamoch tejto rozprávkovej látky

sa hrdina nazýva aj Valibuk alebo Valihora. Prvé pomenovanie pridal Pavol Dobšinský do titulu svojho spracovania tejto rozprávkovej látky pre vydanie *Slovenských povestí* – Lomidrevo alebo Valibuk⁹, hoci ďalej v rozprávke hrdinu nazýva konštantne Lomidrevom a variantné pomenovanie uvádza iba v poznámkovom aparáte. Pod názvom rozprávky vymenováva dostupné spracovania od Samuela Reussa, Ľudovíta Reussa, Ondreja Návoja, Karola Venicha, Eugena Špárnensisa, Horislava Augusta Krčméryho a svoj starší zápis. Týchto šesť textov predstavovalo pre Dobšinského knižné vydanie východiskové texty, užšie či širšie predlohy, ktoré spracoval kompilačno-štylizáčnou metódou¹⁰ a vytvoril tak siedmy text, ktorý uverejnil knižne. Šesť starších zápisov ostalo v rukopisoch ako varianty invariantnej látky o princeznách v podzemí, oslobodených silným hrdinom zabíjajúcim draka,¹¹ do čitateľského povedomia natrvalo vstúpil len ten siedmy. Rozprávka o princeznách v podzemí, oslobodených silákom Lomidrevom, sa stala známa v tomto spracovaní Pavla Dobšinského. Netreba ani porovnávať jeho text so všetkými šiestimi predlohami, stačí to urobiť iba s Reussovou, aby sme videli, aké posuny vznikli v rozprávaní.

U Pavla Dobšinského porodila Lomidreva deväťdesiatročná žena, doba dojčenia je rovnaká ako u Reussa.

Svojich dvoch druhov nestretáva Lomidrevo v hostinci, kde si k nim prisadne, dá sa s nimi do reči a skamarátia sa, ako je to u Reussa.

⁹ *Slovenské povesti. Kniha prvá. Povesti prastarých báječných časov*. Vydávajú August Horislav Škultéty a Pavel Dobšinský. Banská Štiavnica : Ladislav Krek, s. 87 – 110; cit. podľa DOBŠINSKÝ, Pavol: *Prostonárodné slovenské povesti*. Zv. 1. Bratislava : SVKL, 1958, s. 149 – 169.

¹⁰ Bližšie PÁCALOVÁ, Jana: *Koncepcia „ideálnej“ slovenskej rozprávky v Slovenských povestiach Augusta Horislava Škultétyho a Pavla Dobšinského*. In: *Metamorfózy rozprávky (Od Jána Kollára po Pavla Dobšinského)*. Bratislava : Ars Poetica – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2010, s. 222 – 262; PÁCALOVÁ, Jana: *Simulovanie kolektívneho autorstva ako súčasť romantickej koncepcie autora (na príklade Slovenských povestí Augusta Horislava Škultétyho a Pavla Dobšinského)*. In: *Autor a subjekt*. Zost. Ľubica Schmarcová. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2016, s. 13 – 33.

¹¹ Podľa medzinárodnej klasifikácie patrí rozprávka k typu o princeznách v podzemí (AaTh 301) v kombinácii s látkami o silnom sluhovi (AaTh 650A) a o hrdinovi, ktorý zabíja draka (AaTh 300).

V Dobšinského spracovaní stretne najskôr Valivrch, ktorý mu zavalí vrch do cesty, aby nemohol prejsť. Skamaráti sa až po tom, čo sa spolu pobijú (v rozprávkovej terminológii „zmerajú si sily“, „chytia sa za pasy“). Úvodná situácia je na rozdiel od Reussovho spracovania s dôrazom na družnosť, priateľstvo, ústretovosť voči cudzím, principiálne iná: je to postoj nepriateľstva, protivenstva, prekážok. Rovnaký model sa zopakuje pri stretnutí s Miesiželezom, ktorý „z cesty sa im vystúpiť nechcel“, a keď ho Lomidrevo vyzval, aby to urobil, tento „odsekol“: „Ja sa takým, ako ste vy, nevystupujem!“

Z hľadiska gramatiky rozprávky plnia Valivrch a Miesiželezo funkciu pomocníkov. A u pomocníkov by sme predpokladali správanie a konanie v prospech hrdinu. Z hľadiska stvárnenia vzťahov medzi postavami je to takto nepochybne u Reussa. Princezná síce oslobodí od drakov iba Lomidrevo, ale jeho druhovia sú v celom príbehu organicky jeho priateľmi a pomocníkmi v duchu Reussovho kréda „morálka tejto povesti je znamenitá“. Nie tak u Dobšinského. Úvodnému stretnutiu protagonistov s nevšednými fyzickými dispozíciami, v ktorom sa Valivrch s Miesiželezom javia ako postavy charakterovo menej kvalitné než hlavná postava, zodpovedá vzťahová konštelácia naprieč celou rozprávkou.

K negatívnym povahovým črtám, ktoré naznačuje správanie Valivrch a Miesiželeza pri prvom stretnutí s Lomidrevom (nedotklivosť, namyslenosť na svoju silu, hrubosť, bezohľadnosť, bezočivosť), postupne pribúdajú ďalšie: v epizóde s hľadaním diery, cez ktorú draci uniesli princeznú (u Reussa tento dejový sled chýbal, lebo o danom mieste všetci vedeli a hrdinom ho ukázali), je to lenivosť, pohodlnosť, zbabelosť, závistlivosť.

(Na okraj pripomínam, že hrdinovia si vypýtali od kráľa dvanásť volov, dvanásť kíl kaše, dvanásť pečnov chleba a konope na povraz, a s tým sa vybrali hľadať princeznú. Prišli na lúku, na ktorej stál prázdny domček, a tam sa usadili. Prvý deň išli hľadať jamu Lomidrevo s Miesiželezom, Valivrch ostal doma variť obed a súkať povraz. Keď bol obed dovarený, prišiel Laktibrada – negatívna rozprávková bytosť, ktorej sila spočíva v jej dlhej brade –, Miesiželeza premohol, horúcu kašu mu vylial na pupok a „všetko požral“. Druhom o tom nič nepovedal a z horúcej, ale nedovarenej kaše, ktorú rýchlo postavil, nič nezjedol.

Na druhý deň sa rovnako povodilo Valivrchovi. Lomidrevo na tretí deň Laktibradu premohol a ten mu ukázal vchod do podzemia. To ale Valivrcha a Miesiželeza mrzelo: „Koštujú, tu kaša studená. Hneď oni zbadali, čo je vo veci; škrelo ich to, že majú bruchá obarené a Lomidrevo nie. Nepovedali nič, len pozerali jeden na druhô, ako čo by sa už rozumeli. A keď im Lomidrevo začal vyprávať, ako Laktibradu do škripca chytil, a bradu ukazovať, aj že im už netreba ani na krok ísť, že diera do pekla tu naprostred lúke, – tu sa ti tí ešte horšie naňho nahnevali, ale ani teraz mu to znať nedali.“)

V závere rozprávky sa negatívne vlastnosti domnelých pomocníkov rozširujú o zákernosť, podlosť, nečestnosť, sebeckosť, vypočítavosť a zradu: u Dobšinského Lomidrevo každú princeznú (tentoraz podľa ustáleného rozprávkového poriadku od najstaršej po najmladšiu) hneď po oslobodení priviedol k diere, kde ju tí dvaja vytiahli von; na zlaté jabĺčka premenené zámky si ponechal u seba. Už pri prvej princeznej sa Miesiželezo s Valivrchom škriepili, čia má byť, a keď vytiahli prostrednú, „podelili si ich a chceli všetko tam nechať. Iba keď ich princicky pre Boha prosili, že ešte tam tretia sestra a že bez tej k otcovi vrátiť sa nemôžu, tak si umienili ešte čakať“. Akonáhle ju mali, rozhodli sa zbaviť sa Lomidreva. V polovici cesty nahor odrezali povraz, na ktorý bol priviazaný, aby sa zabil. Ale Lomidrevo sa nezabil, lebo si pomyslel: „Tí by mňa mohli zriadiť!“ a na povraz miesto seba uviazal veľkú skalu.

Na úrovni deja vidíme najviac rozdielov oproti Reussovmu spracovaniu v závere rozprávky.¹² Z podzemia sa hrdina dostáva na krídlach bájneho vtáka knochta, ktorý ho z vďaky, že mu zachránil mladé, vynesie na zemský povrch.¹³ Neprichádza do paláca, aby si nárokoval na

¹² V úvode rozprávky sú pridané dve epizódy: 1. pán, u ktorého si vyslúžili výmlatok, nechcel, aby mu vzali všetko obilie, a tak za nimi poslal divého bujaka, čo každého prekole, potom ďalšieho, a napokon divého vepra, ale Lomidrevo všetkých bezpečne zabil; 2. Miesiželezo z cepov vyrobil tri valašky.

¹³ Najstarší zápis tohto motívu poznáme z Kollárových *Národných spievaniek* (1834, 1835). Knochta-vták požaduje, aby mu hrdina vždy, keď otvorí zobák, doň hodil barana a plameň uhasil vodou. Tesne pred vrchom sa mu však minulo mäso a aby vták doletel, kam má, odrezal si hrdina kus mäsa z nohy, a to hodil vtákovi do zobáka. V Kollárovom spracovaní sa hrdina dostal do podzemia preto, že chcel vidieť peklo.

princezné, ale usadí sa v hostinci ako krajčírsky tovariš a predstiera, že za noc dokáže ušiť rovnaké šaty, aké princezné nosili na druhom svete. Princezné si po jednej chodia k nemu po šaty a on každú „pľasol, že či on pre takú potvoru šaty šil“. Nakoniec sa nechal spoznať, zosobášil sa s najmladšou princeznou, a nedopustil, aby kráľ potrestal tých dvoch za to, že ho oklamali.

Všimnime si záverečné vety: „Teraz traja kamaráti so zámkami sa podelili a každý so svojou princeznou do svojho odišiel a Lomidrevo nad všetkými kraľoval.“ Aj u Reussa si hrdinovia podelili princezné a zámky, ale rozprávač akcentuje, že ďalej kraľovali a čelili nepriateľom všetci spoločne, bok po boku, a bola to pre ich kráľovstvo úspešná stratégia. To je koncept, v ktorom sa ohlasuje v slovenskom prostredí známe podobenstvo troch Svätoplukových prútov, hovoriace o tom, že svornosť a spolupatričnosť sú dôležité predpoklady úspešného spravovania krajiny¹⁴.

Dve koncepcie rozprávky

Väčšina rozdielov, o ktorých som písala, sú rozdiely na úrovni variantov, a teda pre invariant látky nie sú príliš podstatné. Sú však podstatné pre celkové vyznenie rozprávky, pocit, ktorý z nej máme, posolstvo, ktoré sprostredkuje. V kombinácii s autorskými komentármi sú podstatné aj z hľadiska koncepcií, ktoré obaja autori sledovali.

Trestom za toto želanie mu bolo to, že odkedy si odrezal kus z nohy, aby sa dostal na pozemský svet, navždy kríval. Dobšinského Lomidrevo obišiel lepšie. Keď sa ho vták spýtal, z čoho bolo to chutné mäso, ktoré mu posledné hodil do zobáka, povedal mu, že to bolo mäso z jeho nohy, a zázračný vták „vychriakal mu ho na to miesto späť a ono sa mu naraz pekne prirástlo“. Vidíme teda, že vták v súlade so svojou funkciou pomocníka eliminuje záverečný nevyvážený stav, kým u Kollára je strata časti končatiny funkčne opodstatnená – je trestom za želanie vidieť peklo a figuruje teda ako generátor poučenia plynúceho z príbehu.

¹⁴ Podľa legendy dal Svätopluk svojim trom synom túto radu: tri prúty zlomite ťažšie ako jeden. Ak sa nedohodnete, nepriateľ vás jeden po druhom porazí, ak budete držať spolu, budete silnejší.

Reussov text je chudobnejší na epizódy, dejová línia je oproti Dobšinského spracovaniu podstatne jednoduchšia. To je dôvod, pre ktorý bola Reussova *Zweyte Sage* označená za fragment rozprávky *Lomidrevo* alebo *Valibuk*. Nejde o fragment, ale o jednoduchšie dejové stvárnenie základnej látky, ktorá je menej kontaminovaná vedľajšími líniami. Nemožno vylúčiť, že Samuel Reuss naozaj počul vo folklórnom prostredí túto – oproti Dobšinského spracovaniu presýtenému epizódami – jednoduchšiu verziu. A možno ani nie. Možno jeho cieľom nebolo pripraviť výpravný text, bohatý na epizódy, ktoré sú stvárnené dôsledne triadicky, zápletky, text zábavný, čítaný „na pokračovanie“¹⁵. Jeho zámery pri spracovaní tejto rozprávkovej látky nie je také ťažké odhaliť, keď sa bližšie začítame do Reussovej analýzy rozprávky. To je aj dôvod, prečo som z nej vyššie rozsiahlo citovala. Na to, aby vyjadril svoju interpretáciu tejto rozprávkovej látky, nepotreboval bujný výpravný aparát. Poslúžilo mu presne tolko deja, koľko v jeho podaní nachádzame. Zobrazenie „*non plus ultra* fyzickej sily“, ideálnosť vo vlastnostiach hrdinov a šľachetnosť v ich ušľachtilom zámere (a to všetkých troch hrdinov, nielen *Lomidrevo* ako u Dobšinského), veľké a ušľachtilé skutky konané v tichu a pokoji.

Samuel Reuss je v spracovaní rozprávky verný svojej predstave o charaktere a povahe slovenskej rozprávky, odrážajúcej (podľa neho) pozitívne vlastnosti jej nositeľa. Nepresviedča čitateľa o ničom, čo nemožno overiť priamo v texte rozprávky, čo z neho neplynie. Čo sa týka charakteru postáv a ich konania ako ťažiskovej vlastnosti (charakteristike), ktorá ho zaujíma, konštatuje iba to, čo je v rozprávke zobrazené, čo si možno v jej texte overiť, a neponúka nadinterpretáciu. (Charakteristické obrodenecké etymologizovanie a pseudohistorizovanie nechajme bokom.) Ján Francisci neskôr hovorí o „morálke povestí podľa Samuela Reussa“ a kritizuje Reussa za to, že sa vo svojom výklade zameriaval na tento aspekt rozprávok.

Aj Pavol Dobšinský zanechal komentáre k rozprávke *Lomidrevo* alebo *Valibuk*. V poznámkach k jej knižnému vydaniu citoval (v pre-

¹⁵ *Lomidrevo* alebo *Valibuk* je jednou z najdlhších rozprávok v zbierkach slovenských romantikov. Väčšina publikovaných textov nedosahuje ani polovicu rozsahu, ktorý má táto rozprávka.

klade do slovenčiny) celý Reussov úvod k tejto rozprávke¹⁶, no inak sa jeho výklad uberal iným smerom. S Reussovým prístupom sa zhoduje iba v konštatovaní, že „obrazy a výrazy sú vlastné prostému ľudu“. Napísal to v analýze rozprávky Lomidrevo alebo Valibuk, ktorú spolu s analýzou rozprávok Zakliata hora a Dalajláma (obe uverejnené v *Slovenských povestiach*) použil v teoretickej práci o slovenskej rozprávke, Úvahách o slovenských povestiach¹⁷, na ilustrovanie symbolického významu rozprávok (v Dobšinského terminológii tzv. „báječnosť povestí“) v duchu mytologického výkladu.¹⁸

Cieľom Dobšinského je ukázať, že rozprávka ponúka rovnaký príbeh ako grécka báj o Persefone: „Prebývanie troch paničiek v podzemnom, samo v sebe peknom a bohatom, svete srovnaj s prebývaním Proserpíny u bohatého Plutona; objavenie sa troch pannien na bielom svete s objavením sa Proserpiny u matky na povrchu zeme.“ Lomidreva označuje za slovenského Herkula: „Srovnajme neobyčajné sily obom pripísané i úlohy primerané: vepor Erymanthu, býk Minosov, čistenie stají kráľa Augiaša, voly Gerionové, chod v podzemný pre Cerbera, hydra Lernejská a kyj Herkula rovnajú sa s veprom, bujakom a mlatbou Lomidreva u bohatého pána; rovne tu vidíme požiadavku 12 volov od kráľa, spúšťanie sa v podzemný svet, boj tam so šiarkanmi a valašku nášho hrdiny. Práce oboch končia sa vydobitím zlatých jabĺk a sňatkom s krásnymi pannami.“ Ďalej túto postavu a jej spoločníkov vykladá v kontexte solárnych mýtov: narodený Lomidrevo „je slnce vianočné, nadávanie s ním zrasto či priberanie síl značí priberanie síl slnka čiže aspoň účinkov jeho, na oblohe vždy viac patrné a na prírodu účinkujúce“. Miesiželezo a Kopivrch sú „len vlastnosti jedného Valibuka, známy trojsily a trojdoby trojsvetlého slnka“. Nie sú to teda tri konajúce postavy, ale jeden „mladý trojsilný Lomidrevo“,

¹⁶ Ide o jediný citát z poznámok v *Codexoch revúckych*.

¹⁷ Báječnosť povestí. 10. In: *Úvahy o slovenských povestiach*. Spísal Pavol Dobšinský. Vydala Matica slovenská. Matičných spisov číslo 28. Turč. Sv. Martin : Kníhtlačiar-sko-účastinársky spolok, 1872, s. 19 – 21.

¹⁸ K tomu bližšie KOVÁČIK, Lubomír: *Dobšinského mytologická teória slovenskej ľudovej rozprávky*. In: *Mytologizmus v slovenskom literárnom romantizme*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2002, s. 14 – 19.

ktorý predstavuje „trojsvetlé nové slnko“. A aby Pavol Dobšinský čitateľa nenechal na pochybnostiach, v čom spočíva tajomstvo a podstata rozprávok, zdôrazňuje jej symbolický význam: „Zázračnosť týchto vecí znamená len to, že povestí nemieni tu skutočného človeka, ale pod obrazom jeho niečo iného; že sama káže nám pomýšľať na symbol a na značenia symbola toho.“

V úvode Úvah o slovenských povestiach odmietol Pavol Dobšinský, podobne ako pred ním Ján Francisci, Reussovú perspektívu mravnosti, z ktorej nahliadal na rozprávky a komentoval ich. Svoj prístup vnímal v kontexte romantickej vedy ako moderný a vedecký: rozprávka nesie znak solárneho mýtu a vlastne je takmer jedno, ktorá to je, interpret sa napokon dopracuje k rovnakému záveru. V tomto momente sa Dobšinského výklad rozplynul v abstraktných polohách.

Naopak, Samuel Reuss dôsledne vychádza z textu rozprávky. Hoci by sme mohli zaujať aj kritický postoj a namietat, že písal rozprávky zámerne tak, ako ich chcel vykladať, že do nich projektoval to, čo prostredníctvom nich zamýšľal ukázať. Proti takémuto náhľadu možno ťažšie protestovať. Veď napokon, integrálnou črtou národného obrodzenia sú mystifikácie, projektovanie, špecifická persuázia v mene známych ideí a ideálov. Myslím si však, že spôsob, akým Samuel Reuss spracoval túto rozprávkovú látku, je dostatočne presvedčivý a v kombinácii s analýzou rozprávky vzácné harmonický. Cez Reussove komentáre môžeme vidieť jeho koncept sveta, v ktorom rezonuje osvietenský učenec klasicistického typu hľadajúci harmonický ideál dobra, mravnosti a krásy. Rozprávky, v ktorých je akcentovaný motív generačnej výmeny, odrážajú túžbu po perspektívnom a spravodlivom panovníkovi, ktorý bude pre kráľovstvo zárukou lepšej budúcnosti. Samuel Reuss vo svojom spracovaní tejto rozprávky ukazuje, že tento ideál možno dosiahnuť nielen heroickým činom, ale aj vďaka súdržnosti a spolupatričnosti, ktoré sú povýšené nad romantickú výnimočnosť jednotlivca¹⁹.

¹⁹ Text vznikol ako súčasť kolektívneho grantového projektu VEGA 2/0053/17 *K prameňom slovenských rozprávok (rozprávka a jej výklad v Codexoch revúckych)*. Zodpovedná riešiteľka Mgr. Jana Pácalová, PhD.

Literatúra a pramene

- Codex revúcky B, Literárny archív Slovenskej národnej knižnice v Martine, sign. B465.
- DOBŠINSKÝ, Pavol: *Prostonárodné slovenské povesti*. Zv. 1. Bratislava : SVKL, 1958.
- DZUBÁKOVÁ, Mária: *Codex revúcky A, B, C*. Slovenský národopis, 21, 1973, č. 3, s. 393 – 412.
- DZUBÁKOVÁ, Mária: *Niekoľko myšlienok a Codexu revúckom B*. Slovenský národopis, 23, 1975, č. 1, s. 95 – 100.
- DZUBÁKOVÁ, Mária: *Porovnanie dvoch dokumentov o rozprávkach (Komentár S. Reussa a list zo 17. decembra 1843)*. Slovenská literatúra, 27, 1980, č. 5, s. 457 – 462.
- KOVÁČIK, Lubomír: *Dobšinského mytologická teória slovenskej ľudovej rozprávky*. In: *Mytologizmus v slovenskom literárnom romantizme*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2002, s. 14 – 19.
- PÁCALOVÁ, Jana: *Metamorfózy rozprávky (Od Jána Kollára po Pavla Dobšinského)*. Bratislava : Ars Poetica – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2010, s. 222 – 262.
- PÁCALOVÁ, Jana: *Simulovanie kolektívneho autorstva ako súčasť romantickej koncepcie autora (na príklade Slovenských povestí Augusta Horislava Škultétyho a Pavla Dobšinského)*. In: *Autor a subjekt*. Zost. Ľubica Schmarcová. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2016, s. 13 – 33.
- POLÍVKA, Jiří: *Súpis slovenských rozprávok*. Zv. 1. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1923.
- ŠTÚR, Ľudovít: *Dielo v piatich zväzkoch. Zväzok III. Slovanská ľudová slovesnosť*. Bratislava : SVKL, 1955.

Po slovensky s rozprávkou v jazykovo-kultúrnom koncepte slovenčiny ako cudzieho jazyka

Jana Pekarovičová

*Pieseň, Modlitbička a Rozprávka.
Tak sa volali tri sestry – sudičky nášho detstva.
A stále ma neopúšťa pocit, že sme mali šťastie,
keďže to bolo tak.*

Milan Rúfus

Abstract

Fairy Tales in Slovak within the Linguistic and Cultural Concept of Slovak as a Foreign Language

The aim of this article is to indicate linguistic, didactic, ethnic, and cultural parameters which are focused on using fairy tales in language education. Fairy tales are a natural part of Slovak language learning as a mother tongue, and they are increasingly becoming a part of teaching programmes on Slovak life and institutions which are aimed at students learning Slovak as a foreign language. In a distinctive way, Slovak fairy tales present universals which are common to many cultures but which also represent local life and institutions which are fixed in the Slovak environment as well as typical Slovak folk production and expressions in Slovak material and spiritual culture. Hearing and understanding fairy tales provides a space for acquiring receptive communication skills and allows for the development of specific vocabulary and linguistic structures which are characteristic of the speech of fairy-tale characters. Through their presented artefacts, mentifacts, and sociofacts, fairy tales reflect a national mentality and the linguistic and cultural world of the characters, where an ethical message can be located. Using selected fairy tales, this article maps aspects of Slovak ethnic life and presents such things as fairy-tale entities, magical items, and the functioning of magical numbers. This article interprets Slovak fairy tales and

includes them in a broader educational context with the aim of deepening knowledge of ethnically specific culturemes, which are essential for developing linguistic and cultural competence.

Key words: universals, ethnic facts, linguistically specific culturemes, linguistic and cultural worldview, artefacts, mentifacts, sociofacts

Lingvokultúrne východiská

Inšpiráciou na tvorbu tohto príspevku sú okrem lingvodidaktického zámeru aj dve významné jubileá spojené s existenciou a výskumom slovenskej rozprávky. Je to predovšetkým 190. výročie narodenia **Pavla Dobšinského (1828 – 1885)**, folkloristu a zberateľa ľudových rozprávok, a 90. výročie narodenia významnej etnologičky **PhDr. Viery Gašparíkovej, DrSc. (1928)**, ktorá sa vo svojej vedeckej práci venovala výskumu slovenského folklóru, predovšetkým ľudovej prózy, vrátane rozprávky. Od roku 2008 je nositeľkou Európskej rozprávkovej ceny Nadácie Waltera Kahna udeľovanej za zásluhy o výskum európskych rozprávok¹.

Pri lingvodidaktickej analýze rozprávkových textov sa opierame o príspevky Viery Gašparíkovej, Antona Habovštiaka, Jána Sabola a Jána Michálka, publikované na stránkach zborníka *Studia Academica Slovaca*, ktoré sa zaoberajú charakteristikou slovenských ľudových rozprávok z rozličných aspektov. Rozprávka sa vyvinula ako žáner ľudovej slovesnosti. „Jej začiatky sú späté na Slovensku, podobne ako u iných národov, s formovaním folkloristiky, ako vedy, u nás od druhej tretiny devätnásteho storočia“². Podobne o rozprávke, jej vývoji, hodnotách i funkciách v širšom kontexte na osi folklór – literatúra, uvažuje aj J. Michálek, ktorý medzi nimi hľadá prienik, vzájomnú koexistenciu³.

¹ PÁCALOVÁ, Jana: *Nesplnený sen je motorom práce : Rozhovor s folkloristkou Vierou Gašparíkovou*. Knižná revue, 2008, 18, č. 8, s. 12.

² GAŠPARÍKOVÁ, Viera: *Život slovenskej ľudovej prózy v minulosti a dnes*. In: *Studia Academica Slovaca* 15. Red. J. Mistrík. Bratislava : ALFA, 1986, s.143.

³ „Tak sa poukazovalo a zdôrazňovalo, že folklór, ako umenie ľudu je historicky starší, predchádzal vzniku literatúry, že folklór je tvorba ústna, literatúra tvorba písaná, že

Podľa J. Sabola je „rozprávka príbehom, v ktorom dominuje zhmotnené filozofické i etické univerzum pohybu po pozitívnom životnom póle. Zo všetkých folklórnych žánrov najviac ponúkli spisovnej slovenčine pieseň (a jej odnož balada) a rozprávka“⁴.

Rozprávka sa chápe ako osobitný umelecký žáner založený na rozprávaní príbehu. Obyčajne vyjadruje túžbu po šťastí, láske, bohatstve a spravodlivosti. Základným motívom rozprávok je boj dobra a zla a viera vo víťazstvo pravdy a dobra. Dej sa odohráva väčšinou na neznámom mieste, v bližšie neurčenom čase. To je samozrejme veľmi zovšeobecnená charakteristika, ktorá sa opiera predovšetkým o rozprávku ako fenomén ľudovej slovesnosti s typickými folklorizujúcimi prvkami, či už ide o fantastické alebo realistické stvárnenie sveta rozprávkových hrdinov. Práve rozprávky svojším spôsobom sprístupňujú univerzálie spoločné pre viaceré kultúry, ale zároveň predstavujú domáce reálie, ktoré sa viažu na slovenské prostredie, na typické ľudové tradície, postavy a prejavy v oblasti materiálnej a duchovnej kultúry.

V príspevku chceme predstaviť rozprávku ako etnokultúrny fenomén, teda nepôjde o klasickú literárnovednú interpretáciu s presným vymedzením znakov ľudových či autorských rozprávok. Skôr sa naša pozornosť zameriava na lingvodidaktický potenciál rozprávkových príbehov a ich uplatnenie v jazykovom vzdelávaní s cieľom naznačiť etnokultúrne parametre spritomnené v reáliách. Rozprávka je teda prirodzenou súčasťou výučby slovenčiny, a to nielen ako materinského jazyka, ale čoraz viac ju zaraďujeme do programu spoznávania slovenských kultúrnych reálií pri výučbe cudzincov. Počúvanie rozprávok s porozumením poskytuje priestor na osvojovanie receptívnych komunikačných zručností, slúži na rozvíjanie špecifickej lexiky či jazykových formuliek charakterizujúcich reč postáv. V rozprávkach sa

folklór je tvorba ľudová, literatúra umelá, že folklór je tvorba kolektívna, literatúra tvorba individuálna, že folklór je tvorba variabilná, premenlivá, literatúra tvorba fixovaná, nemenná.“ Bližšie špecifikuje MICHÁLEK, Ján: *Folklór a literatúra*. In: *Studia Academica Slovaca* 7. Red. J. Mistrík. Bratislava : ALFA, 1978, s. 269.

⁴ SABOL, Ján. *Jazykové a kompozičné osobitosti slovenskej ľudovej rozprávky*. In: *Studia Academica Slovaca* 20. Red. J. Mistrík. Bratislava : ALFA, 1991, s. 249.

prostredníctvom zobrazených artefaktov, mentefaktov a sociofaktov odráža národná mentalita, jazykovo-kultúrny svet postáv, nachádzame v nich etické posolstvo vyplývajúce z reči i konania hrdinov. Na pozadí vybraných rozprávkových príbehov sledujeme typické slovenské etnoreálie, ako sú rozprávkové bytosti, čarovné predmety, fungovanie magických čísel. Interpretáciu slovenských rozprávok zapájame do širšieho vzdelávacieho kontextu s cieľom prehĺbiť jazykové znalosti na pozadí poznávania etnokulturém, ktoré sú predpokladom rozvíjania lingvokultúrnej kompetencie.

Slovenské etnokultúrne špecifiká

Rozprávka je bezpochyby veľmi starým žánrom, svoj pôvod má v Indii, ale neskôr sa písomnou i ústnou formou rozšírila do celej Európy a bola prekladaná do mnohých jazykov. Aj preto sa v nej vyskytujú vplyvy iných kultúr, rozhodne však aj prvky čisto slovenské. „V našich rozprávkach nachádzame veľa z toho, čo by sme darmo hľadali v rozprávkach iných národov, napr. u južných Slovanov, alebo u národov žijúcich na severe Európy.“⁵ Netreba však zabúdať, že rozprávku dotvárali i pretvárali aj rozprávači. Preto sa stávalo, že cudzie prvky pri rozprávaní prispôsobili svojej vlastnej kultúre a prostrediu. Aj napriek dlhej ceste, ktorú rozprávka prešla, je i v súčasnosti stále pútavým žánrom fungujúcim v rozličných obmenách bez ohľadu na časopriestor. „Postavy s vlastnosťami, psychickým ustrojením, myslením, jazykom a konaním príznačným pre slovenské prostredie a celá prírodná sceneria, do ktorej je zakomponovaný dej rozprávky, sú tou zložkou, ktorá robí rozprávku ustavične príťažlivou a aktuálnou aj pre čitateľa dnešných čias, jej aktuálnosť v porovnaní s inými slovesnými žánrami je aj v slovenskom kontexte priam jedinečná.“⁶ Práve pre tieto vlastnosti rozprávka poskytuje vhodný výučbový materiál s cieľom pred-

⁵ HABOVŠTIAK, Anton: *Slovenská rozprávka – výrazný fenomén ľudovej slovesnosti*. In: *Studia Academica Slovaca* 19. Red. J. Mistrík. Bratislava: ALFA, 1990, s. 98.

⁶ Tamže, s. 99.

staviť slovenské etnoreálie na lingvodidaktickú interpretáciu rozprávkových textov.

Kultúrny obraz, ktorý spájame s textom rozprávok, vzťahujeme na určité výseky sveta, na fakty sociálnej, materiálnej a mentálnej kultúry, ktoré J. Dolník nazýva kultúrnymi faktami⁷. Práve tieto kultúrne fakty sú rozhodujúce pri výbere textov a ich interpretácii v rámci praktickej výučby z pohľadu recipienta, v našom prípade zahraničného študenta, ktorý nedisponuje rovnakou znalostnou bázou či identickou skúsenosťou vnímania rozprávok. Tá je pochopiteľne ovplyvnená vlastnou kultúrnou identitou cudzinca aj tým, aké miesto v nej zaujímajú rozprávkové príbehy. Jeho interpretačnú kompetenciu tak isto ovplyvňujú mnohé faktory, **lingvokulturémy**, teda jazykovo-kultúrne fakty obsiahnuté v texte. Rozdeľujeme ich podľa toho, či sa viažu na javy, vzťahy sociálnej kultúry – **sociofakty**, na javy a predmety materiálnej kultúry – **artefakty**, alebo na stereotypy, rituály, teda na prejavy mentálnej kultúry – **mentefakty**⁸.

Artefakty pomenúvajú materiálne kultúrne reálie, predmety súvisiace s ich výrobou, výtvary ľudových remesiel, jedlá, odevy, ale tiež dispozície na ich vytváranie a používanie. „Do kultúrneho obrazu textu sa premieta selekcia artefaktov a implikovaných dispozícií, spôsob ich transpozície a ich interpretácia⁹. Interpretácia má v tomto prípade viac možností motivácie. Môžu to byť potreby, ktoré sú späté so životom, ale môže ísť aj o vyššie potreby a záujmy hrdinu dosiahnuť svoj cieľ, ako to ukazuje typický dialóg, ktorý vedie vodník Hlbočan s chudobnou dievčinou Zuzkou. Zuzka sa v dobrej viere sťažuje na svoju biedu a vyratúva, čo všetko jej chýba na to, aby sa mohla vydať. Jej postavenie vodník zneužíva a ponúka pomoc, nie však zadarmo, ale sleduje vlastnú ambíciu vziať si Zuzku za ženu.

⁷ DOLNÍK, Juraj: *Jazyk – človek – kultúra*. Bratislava : Kalligram 2010, s. 124.

⁸ Tamže, s. 125.

⁹ Tamže, s. 127.

- Vodník *A čože tak skoro zo zábavy, Zuzička? Vari nebolo dosť tanečníkov? Zaraz ta pôjdem s tebou.*
- Zuzana *Iba čo žarty robíte, Hlbočan. Ten váš peniaz mi nedoniesol nijaké šťastie.*
- Vodník *A vieš čo, Zuzička? Nože sa ty za mňa vydaj!*
- Zuzana *Kdeže sa ja môžem vydávať!*
- Vodník *A prečo by si sa nemohla?*
- Zuzana *Lebo nemám, čo mi treba!*
- Vodník *A čože ti treba?*
- Zuzana *Jajajáj, veľmi veľa! **Periny do dvoch postelí, k tomu obliečky, plachty, obrusy, uteráky...***
- Vodník *To je všetko?*
- Zuzana *Nič nemám. Ani **zelené súkno na svadobnú sukňu, ani stužky, pentle, čipky, ani čížmy, celkom nič....***
- Vodník *Ak len to, zajtra všetko budeš mať.*

Pri analýze modifikovaných slovenských ľudových rozprávok sa stretávame s autorským obrazom, ktorý sa prispôsobuje vnímaniu prijímateľa. Receptívnu schopnosť prijímateľa treba rešpektovať aj v didaktickom koncepte, preto je veľmi dôležitý výber vhodných textov. Tak ako to registrujeme v rozprávke *Zlatá priadka*, kde sa nachádzajú všetky podstatné výrazy spojené s pradením. Je tu predovšetkým verbum *priať* vo všetkých perfektívnych aj imperfektívnych tvaroch, ale aj substantívne pomenovania osôb, činnosti i techniky pradenia *priadka*, *priadza*, *lan*, *kúdeľ*, *nite*, *vreteno*, *kolovrátok* a pod. Všetky použité slová sú súčasťou rečových spojení reprezentujúcich typické činnosti, napr. keď trpaslík chce naučiť Hanku priať zlaté nite, ako to zachytáva nasledujúci dialóg:

- Trpaslík *Tak sadaj k **praslici!** Takto, Hanička, takto, takto, takto **sa pradiť** zlatko, zlatko.*
- Hanka *Zlato! Mám na **vretene zlatú niť!***
- Trpaslík *Áno, Hanička, stala si sa **zlatou priadkou.***

Spoločne s artefaktami je prítomné aj zobrazenie sociálnych vzťahov, sociofaktov ako jednotiek sociálnej kultúry. Ich rozsah i spôsob

prezentácie závisí od autorského zámeru, kde často dostáva priestor zobrazovanie sociálnych kontrastov, keď do vzťahu vstupujú predstavitelia odlišných sociálnych vrstiev. Väčšinou ide o štandardizované správanie a konanie jednotlivcov v istých situáciách ovplyvnených vlastným sociálnym statusom. Ako príklad možno uviesť množstvo situácií a príležitostí, počas ktorých hrdinovia rozprávok konajú podľa určitých zvyklostí a štandardov. V podstate by sme sem mohli zaradiť slávenie sviatkov, svadobné rituály či oslavy rodinných udalostí. Práve tieto udalosti odkrývajú štandardizované správanie jednotlivcov, prejavujúce sa typickými komunikačnými modelmi. Jedným z charakteristických znakov ľudových rozprávok je ich schopnosť zaradiť do vzájomných súvislostí celý rad obyčajných javov, pojmov, bytostí alebo predmetov a hyperbolizovať ich do tej miery, aby sa stali v danom kontexte neobyčajnými a nadprirodzenými.

K samotnému charakteru postavy prispievajú aj typické mená vystupujúce v slovenských rozprávkach, najčastejšie sú to *Jano/Janko/Janíčko*, *Ďuro/Ďurko*, *Marienka/Maruška*, *Anička/Hanka*, *Dora/Dorka*, *Zuzana/Zuzka*, často spojené so spresňujúcimi atribútmi *múdry kráľ*, *hlúpy Jano*, *šikovný majster*. Patria sem aj charakteristické pomenovania ako *Janko Hraško*, *Popolvár*, *Popoluška*, *Lomidrevo*, *Snehulienka*, *Šíповá Ruženka*, ktorými sa vystihujú dominantné vlastnosti rozprávkových postáv. Určitým postavám sú pripisované isté konkrétne vlastnosti. Snáď najznámejším príkladom je uvádzanie negatívnych vlastností *macoche*. Obvykle je zlá, nepravdivá a nespravodlivá. Krivdí nevlastnému dieťaťu *pastorkyni* a vlastné zastáva a nekriticky uprednostňuje. Motív zlej macochy a dobrej pastorkyne sa často v rozličných obmenách rozprávkových textov opakuje. To sú postavy realistických rozprávok, ale najčastejšie tu vystupujú rozprávkové bytosti s čarovnou mocou, ktorú uplatňujú buď na presadenie dobra, alebo naopak úmyselne škodia hrdinovi v jeho realizácii.

V duchu lingvokultúrnej teórie J. Dolníka sa aj v rozprávkových príbehoch dôsledne využívajú mentefakty transponované do textu, ktoré slúžia na vyjadrenie ideového zamerania, názorov a presvedčenia vystupujúcich postáv. Zároveň ukazujú modely vykonávania spravodlivosti, napĺňanie zmyslu života, chápanie otázky smrti, moci, mravnosti, nezištnej pomoci i estetického vnímania krásy. Pomocou men-

tefaktov sa sprístupňujú morálne hodnoty, ale aj stereotypy, predsudky a mýty vlastné istej sociálnej či etnickej skupine. Rozprávky ponúkajú obraz spolunažívania v rodine, ukazujú vzťah k práci, k prírode a zvieratám, predstavujú fragmenty kolektívnej životnej filozofie.

V rozprávkach sa často stráca hranica medzi reálnym a fantastickým, prirodzeným a nadprirodzeným. Je úplne bežné, že hrdina putujúci po svete sa zrazu ocitá priamo v zakliatej krajine zoči-voči úlohe, ktorá ho čaká. Rozprávkové texty zvyčajne obsahujú prvky čarovného sveta. Ten sa prepája s reálne existujúcimi predmetmi, ktoré dostávajú magickú moc. Najčastejšie sú zastúpené čarovný prútik, stolček, vlas, hrebeň, čarovná píšťala, podkova, čarovné husle a iné. Ďalším pozoruhodným faktorom je uplatňovanie magických čísel, ktoré majú svoj vlastný význam. Azda najfrekvencovanejšie je najmä číslo tri, fungujúce ako symbol všetkého duchovného vo svete, napr. *pravda, dobro, krása; rozum, vôľa, cit; prítomnosť, minulosť, budúcnosť*.¹⁰ Najlepšie to dokumentujú príklady z rozprávok *tri ruže, tri stromy, traja bratia, trojhľavý drak* i násobky troch, napr. *deväťhlavý drak, dvanásť mesiačikov, dvanásť jedál*. Špeciálnu symboliku predstavuje biblické číslo sedem vyskytujúce sa v rozličných súvislostiach *sedem trpaslíkov, sedem zhavraných bratov, za siedmimi horami, za siedmimi dolami*. Na niečo, čo má zostať skryté, tajomné a nie je dovolené vidieť cudzím, poukazuje číslo trinásť, najčastejšie v spojení *trinásť komnata*. Využitie čísel v ľudovej rozprávke svedčí o tom, že majú svoju nezastupiteľnú funkciu. Slúžia na označenie kontrastu, intenzity deja, gradácie či frekvencovanej trojdejevosti, ako aj na vyjadrenie časopriestorových konotácií, čím sa posilňuje magický účinok príbehov.

Lokálno-temporálne súradnice

Dej rozprávok sa štandardne dohráva na neurčitom mieste – *kde bolo, tam bolo* a v neurčitom čase, ako to vidieť z úvodu rozprávky *Zlatá priadka*.

¹⁰ HABOVŠTIAK, Anton. *Slovenská rozprávka – výrazný fenomén ľudovej slovesnosti*. In: *Studia Academica Slovaca* 19. Red. J. Mistrík. Bratislava: ALFA, 1990, s.103.

*Nevedno, či to bolo dávno či nedávno – raz to však bolo.
Tak čo po tom, kedy a kde – hlavné, že bolo. Ale čo bolo?
Nuž bola vám jedna krajina, v tej krajine dedina a v tej dedine
na krajičku pri chodníčku – domček.*

Základným posolstvom rozprávky je humanizovať svet, teda dobro obvyčajne víťazí nad zlom, dobrí sú odmenení a zlí potrestaní. Hrdina zvyčajne pochádza zo zlých sociálnych pomerov, ako spomínaná Zuzana z rozprávky *Zuzana a vodník* od Márie Ďuričkovej, ktorá sa sťažuje vodníkovi, že nemá na veno, aby sa mohla vydať za milovaného človeka pochádzajúceho z bohatejšej rodiny. Odzrkadľuje sa tu chudoba a bieda ľudí a ich túžba po lepšom živote. Hrdina je podrobený rozličným skúškam, musí prekonávať prekážky, často prechádza očistou, ak sa previnil voči etickým princípom, alebo žiadal neprimerane veľa vzhľadom na svoje postavenie. No na konci prichádza zadosťučinenie a patričná odmena, keď dostáva to, za čím šiel, dosiahne vytúžený cieľ, dokonca získa niečo navyše, stane sa princom či kráľom a získa kráľovstvo.

Pravda aj tu sa stretávame s rôznymi regionálnymi odchýlkami, pričom dôležitú úlohu zohráva geografický faktor, kde je umiestnený dej. Typickým prípadom je vodník z rozprávky *Zuzana a vodník*, ktorý v úvodnej piesni predstaví svoje postavenie i ambície získať krásnu mladú devu.

*Mám na dne palác krištáľový, hodvábne steny, striebornú zem,
Počúvajú ma ryby aj vlny, lôžko mi stelú z belostných pien.
Mám zlato, perly, drahokamy, mám všetko, čo len chcem... len jedno ne-
mám...
A to sa stane práve mne, vodníkovi Hlbočanovi, pánovi Hrona, ktorému
by dunajský vладыka dal hociktorú zo svojich sto jedenástich dcér! Zuzka
želiarka... je síce na majetok chudobná, ale v kráse a milote sa jej nevyrovná
ani najkrajšia vnučka morského cára.*

Ako vidno, odzrkadľujú sa tu sociálne pomery závislé od geografickej polohy riek, v ktorej vodník žil. Avšak inak vyzerá vodník z Oravy, ktorý je v protiklade s vodníkmi Hrona či Dunaja. „Hornooravský

vodník – pod Babou horou, ktorého volajú topelec – nesie znaky horšieho sociálneho prostredia. Je to vlastne bedár potulujúci sa medzi ľuďmi v zlom odeve, chýba mu dokonca obuv na nohách i doplnkové oblečenie, ako napr. čiapka či klobúk. Bratislavský vodník v Dunaji vlastnil závideniahodné bohatstvo, býval vo veľkolepom kaštieli a vedelo sa o ňom, že má aj zámožných príbuzných.¹¹

Jazyk rozprávky

Jazyk rozprávky nie je zložitý, prevládajú jednoduché vety, výpovede postáv sú väčšinou ladené lineárne uplatňujúc frekventované tradičné spájacie výrazy. Aj napriek kompozičnej jednoduchosti rozprávkové príbehy obsahujú umelecké prvky. V rozprávke sa stretávame s unikátnym javom, a to s prienikom všetkých troch literárnych žánrov. J. Sabol predstavuje jazykové a kompozičné osobitosti slovenskej ľudovej rozprávky, ktorú považuje za „žánrovo univerzálny výtvar, keďže v nej prevláda epické tkanivo, avšak sú tu výrazne prítomné aj lyrické prvky a zároveň aj dramatická konfliktnosť“¹². Práve zámerné žánrové striedanie vyjadrené opozíciou lyrických a epických prvkov má svoje opodstatnenie, pretože tým sa dosahuje výraznejšie rytmické členenie textu. V rozprávkach možno sledovať aj štylisticko-rétorické opakovacie figúry, funkciu metafor, ktoré texty ozvláštnia i okrášlia a prispejú k jeho dynamizácii. Možno sledovať syntaktické členenie textu, signalizované výskytom jednotlivých slovných druhov. Ak prevládajú substantíva a adjektíva, text pôsobí statickejšie, je zameraný na opis prostredia či charakterov postáv. Ak v texte dominujú verbá, ide o zvýraznenie dejovosti postavennej na akčnosti postáv a ich konaní. V sledovaných rozprávkach sa striedajú substantíva a verbá s miernou prevahou ver-

¹¹ Tamže, s. 101.

¹² Podľa J. Sabola „jazyk, štýl a kompozícia slovenskej ľudovej rozprávky boli stimulátorom aj pre upevňovanie štúrovskej spisovnej slovenčiny, pre jej rozvoj – najmä v hovorenej podobe i dopingom pre vývin slovenskej literatúry“. Pozri: SABOL, Ján: *Jazykové a kompozičné osobitosti slovenskej ľudovej rozprávky*. In: *Studia Academica Slovaca* 20. Red. J. Mistrík. Bratislava: ALFA, 1991, s. 250 – 255.

bálnych výrazov. Výrazným prvkom je aj gradácia, ktorá sa dosahuje striedaním verbálnych aj neverbálnych prvkov, lexikálnymi inováciami, zmenou rytmu, pauzou, čo vytvára napätie. Jazykovo-štylistické aktualizácie frazeologizmov možno vidieť na príklade textu klasickej Dobšinského rozprávky *Sol' nad zlato* od Daniela Heviera:

- Kuchár Dnes máme polievku bez soli. Akosi som nenašiel v komore **sol'**.
Kráľ To nič. **Radšej polievka bez soli ako sol' bez polievky!**
Kuchár Bez soli sa nedá **solieť**, je **nemastno – neslano**.
 Smutno je tu po okolí. Smiech je vonku za bránou.
 Bez soli je **život nudný**, život nemá **správnú chuť**.
 Nuda vládne medzi ľuďmi, nedaj sa ňou ohlúpnuť.
 Soli treba ako soli. Aj keď **medzi prsty** len.
 Keď si život **neosolíš**, chutí ako taký chren.
Kráľ Radšej rozmýšľaj, ako si poradíš bez soli. Nie sú predsa na svete
 iba **solené** jedlá! Nemáme soli, tak budeme variť bez nej. Ešte
 máme **cukor, ocot, korenie**.
 Budeme mať **kuchyňu** bez soli.

Osobitným spôsobom sa v rozprávke uplatňujú prvky honorifickej komunikácie, vyjadruje sa hierarchia sociálnych i medzigeneračných vzťahov. Na pozadí zobrazovaných príbehov možno sledovať rečové zvyklosti postáv, typické formulky pozdravov *Pán Boh pozdrav / daj dobrý deň, Pán Boh uslyš, daj Boh šťastia* či oslovenia typu (*Vaše Veličenstvo, Vaša Jasnosť, vzácna pani, dievka moja, syn môj*, ale aj využívanie staršej vokatívnej formy oslovenia *mamo moja, otče môj, synku, bratku* a pod. Na označenie rozprávkových osôb sa používajú známe pomenovania fungujúce v rodových modifikáciách *ježibaba/ježibábel, striga/strigôň, veštec/veštkyňa*, čarodejník/čarodejníčka, prípadne len v jednej podobe ako maskulína *trpaslík, škriatok, drak, vodník* alebo feminína víla, *sudička*.

Zo štylistického hľadiska má každé slovo svoj význam a plní svoju komunikačnú funkciu. Všetko, čo sa v rozprávke povie, musí sa aj splniť. Ak zlá sudička vyriekne kľatbu nad dieťaťom v kolíske, potom jej účinok len ťažko možno zmeniť a dieťa ochrániť. Pri problémoch však hrdinovia hľadajú prostriedky, ako prekaziť neblahý účinok zarietku-

tia, čarovania či vypočítavosti, ako v prípade vodníkovho daru Zuzane, ktorá vodníka oň neprosila, všetko jej dal z vlastnej vôle. Tento majetok však nebol získaný poctivou a čestnou prácou, a preto prichádza trest. Zuzana hľadá pomoc u starca, ktorý je vôkol známy svojou múdrosťou a schopnosťami. Dostane od neho radu, aby sa za vodníka vydala, alebo mu vrátila všetok majetok. To však nechce, preto jej nakoniec dá zázračnú bylinku *neto*, ktorú má zašiť do košele mužovi i deťom, aby boli chránené pred silou vody a vodníka. Aby to fungovalo, treba zavolať: *Nech to letí šírym svetom, zaklínam ťa bielym netom!* Vtedy sa všetko na dosluch jej hlasu stane pre vodníka neprístupným. Lenže toto zaklínanie sa dá použiť iba raz. A to je tá podmienka, obmedzenie, ktoré treba splniť. Zuzka s Matúšom sa vezmú, ale šťastie im dlho nevydrží. Zuzke a Matúšovi sa utopí syn. Jediná možnosť, ako možno nájsť utopeného syna, je očista. Očistiť sa môže iba tak, že vrátia vodníkovi všetok majetok, ktorý im dal, len vtedy prestane fungovať jeho moc.

Lingvodidaktické aspekty

Na základe spolupráce so Slovenským rozhlasom, ktorý pre *Studia Academica Slovaca* poskytol nahrávky a texty vybraných rozhlasových rozprávok, sme pripravili súbor upravených ľudových rozprávok s cvičeniami pod názvom *Kde bolo, tam bolo. Po slovensky s rozprávkou*. Filozofická fakulta Univerzity Komenského, *Studia Academica Slovaca* 2008. (Interný študijný materiál)

Na ilustráciu kultúrnych a sociálnych faktov prítomných v slovenských rozprávkových textoch uvádzame príklady z upravených Dobšinského rozprávok *Zlatá priadka* (Mária Ďuričková), *Zuzana a vodník* (Mária Ďuričková), *Soľ nad zlato* (Daniel Hevier), *O troch grošoch* (Gabriela Rothmayerová). Osobitný zámer sledujeme textom rozhlasovej rozprávky *Srdcia tatranských obrov* (Anton Marec – Rudolf Dobiáš). Keďže v prevažnej miere ide o autorské rozprávky inšpirované textami ľudovej prózy, na pozadí jednoduchšej až stereotypnej dejovej fabuly sa zvyčajne navzájom úzko prepájajú všetky zobrazované fakty, artefakty, sociofakty aj mentefakty. Na ilustráciu uvádzame text, v ktorom nájdeme odpoveď, prečo je Kriváň krivý.

Kriváň – **zhrbený, ohnutý, skalnatý štít**. A predsa akosi nástoľčivo priťahuje pohľady. Akoby sa z jeho dnešnej podoby dala vytušiť zabudnutá hrdosť i niekdajšia výnimočná krása. Veruže kedysi býval **najdriečnejší** spomedzi skalnatých obrov. **Vysoký, rovný, urastený** vypínal sa k oblohe, akoby ju podopieral svojou silou a nezlomnou vôľou. Aj sa volal inak ako dnes – **Driečny**. To však bolo naozaj veľmi dávno. Pred tisícročiami, keď boli tatranské štíty podobné ľuďom a aj srdcia kamenných obrov a obrýň bili azda rovnaké ako srdcia ľudské. Nebola im cudzia nenávisť, ale ani láska.

Rozprávka je komponovaná ako dramatizácia hierarchicky fungujúcich sociálnych vzťahov medzi tatranskými končiarimi v minulosti. Sprístupňuje štandardné situácie na reflexiu právnych termínov, ako je *spravodlivosť, právo, sloboda, moc, rozhodnutie, rozsudok, prísa, rozkaz*. Zároveň poskytuje priestor na hodnotenie morálnych princípov reprezentovaných pojmami *hrdosť, úcta, zloba, opovážlivosť, sľub, samota, reč, slovo, pýcha*, ktoré sú príčinou bezprávneho postupu vládcu, najväčšieho vrchu Gerlach (v rozprávke Ľadový) voči ostatným končiarom. Keďže s jeho nariadením nesúhlasí Kriváň (v rozprávke Driečny) ani jeho priateľka Kráľova hoľa (v rozprávke Kráľovská hoľa), nasleduje trest a obmedzenie slobody pohybu. Rozprávka ponúka množstvo lexikálnych spojení, ktoré sa vyskytujú v právnej komunikácii, preto text rozprávky s cvičeniami môže dobre poslúžiť na upevnenie právnej terminológie a príslušných spojení. K textu sme vytvorili úlohy, jednou z nich je hľadať v texte frazeologizmy a prirovnania a vysvetliť ich význam: *dať slovo; siahnuť na slobodu; vládnuť v prospech všetkých; draho zaplatiť za svoju opovážlivosť, zmerať si sily; pýcha sa roztopí ako cencúľ na slnku; čierny ako tma v jaskyniach; vyblednutý ako kamene na slnku*.

Azda najvhodnejší text zachytávajúci model fungovania sociálnych vzťahov, ktorý využívame na kurze odbornej komunikácie so zameraním na rozvíjanie ekonomickej terminológie, predstavuje rozhlasová rozprávka *O troch grošoch*. Na motívy Pavla Dobšinského ju napísala Gabriela Rothmayerová. Nižšie uvedený rozhovor kráľa s cestárom sa týka namáhavej práce cestára i dennej odmeny za ňu. Aj keď sa v texte nachádzajú typické kontaktné formulky, predsa badať aj snahu viesť komunikáciu s istou dávkou humoru. Jednotlivé repliky sú výborným

východiskom na analýzu ekonomických pojmov *práca, zárobok, pláca, daň* i na osvojenie pojmov súvisiacich s finančnými operáciami *požičiavať/ požičať, vracať/ vrátiť, míňať /minúť, (pre)žiť, (po)radiť*. Tieto verbá dávajú priestor na tvorbu a odvodzovanie ďalších lexikálnych jednotiek a spojení z oblasti hospodárskej, finančnej a sociálnej politiky, napr. životné minimum, minimálna mzda, životné náklady, štandardy, prostriedky, ekonomické nástroje či finančné prostriedky, sociálne zabezpečenie, dôchodkové poistenie a pod. Daný text veľmi dobre podnecuje diskusiu o týchto otázkach a vyzýva reflektovať súčasné možnosti a tendencie fungovania sociálneho modelu na Slovensku aj v krajinách, odkiaľ pochádzajú študenti. Tým sa prezentovaný slovenský sociálny model obohacuje o interkultúrny rozmer.

Rozprávka vstupuje svojším spôsobom do oblasti symbolov a mýtov, odhaľuje bytostné pozadie umeleckej literatúry a tým ovplyvňuje aj modernú slovenskú prózu. Rozprávkové texty majú svoj didaktický potenciál, pretože dokumentujú etnokultúrnu tradíciu, tematickú a výrazovú pestrosť i vývinovú dynamiku, čo je dôkazom životaschopnosti tohto žánru aj v kultúre moderného Slovenska.

Prečítajte si rozhovor a registrujte vyjadrenie sociálno-ekonomických vzťahov:

Cestár	Pánboh daj dobrý deň, vaša jasnosť.
Kráľ	Už mi ho dal, keď vidím, ako je v kráľovstve veselo!
Cestár	Komu veselo, komu nie. Ale podťe sem, kúsok do tieňa, nech vás slnko nesužuje.
Kráľ	Veru, slnko od božieho rána páli ako v peci. A ty, dobrý muž, pracuješ v takom úpeku... Ba ešte si aj vyspevuješ.
Cestár	Ako vidíte, vaša jasnosť.
Kráľ	Máš dobrú prácu, tak je?
Cestár	Nuž, dobrú. Kamene popri hradskej roztlkam, cestu vyrovnávam.
Kráľ	Vidím, vidím. A je to ťažká práca, cestár?
Cestár	Nuž, ako sa to vezme, pán môj.
Kráľ	Takže <i>máš za tú prácu iste dobrú plácu</i> , keď ti ide napriek všetkému tak od ruky. Dobré ťa platíme, tak je, cestár?

- Cestár Ako sa to vezme, pán môj.
- Kráľ Nezahováraj, cestár. *Sypeme ti zlatky*, a preto je kráľovská kasa takmer prázdna. Musíme sa na vec pozrieť, rozhadzovať nemáme z čoho.
- Cestár Ja vašu kasu veru neohrozím.
- Kráľ No, len nevrav! Moji ministri hudú, že *treba vyberať viac daní*. Aj od takých, ako si ty.
- Cestár To vari nie, vaša jasnosť!
- Kráľ Ale áno, áno. A moji ministri sú múdri páni, tí všetko vedia. Cestár: Možno všeličo vedia, ale rady vám dobré nedávajú, vaša jasnosť. Veď už *z toho, čo zarobím, sa dá ťažko vyžiť*.
- Kráľ Neverím ti, cestár. To by si si nespieval. Nože mi prezrad', koľko ti dávame na deň, keď ťa veselosť neopúšťa?
- Cestár Nuž, najjasnejší pán kráľ, *ja mám na deň tri groše*.
- Kráľ Tri groše? Takže tri groše vravíš. Hm, *to je menej ako zlatka...* No ale, vravíš, že *až tri groše*. To by sme ti jeden mohli vziať. Aj tak ti ešte dva zostanú. Alebo žeby sme ti vzali dva? Budeš mať celý jeden groš na hýrenie...
- Cestár Jaj, vaša jasnosť, *ale ja nežijem z troch grošov*.
- Kráľ Nie? A z čoho teda?
- Cestár *Z troch grošov – to by bolo ešte ľahko. Ale ja z tých troch grošov prvý vraciam, druhý požičiavam a iba z tretieho sám žijem.*
- Kráľ Či to kedy svet slýchal? Akože môžeš vracať, ba aj požičiavať?
- Cestár Nuž najjasnejší pane, to je takto: *chovám si starého a nevládneho otca. Tomu groš vraciam, lebo on ma vychoval. Ale mám aj malého syna. Tomu požičiavam, aby mi vrátil, keď ja zostar-nem. A z toho tretieho groša ja sám potrebujem žiť.*
- Kráľ No toto! Ale veď to je priam *kráľovská rada*, cestár! Mám na dvore troch ministrov. A čím väčšiu plácu im dávam, tým viac sa ponosujú. Teraz im dám hádanku, čo si mi povedal. A uvidím, ako si s ňou poradia! A ty, cestár, hádanku nikomu nevyzradíš, kým môj obraz neuvidíš!
- Cestár Spolahnite sa, vaša výsosť, *máte slovo cestára!*

Literatúra

- DOLNÍK, Juraj: *Jazyk – človek – kultúra*. Bratislava : Kalligram, 2010, 221 s.
- GAŠPARÍKOVÁ, Viera: *Život slovenskej ľudovej prózy v minulosti a dnes*. In: *Studia Academica Slovaca* 15. Red. J. Mistrík. Bratislava: ALFA, 1986, s.143 – 159.
- HABOVŠTIAK, Anton: *Slovenská rozprávka – výrazný fenomén ľudovej slovesnosti*. In: *Studia Academica Slovaca* 19. Red. J. Mistrík. Bratislava: ALFA, 1990, s. 97 – 111.
- MICHÁLEK, Ján: *Pavol Dobšinský a slovenské rozprávky*. In: *Studia Academica Slovaca* 5. Red. J. Mistrík. Bratislava : ALFA, 1976, s. 227 – 237.
- MICHÁLEK, Ján: *Folklór a literatúra*. In: *Studia Academica Slovaca* 7. Red. J. Mistrík. Bratislava : ALFA, 1978, s. 267 – 280.
- PÁCALOVÁ, Jana: *Nesplnený sen je motorom práce : Rozhovor s folkloristkou Vierou Gašparíkovou*. Knižná revue, 2008, 18, č. 8, s. 12.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Kde bolo, tam bolo. Po slovensky s rozprávkou*. *Studia Academica Slovaca*. Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave 2008. Interný študijný materiál.
- SABOL, Ján. *Jazykové a kompozičné osobitosti slovenskej ľudovej rozprávky*. In: *Studia Academica Slovaca* 20. Red. J. Mistrík. Bratislava : ALFA, 1991, s. 249 – 257.

Texty analyzovaných rozhlasových rozprávok

Texty a nahrávky vybraných rozhlasových rozprávok pre potreby *Studia Academica Slovaca* – centra pre slovenčinu ako cudzí jazyk poskytol Slovenský rozhlas v roku 2008.

ĎURÍČKOVÁ, Mária: *Zlatá priadka* (na motívy Pavla Dobšinského).

ĎURÍČKOVÁ, Mária: *Zuzana a vodník*.

HEVIER, Daniel: *Sol' nad zlato* (na motívy Pavla Dobšinského).

MAREC, Anton – DOBIÁŠ, Rudolf: *Srdcia tatranských obrov*.

ROTHMAYEROVÁ, Gabriela: *O troch grošoch* (na motívy Pavla Dobšinského).

Variantnosť a varianty ľudových piesní v súčasnom slovenskom komunikačnom priestore

Marianna Sedláková – Terézia Kulíková

Abstract

Variation and Variants of Folk Songs in Contemporary Slovak Communication Space

A folk song is a unique genre combining at least two arts: music and literature. As opposed to other genres of folk literature, the nature of songs requires them to be transmitted orally even nowadays. As with all orally transmitted genres, variation is one of their most typical characteristics. This article is thus dedicated to textual variants of Slovak folk songs which have been created either by the interference of dialects or textual elements. Firstly, the article introduces various collections of Slovak folk songs and the popularity of the genre in the present day. The main part of the article analyses the textual variants of the folk song *Včera mi svietilo slniečko* (Yesterday the Sun Shone on Me) to explain phenomena responsible for variation, both synchronic and diachronic, and locate its original version. Of the discussed versions in the Central Slovak dialect and the dialects from the Šariš and Zemplín regions, the first one is proven to be the original.

Key words: folklore, folk song, collection of folk songs, variants of folk songs

Ľudová pieseň je unikátny žáner, ktorý v sebe spája krásu hudby a slova. Aj keď sa z ľudovej piesne do dnešných čias vyvinuli rôzne lyrické a lyricko-epické žánre, pôvodný žáner spievaného textu, v ktorom je hudobná a slovesná časť rovnocenná, sa zachoval a dodnes žije najmä vo svojej pôvodnej určenosti na priamu komunikáciu medzi spevá-

kom a jeho poslucháčmi¹. Oproti ostatným žánrom ľudovej slovesnosti sa aj dnes primárne šíri najmä ústnym podaním², svojou podstatou si to priam vyžaduje. Len priamou interpretáciou textu a melódie zároveň môže pieseň existovať vo svojej originálnej podobe.

Hoci dnes už ľudové piesne nezastávajú také dôležité miesto v každodennom dianí, ako to bolo ešte v minulých dvoch storočiach, predsa sú živé (nielen) vo svojej sekundárnej podobe vďaka činnosti folklórnych združení či médií, čím sa opäť dostávajú do povedomia bežných ľudí. Na základe vlastných skúseností sa odvažujeme tvrdiť, že iste viac ako polovica súkromných osláv, najmä tých tradičných, ako sú napríklad svadby, sa nezaobíde nielen bez reprodukcie, ale ani bez priameho spevu tradičných ľudových piesní. Prirodzene sa omnoho viac ľudové piesne príležitostne spievajú na vidieku ako v mestách.

Postupné vytrácanie sa ľudových piesní z bežného života so sebou prináša potrebu zachovať tento cenný poklad, čo si slovenská inteligencia uvedomila už koncom 18. storočia. Prvou zbierkou (spolu 292 slovenských ľudových piesní, o zozbieranie a vydanie ktorých sa zaslúžili najmä Pavol Jozef Šafárik a Ján Kollár) boli *Písne světské lidu slovenského v Uhřích*, vydané v dvoch zväzkoch v rokoch 1823 a 1827 v Pešti. V počiatkoch zbierania a vydávania slovenských ľudových piesní sa záujem zužoval najmä na ich texty a aj vďaka Kollárovým ďalším dvom zbierkam s názvom *Národné Zpievanky* je zjavné, že čosi ako variantnosť sa v tom čase vôbec nebralo do úvahy. Vo vyše 2600 Kollárom zozbieraných a „postredoslovenčených“³ textoch, zachytávajúcich svet

¹ Bližšie aj o iných piesňových žánroch v komunikácii pozri SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Komunikačný aspekt paralel ontogenézy a fylogenézy jazyka a reči* [habilitačná práca]. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela [s. n.], 2011.

² Z ľudových piesní v našej osobnej pamäti je maximálne 5 % takých, s ktorými sme sa stretli a nadobudli ich prostredníctvom (aj) písaného textu, aj to išlo väčšinou o školskú výučbu slovenských ľudových piesní.

³ V edičných poznámkach k upravenému zdigitalizovanému vydaniu *Národných spievaniek* tak editori predpokladajú na základe faktu, že „v textoch, v ktorých sa uvádza západoslovenská proveniencia alebo ktoré jazykovo ukazujú na západoslovenské nárečové prostredie, vyskytuje sa množstvo stredoslovakizmov“ (KOLLÁR, Ján: *Národné spievanky – Poznamenania a pojednania*, s. 4. Zlatý fond denníka

ľudu v najrôznejších témach, si autor dovoľil uprednostniť svoj rodný stredoslovenský dialekt pri zápise piesní inej nárečovej proveniencie. Je prirodzené, že v tomto ranom štádiu odborného záujmu o ľudovú pieseň omnoho silnejšie na zberateľov vplývala priama komunikačná ako nadčasová literárna či hudobná hodnota ľudových piesní⁴.

Záujem (aj) o hudobnú zložku (ľudových piesní) sa prejavil až neskôr. Ešte *Sborník slovenských národných piesní, povestí, prísloví...*⁵ veľmi nerozlišuje pieseň umelú a ľudovú a z hudobného hľadiska obsahuje len niekoľko nápevov. „Uvedený problém sa pokúsila vyriešiť Matica slovenská založením Povereníctva pre zbieranie a vydávanie slovenských spevov v roku 1879. Vďaka tejto iniciatíve vyšli spočiatku ľahko dostupné zošitové vydania, neskôr tri knižné zväzky Slovenských spevov, v ktorých je k textovej zložke uvedená aj melódia. Už vtedy rozsiahla zbierka s takmer 2000 zápismi bola pri svojom druhom vydaní doplnená o ďalšie štyri zväzky (všetkých sedem postupne vydaných v rokoch 1972 – 1989), čím sa stala najrozsiahlejšou zbierkou slovenských piesní vôbec.“⁶ Z hudobného hľadiska je azda najvýznamnejším zberateľom ľudových piesní⁷ nepochybne Béla Bartók. Z 11 000 melodických zápisov patrí vyše 3200 slovenským piesňam, ktoré zozbieral začiatkom 20. storočia. V dvadsiatych rokoch tento bohatý materiál systematicky triedil podľa melódií a porovnával s doposiaľ vydanými zbierkami českých, moravských a slovenských piesní⁸. A to bola skvelá

SME. Dostupné na: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1097/Kollar_Narodnie-spievan-kyPoznamenania-a-pojednania/1#axzz4pLv59IKb).

⁴ Ešte aj ja autorka (M. S.) si veľmi živo spomína na prieky a rozpory o „správnych“ textoch pri spontánnom spievaní ľudových piesní, ktorých ako dieťa bývala svedkom v druhej polovici 20. storočia.

⁵ CHRÁSTEK, Michal: *Sborník slovenských národných piesní, povestí, prísloví...* Viedeň : Matica slovenská, 1870. Dostupné na: <http://mi.memoria.sk/index.html#v=zoom&i=9897&p>.

⁶ KULÍKOVÁ, Terézia: *Slovenské ľudové piesne v zbierkach*. In: *Doktorandské miscelaneá* 4. Košice : Filozofická fakulta UPJŠ, 2018, s. 95 – 105.

⁷ A to nielen slovenských, ale aj maďarských, rumunských, ukrajinských, srbských, ba dokonca tureckých či arabských.

⁸ Napriek tomu, že svoju zbierku Slovenských ľudových piesní mal pripravenú do tlače už v roku 1922, pre rozličné ťažkosti nakoniec nevyšla. Po odborných úpravách Os-

príležitosť dopracovať sa k variantnosti ako objektívnej vlastnosti ľudovej piesne v oboch jej zložkách⁹, nás však v tomto príspevku bude zaujímať predovšetkým variantnosť dotýkajúca sa textovej zložky slovenských ľudových piesní v komunikačnom priemete.

O komunikačnej živosti slovenských ľudových piesní svedčí okrem iného aj vydavateľská prax. Veľkej popularite sa na Slovensku tešia spevníky ľudových piesní vydaných podľa regiónov¹⁰, ale aj výbery tých najznámejších z územia celého Slovenska, ba aj s presahom na susednú Moravu. Jednu takúto sadu (1120 piesní) vydali v priebehu rokov 1998 – 2007 dvaja nadšení stredoslovenskí folkloristi, Vojtech Tátoš (1. – 5. diel), a Dušan Bohuš¹¹ (6. – 8. diel). Že ide o výbery určené na praktické používanie najširšiemu okruhu čitateľov (a to nielen spevákov a hudobníkov), sa pripomína v každom úvodnom slove. Vzácná je informácia o tendenciách priamo pri interpretácii meniť či prekladať text slovenských ľudových piesní, o ktorej svedčí i citát z predslovu k 2. dielu výberu najobľúbenejších slovenských ľudových piesní, ktorý napísal jeho zostavovateľ V. Tátoš, hudobník (aj vzdelaním) a dlhoročný hudobný redaktor Československého rozhlasu: „Texty piesní sú, samozrejme, autentické, uvedené tak, ako sa v predpokladanej lokalite vzniku spievajú¹². Uvádzame aj nárečové formy, pretože nejedna pieseň nasilu ‚preložená‘ do spisovnej podoby by stratila ‚šmrnc‘ a neraz by sme vhodný rým nenahradili. Pripúšťam, že spevaví jednotlivci ovládajú pri niektorých piesňach aj viac strof, alebo si nové vytvárajú“¹³.

kara a Alice Elschekovcov sa to SAV podarilo v roku 1959. BARTÓK, Béla: *Slovenské ľudové piesne. Diel I*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1959.

⁹ K objektivite prispelo najmä to, že zbierku nerobil Slovák a zberateľ nebol primárne zameraný na text.

¹⁰ Viac k ďalším zbierkam slovenských ľudových piesní pozri: KULÍKOVÁ, Terézia: *Slovenské ľudové piesne v zbierkach*. In: *Doktorandské miscelaneá 4*. Košice : Filozofická fakulta UPJŠ, 2018, s. 95 – 105.

¹¹ Vzdelaním učiteľ prírodovedných predmetov, dlhoročný nadšený amatérsky hudobník a folklorista (pozri webovú stránku Národného osvetového centra v Bratislave): <http://www.nocka.sk/kalendaria/2011/osobnosti/november/dusan-bohus>.

¹² Škoda len, že lokality pôvodu piesní ostali v týchto výberoch nezverejnené. (Poznámku pod čiaru vložila do citátu M. S.).

¹³ TÁTOŠ, Vojtech: *A teraz túto...* 2. Banská Bystrica : Trian, 1996, s. 3 – 4.

A tieto slová z pera dlhoročného ľudového hudobníka z hľadiska komunikačnej praxe prostredníctvom slovenskej ľudovej piesne nemôžeme nebrať vážne.

Variantnosť teda pokladáme za jednu z najtypickejších vlastností dotýkajúcej sa všetkých žánrov, ktoré sa šíria ústnym podaním. Okrem tradičných ľudových žánrov sem podľa nás patria aj umelé, opakovane inscenované, dramatické (a iné) texty. Variantnosť v textovej zložke ľudovej piesne môže mať charakter jazykový alebo textový. V prípade, že variantnosť spôsobuje interferencia systémových jazykových (teda aj nárečových) prvkov, mohli by sme hovoriť o jazykovej (nárečovej) variantnosti v synchrónnom ponímaní. V inom prípade, ak variantný prvok odráža interferenciu medzi nárečovým jazykovým systémom a systémom spisovného jazyka, môže ísť v synchrónnom priereze tiež len o jazykový jav nárečový, ak je to však odraz ovplyvnenia celého nárečového systému jazykovým systémom spisovnej slovenčiny (alebo naopak)¹⁴, môže ísť už v diachrónnom priereze o jav vývinový. Na vysvetlenie uvedených javov použijeme celý text jednej slovenskej ľudovej piesne, ktorej pôvodu sme sa v literatúre nedopátrali, ale pokúsime sa o to prostredníctvom analýzy viacerých variantov jej textu. Vyjdeme z knižnej publikácie¹⁵. Text je v stredoslovenskej nepríznakovej nárečovej podobe, ktorá je tu celkom zhodná so spisovnou slovenčinou (uvádzame ho ďalej v 1. stĺpci ako variant A). Valčíkový rytmus a niektoré slová a látkové východisko textu ukazujú, že pieseň nebude veľmi stará, špacírovať (nieto ešte do lesíčka) sa nechodievalo na dedine, kde bývali lesy a hory určené na iné činnosti a samotné deminutívum lesíček svedčí aj o charaktere spomínaného porastu – pravdepodobne ide o park (možno ho trikrát obísť) v meste.

Východoslovenský variant textu, ktorý sa nám zdal nárečovo najdôveryhodnejší, odkazujúc jazykovo na zemplínske nárečie, sme čiastočne prebrali z internetu¹⁶ a upravili ho do podoby, ako by mal

¹⁴ V čase konštituovania sa spisovnej slovenčiny sa tak bežne dialo, čím sa kodifikovaný jazyk obohatil najmä o nárečové lexikálne prvky.

¹⁵ BOHUŠ, Dušan: *A teraz túto...* 7. Poniky : Partner, 2004, s. 129.

¹⁶ COPAK, Martin: *Hudba z východného Slovenska – Včera mi švicilo slunečko* (2011). Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=9yHBAWmgInY>.

znieť rýdzo zemplínsky (uvádzame ho v treťom stĺpci ako konštrukt¹⁷ pod označením C). V prostrednom stĺpci uvádzame podobu, s ktorou prišla jedna z autoriek (M. S.) do kontaktu vo svojom rodnom nárečí približne pred polstoročím. Ako dieťa, pre ktoré nebolo nárečie materinským jazykom, ale druhým, prirodzene nadobudnutým pri komunikácii so starými rodičmi a širším dedinským okolím, autorka veľmi citlivo vnímala rozdiely medzi týmito dvoma jazykovými systémami (spisovnou slovenčinou a juhošarišským nárečím). Preto pri speve tejto piesne v siedmom verši vždy prepínala komunikačný kód z nárečia na spisovnú slovenčinu¹⁸; vieme vysvetliť, prečo sa tak dialo. V šarištine totiž neexistujú špeciálne slovesné tvary, ktoré by vyjadrovali len gramatickými prostriedkami opakovanosť či neohraničenosť deja, tak ako je to v strednej slovenčine (*chodiť* – *chodievat'/chodzic* + *príslovka*, napr. *često*). Ani tvary minulého času slovesa *byť* (*som*, *si*, *zme*, *sce*) nie sú také frekventované ako v strednej, najmä však spisovnej slovenčine, veľmi často sa v bežnej reči elipticky vynechávajú¹⁹, ako napríklad i v pesničke *A ja taka čarna*. Aj hláskoslovne upravený tvar slovesa *som chodzival*, s ktorým sme sa opakovane stretli na internetových stránkach a ktorý by v juhošarišskom a spišskom nárečí mohol mať hláskoslovnú podobu *chodzjeval*, veľmi blízku strednej slovenčine, je totiž z morforlogického hľadiska v nárečí neštruktúrný a v pravdepodobnom preklade stredoslovenskej pesničky do východoslovenskej podoby pôsobí cudzo. Na experiment s prekladom do normatívnej nárečovej podoby sme si vybrali zemplínske nárečie aj preto, že v ňom sa v 1. osobe singuláru vyjadruje gramatická morféma *sme* v osobitnej podobe – *mi*²⁰, ktorá síce v žiadnej písomnej podobe prekladu, s kto-

¹⁷ To, čo je v našej práci konštruktom, môže byť buď v živej praxi, alebo v nejakej zaznamenatej podobe jedným z variantov. Dovoľujeme si totiž, že v Matici slovenskej je uchovaných vyše 100-tisíc variantov slovenských ľudových piesní.

¹⁸ Bližšie SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Dialekt ako akceleračný a retardačný činiteľ*. In: *V priestoroch jazyka a literatúry*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikianae 11. Košice : Filozofická fakulta UPJŠ, 2013, s. 63 – 73.

¹⁹ *Ja robim, ty robiš, on robi* – *ja robila, ty robil, on robil*. Tvar *som* sa v šarištine, ale i iných východoslovenských nárečiach vynecháva často aj pri časovaní slovesa *byť*. *Ja som tu = ja tu, ty tu, on tu; ja bula doma, ty bul doma, on bul doma...*

²⁰ *Bul mi, bul si, bul* – *on bul*.

rou sme sa stretli, nebola, ale v jednom variante z hudobnej nahrávky na portáli YOU TUBE sme takú verziu zaznamenali²¹ a v takejto podobe ju pozná v nárečovom živom variante i jedna zo spoluautoriek (T. K.). Uvedená verzia dokazuje, že skúsenosť s prepínaním kódu v 7. verši piesne nie je ojedinelá a jednoznačne dokazuje stredoslovenskú pôvodnosť textu tejto piesne.

Podme si teraz verš po verši ukázať, čo považujeme v našich troch variantoch celého textu za jazykové či nárečové synchronné varianty a čo by sa už dalo označiť za vývinový (diachrónny) jazykový variant. Medzi jazykové – nárečové varianty patria napríklad tvary slovesa *svietilo/švecelo/švicilo*²² v prvom verši (ďalej len číslo v zátvorke za príkladom). V prvom prípade ide o variant stredoslovenský oproti dvom východoslovenským variantom (spišský²³/šariško-zemplínsky). V ďalších veršoch piesne ide o varianty: *slniečko/slunečko* (1.), *ňesvieti, ňesveci/ňesvici* (2.); *dzjevčatko/dziučatko* (3.; v centrálnom Šariši by bolo *dzifčatko*); *bola/bula* (5.); *čo/co* (6.) a i.

A	B	C
1. Včera mi svietilo slniečko,	Fčera mi švecelo slunečko,	Fčera mi švicilo slunečko,
2. dnes mi už nesvieti,	ňeska mi ňesveci.	ňeska mi ňesvici.
3. včera ma čakala má milá,	Fčera me ľubelo dzjevčatko,	Fčera me ľubilo dziučatko,
4. dnes ma už nelúbi.	ňeska me ňelubi.	ňeska me ňelubi.
5. Bola to moja Anička,	Bula to šumna Haňička	Bula to šumna Haňička,
6. čo mala modré očička,	co mala čarne očička,	co mala čarne očička,
7. čo som s ňou chodieval na špacir	s chtoru SOM chodzjeval na špacir	co mi z ňu ja chodzil na špacír,
8. spolu so hájička.	večar do hajička.	večar do hajička.

²¹ COPAK, Martin: *Hudba z východného Slovenska – Včera mi švicilo slunečko* (2011). Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=9yHBAWmgInY>.

²² Pri uvádzaní príkladov dodržiavame úplnú fonetickú transkripciu, kým v prepise celých textov ide o kombináciu spisovnej pravopisnej normy a fonetickej transkripcie podobne, ako sa používa pri prepise na internete.

²³ Nárečie južného Šariša má už niektoré spišské prvky.

9. Trikrát som hájičok obišiel,	Tri ras SOM hajiček obešol	Tri ras mi hajičok obešol
10. kým som milú našiel,	a nič SOM ňeziskal.	a nič mi ňeziskal.
11. v hájičku žalostne plakala	Moje pocišeňe plakalo	Mojo pocišeňe plakalo
12. a ja som jej vravel:	a ja sebe piskal.	a ja sebe piskal.
13. Neplač, pocišeňe moje,	Neplač pocišeňe mojo,	Neplač pocišeňe mojo,
14. však som ti ja nie na vine,	šak ja SOM ci ňe na viňe,	šak ja SOM ci ňe na viňe,
15. dva rôčky vojačkom	dva ročki vojačkom	dva ročki vojačkom
muším bic,	musím byť,	muším bic,
16. rozísť sa musíme.	rozejsc še mušime.	rozejsc še mušime.

Medzi východoslovenskými podobami piesne predstavujú jazykový (nárečový) variant i gramatické morfémy *som/mi* v tvaroch sloviess minulého času (7., 9., 10.) v šarišskom a spišskom nárečí v porovnaní s nárečím zemplínskym, na rozdiel od ich použitia v tvare prítomného času (14.). Za najvýraznejší vývinový jazykový variant v sledovanej piesni možno označiť kolísanie tvarov *moje/mojo* v živom variante južného Šariša²⁴. Lebo hoci je vo všetkých východoslovenských nárečiach tvar stredného rodu privlastňovacieho zámena *mojo*, pod vplyvom spisovnej slovenčiny sa veľmi často aj v súčasných živých nárečových prejavoch zamieňa za spisovný (stredoslovenský) tvar *moje*²⁵. Ak by v piesni nešlo o rytmus, všetky tvary *sme* by v oboch textoch mohli byť jednoducho vynechané, norma týchto nárečí to dovoľuje a v bežnej reči dokonca preferuje. Na základe toho možno konštatovať, že použitie relačnej morfémy *som* v šarišskom variante piesne má (aj) na pozadí 12. verša jednoznačne rytmické dôvody. Nadužívanie tvarov sloviess minulého času v spojení s relačnou morférou *som* (ak nejde o rytmický dôvod) už možno tiež považovať za vývinový jazykový variant,

²⁴ Že nejde o ojedinelý jav aj vzhľadom na vyššie uvedené prepínanie kódov, sa môžete presvedčiť aj v ďalších variantoch textov uverejnených na webe v tlačenej či v spievanej verzii: <https://www.videorohal.com/text/vcera-mi-svicilo-slunecko/479>; <https://www.supermusic.cz/skupina.php?idpiesne=346000&sid=&TEXT=1>; <https://hudba.zoznam.sk/akordy/piesen/vcera-mi-svietilo-slniecko/>.

²⁵ Bližšie o problematike tejto interferencie, ktorá sa spája aj s interferenciou privlastňovacích prídavných mien otcovo/otcove auto v spisovnej slovenčine a v nárečiach, pozri SEDLÁKOVÁ, Marianna: *O tvare privlastňovacích prídavných mien typu otcovo*. Kultúra slova, 26, 1992, s. 204 – 209.

ktorý môžeme dnes pozorovať už aj v bežných hovorených nárečových prejavoch pod vplyvom spisovnej slovenčiny. Pôvodnejšie by znel 9. verš piesne: *Ja tri ras hajiček/hajičok obešol/obišol*. Prítomnosť tvaru *sme* tu pravdepodobne spôsobil kalk zo strednej slovenčiny, podobne i tvar inštrumentálu podstatného mena vojačik v 15. verši má taký pôvod, podporený pravdepodobne i módnosťou tvaru v čase vzniku piesne, prirodzenejšie nárečovo by znelo *dva ročki vojaček muším bic*. Aj za variantmi *čo som s ňou* a *s chtoru* (7.) stojí spisovno-nárečová interferencia a je pravdepodobne mladšieho dátá rovnako ako textové odchýlky v 3. – 4. a 11. – 12. verši. Zámenu farby očí, alebo aj nezhody 11. – 12. verša stredoslovenského variantu s východoslovenskými sú už varianty textové, z ktorých na základe skúseností za pôvodnejšie považujeme varianty tu použité vo východoslovenskej podobe.

Na záver môžeme konštatovať, že súbor variantov jedného textu (ktoré sa líšia len drobnými jazykovými či textovými obmenami) tej istej piesne viažucej sa často k jednej melódii tvoria jej invariant. Analyzovaná pieseň je pomerne mladá na to, aby sme v nej hľadali hlbší vzťah medzi textom piesne a jej melódiou, keďže existenciu takéhoto vzťahu, samozrejme, predpokladáme nielen vzhľadom na to, že hudba a reč sú postavené na rovnakom materiálnom nosiči, ktorým je zvuk, ale najmä preto, že „špecifickým problémom vzťahu hudby/spevu a reči je prienik hudobno-spevnej štruktúry do verša a vice versa“²⁶. Medzi slovenskými ľudovými piesňami sme si totiž všimli aj také varianty, ktoré sa líšia viac ako len výslovnosťou či malou obmenou melódie. Zaevidovali sme aj melódie, ktoré v sebe dokázali poňať rôzne texty. A v predbežnej výskumnej sonde²⁷ sa ukazuje, že čím je melódia staršia, tým menej sa invariantné texty v téme líšia. Príkladom sú valaské a im podobné melódie, ktoré nespracúvajú inú ako tému pastierstva. Hoci aj novšie melódie majú texty dominantnou témou odlišné, často ich spájajú rovnaké motívy, z čoho vychádza, že na témy textov piesní môže mať vplyv i ich me-

²⁶ SABOL, Ján: *Reč a hudba*. In: *Cesty (k) textu. Inšpirácie Františka Mika*. Košice : Filozofická fakulta UPJŠ, 2017, s. 20.

²⁷ KULÍKOVÁ, Terézia: *Témy variantných textov v slovenskej ľudovej piesni*. In: *Slavica Iuvenum XIX. Mezinárodní setkání mladých slavistů*. Ostrava : Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, v tlači (2018).

lódia, aj vzhľadom na to, že reč je „vývinovo novšia forma semiózy ako hudba“²⁸. Ako je to vlastne s variantnosťou v spojení textovej a hudobnej zložky textov slovenských ľudových piesní, ukážu ďalšie naše výskumy.

Literatúra

- BARTÓK, Béla: *Slovenské ľudové piesne. Diel I.* Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1959.
- BOHUŠ, Dušan: *A teraz túto... 7.* Poniky : Partner, 2004.
- COPAK, Martin: *Hudba z východného Slovenska – Včera mi švicilo slniečko* (2011). Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=9yHBAWmgInY>.
- HRAŠKO, Ivan: *Významní rodáci – Vojtech Tátoš*. Slatina Prameň informácií, štvrťročný informátor Obce Zvolenská Slatina, 2015, č. 8, s. 3. Dostupné na: www.zvolenskaslatina.sk/modules/file_storage/download.php?file=65ee7c4c461.
- CHRÁSTEK, Michal: *Sborník slovenských národných piesní, povestí, prísloví...* Viedeň : Matica slovenská, 1870. Dostupné na: <http://mi.memoria.sk/index.html#v=zoom&i=9897&p>.
- KOLLÁR, Ján: *Národné spievanky – Poznamenania a pojednania*. Zlatý fond denníka Sme. Dostupné na: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1097/Kollar_Narodnie-spievankyPoznamenania-a-pojednania/1#axzz4pLv59IKb.
- KULÍKOVÁ, Terézia: *Slovenské ľudové piesne v zbierkach*. In: *Doktorandské miscelanea* 4. Košice : Filozofická fakulta, 2018, s. 95 – 105. Dostupné na: <https://unibook.upjs.sk/img/cms/2018/ff/doktorandske-miscelanea-4-web.pdf>.
- KULÍKOVÁ, Terézia: *Témy variantných textov v slovenskej ľudovej piesni*. In: *Slavica Iuvenum XIX. Mezinárodní setkání mladých slavistů*. Ostrava : Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, v tlači (2018).
- Ľudové piesne a koledy – Včera mi svietilo slniečko*. Hudba.sk. Zoznam.sk, 2018. Dostupné na: <https://hudba.zoznam.sk/akordy/piesen/vcera-mi-svietilo-slniecko/>.

²⁸ MIKO, František: *Význam, jazyk, semióza. Metodologické reflexie*. Nitra : Vysoká škola pedagogická, 1994, s. 100.

- Ludové [sk] – Včera mi švicilo slunečko*. Super music. Dostupné na: <https://www.supermusic.cz/skupina.php?idpiesne=346000&sid=&TEXT=1>.
- MIKO, František: *Význam, jazyk, semióza. Metodologické reflexie*. Nitra : Vysoká škola pedagogická, 1994.
- SABOL, Ján: *Reč a hudba*. In: *Cesty (k) textu. Inšpirácie Františka Mika*. Ed. I. Bónová, M. Gladiš. Košice : Filozofická fakulta UPJŠ, 2017.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *O tvare privlastňovacích prídavných mien typu otcovo*. Kultúra slova, 26, 1992, s. 204 – 209.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Komunikačný aspekt paralel ontogenézy a fylogénzy jazyka a reči* [habilitačná práca]. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela [s. n.], 2011.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Dialekt ako akceleračný a retardačný činiteľ*. In: *V priestoroch jazyka a literatúry. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikianae 11*. Košice : Filozofická fakulta UPJŠ, 2013, s. 63 – 73.
- TÁTOŠ, Vojtech: *A teraz túto...* 2. Banská Bystrica : Trian, 1996.
- Jubileá 2011 – Mgr. Dušan Bohuš*. Národné osvetové centrum, 2003 – 2018. Dostupné na: <http://www.nocka.sk/kalendaria/2011/osobnosti/november/dusan-bohus>.
- Včera mi švicilo slunečko*. Videorohal. 2007 – 2010. Text pridal Lenusvrba. Dostupné na: <https://www.videorohal.com/text/vcera-mi-svicilo-sluneko/479>.

Slovenčina a diskurz o rodovej rovnosti

Lujza Urbancová

Abstract

Slovak Language and Discourse on Gender Equality

This article focuses on contemporary processes in the Slovak language in terms of gender balance. The social situation of men and women in the twenty-first century is significantly different from previous stages of social development; however, a gender imbalanced model is still present in the expression of the Slovak language. Social development is reflected in the language, and changes have spread in the process of imitation as memes (basic elements of culture). Two methods (feminization and neutralization) are used when creating gender-balanced texts. Such an affected communication code is characterized, for example, by the revitalization of certain less productive word-formation processes, more precisely the formation of collective nouns (which are used in the neutralization method). The article presents examples of the use of such collective nouns from the Slovak National Corpus.

Key words: imitation, memes, gender-balanced language, feminization, neutralization

Na úvod si môžeme položiť otázku, prečo komunikujeme istým spôsobom. Juraj Dolník¹ považuje za základný princíp začleňovania jednotlivca do kolektívu imitáciu. V našom prípade imitáciu verbálneho jazyka. Imitácia je prostriedok na fixáciu mémov v kolektíve a na ich rozširovanie. Mém je vnímaný ako základný prvok kultúry dedičný negenetickou cestou (porov. gén). Autor uvádza: „Kým replikácia gé-

¹ DOLNÍK, Juraj: *Jazyk v kultúrnych procesoch a aktivitách*. In: *Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte*. Bratislava : Veda, 2013, s. 9 – 22.

nov vyžaduje biologický rozmnožovací mechanizmus, ktorého spúšťačom je biologické spojenie muža a ženy (biologický sex ako biologická komunikácia), replikácia mémov sa viaže na jazykový rozmnožovací mechanizmus, ktorého spúšťačom je navodenie jazykovokomunikačného spojenia medzi jednotlivcami („jazykový sex“). Spustením tohto mechanizmu biologickí potomkovia nadobúdajú aj povahu kultúrnych potomkov.“²

Imitáciou sa teda stávame súčasťou kolektívu. Nie sú nám cudzie vyjadrenia – toto slovo sa mi nepáči, nepoužila by som ho. Prečo to povieme? Lebo ho nepoužíva kolektív okolo nás, nie je nám vlastné, jeho použitím sa dostávame mimo pre nás známej plochy. Samozrejme, sme súčasťou viacerých kolektívov, postupne získavame nové mémy a môžeme rozširovať naše verbálnokomunikačné prostriedky. Podnetné by to bolo sledovať napríklad v prípade cudzích slov v slovenčine – prečo niekto prijme slovo *bar*, ale už nie *pub*, prípadne používa pomenovanie *džem*, *džús* či *koktail*, ale nechce si osvojiť *smoothie*. Môžeme to interpretovať tým, že sme súčasťou istých verbálnokomunikačných kolektívov a v nich rozmnožujeme mémy imitáciou. Preto sa môže isté pomenovanie niekomu „páčiť“ a u inej osoby vyvolať až somatické reakcie, čiže nevoľnosť – samozrejme, deklarovanú. Počuli ste možno vyjadrenia: „Je mi zle, keď počujem...“, „Trhá mi to uši...“ atď.

Jazykové spoločenstvo nie je homogénny celok. Jeden zo spájajúcich elementov národa je síce spoločný jazyk, ale v tomto prípade ide skôr o abstraktnú rovinu vo forme idey. V reálnom živote nás jazyk spája aj rozdeľuje. Ovládanie istého komunikačného kódu z nás robí súčasť istej komunity a naopak – jeho neovládanie nás z nej vyraduje. Byť súčasťou istého jazykového kolektívu nám dáva do určitej miery istotu. Avšak táto istota sa môže narušiť napríklad tým, že isté pomenovania sa stanú v danom kolektíve, povedzme v konkrétnych komunikačných situáciách, nevhodné, príznakové a tak ďalej. Používanie rodovo vyváženého jazyka³ je príkladom *par excellence*. V rámci kolektívu vzniká

² Tamže, s. 20 – 21.

³ Rodovo vyvážený jazyk je také použitie jazyka, ktorým nie je diskriminované žiadne pohlavie, napríklad tým, že sa nepomenúva (čiže zahŕňa sa v druhom v rámci generického rodu, napr. generického maskulína), stereotypizuje či zneviditeľňuje. Nepou-

ká skupina (vyznávajúca isté hodnoty, má isté poznatky) so snahou ovplyvniť kolektív, preniesť mémy, ktoré nie sú väčšinovému kolektívu zatiaľ vlastné. Konkrétne: použijeme slovo *členovia* – lebo tak to máme zaužívané, označujeme *členov* aj *členky*, lexéma *členstvo* sa nám v tomto prípade javí redundantná a narúša stabilitu kolektívu, narúša našu istotu. Vieme povedať niekoľko dôvodov, prečo túto lexému nebudeme používať – od odborných až po emotívne. Rovnako je to v inej časti kolektívu – kde sa nájdú dôvody na používanie lexémy *členstvo*. Vzájomná diskusia týchto skupín je jedným zo zdrojov dynamiky jazyka a reči.

Prečo sa zaoberáme práve vzťahom jazyka a rodu? Skúsme si odpovedať na otázku, aké rozlišovacie kritérium by nám prišlo prvé na um, keby sme chceli rozdeliť celú populáciu Slovenska. Možno jedno z prvých by bolo rozdelenie na mužov a ženy. V Slovenskej republike žije 5 443 120 osôb (údaj k 31. 12. 2017)⁴, počet žien mierne prevyšuje počet mužov – v roku 2012 pripadalo na 1000 mužov 1054 žien⁵. V pracovnej sfére sú obidve pohlavia približne rovnako aktívne, odlišnosti sú však v oblastiach pôsobenia⁶. Nachádza táto situácia odraz v jazyku a reči? Budeme uvažovať o slovenčine, ale podobná situácia sa týka aj ďalších jazykov vrátane slovanských, týka sa všetkých jazykov používaných v spoločnostiach s vyrovnávajúcim sa postavením mužov

žívajú sa jazykové prostriedky, ktoré by mohli byť interpretované ako diskriminujúce alebo urážlivé (porov. URBANCOVÁ, Lujza: *Rodovo citlivá slovenčina – súčasný stav, možnosti jej tvorby a využitia*. In: *Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2010, s. 558 – 569; URBANCOVÁ, Lujza: *Rodovo vyvážená slovenčina*. Príspevok prednesený na medzinárodnej vedeckej konferencii *Štýl ako výskumný nástroj v synchrónii a diachrónii slovanských jazykov*, Banská Bystrica 24. – 25. 10. 2017. V tlači). Okrem termínu rodovo vyvážený jazyk sa používajú termíny rodovo citlivý jazyk alebo rodovo neutrálny jazyk.

⁴ *Stav obyvateľstva v SR k 31. decembru 2017*. Štatistický úrad Slovenskej republiky. Dostupné na: <https://slovak.statistics.sk>.

⁵ *Obyvateľstvo SR podľa pohlavia 2001 – 2012*. Štatistický úrad Slovenskej republiky. Dostupné na: <http://archiv.statistics.sk>.

⁶ Porov napr. BŮTOROVÁ, Zora a kol.: *On a ona na Slovensku. Zaostrené na rod a vek*. Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 2008.

a žien a spoločnostiach zaoberajúcich sa riešením postavenia LGBTI⁷ komunity⁸.

V slovenskom jazyku sa používa mužský rod ako neutrálny, to znamená, že použitím slova *profesori* môžeme označiť osoby mužského aj ženského pohlavia. V lingvistiky sa tento jav označuje ako neutralnosť a príznakovosť morfológických kategórií; v rámci morfologickej kategórie rodu je mužský rod nepríznakový, teda neutrálny, a ženský príznakový. Pomenovanie *profesori* môže označovať *profesorov* aj *profesorky*, ale aj výlučne *profesorov*, pomenovanie *profesorky* označuje výlučne ženský rod. Odborne túto problematiku spracoval Roman Jakobson v štúdiu z roku 1932 *O štruktúre ruského slovesa* a neskôr v štúdiu *Nulový člen*. R. Jakobson sa snažil aplikovať dichotómiu z oblasti fonológie na ďalšie lingvistické roviny. Morfológické kategórie rodu sú tesne spojené s mimojazykovou realitou a prenesenie systému z fonológie nie je bezproblémové. Pozrime sa stručne na niektoré pomenovania: pôvodne sa na označenie osôb rôzneho rodu používali osobitné lexémy: *muž, žena, mama, otec, syn, dcéra, sestra, brat, synovec, neter* atď. Neskôr sa ženské pomenovania odvodzovali od mužských sufixáciou, predovšetkým sufixom *-ka, -yňa*: *pisár, pisárka, študent, študentka, koordinátor, koordinátorka* atď. S množstvom pomenúvaných entít vznikla potreba zjednodušiť pomenúvanie osôb. Keďže ženské tvary sa utvorili z mužských a obsahovali odvodzovací sufix, boli považované za príznakové. Tento poznatok sa pôsobením vzdelávacích inštitúcií zafixoval v rečovom kolektíve a v jeho rečovej praxi. Koreloval s tendenciou k ekonomizácii vyjadrovania – teda so snahou uplatňovanou už v artikulácii: vyjadriť sa s čo najmenším úsilím.

⁷ LGBTI komunita zahŕňa lesby, gejov, transrodové osoby, intersexuálne osoby.

⁸ Osoby, ktoré čítajú tento text, sú nositeľmi rôznych jazykov a poznajú verbálnokomunikačnú situáciu v odlišných krajinách. Môže sa stať, že skonštatujú neexistenciu danej problematiky v materinskom jazyku. Jednoducho uvedú, že ich spoločenstva sa to netýka, lebo situácia je iná. V skutočnosti ide o rozpor medzi individuálnou skúsenosťou a stavom v celom kolektíve. Istá osoba nevie o snahách modifikovať komunikačný kód, avšak to neznamená, že tieto snahy neexistujú. Vzťah jazykov a rodu analyzujú napr. štúdie v zborníkoch *Gender Across Languages* 1 – 4 (2001, 2002, 2003, 2015).

Uvedené štúdie R. Jakobsona boli publikované v rokoch 1932 a 1939, v období lingvistického štrukturalizmu. V 70. a 80. rokoch zaznamenávame v lingvistike komunikačno-pragmatický obrat, čo sa prejavilo v posilnení interdisciplinárnych náhľadov na jazyk a reč a v akcentácii potreby skúmať vzťah jazyka, reči a používateľského kolektívu. Spoločnosť tiež prešla zmenami – postupne vzniká symetria v zastúpení žien a mužov v pracovnej sfére (v roku 2004 bol podiel pracujúcich žien 47,4 %⁹). Situácia v spoločnosti ovplyvňuje vyjadrovací kód a aj jeho odbornú reflexiu. Vznikajú výskumy či teoretické štúdie o vplyve jazyka na osobu či na jazykový kolektív a o situácii v slovenčine¹⁰. Vnímanie mužského rodu ako neutrálneho stále prevláda, avšak práve rečová prax charakterizovaná rozvojom rodového diskurzu poskytuje stále viac príkladov narušania androcentrického charakteru slovenčiny.

Pri tvorbe rodovo vyváženého jazyka sú dve hlavné tendencie – feminizácia a neutralizácia. Pri feminizácii sa explicitne pomenávajú osoby ženského rodu, pri neutralizácii sa rod stáva irelevantný a hľadajú sa pomenovania, ktoré ho neoznačujú. Napríklad: pomenovanie *Deň učiteľov* môže byť modifikované v rámci feminizácie ako *Deň učiteliek a učiteľov* a v rámci neutralizácie ako *Deň učiteľstva* alebo *Učiteľský deň*. K uvedenému spôsobu neutralizácie nachádzame aj analógiu v podobe stabilizovaného pomenovania – 17. november je spájaný s *Dňom študentstva* (v súčasnosti je to *Deň boja za slobodu a demokraciu*), nie je zaužívané pomenovanie *Deň študentov*, avšak v bežnej komunikácii je slovo študentstvo menej frekventované.

⁹ FILADELFIOVÁ, Jarmila: *Ženy, muži a vek v štatistikách trhu práce*. Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 2007, s. 101.

¹⁰ Porov.: URBANCOVÁ, Lujza: *Rodovo citlivá slovenčina – súčasný stav, možnosti jej tvorby a využitia*. In: *Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2010, s. 558 – 569; PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Rod ako gramatická a sociálna kategória*. In: *Slovenčina (nielen) ako cudzí jazyk v súvislostiach II*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2016, s. 38 – 55; CVIKOVÁ, Jana a kol.: *Ako používať rodovo vyvážený jazyk*. Bratislava : Centrum vzdelávania MPSVR SR, 2014. Dostupné na: http://www.ruzovymodrysvet.sk/chillout5_item-s/1/5/9/9/1599_8a6542.pdf.

Preferovanie niektorej z tendencií, resp. spôsobov formovania rodovo vyváženého jazyka, je závislé od rôznych faktorov – jazykovotypologických, sociálnych, diskurzívnych či individuálnych. Typ jazyka v rámci relácie medzi prirodzeným a gramatickým rodom výrazne ovplyvňuje spôsob jeho vyrovnávania sa s rodovou vyváženosťou. Zatiaľ čo napríklad v slovenčine je kategória mužského a ženského gramatického rodu prítomná vo väčšine pomenovaní osôb, v iných jazykoch sú pomenovania osôb bez rodovej špecifikácie. V slovenčine a iných typovo podobných jazykoch teda nie je problémom tvorenie feminín, ale ich používanie v konkurencii s generickým maskulínom. V nemčine aj angličtine sa napríklad venuje pozornosť tvorbe feminín, využívajúc derivačné slovotvorné postupy, konkrétne sufixáciu alebo kompozíciu s elementom *-frau* v nemčine alebo *-woman* v angličtine. H. Bushmann a M. Hellinger¹¹ uvádzajú, že angličtina a nemčina sa líšia v základnej tendencii formovania rodovo vyváženého jazyka, lebo v angličtine je akcentovaná neutralizácia, symetria a odstraňovanie stereotypizácie, v nemčine má hlavnú prioritu zviditeľnenie žien. Vo francúzštine sa okrem iných zmien pri formovaní rodovo vyváženého jazyka uviedlo inkluzívne písanie, charakteristické tvarmi spájajúcimi v jednom slove mužský rod so ženským, napr. *les électeur·rice·s* (za pomenovaním v mužskom rode nasleduje bodka v strede ako nový znak, derivačná morféma označujúca feminínium, bodka a morféma označujúca množné číslo) (porov. M. Marcelli¹²). V jazykoch sú využívané rôzne postupy ich rodového vyvažovania alebo neutralizovania. Jazykovotypologický faktor je úzko spojený so sociálnym faktorom i s diskurzívnym. Za sociálny faktor považujeme charakter society používajúcej jazyk, diskurzívny faktor vychádza z rodového diskurzu danej society, jeho preferencií a zásad uplatňovaných pri rodovo vyváženom jazyku. Individuálny faktor je spojený s konkrétnou osobou a jej hodnotami. Rôzne línie sa nemusia vyskytnúť len v odlišných jazykoch, ale

¹¹ BUSHMANN, Hadumot – HELLINGER, Marlis: *Engendering female visibility in German*. In: *Gender Across Languages*. Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2003, s. 165 – 166.

¹² MARCELLI, Miroslav: *Voliči postavili na čelo župy županku*. Pravda. Príloha Víkend. Sobota 11. novembra 2017, s. 32.

môžu byť charakteristické aj pre jeden jazyk. V ňom môže byť rodový diskurz tvorený niekoľkými názorovými prúdmi v rámci zobrazovania rodu v jazyku.

Feminizácia sa v slovenčine uplatňuje v podobe používania feminín spolu s maskulínami namiesto generického maskulína, napr. *žiačky a žiaci*; *žiaci a žiačky* namiesto *žiaci*, a v používaní feminín pri ženských pomenovaniach, napr. *Koordinátorkou projektu je Jana Nová*. namiesto *Koordinátorom projektu je Jana Nová*. Vzhľadom na to, že v slovenskom jazyku je tvorenie feminín zaužívané, nevzniká väčšinou pri ich používaní odmietavý postoj. (Máme na mysli používanie označujúce konkrétnu osobu, resp. osoby výlučne ženského rodu.) Slová, ktoré nemali ženskú podobu a vytvorila sa využitím typických slovotvorných postupov, sa postupne udomácňujú a nepociťuje sa ich novosť. Slovo *hostka* má síce v KSSJ¹³ (2003) atribút *zried.* (zriedkavé), avšak jeho výskyt v komunikácii stúpa. Slovo *gestorka* nie je zahrnuté v kodifikačných príručkách – KSSJ (2003) a v PSP¹⁴ (2013) –, ale nachádza sa v SSSJ¹⁵ (2006); *koordinátorku* nenájde v KSSJ (2003), ale už má miesto v PSP (2013) a v SSSJ¹⁶ (2011), slovo *koučka* zatiaľ nie je v slovníkoch uvedené ako feminínium pri slove *kouč*, v Slovenskom národnom korpuse¹⁷ je už 40 výskytov, napr.: ... *práve na životnom príbehu jej postavy koučky chudnutia napokon diváci najviac pocítili silu smiechu cez slzy. ... je profesionálnou koučkou a lektorkou koučovania. Preto jedným okom sledujem knižnicu mojej novopečenej koučky*. Naznačené príklady ukazujú, že jazyková prax reflektuje spoločenskú situáciu v oblasti vykonávania činností ženami a odráža sa to vo sfére

¹³ *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava : Veda, 2003. Dostupné online: <http://slovníky.juls.savba.sk/?d=kssj4>.

¹⁴ *Pravidlá slovenského pravopisu*. Bratislava : Veda, 2013. Dostupné online: <http://slovníky.juls.savba.sk/?d=psp>.

¹⁵ *Slovník súčasného slovenského jazyka A – G*. Bratislava : Veda, 2006. Dostupné online: <http://slovníky.juls.savba.sk/?d=sssj>.

¹⁶ *Slovník súčasného slovenského jazyka H – L*. Bratislava : Veda, 2011. Dostupné online: <http://slovníky.juls.savba.sk/?d=sssj>.

¹⁷ *Slovenský národný korpus* – prim-7.0-public-all. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV. Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk>.

tvorby a používania feminín na označenie ženských denotátov (identifikačná funkcia feminín).

Jedným z prostriedkov neutralizácie je používanie hromadných substantív. „Za hromadné podstatné mená je možné pokladať len také slovotvorne motivované substantíva, t. j. desubstantíva v singulári znamenajúce súbor počítateľných jednotlivín toho istého druhu, ktorých základové slovo označuje práve jednu z týchto jednotlivín.“¹⁸ Najproduktívnejšou príponou pri názvoch skupín osôb je *-stvo*, napr. *študentstvo*. V monografii z roku 1989 (*Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*) sa uvádzajú tieto príklady s významom kolektívu spätého príslušnosťou k istej skupine: *čitateľstvo, diváctvo, meštianstvo, členstvo, obchodníctvo, osadníctvo, poslucháčstvo, príbuzenstvo, roľníctvo, voličstvo, žiactvo, učiteľstvo*. K. Hegerová (autorka kapitoly *Hromadnosť (kolektívnosť)* v *Dynamike slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*, ktorá vychádza zo štúdie K. Buzássyovej)¹⁹, uvádza dve skupiny hromadných substantív podľa časového hľadiska – ide o tie, ktoré sú na okraji slovnej zásoby alebo sú historizmami – pomenúvajú zaniknuté denotáty, napr. *zemianstvo, kupectvo, dvoranstvo*, príp. sa zmenilo postavenie nimi označovaných skupín, napr. namiesto *robotníctvo, roľníctvo* sa používa *robotnícka trieda, trieda družstevných roľníkov*, príp. *robotníci, poľnohospodári*.

Za historizmus sa považuje aj lexéma *remeselníctvo* – lebo už neexistuje kompaktná skupina, ale jednotlivci – *remeselníci*. Pomenovanie *meštianstvo* je nahrádzané spojením *obyvatelia miest, mestské obyvatelstvo*. Ďalej uvádza autorka tie lexémy, ktoré patria do živej slovnej zásoby – *poslucháčstvo, obyvateľstvo, ľudstvo*. „V slovenčine existujú aj také hromadné mená, ktoré majú predpoklad byť živé, lebo na ich vysúvanie z bežného jazyka nejestvujú mimojazykové príčiny. Napríklad

¹⁸ HEGEROVÁ, Katarína: *Hromadnosť (kolektívnosť)*. In: Horecký, J. – Buzássyová, K. – Bosák, J. a kol: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava : Veda, 1989, s. 92 – 98; porov. BUZZÁSSYOVÁ, Klára: *Vyjadrovanie významu hromadnosti (kolektívnosti) v dnešnej slovenčine*. Kultúra slova, 15, 1981, č. 1, s. 18 – 22.

¹⁹ HEGEROVÁ, Katarína: *Hromadnosť (kolektívnosť)*. In: Horecký, J. – Buzássyová, K. – Bosák, J. a kol: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava : Veda, 1989, s. 93 – 94.

názvy *žiactvo*, *učiteľstvo*, *baníctvo*, *občianstvo*, *voličstvo*, *spotrebiteľstvo* by sa mohli používať, ale používajú sa čoraz menej...²⁰ Závažná je informácia: „Hoci v staršom období slovenčiny slovotvorná homonymia odvodených slov s významom hromadnosti a s významom odboru činnosti bola pomerne častá a nebola jazyku na prekážku (napr. slová *baníctvo*, *učiteľstvo*, *ochotníctvo* a podobne sa používali v oboch významoch), súčasná slovenčina sa tejto homonymii bráni. V rámci slovotvornej kategórie hromadných mien je v súčasnosti neproduktívny nielen slovotvorný typ s príponou *-ač/-ič* typu *junač...*, lež obmedzene produktívny, resp. neproduktívny je už aj slovotvorný typ s príponou *-stvo*, a to najmä ak ide o kolektívne označenie osôb.“²¹ Autorka v roku 1989 konštatuje, že názvy s príponou *-stvo* prestávajú byť produktívne a nahrádzajú sa tvarom maskulína, príp. analytickým spôsobom pomocou dvojslovného tvaru, napr. *učiteľstvo* – *učitelia*, *učiteľský kolektív*.²²

Z poznatkov uverejnených v monografii *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* vyplýva dôležité zistenie: vyjadrenie kolektívnosti má v slovenčine svoju tradíciu, dokazujú to príklady ako *zemianstvo*, *sedliactvo*, *rolníctvo*, *remeselníctvo*, ale aj *čitateľstvo*, *učiteľstvo*, *žiactvo* atď. Podľa definície kolektív by sme ich mohli vytvoriť z každého počítateľného substantíva označujúceho osobu. Otázkou je, prečo sú v súčasnosti (a bolo to konštatované aj v *Dynamike slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* z roku 1989) menej používané, resp. niektoré takmer vôbec nepoužívané, a zriedkavo tvorené. Odpoveď už čiastočne uvádza K. Hegerová²³ pri lexéme *remeselníctvo* – neexistencia kompaktnej skupiny. Ak teda jazykové spoločenstvo reagovalo na spoločenský vývin a lexému *remeselníctvo* prestalo používať pre zmenu charakteru denotátu, môžeme opäť pri zmene uvažovať o návrate pôvodného kolektíva? Teoreticky áno, ale rečová prax zatiaľ potrebu oživenia tohto kolektíva

²⁰ HEGEROVÁ, Katarína: *Hromadnosť (kolektívnosť)*. In: Horecký, J. – Buzássyová, K. – Bosák, J. a kol: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava : Veda, 1989, s. 94.

²¹ Tamže, s. 94 – 95.

²² Tamže, s. 95.

²³ Tamže, s. 94.

nezaznamenáva. Vysvetlením môže byť konzervativizmus jazykového kolektívu, čo je však pomerne všeobecné. Za pravdepodobné tiež považujeme to, že stabilizovanosť generického maskulína nevyvoláva potrebu uplatňovať iné pomenovacie postupy.

Prínosné poznatky z analyzovanej oblasti prináša štúdia K. Buzássyovej²⁴ (2013), v ktorej sa na hromadnosť a kolektívnosť autorka pozerá ako na sociálne kategórie a ukazuje, že popularita používania kolektív a jej pokles „podlieha v priebehu vývinu jazykov zmenám súvisiacim s vývinom krajiny daného jazykového spoločenstva a jej kultúry v širokom zmysle“²⁵. Jazykové kategórie kolektívnosť a individuálnosť „... majú nielen „čisto“ jazykovosystémovú povahu, ale aj komunikačný rozmer, ktorým sa včleňujú do širšieho kultúrneho kontextu. Možno ich pokladať za súčasť jazykového obrazu sveta, toho, ako jazykové a národné spoločenstvo Slovákov vníma a interpretuje svet.“²⁶ Autorka poskytuje niekoľko príkladov spolu s interpretáciou výberu v súčasnosti preferovanej podoby – vo dvojici *učiteľstvo* – *učitelia* sa uprednostňuje lexéma *učitelia*. „Svedčí to o funkčnej zaťaženosti plurálových podôb. Domnievam sa, že zároveň to svedčí o tom, že lexikálnou jednotkou *učiteľstvo* dnes v slovenčine nepomenúvame rovnorodý súhrn osôb spätý s týmto povolaním či zamestnaním (ako celok). Zároveň to môže svedčiť o tom, že slovenská spoločnosť tu odstúpila od tematizovania kolektívnosti (hromadnosti) a kolektivismu (ako v predchádzajúcom režime forsírovaného ideálu)...“²⁷ Vo dvojici *voliči* – *voličstvo* však, naopak, autorka zistila oživenie obidvoch podôb, „lebo má spoločenskú aj politickú relevanciu“²⁸. V závere K. Buzássyová konštatuje, že „vyjadrovanie hromadnosti, súbornosti, kolektívnosti aj opozitnej kategórie singularítivity, individuálnosti súvisí (aj keď nie bezprostredne a priamo) so životom daného jazykového spoločenstva. Existuje teda istá súvislosť

²⁴ BUZZÁSSYOVÁ, Klára: *Hromadnosť (kolektívnosť) a individuálnosť ako jazykové a sociálne kategórie*. In: *Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte*. Bratislava : Veda, 2013, s. 116 – 129.

²⁵ Tamže, s. 117.

²⁶ Tamže, s. 127.

²⁷ Tamže, s. 122.

²⁸ Tamže, s. 123.

nielen s kolektivismom a individualizmom ako politickými a filozofickými pojmami reflektujúcimi politické pomery v danej spoločnosti, ale aj s poznatkami interkultúrnej psychológie. ... niektoré nové skutočnosti spôsobili oživenie vyjadrovania hromadnosti sufixálnym spôsobom po Novembri 1989 (*voličstvo* popri *voliči*; *čitateľstvo*, *čitatelia*).²⁹ Dané zistenia korešpondujú so snahou „revitalizovať“ používanie kolektív (hromadných substantív) v súvislosti s akcentovaním rodovej neutrálnosti v jazyku (resp. minimalizovaním generického maskulína), čo súvisí so zmenami v spoločnosti v oblasti rodovej problematiky, s výskumami vzťahu jazyka a rodu, ako aj vplyvu jazyka na societu a so snahou používateľského kolektívu implementovať nové poznatky do komunikačného prostriedku. Uvádzame príklady použitia vybraných kolektív zo Slovenského národného korpusu³⁰:

Čitateľstvo

*... jej kvality európske čitateľstvo zatiaľ skoro vôbec nepozná...
... zoznamoval slovenské čitateľstvo a spisovateľov aj s tvorbou...
... siaha až po horizonty satirického čitateľstva...*

Členstvo

Dokončila sa agenda o dvojpercentnej dani a zvýšilo sa členstvo klubu o devätnásť mládežníkov, prípravkárov, takže teraz je členská základňa šesťdesiatšedemčlenná.

Diváctvo

*Preto európske diváctvo na operu a operetu reaguje rýchlejšie a citlivejšie. Nečudo, že rozvášnené diváctvo reagovalo burácaním a Pálffy zlostným tresknutím hokejky o ľad.
Slovenské diváctvo bolo v menšine.
Potom si, hľadajúc blondínu v šiestom rade, omrkli hľadisko – predsa len, čosi také, ako pripravili, je nové aj pre nich samých, tak ktovie, čo za diváctvo to vydrží.*

²⁹ Tamže, s. 128.

³⁰ *Slovenský národný korpus* – prim-7.0-public-all. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV. Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk>.

*Tento pár presvedčil svojim prejavom aj diváctvo, pretože v stredu na parke-
te kraľoval aj ako najsympatickejší.*

Poslucháčstvo

... predniesol prejav pred odborným poslucháčstvom...

Zažil som už všelijaké poslucháčstvo...

... sviežejším a citlivejším poslucháčstvom...

Príbuzenstvo

*Aby príbuzní potenciálnych darcov, príjemcovia a ich príbuzenstvo celý
problém správne chápali.*

Alexander ju viní, že bráni stretnutiam s príbuzenstvom...

... víta ich nielen najbližšie príbuzenstvo, ale celá komunita...

Kondolovať nám prišlo celé príbuzenstvo...

Šéfstvo

... šéfstvo klubu vyrieklo ortieľ...

... do diania sa zapája samotné šéfstvo európskeho a svetového futbalu...

... liberálnejšie názory ako šéfstvo vo Vatikáne...

Študentstvo

... viacerí autori sa zaoberajú študentstvom z celého Uhorska...

... sústrediť pozornosť na vhodnú výchovu žiactva a študentstva...

... vplyvom kriticky naladeného študentstva univerzity...

Učiteľstvo

S radosťou víta aktivity slovenského učiteľstva.

*V prvej osnove navrhoval reorganizáciu školských rád na demokratických
základoch. Mali byť v nich zastúpené občianstvo, učiteľstvo a štátna správa.*

A najmä ty, že roznášaš učiteľstvo po novinách...

*Ukázala sa potreba sústrediť sa na mladú generáciu a učiteľstvo vôbec, pre-
tože má najbližšie k deťom...*

*Zemský učiteľský spolok publikoval dvojtyždenník Slovenský učiteľ, Zväz slo-
venského učiteľstva, časopis Národná škola slovenská a v Skalici od februára
1919 vychádzal nezávislý časopis slovenského učiteľstva Slovenská škola.*

Voličstvo

... na túto premenu neskočí tá podstatná časť voličstva...

... zápas o väčšinu voličstva...

... pútal pozornosť ortodoxného voličstva...

Žiactvo

Súčasťou podujatia bude aj 18. ročník Majstrovstiev okresu v atletickom štvorboji najmladšieho žiactva...

Najmladšie a staršie žiactvo bojovalo o týždeň neskôr v Malackách.

Musí byť inteligentný, súci na prednášky hudobných dejín, aby dal žiactvu v hudobnom umení to najpotrebnejšie čo treba vedieť.

Súdruh riaditeľ sa poďakoval v mene našej školy za kódex a vyzval vyjavené žiactvo, aby sa venovalo štúdiu tohto veľdiela novodobej morálky so zvýšenou usilovnosťou a neutíchajúcim záujmom.

Okrem hromadných substantív je prostriedkom neutralizácie jazyka použitie spojenia adjektíva a substantíva, napríklad: *čitateľská verejnosť, čitateľská obec, výskumný kolektív, organizačný tím, redakčná rada, redakčné úpravy* – namiesto *čitateľa, výskumníci, organizátori, redaktori*. Príklady zo Slovenského národného korpusu³¹: *Bez ohľadu na malý žiacky a učiteľský kolektív v bingulskej škole fungujú všetky krúžky a chystajú i príležitostné programy., Pri príležitosti Dňa bez áut prišiel učiteľský kolektív do práce pešo, alebo využil iné prostriedky hromadnej dopravy., Slovenská čitateľská obec sa s jeho menom nestretá prvýkrát...*

Potreba používať rodovo vyvážený jazyk vychádza zvnútra jazykového kolektívu a zároveň je ovplyvnená vývinom v iných jazykoch. Tomuto vplyvu sa v súčasnosti nedá ubrániť a rovnako je nemožné udržiavať jazyk istej society bez zmien. Zmena je sprevádzaná protichodnými silami, sú osoby, ktoré ju podporujú, aj osoby stojace proti. V oblasti jazyka a komunikácie je to komplikovanejšie preto, lebo zmena narúša individuálne stabilizované verbálne vzorce a proces šírenia mémov naráža na potrebu verbálnokomunikačnej stability. Napriek

³¹ Slovenský národný korpus – prim-7.0-public-all. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV. Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk>.

tomu, že jazyk disponuje prostriedkami vyjadrujúcimi rodovú vyváženosť alebo, naopak, indiferentnosť, nie je samozrejmé, že sa tieto prostriedky začnú používať. Spoločnosť najprv musí vnímať zmenu sociálnych vzťahov (aj pomocou imitácie) a následne ju môže akceptovať aj v jazyku³².

Literatúra

- CVIKOVÁ, Jana a kol.: *Analýza významu a možností používania rodovo vyváženého jazyka*. Ed. J. Cviková. Národný projekt Inštitút rodovej rovnosti, 2014. Dostupné online: http://www.ruzovymodrysvet.sk/chillout5_items/1/6/0/1/1601_5755f0.pdf.
- CVIKOVÁ, Jana a kol.: *Ako používať rodovo vyvážený jazyk*. Ed. J. Cviková. Bratislava : Centrum vzdelávania MPSVR SR, 2014. Dostupné online: http://www.ruzovymodrysvet.sk/chillout5_items/1/5/9/9/1599_8a6542.pdf.
- BUSHMANN, Hadumot – HELLINGER, Marlis: *Engendering female visibility in German*. In: *Gender Across Languages*. Ed. H. Bushmann, M. Hellinger. Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2003, s. 141 – 174.
- BÚTOROVÁ, Zora a kol.: *On a ona na Slovensku. Zaostreň na rod a vek*. Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 2008.
- BUZZÁSSYOVÁ, Klára: *Vyjadrovanie významu hromadnosti (kolektívnosti) v dnešnej slovenčine*. Kultúra slova, 15, 1981, č. 1, s. 18 – 22.
- BUZZÁSSYOVÁ, Klára: *Hromadnosť (kolektívnosť) a individuálnosť ako jazykové a sociálne kategórie*. In: *Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte*. Ed. S. Ondrejovič v spolupráci s J. Vráblovou a A. Krausovou. Bratislava : Veda, 2013, s. 116 – 129.
- DOLNÍK, Juraj: *Jazyk v kultúrnych procesoch a aktivitách*. In: *Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte*. Ed. S. Ondrejovič v spolupráci s J. Vráblovou a A. Krausovou. Bratislava : Veda, 2013, s. 9 – 22.

³² Text príspevku vznikol v rámci riešenia projektu VEGA 1/0326/16 *Mentálno-jazykové inakosti a kultivovaná komunikácia*. Vedúci projektu: doc. PaedDr. Zdenko Dobrík, PhD.

- FILADELFIOVÁ, Jarmila: *Ženy, muži a vek v štatistikách trhu práce*. Ed. Z. Bútorová. Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 2007.
- HEGEROVÁ, Katarína: *Hromadnosť (kolektívnosť)*. In: Horecký, J. – Buzássyová, K. – Bosák, J. a kol: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava : Veda, 1989, s. 92 – 98.
- Gender Across Languages*, zv. 1, 2, 3, 4. Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2001, 2002, 2003, 2015.
- JAKOBSON, Roman: *Structure of the Russian Verb*. In: *Russian and Slavic Grammar*. Berlín : Walter de Gruyter, 1984.
- JAKOBSON, Roman: *Signe zéro*. In: *Selected Writings II : Word and Language*. Hague, Paris : Mouton, 1971.
- Krátky slovník slovenského jazyka*. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava : Veda, 2003. Dostupné online: <http://slovníky.juls.savba.sk/?d=kssj4>.
- MARCELLI, Miroslav: *Voliči postavili na čelo župy županku*. Pravda. Príloha Víkend. Sobota 11. novembra 2017, s. 32.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Rod ako gramatická a sociálna kategória*. In: *Slovenčina (nielen) ako cudzí jazyk v súvislostiach II*. Ed. J. Pekarovičová, Z. Hargášová. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2016, s. 38 – 55.
- Pravidlá slovenského pravopisu*. Red. M. Považaj. Bratislava : Veda, 2013. Dostupné online: <http://slovníky.juls.savba.sk/?d=psp>.
- Ruzovymodrysvet.sk*. Dostupné online: <http://www.ruzovymodrysvet.sk/sk/hlavne-menu/co-je-ruzovymodrysvet-sk>.
- Slovenský národný korpus* – prim-7.0-public-all. Dostupné online: <http://korpus.juls.savba.sk>.
- Slovník súčasného slovenského jazyka A* – G. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava : Veda, 2006. Dostupné online: <http://slovníky.juls.savba.sk/?d=sssj>.
- Slovník súčasného slovenského jazyka H* – L. Ved. red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava : Veda, 2011. Dostupné online: <http://slovníky.juls.savba.sk/?d=sssj>.
- Stav obyvateľstva v SR k 31. decembru 2017*. Štatistický úrad Slovenskej republiky. Dostupné na: <https://slovak.statistics.sk>.
- Obyvateľstvo SR podľa pohlavia 2001 – 2012*. Štatistický úrad Slovenskej republiky. Dostupné na: <http://archiv.statistics.sk>.
- URBANCOVÁ, Lujza: *Rodovo citlivá slovenčina – súčasný stav, možnosti jej*

tvorby a využitia. In: Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie. Zborník príspevkov zo 7. medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 23. – 24. 9. 2009 v Banskej Bystrici. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2010, s. 558 – 569.

URBANCOVÁ, Lujza: *Rodovo vyvážená slovenčina*. Príspevok prednesený na medzinárodnej vedeckej konferencii *Štýl ako výskumný nástroj v synchrónii a diachrónii slovanských jazykov*, Banská Bystrica 24. – 25. 10. 2017. V tlači.

URBANCOVÁ, Lujza: *Súčasný spoločenské vzťahy a slovenčina (Na príklade rodovo vyváženého jazyka)*. Príspevok prednesený na konferencii *Jazykové problémy, ktorých riešenie sa ťažko hľadá*, Bratislava 28. – 29. 11. 2017. V tlači.

Prológ k dejinám modernej slovenskej poézie

Básnické iniciatívy prvých dvoch obrodeneckých generácií

Miloslav Vojtech

Abstract

A Prologue to the History of Modern Slovak Poetry: The Initiatives of the First Two Revival Generations

This article focuses on the development of Slovak poetry from the end of the Baroque period to the rise of Romanticism, which can be dated to between 1780 and 1840. It discusses a complexly structured and extensive body of poetic works of various aesthetic and artistic standards as well as texts dealing with a diversity of origins in literary direction and thematical orientation. A focus is placed on moments which signalled developmental shifts in the history of Slovak poetry towards innovation in genre and form, new communicational models, and particularly new themes which acquired a timelessness and universality to become an integral part of Slovak poetry in the nineteenth century. This is despite the fact that the modern reader may find such poetical production to be shielded from them by an impervious barrier to reception in the form of the language used at that time (i.e., Bernolák's Slovak language standard and various forms of archaic Czech).

Key words: Slovak poetry, classicism, pre-Romanticism, literary genres, theme

Vývin slovenskej poézie medzi koncom baroka a nástupom romantizmu, ktorý môžeme orientačne vymedziť ako chronologický interval medzi rokmi 1780 a 1840, reprezentovaný dvomi generáciami bernolákovcov a dvomi generáciami po česky píšucich slovenských evanjelických autorov, sa zrkadlí v zložito štruktúrovanom a pomerne

rozsiahlom korpuse básnických textov nielen rôznej estetickej a umeleckej úrovne, ale aj textov rôznej literárnosmerovej proveniencie či tematickej orientácie¹.

V príspevku sa pokúsime akcentovať najmä tie výrazné literárno-historické momenty, ktoré signalizovali vývinové posuny v dejinách poézie smerom k žánrovým a tvarovým inováciám, k novým komunikačným modelom a najmä k novým témam, ktoré nadobudli istú nadčasovosť a univerzálnosť a stali sa integrálnou súčasťou neskoršieho vývinu slovenskej poézie v tzv. dlhom 19. storočí, a to napriek tomu, že pre súčasného čitateľa je táto básnická produkcia prekrytá neraz nepriepustnou recepčnou clonou v podobe dobového jazyka (beriolákovská slovenčina, rôzne podoby češtiny)².

Na začiatku je potrebné zdôrazniť, že práve poézia tvorila v tomto období (a môžeme povedať, že i v celom 19. storočí) kvantitatívne a kvalitatívne dominujúcu literárnu formu, ktorá svojimi umeleckými kvalitami výrazne predbiehala literárny vývin v oblasti prózy i drámy. Preferencia poézie v období na prelome 18. a 19. storočia súvisela jednak s klasicistickým hodnotovým systémom, predstavou o poézii ako o vyššom druhu literárneho umenia, ale priamo súvisela aj s otázkami jazykovými – stala sa prostriedkom umeleckej legitimizácie dobových jazykových kodifikačných úsilí. Platí to či už o poézii beriolákovskej, ale aj neskôr o poézii romantickej generácie. Práve poézia mala ukázať vyspelosť jazyka, jeho výrazové a estetické možnosti, schopnosť stvárňovať náročné témy, a tým preukázať jeho životaschopnosť.

Jedným z momentov, ktorý výrazne ukazuje vývinové posuny v dejinách poézie, ktoré determinovali jej ďalšie premeny a smerovanie v 19. storočí, je oblasť **literárnych žánrov**. Poézia prelomu 18. a 19. storočia práve v žánrovej oblasti na jednej strane vykazuje vysokú mieru prirodzenej kontinuity so staršími typmi literárnosti (nábožensko-eschatologické básnické skladby, didaktizujúca a moralisticky

¹ Podrob. VOJTECH, Miloslav: *Od baroka k romantizmu. Literárne smery a tendencie v slovenskej literatúre v rokoch 1780 – 1840*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2003.

² Podrob. VOJTECH, Miloslav: *Beriolákovská a po český písaná obrodenecká poézia na Slovensku ako literárnohistorický problém*. In: *Trinásť let po. Trinásť rokov po*. Brno : Masarykova univerzita, 2006, s. 248 – 257.

ladená poézia, piesňová tvorba, tradícia epigramatickej tvorby a latin-ského humanistického básnictva postupne transformovaná do novej jazykovej podoby), no na strane druhej prináša viacero žánrových inovácií, ktoré signalizujú nielen zmenu či výmenu literárnoestetických modelov, ale aj zmenu prístupu v chápaní poézie.

Zmenu postoja k poézii signalizuje najmä fenomén tzv. **programových básní**, ktoré predstavujú výrazný zlom v dejinách slovenskej lyrickej poézie. Tieto básne spája predovšetkým tematizácia poézie a najmä hľadanie otázok o jej zmysle a poslaní³. Na začiatku textov programového typu stojí báseň Juraja Palkoviča *Vidění Dobromyslovo* zo zbierky *Muza ze slovenských hor* (1801), ktorá je jednou z prvých zbierok svet-skej poézie v dejinách našej literatúry⁴. Báseň *Vidění Dobromyslovo*, tvoriaca básnický prológ zbierky, zároveň patrí k prvým výraznejším reflexívnym básňam v dejinách slovenskej lyrickej poézie vôbec. Báseň okrem tematizácie otázky osobnej trnistej cesty básnika do sveta umenia a poézie zaujme najmä programovým apelom na pravdu, cnosť a krásu, teda na univerzálne hodnoty, ktoré sa stali krédom aj ďalších básnických generácií. Na Palkoviča nadviazal Bohuslav Tablic básňou z prvého zväzku *Poezye* z roku 1806 *Svobodné volení*, ktorá okrem tradičnej témy hľadania vlastnej životnej cesty zaujme najmä programovou víziou budúceho rozkvetu básnického umenia a víziou budúceho vyrovnania sa slovenskej literatúry s literatúrou antickou i literatúrami okolitých národov. Výpočet básní tohto typu môžeme uzavrieť Šafárikovou básňou *Zdání Slavomilovo* zo zbierky *Tatranská múza s lyrou slovanskou* (1814) a v bernolákovskej línii slovenskej poézie básnický veľmi vyspelou a technicky bravúrne zvládnutou básňou mladého Jána Hollého *Podzbúdzání Němislava* (1805)⁵. Tieto básne, ktoré tvoria prológ k dejinám slovenskej reflexívnej poézie 19. storočia, spája okrem tematizácie individuálneho hľadania cesty k umeniu

³ Podrob. RIŠKOVÁ, Lenka: *Programová báseň ako estetický koncept*. In: *Literárnohistorické kolokvium IV. Klasicismus*. Bratislava : Ústav slovenskej literatúry SAV, 2017, s. 43 – 58.

⁴ Podrob. RIŠKOVÁ, Lenka: *Neprehliadnuteľná, no prehliadaná „truchlivosť Dobromyslova“*. Slovenská literatúra, 63, 2016, č. 1, s. 45 – 63.

⁵ Podrob. VYVÍJALOVÁ, Mária: *Mladý Ján Hollý*. Bratislava : Tatran, 1975.

a poézii a vymedzenia hodnotových hraníc vlastného básnického sveta predovšetkým otázka dokázania kvality domáceho jazyka a jeho životaschopnosti prostredníctvom jeho presadenia sa v literárnej praxi, čo je markantné najmä v Hollého básnickom geste a v jeho životnom rozhodnutí opustiť latinský jazykový univerzalizmus a stať sa básnikom rýdzo slovenským. Tieto texty hĺbkou svojej básnickej reflexie predznamenávajú nielen neskoršie básnické vystúpenie Jána Kollára a Jána Hollého, ale zároveň anticipujú veľmi bohatú a produktívnu líniu reflexívnej poézie v neskorších dejinách slovenskej literatúry.

Obdobie medzi barokom a romantizmom prispelo aj k inovácii prototypov zložito štruktúrovanej a cyklicky koncipovanej **básnickej skladby** lyrického, resp. lyricko-epického typu. Je to obdobie, kedy práve vo vývine tejto básnickej formy vidíme zásadné transformácie v podobe emancipácie estetickej funkcie a postupného zbavovania sa funkcií mimoestetických (moralistických, didaktických či nábožensko-teologických), ktorú môžeme dať do súvisu s rozpadom staršieho funkčného a výrazového synkretizmu.

Práve prelom 18. a 19. storočia zrodil v slovenskej literatúre niekoľko monumentálne koncipovaných básnických skladieb, ktoré síce priniesli isté inovácie či už v rovine básnického tvaru, ako napríklad Šimkove rozsiahle rukopisné nábožensko-eschatologické skladby *O posledných veciach človeka* a *O príprave k dobrej smrti*⁶ využívajúce na stvárnenie ešte barokového obsahu vyspelý klasicistický časomerný verš, alebo inovácie v oblasti témy – pokus Augustína Doležala v intenciách nastupujúceho osvietenstva „zmieriť vieru a rozum“ v básnickej skladbe *Pamětná celému světu tragoedia* (1791)⁷. V týchto

⁶ VOJTECH, Miloslav: *Nasledovníci Hugolína Gavloviča. O kontinuite eschatologickej tematiky v slovenskej barokovej a obrodeneckej literatúre* (V. Šimko a J. Holý). Slovenská literatúra, 50, 2003, č. 2, s. 134 – 145.

⁷ K interpretácii Doležalovej básnickej skladby pozri: ČAPEK, Jan B.: *Augustín Doležal a jeho Tragoedia. K 140. výročiu jeho hlavného diela*. Praha : Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě, 1931; FORDINÁLOVÁ, Eva: *Stretnutie so starším pánom alebo Tragédia Augustína Doležala*. Martin : Osveta, 1993; BRTÁŇOVÁ, Erika: *Na margo staršej literatúry*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2012, s. 147 – 173; VOJTECH, Miloslav: *Slovenská klasicistická a preromantická literatúra*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2017, s. 70 – 75.

skladbách, hoci sa už pokúšajú v niektorých aspektoch prekročiť horizont barokovej poetiky a estetiky, však ešte naplno nedošlo k plnohodnotnej emancipácii estetickej funkcie od funkcie nábožensko-teologickej či didaktickej. Zložitou svojej kompozičnej štruktúry, monumentalitou a rozsahom sú akýmsi premostením medzi starším typom básnickej skladby reprezentovanej Gavlovičovými monumentálnymi barokovými opusmi *Valaská škola mravív stodola* a *Škola kresťanská* a, naopak, medzi básnickou skladbou nového typu, za akú možno považovať Kollárovu *Slávy dceru* (1824), vnášajúcu do našej literatúry nielen symbiózu intímnej a nadosobnej tematiky, ale aj inovatívne kompozičné postupy a vyspelú básnickú formu, ukazujúcu silu a hĺbku básnickej reflexie, ktorou sa výrazne vpred posunul proces emancipácie estetickej funkcie a najmä proces emancipácie básnického subjektu. Kollárova *Slávy dcera* sa v dejinách slovenskej poézie stala akýmsi „básnickým evanjeliom“, na ktoré nadväzovali ďalšie generácie slovenských básnikov.

S Kollárovou *Slávy dcerou* súvisí aj pevné udomácnenie **sonetovej formy** v slovenskej literatúre. V tejto súvislosti je však potrebné pripomenúť, že prvenstvo v uvedení sonetu do slovenskej poézie nepatrí Jánovi Kollárovi, ale Pavlovi Jozefovi Šafárikovi, ktorý vo svojej zbierke *Tatranská múza s lyrou slovanskou* (1814) publikoval prvé tri doteraz známe sonety v slovenskej literatúre (*Jiskra božství, Ohled na vlast* a *Napomenutí*) a ďalších šesť neskôr publikoval v *Prvotinách pěkných umění* v roku 1816⁸. Šafárikovi teda patrí prvenstvo v uvedení tejto strofickej formy do slovenskej poézie, no jeho sonety majú charakter iba samostatných básnických textov. Oproti Šafárikovi Kollár už sonety spája do širších, zložito komponovaných cyklov, o čom svedčí už jeho prvý sonetový cyklus *Znělky neb sonety*, ktorý je súčasťou zbierky *Básně* (1821), i jednotlivé vydania básnickej skladby *Slávy dcera*⁹.

Pavol Jozef Šafárik, a najmä Ján Kollár v dejinách slovenskej literatúry začínajú éru sonetistov, či už ide o Kollárových epigónov nadvä-

⁸ Podrob. KRAUSOVÁ, Nora: *Vývin slovenského sonetu*. Bratislava : Tatran, 1976, s. 28 – 39.

⁹ Posledná verzia básnickej skladby obsahuje až 645 sonetov.

zujúcich na jeho *Slávy dceru*¹⁰, alebo o sonetistov, ktorí túto básnickú formu posúvali smerom k novému básnickému výrazu a skúšali jej sémantickú nosnosť nielen v 19., ale dokonca i v 20. storočí¹¹.

Ak spomíname zakladateľské osobnosti novodobej slovenskej poézie, nemožno obísť najvýraznejšieho autora slovenského básnického klasicizmu – Jána Hollého. Tento bernolákovský básnik bohatstvom literárnych žánrov (epos, óda, elégia, idyla) a strofických a veršových foriem, v ktorých sa prejavila jeho jedinečná kreativita v oblasti časomerného verša v podobe zvládnutia celej škály metrických systémov, zavŕšil nielen predstavu o poézii ako vysokom umení a dotvoril klasicistický žánrový model v slovenskej poézii, ale – a to je potrebné akcentovať – azda najvýraznejšie v slovenskej poézii ukázal cestu k uplatňovaniu artistného básnického modelu. Akcentom na pevný a formálne dokonalý básnický tvar, variabilitou žánrov, metrických schém či strofických foriem je v slovenskej literatúre 19. storočia na začiatku galérie artistne orientovaných básnikov, ako bol (spomeňme aspoň tých najvýraznejších) najmä Andrej Sládkovič či Pavol Országh Hviezdoslav.

Hollého básnická iniciatíva z tridsiatych rokov 19. storočia okrem inovácií v oblasti lyrickej poézie prináša ešte jednu výraznú a jedinečnú básnickú iniciatívu, ktorá v sebe nesie výrazné zakladateľské gesto – a to **vznik monumentálnej veľkej epiky v podobe eposu**. Ak sledujeme dejiny slovenskej epickej poézie, tak okrem niekoľkých nesmelých básnických pokusov o veršovanú epickú básnickú skladbu z pera Juraja Palkoviča a B. Tablica až Hollého básnické vystúpenie prinieslo do slovenskej literatúry zrelý, formálne vyspelý a na svoju dobu tematicky inovatívny model monumentálne komponovaného eposu ako syntetického žánru. Spomedzi básnických vystúpení z 20. a 30. rokov 19. storočia práve toto Hollého básnické gesto (popri Kollárovej *Slávy*

¹⁰ Pripomeňme najmä sonetové cykly Samuela Godru *Múzy dcera ve třech zpěvích* (1829), *Obět srdce pobožného v pěti zpěvích* (1856); Michala Godru *Znělky* (1835) a Karola Kuzmányho *Hrání fantazie* (1834).

¹¹ Najmä Samo Vozár, Pavol Országh Hviezdoslav, Svetozár Hurban Vajanský, Ivan Krasko, Janko Jesenský, Martin Rázus, Emil Boleslav Lukáč, Valentín Beniák, Pavol Horov, Vojtech Mihálik.

dcere) možno považovať za niečo, čo si uchovávalo nadčasovosť, sviežosť a pôsobilo stimulatívne na ďalší vývin slovenskej literatúry (nie však iba poézie) počas celého 19. storočia, ba dokonca i v storočí nasledujúcom. Najmä Hollého *Svatopluk* ako najvýraznejší a umelecky najvyspelejší Hollého epos sa stal zásobnicou inšpirácií nielen v oblasti svätoplukovskej témy, ale najmä v oblasti epických kompozičných a štylistických postupov: spomeňme napríklad romantické veršované epické skladby priamo nadväzujúce na Hollého epickú tvorbu – epos Michala Miloslava Hodžu *Meč křivdy*, lyricko-epickú báseň Jozefa Miloslava Hurbana *Osudové Nitry* či inšpiráciu svätoplukovskou témou uvedenou do poézie Jánom Hollým, ktorá našla stvárnenie v početných prózach či dokonca v dramatických textoch¹².

Hollého eposy je zároveň potrebné vnímať ako istý vývinový impulz, ktorý „naštartoval“ popularitu veršovanej epiky v slovenskej literatúre 19. storočia – veršované epické básnické skladby – v ktorých sa pôvodné hollovské epické východiská derivovali (v intenciách romantickej poetiky) rôznou mierou lyrickosti, sa stali dominantou slovenskej romantickej poézie – aspoň výberovo spomeňme Sládkovičovho *Detvana*, Chalupkove *Spevy*, Bottovu *Smrť Jánošíkovu*, Hodžov monumentálny básnický opus *Matora*, či vývin monumentálnej veršovanej epiky v slovenskej literatúre druhej polovice 19. storočia, reprezentovaný Hviezdoslavovými skladbami *Hájnikova žena*, *Ežo a Gábor Vlkolinský* či jeho básňami biblickými, teda textami, ktoré sú syntézou dovtedajšej epickej tradície. Sú navyše dôkazom toho, že modely monumentálnej veršovanej epiky boli v slovenskej literárnej tradícii také silné, že ešte na konci 19. storočia prostredníctvom nich dokázal P. O. Hviezdoslav stvárniť taký široký diapazón tém a problémov, ktoré v tých časoch stvárňoval už realistický román. Ján Števček vo svojich *Dejinách slovenského románu* (1989) však ide ešte ďalej: napriek veršovanej forme *Eža* a najmä *Gábora Vlkolinského* považuje dokonca za syntézu slovenskej románovej problematiky 19. storočia a uvažuje o románovej potencialite týchto básnických textov, ktoré „nevýhody

¹² Napríklad Jozef Miloslav Hurban: *Svadba krále velkomoravského* (1842), *Svatoplukovi aneb pád říše velkomoravské* (1844), smutnohra Jonáša Záborského *Svätoplukova zrada* (1869); *Posledné dni Velkej Moravy* (1865).

dobovej románovej formy prekonávali na podklade iného žánru – a to v epose¹³.

V súvislosti so žánrovými inováciami, ktoré sa objavili v slovenskej poézii na počiatku 19. storočia, je potrebné spomenúť ešte jeden literárny žáner, ktorý sa postupne etabloval a stabilizoval v prvej polovici 19. storočia, a to **modernú umelú baladu**. Práve v tomto období sa balada postupne stala plnohodnotným literárnym žánrom, ktorý bol nielen výrazom dobovo aktuálnych umeleckých a estetických preferencií, ale zároveň predstavoval aj spojivo s literárnou tradíciou a folklórnym archetypom, teda s hodnotami, ktoré vedome akcentovali aj utvárajúce sa koncepty modernej národnej literatúry a kultúry. Popularitu balady možno v tomto období odôvodniť navyše aj tým, že tieto texty stvárnili príbehy a témy, ktoré svojou dramatickosťou, zobrazovaním ľudskej vášne, pudovosti, fatalizmom, naturalizmom a tajomnosťou predstavovali prielom do racionalistického štýlu vtedajšej poézie.

V procese genézy modernej slovenskej umelej balady zohrali nezapustiteľnú úlohu jednak domáce literárne zdroje reprezentované tradíciou naratívnych piesní folklórnej proveniencie a ich jednotlivými žánrovými typmi, ale aj inonárodné zdroje, reprezentované bohatou nemeckou baladickou tvorbou, ktorá zažívala obdobie rozkvetu v poslednej tretine 18. storočia. Tak, ako aj v iných krajinách, aj u nás práve nemecké prostredie prispelo nielen k etablovaniu prototypov modernej európskej umelej balady, ale poskytovalo aj bohatstvo motívov, tém a dokonca i celých baladických sujetových postupov, ktoré sa aktualizovali a adaptovali aj v iných národných literatúrach, vrátane slovenskej. Genéza modernej slovenskej balady bola teda výrazne determinovaná viacerými zdrojmi a vyznačuje sa nekonfliktnou symbiózou silnej domácej tradície a inonárodných (najmä nemeckých) literárnych podnetov, ktoré naši autori dokázali využiť a prispôbiť domácim literárnym potrebám. Prikladom symbiózy domácej básnickej tradície a rôzneho stupňa využitia a adaptácie inonárodných podnetov je práve baladická tvorba Bohuslava Tablica a jeho báseň *Lubinský z Lubiné a Rozina Milovská* (Poezye, 1807)¹⁴, ktorá je prvou umelou baladou

¹³ ŠTEVČEK, Ján: *Dejiny slovenského románu*. Bratislava : Tatran, 1989, s. 82.

¹⁴ Podrob. VOJTECH, Miloslav: *Inonárodné podnety v procese genézy modernej slo-*

v dejinách slovenskej literatúry. Hoci sa v nej Bohuslavovi Tablicovi nepodarilo úplne vyhnúť vplyvu profánnej jarmočnej piesňovej tradície a naplno emancipovať všetky žánrové vrstvy baladickej štruktúry, napriek tomu tento text stojí na počiatku procesu emancipácie baladického žánru, ktorý završuje Pavol Jozef Šafárik príklonom k zdrojom ľudovej baladiky v zbierke *Tatranská Múza s lyrou slovanskou* (1814) – v baladicky ladených skladbách *Slavení slovanských pacholků* a *Poslední noc* – a najmä v baladách publikovaných v Prvotinách pěkných umění *Lel a Lila* (1816) a *Jahody* (1816), a po ňom Karol Kuzmány v baladách *Vodan, Děvino hynutí* (tvoria súčasť básnickej skladby *Běla* z roku 1836) a *Lučatínska víla* (1838), ktoré predznamenávajú vývin balady v romantickom období, reprezentovanom najmä baladami Jan-ka Kráľa a Jána Bottu.

Zmienkou o Karolovi Kuzmánym a jeho baladách sme sa dostali k ďalšiemu básnickému textu, ktorému je potrebné venovať pozornosť, a to k jeho idylickému eposu *Běla* (1836). Tento text je pozoruhodný jednak zo žánrového aspektu – predstavuje uvedenie **idylického eposu** do slovenskej literatúry, ale najmä novým prístupom k téme rezignujúcej, ba dokonca striktne odmietajúcej obrodenecký historizmus a mytologizmus, čím sa Kuzmány snažil vyhraniť voči dovtedajšej básnickej praxi reprezentovanej Hollého eposmi i Kollárovou *Slávou dcerou*. Na pozadí vývinu literatúry v tridsiatych rokoch 19. storočia však Kuzmányho *Běla* zaujme aj niečím iným – je to jedinečný básnický experiment, konštruovaný ako synkretický žánrový útvar, v ktorom básnik prvky idylického eposu prepája s prvkami folklórnymi. Folklórnu vrstvu reprezentujú imitácie ľudových piesní a balád, ktoré sú zaradené vždy na konci každého z piatich spevov. Ich zaradenie do básnickej skladby priamo súvisí so snahou o spojenie vyššieho umeleckého štýlu, ktorý v texte reprezentuje žánrová vrstva idylického eposu písaná v hexametroch, so štýlom blízkym ľudovej slovesnosti, ktorý reprezentujú piesne evokujúce ľudovú slovesnosť (*Zpěv žáků, Píseň mládence a panny na rozchodnou*) a balady *Vodan* a *Děvino hynutí*, ktoré sa vyznačujú zdôraznením osudovosti, neschopnosti človeka vzdorovať

nadprirodzeným silám a dynamickosťou i dramatickosťou pri zobrazovaní utrpenia a tragiky hrdinov. Práve touto folklórnou vrstvou prítomnou v básnickom texte Kuzmány naznačil novú cestu literatúry smerujúcu k romantizmu. To, čo u Kuzmányho koexistuje vedľa seba – poézia vyššieho štýlu kladúca dôraz na dokonalosť a prepracovanosť klasickej básnickej formy a na druhej strane texty evokujúce ľudovú slovesnosť –, je nielen básnickou realizáciou jeho tézy o novom romantickom umení, vyslovenou v spise *O kráse* (1836), pre ktoré je typická rozmanitosť a variabilita foriem, rýmov a verša, teda „krásno v rozmanitosti“¹⁵ (čo vidno práve v symbióze časomerného a folklórneho verša v *Běle*), ale zároveň naznačuje dve paralelné línie formujúcej sa slovenskej romantickej poézie, ktorých diferenciačným znakom je práve postoj k folklóru ako estetickej inšpirácii: artistnú (nefolklórnu) líniu a líniu folklorizujúcu. V tejto súvislosti však treba pripomenúť, že tieto dve rôzne sa prestupujúce línie, ako ich identifikoval literárny historik Oskár Čepan na materiáli slovenskej romantickej poézie, majú svoje zárodoky už v poézii predromantického obdobia: postupné objavovanie folklóru a jeho estetickej hodnoty sa objavuje v poézii už oveľa skôr. Spomeňme niektoré z piesní publikované v Tablicových *Poezyách* (1806 – 1812), tematický príklon k folklórnym zdrojom v Šafárikovej poézii či zberateľské úsilie P. J. Šafárika a najmä J. Kollára (*Národné spievanky*, 1834 – 1835), rovnako to platí aj o smerovaní poézie k artistnému výrazu, o ktorom sme hovorili v súvislosti s viacerými žánrovými inováciami v poézii prvej tretiny 19. storočia.

Poézia medzi barokom a romantizmom okrem mnohých žánrových a tvarových inovácií prináša aj zmeny v modeloch literárnej komunikácie. V prvom rade treba upozorniť na skutočnosť, že výrazne klesá podiel rukopisnej básnickej produkcie. Fenomén rukopisnosti, typický pre predchádzajúce barokové obdobie, výrazne ustupuje (hoci nemizne úplne) a naplno sa stabilizuje typ tlačenej básnickej zbierky, ktorá predstavuje moderné knižné „médium“ nesúce básnické poslanstvo. V súvislosti so zmenami modelov literárnej komunikácie je potrebné pripomenúť, že práve poézia sa ako prvá stáva najvýraznejším

¹⁵ KUZMÁNY, Karol: *Dielo*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2014, s. 343 – 344.

predmetom prvých (neraz veľmi vášnivých) literárnych polemík, stáva sa predmetom teoretického uvažovania, predmetom literárnohistorickej reflexie i objektom záujmu vznikajúcej literárnej kritiky, ktorá sa etablovala práve v tomto období.

S komunikačnými modelmi súvisia aj podoby a **preneny básnického subjektu**. Jedným z aspektov premien slovenskej poézie v 19. storočí je aj proces jeho emancipácie. Počiatky tohto procesu sú viditeľné už v niektorých textoch básnikov, ktorí vstúpili do literatúry krátko po roku 1800 (Juraj Palkovič, Bohuslav Tablic). Práve ich texty odrážajú počiatočnú úroveň emancipácie básnického subjektu ako základnej kategórie indikujúcej nielen stupeň prezentácie vlastnej pocitovej a hodnotovej sféry, ale čo je v poézii 19. storočia často prioritnejšie, vlastné sebauvednenie voči takým kategóriám, ako je vlasť a národ, ale aj voči sfére kultúrno-umeleckej či literárnej. Najvýraznejší posun v procese emancipácie básnického subjektu sa však spája s básnickým vystúpením Jána Kollára. Spájanie osobnej, intímnej a nadosobnej, národnobuditeľskej témy do jedného celku, ale najmä zvýšená citová zainteresovanosť lyrického subjektu, ktorý čitateľovi poodhaľuje svoje vnútro, svedčí o novom smerovaní vtedajšej poézie. Práve zásluhou básnického vystúpenia Jána Kollára sa v našej poézii udial výrazný posun smerom k autentickejšej zážitkovosti. Kollárov básnický ideál je iný: nie je to už svet harmonického pokoja, ktorý ešte hľadali básnici na počiatku 19. storočia, je to naopak svet nepokoja a vnútorného napätia, je to svet oveľa komplikovanejší, plný aktivity a odhodlania. Už v sonetovom cykle svojho debutu *Básně Jana Kollára* (1821) básnik objavil pre slovenskú a českú literatúru nového lyrického hrdinu – mladého človeka zmietaného osobnými túžbami a obmedzeniami, ktorý je ale aktívny, nepoddajný a činorodý. V neskoršej *Slávy dcere* vykreslil nielen prežívanie vlastnej citovej drámy, ale vyslovil tu aj skepsu človeka nad svojou dobou: „Do zlých časů, Bůh to z nebe vidí, / Naše živobytí upadlo... / Zmatek točí krajin běh i lidí / Duch má závrat, srdce uvadlo...“ a skepsu nad nesplniteľnosťou osvietenského ideálu racionálneho usporiadania sveta: „sám již sebe rozum nenávidí“¹⁶.

¹⁶ KOLLÁR, Ján: *Dielo*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2009, s. 100.

Ďalšou oblasťou, ktorou poézia medzi barokom a romantizmom ukázala smer ďalšieho vývinu slovenskej poézie, sú jej viaceré motivické a tematické aspekty. Poézia tohto obdobia prispela predovšetkým k nacionalizácii literárnej tematiky. V mnohých básnických textoch sa postupne etabloval národný mýtus, tvorený nielen obrazmi slovenskej krajiny, jej emblematických miest (rieky, pohoria, mestá, hrady), ale aj početnými obrazmi osobností národnej minulosti, ktoré sa neskôr využívali v celom 19. storočí i dlho potom.

Práve v poézii prvej tretiny 19. storočia sa začala formovať konkrétnejšia **teritoriálna predstava Slovenska ako topografickej entity**, ako kompaktného teritória s jasnými uzlovými bodmi centier a hranicami. Postupné hľadanie pevnejších kontúr obrazu krajiny smerovalo od vágnych, emblematických a metaforických predstáv o krajine k ich postupnej konkretizácii a detailizácii, od počiatočného lokálpatriotizmu k formulovaniu jasnejšej predstavy o „národnom priestore“.

Na počiatku tohto procesu stojí lokálpatriotická báseň Juraja Palkoviča *Óda na horu Sinec* (1801), ktorá je prvou klasicisticky komponovanou ódou v slovenskej poézii prvej polovice 19. storočia. Básnikovi sa tu invenčne a s básnickou plasticitou podarilo uviesť do slovenskej poézie reálnu slovenskú krajinu s konkrétnymi vrchmi a riekami. V bernolákovskej línii poézie toto prvenstvo zasa patrí Jurajovi Fándlymu a jeho básni *Prátelské porozumení* (1807), ktorá je básnickou apoteózou autorovho rodného kraja – priestoru západného Slovenska, ktorá predznamenáva básnický svet Hollého *Selaniek*. Tieto počiatočné lokálpatriotické momenty postupne prerastali do širších súvislostí vnímania (v pomeroch 19. storočia ešte imaginárneho) „národného priestoru“.

Práve v básnických textoch prvej tretiny 19. storočia možno pozorovať proces akéhosi (obrazne povedané) „metaforického vykrajovania“ teritoriálnej vízie Slovenska zo širších uhorských súvislostí. Toto „vykrajovanie“ ide ruka v ruku s utváraním dobového literárnohistorického či literárnoteoretického diskurzu – pripomeňme Tablicovu literárnohistorickú prácu *Paměti československých básníkův aneb veršovncův* (1806 – 1812), v ktorej autor z uhorského rámca vyčlenil ako samostatnú entitu práve dejiny poézie, bernolákovskú polemiku medzi Jurajom Fándlym, Martinom Miškolcim a mladým Jánom Hollým (1805) na tému, kde leží slovenský Parnas, ktorú možno vnímať ako

výraz snahy o nájdenie pevnejšieho uzlového bodu či kultúrneho centra rozvíjajúcej sa bernolákovskej literatúry¹⁷, alebo úvodné časti kapitoly *Dejiny jazyka a literatúry Slovákov* zo Šafárikovej práce *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (1826), v ktorej Šafárik pomerne presne a na svoju dobu exaktne vymedzuje teritórium obývané Slovákmí¹⁸.

Teritoriálne kontúry Slovenska poézia postupne vymedzovala najmä pomocou prírodných metafor horstiev a vodných tokov, pričom kľúčovú úlohu to zohrávala najmä symbolika Tatier, ktoré sa stali synekdochou celej krajiny. Tatry sa stávajú pomyselným stredom celého slovenského územia. Napríklad Pavol Jozef Šafárik v básni *Zdání Slavomilovo* hovorí o krajine ležiacej na prahu strmých skál¹⁹, Ján Hollý vníma Slovákov ako národ „Tatrancov“, podľa Hollého Slováci „pod prázné s rodinú svú Tatri doťáhli“²⁰, Cyril a Metod prišli „učiť Tatry“²¹, Kollár v *Slávy dcere* pozdravuje „Tatrancov“²². Tatry sa dokonca stávajú pomyselným stredom slovanského sveta (J. Kollár) a pozicionujú sa voči Alpám.

Postupne sa začína etablovať geografická predstava Slovenska ako krajiny medzi Tatrami a Dunajom, ktorá má svoje kontúry v Kollárovom speve *Dunaj* či v Kuzmányho básňach z tridsiatych rokov 19. storočia. Túto teritoriálnu predstavu Slovenska ako krajiny medzi Tatrami a Dunajom následne naplno rozvinula poézia slovenského romantizmu, ktorá ponad tento teritoriálny koncept navrstvila dobovo populárny mýtus Slovenska ako zakliatej krajiny, ktorý neraz vyústil do vizionárskych a mesianizujúcich polôh (Janko Kráľ, Ján Botto, Michal Miloslav Hodža).

¹⁷ Podrob. VYVÍJALOVÁ, Mária: *Mladý Ján Hollý*. Bratislava : Tatran, 1975.

¹⁸ ŠAFÁRIK, Pavol Jozef: *Spisy Pavla Jozefa Šafárika I. Dejiny slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1992, s. 221 – 224.

¹⁹ ŠAFÁRIK, Pavel Josef: *Básnické spisy*. Bratislava : Nákladem učené společnosti Šafaříkovy, 1938, s. 9.

²⁰ HOLLÝ, Ján: *Svatopluk*. Trnava : Spolok sv. Vojtecha, 1950, s. 58.

²¹ HOLLÝ, Ján: *Umka ponúka básníka, abi žalospevi spíval*. In: HOLLÝ, Ján: *Dielo I*. Bratislava : Tatran, 1985, s. 194.

²² KOLLÁR, Ján: *Dielo*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2009, s. 138.

Ak sledujeme priestor ako významný faktor štruktúry literárneho diela, je potrebné poukázať ešte na úlohu, ktorú zohrala najmä Hollého klasicistická epika v procese rekonštrukcie národnej pamäte – kedy sa oproti snahám konštruovať reálny „národný priestor“ básnický rekonštruuje „imaginárny mytologický priestor národnej minulosti“. Ide o Hollého rekonštrukciu veľkomoravského priestoru, ktorý sa v jeho básnickom stvárnení stáva emblematickým národným priestorom a v jeho ponímaní neraz nápadne splýva s formujúcou sa teritoriálnou predstavou Slovenska (mýtus o Veľkej Morave ako starom „kráľovstve Slovákov“). Vnímanie Slovenska ako jadra Veľkej Moravy dokazujú aj Hollého katalógy hrdinov v epose *Svatopluk* (1833), komponované podľa vzoru Vergiliovej *Eneidy* a Homérových eposov, či geografický pôdorys cesty sv. Cyrila v epose *Cyrlometodiada* (1835).

Z tematických a motivických prvkov, ktoré sa v dejinách slovenskej poézie stali nadčasové, a ktoré sa zrodili práve v prvej tretine 19. storočia, patrí aj jánošíkovský, resp. zbojnícky mýtus. Popri mytologizujúco stvárných postavách z veľkomoravských dejín je Jánošík ďalšou mýtickou postavou, ktorú s obľubou stvárnňovala najmä poézia.

Ak sledujeme počiatky etablovania jánošíkovského či všeobecne zbojníckeho motívu v slovenskej poézii, vidíme, že cesta k dnes známej „romantickej“ podobe jánošíkovského príbehu nebola priamočiara. Podoba Jánošíka v poézii prvej tretiny 19. storočia bola syntézou viacerých zdrojov. Zaujatie zbojníckou tematikou bolo podmienené jednak vzrastajúcim záujmom o folklór, zastúpením tejto témy v ľudovej a pololudovej básnickej produkcii 18. storočia (pripomeňme, že ako prvý zachytil jednu z piesní s jánošíkovskou tematikou Bohuslav Tablic vo svojej antológii *Slovenští veršovci*, 1805 – 1809), no na druhej strane v básnickom stvárnení jánošíkovskej a zbojníckej témy sú viditeľné jej rôzne modifikácie dané dobovými európskymi literárnymi podnetmi. V tejto súvislosti je potrebné spomenúť obľúbenosť zbojníckej tematiky v nemeckom hnutí Sturm und Drang, najmä „viac desaťročí trvajúce nadnárodné pôsobenie slávnej Schillerovej drámy *Zbojníci* (1781), ale i neobyčajnú popularitu tejto tematiky v nemeckom konzumnom čítaní. Veľkým čitateľským úspechom bol napr. r. 1798 vydaný román *Rinaldo Rinaldini* od Christiana Augusta Vulpiusa, odohrávajúci sa v horách a pustatine, vyznačujúci sa elegickosťou

a pátosom“. Oblúbenosť zbojníckej tematiky stúpala v napoleonskom období. „Jej prostredníctvom sa využívala vášeň po slobode a nahrádzala spoločenský protest gestom anarchickej vzbury“; znakmi hrdinu stvárneného literárnou produkciou tohto typu boli „sila, húževnatosť, vernosť v priateľstve, schopnosť sa vynásť, ochota pomôcť sedliakom, humor, zapletenosť do ľúbostnej idyly. Teda vlastnosti, ktorými tradícia vybavila aj nášho Jánošíka“²³. Ako syntézu folklórnej tradície a súdobých literárnych podnetov možno vnímať aj stvárnienie jánošíkovskej a zbojníckej témy v dvojici Šafárikových básní *Poslední noc* a *Slavení slovanských pacholků*, publikovaných v zbierke *Tatranská Múza s lyrrou slovanskou* (1814). V týchto básňach Šafárik ako prvý uviedol na scénu slovenskej literatúry jánošíkovskú zbojnícku tematiku, čím predznamenal nastupujúce romantické obdobie s jeho tematickými a motivickými preferenciami.

V básni *Slavení slovanských pacholků* Jánošík a jeho družina, v ktorej vystupujú aj ďalšie známe postavy zbojníkov, nie je len symbolom slobody, odvahy a sily. Zbojníci v Šafárikovom podaní sú nositeľmi sociálnej spravodlivosti, ktorí chcú „nuznému prispěti lidu, / laskavě zahladit chudého bídu...“²⁴, a zároveň sú štylizovaní do podoby hrdinov slovanstva. Záver básne však vyznieva paradoxne. Šafárik, zrejme z obavy pred cenzúrou, sa v posledných strofách (pôsobiacich ako keby ich napísal dodatočne) v rozpore s obsahom básne stáva moralistickým odsudzovateľom zbojníctva. Zbojnícke „remeslo“ opisuje ako poblúdenie „nezdravého rozumu“, ktorý zviedol mámivý a pominuteľný „lesk peňazí“. Báseň ukončil výstražným moralizujúcim varovaním pred „zbojníckymi cestami“: „ten, ten ach jedině blažený jest, / jenžto se nikdy těch neдрží cest!“²⁵ Tento moralistický postoj k „zbojníckemu remeslu“ nie je typický len pre Šafárikovu zbierku. V tejto súvislosti môžeme pripomenúť dva sonety zo spevu *Acheron* z Kollárovej *Slávy dcery*. V prvom z nich Kollár celú plejádu zbojníkov, známych

²³ WINCZER, Pavol: *Klasicistická poézia alebo poézia obdobia klasicizmu*. Slovenská literatúra, 34, 1987, č. 4, s. 381.

²⁴ ŠAFAŘÍK, Pavel Josef: *Básnické spisy*. Bratislava : Nákladem učené společnosti Šafaříkovy, 1938, s. 20

²⁵ Tamže, s. 30.

z domácej folklórnej tradície (Uhrovčík, Ilčík, Hrajnoha), uvrhol do slovanského pekla, rovnako ako Jánošíka, ktorému dokonca v slovan- skom pekle rezervoval samostatný sonet. V ňom sa básnický pôsobivo „pohral“ s jeho opisom, známym z ľudovej tradície, ktorú Kollár ako znalec a zberateľ slovenského folklóru dôkladne poznal. Pre Kollára (napriek folklórne podfarbenému opisu) je Jánošík narušiteľom tra- dičného spoločenského poriadku, preto patrí do pekla (hoci slovan- ského) a je mu daný večný trest – naveky „preskakovať buky“. Šafárikovo a najmä Kollárovo básnické stvárnenie teda svedčí o počiatočnej ambivalentnej podobe formujúceho sa jánošíkovského mýtu²⁶.

Druhá Šafárikova básň *Poslední noc*, komponovaná ako baladický príbeh o zlapaní Jánošíka, je zasa ukázkovým príkladom toho, ako sa pôvodné folklórne východiská derivujú pomocou podnetov z iných li- teratúr či z literárnej tradície nefolklórneho typu. Šafárik tu kombinuje postupy typické pre ľudovú ľúbostnú poéziu s krajne sentimentálne štylizovanými dialógmi, plnými rétoricky a pateticky komponovaných ľúbostných vyznaní, ktoré evokujú súdobú sentimentálnu spisbu. Zá- ver básne tvorí tragické finále, v ktorom autor využil klasický motív zdanlivej smrti, známy z antického mýtu o Pyramovi a Tisbé, ktorý nájdeme literárne stvárnený v Ovidiových *Metamorfózach* i v zbier- ke exempli *Gesta Romanorum*, no ktorý je čitateľsky známejší najmä vďaka Shakespearovej dráme *Rómeo a Júlia*. Počas rozlúčky milencov Mařena v Jánošíkovom náručí upadne do mdlôb. Jánošík, mysliac si, že jeho milenka je mŕtva, rezignuje, v boji sa poddá presile a napokon je popravený. Mařena po precitnutí z mdlôb zo zúfalstva nad osudom milého spácha samovraždu.

Hodnotovú ambivalenciu jánošíkovského mýtu prekonala sloven- ská romantická literatúra, ktorá k jánošíkovskej tradícii pristupuje už

²⁶ Problematike jánošíkovského mýtu sa venovali: HLŔŠKOVÁ, Hana: *Obraz zbojníka – od ľudového k národnému hrdinovi*. In: *Studia Academica Slovaca* 42. Bratislava : Univerzita Komenského, 2013, s. 247 – 256; HLŔŠKOVÁ, Hana: *Národný hrdina Juraj Jánošík*. In: *Mýty naše slovenské*. Bratislava : AEP, 2005, s. 94 – 103; GOSZ- CZYŇSKA, Joanna: *Mýtus o Jánošíkovi vo folklóre a slovenskej literatúre 19. storočia*. Bratislava : Juga, 2003.

bez akýchkoľvek pochybností a Jánošíkovský mýtus plne integruje do sústavy emblematických národných mýtov, rôzne využívaných (i účelovo zneužívaných) dodnes. Kým poézia prvej tretiny 19. storočia ešte zápasila s ambivalentnosťou vzťahu k tejto postave, neskoršia romantická poézia básnický obraz Jánošíka neraz posúvala do krajne alegorických a mesianistických polôh.

Slovenská poézia medzi barokom a romantizmom na jednej strane kontinuálne syntetizuje dovtedajšiu básnickú tradíciu starších literárnych období, no na strane druhej prináša výrazné kvalitatívne a kvantitatívne poetologické vývinové posuny odrážajúce sa v početných žánrových a tvarových inováciách, v nových komunikačných modeloch a najmä v nových témach, ktoré v dejinách slovenskej literatúry nadobudli nadčasovosť a univerzálnosť. Preto ju môžeme právom považovať za prólog k dejinám modernej slovenskej poézie.

Literatúra

- BRTÁŇOVÁ, Erika: *Na margo staršej literatúry*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2012.
- ČAPEK, Jan B.: *Augustin Doležal a jeho Tragoedia. K 140. výročiu jeho hlavného diela*. Praha : Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě, 1931.
- FORDINÁLOVÁ, Eva: *Stretnutie so starším pánom alebo Tragédia Augustína Doležala*. Martin : Osveta, 1993.
- GOSZCZYŃSKA, Joanna: *Mýtus o Jánošíkovi vo folklóre a slovenskej literatúre 19. storočia*. Bratislava : Juga, 2003.
- HLÔŠKOVÁ, Hana: *Národný hrdina Juraj Jánošík*. In: *Mýty naše slovenské*. Bratislava : AEP, 2005, s. 94 – 103.
- HLÔŠKOVÁ, Hana: *Obráz zbojníka – od ľudového k národnému hrdinovi*. In: *Studia Academica Slovaca* 42. Bratislava : Univerzita Komenského, 2013, s. 247 – 256.
- HOLLÝ, Ján: *Dieľo I*. Bratislava : Tatran, 1985.
- HOLLÝ, Ján: *Svatopluk*. Trnava : Spolok sv. Vojtecha, 1950.
- KOLLÁR, Ján: *Dieľo*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2009.
- KRAUSOVÁ, Nora: *Vývin slovenského sonetu*. Bratislava : Tatran, 1976.

- KUZMÁNY, Karol: *Dielo*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2014.
- RIŠKOVÁ, Lenka: *Neprehliadnuteľná, no prehliadaná „truchlivost Dobromyslova“*. Slovenská literatúra, 63, 2016, č. 1, s. 45 – 63.
- RIŠKOVÁ, Lenka: *Programová báseň ako estetický koncept*. In: *Literárnohistorické kolokvium IV. Klasicizmus*. Bratislava : Ústav slovenskej literatúry SAV, 2017, s. 43 – 58.
- ŠAFÁRIK, Pavol Jozef: *Spisy Pavla Jozefa Šafárika I. Dejiny slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1992.
- ŠAFÁRIK, Pavel Josef: *Básnické spisy*. Bratislava : Nákladem učené spoločnosti Šafaříkovy, 1938.
- ŠTEVČEK, Ján: *Dejiny slovenského románu*. Bratislava : Tatran, 1989.
- VOJTECH, Miloslav: *Bernolákovská a po český písaná obrodenecká poézia na Slovensku ako literárnohistorický problém*. In: *Trináct let po. Trinásť rokov po*. Brno : Masarykova univerzita, 2006. s. 248 – 257.
- VOJTECH, Miloslav: *Inonárodné podnety v procese genézy modernej slovenskej umelej balady (Gottfried August Bürger a Bohuslav Tablic)*. In: *Studia Academica Slovaca* 45. Bratislava : Univerzita Komenského, 2016, s. 317 – 341.
- VOJTECH, Miloslav: *Nasledovníci Hugolína Gavloviča. O kontinuite eschatologickej tematiky v slovenskej barokovej a obrodeneckej literatúre (V. Šimko a J. Hollý)*. Slovenská literatúra, 50, 2003, č. 2, s. 134 – 145.
- VOJTECH, Miloslav: *Od baroka k romantizmu. Literárne smery a tendencie v slovenskej literatúre v rokoch 1780 – 1840*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2003.
- VOJTECH, Miloslav: *Slovenská klasicistická a preromantická literatúra*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2017.
- VYVÍJALOVÁ, Mária: *Mladý Ján Hollý*. Bratislava : Tatran, 1975.
- WINCZER, Pavol: *Klasicistická poézia alebo poézia obdobia klasicizmu*. Slovenská literatúra, 34, 1987, č. 4, s. 376 – 384.

Môže jazykovedcom poučený filozof inšpirovať jazykovedca?

Pavol Žigo

Abstract

Can a Philosopher Taught by a Linguist Inspire a Linguist?

This contribution focuses on the irregularities of substantive declension systems in a broader Slavonic context. As a minority category, original Old Slavonic consonant stem paradigms form the material basis through which the present author, in following previous research, emphasizes the need for a complex genetic, areal, and typological aspect of the classification of Slavonic languages. Current areal and typological characteristics are dominated by criteria which do not respect the gradual and natural development changes in Slavonic languages at the required rate in terms of their individual development and connection to completed Old Slavonic phonetic changes.

Key words: Slavic languages, substantive declension, complexity, typology

Úvod

Motiváciou možno paradoxného názvu nášho príspevku je text kolegu a priateľa, profesora filozofie Miroslava Marcelliho, ktorý na jednom z jazykovedných podujatí predniesol inšpiratívny príspevok s názvom *O čom filozofa poučili jazykovedci*¹. Autor na začiatku svojho textu využíva myšlienku Michela de Montaignea, ktorý si na jednom mieste svojich *Esejí* povzdychol: „Je to zvláštne! V našom storočí sa veci majú tak, že filozofia aj rozumným ľuďom je vec prázdna a fantastická, cel-

¹ MARCELLI, Miroslav: *O čom filozofa poučili jazykovedci*. In: *Jazyk a jazykoveda v súvislostiach*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2017, s. 45 – 51.

kom nepotrebná a nanič súca v myslení i praxi“². Ako paralela tejto Montaigneovej myšlienky sa nám vnucuje zamyslenie, či sa komplexný pohľad na vysvetľovanie javov v jazyku dnes už aj rozumným ľuďom nejaví ako „prázdny a fantastický, celkom nepotrebný či nanič súci v myslení i praxi“, ako niečo zanikajúce v návale všeobecných konštatovaní o interlingválnej, interkultúrnej, nebodaj interkonfesionalnej, xenolingvistickej, ekolingvistickej či egolingvistickej podstate fungovania jazyka na začiatku 21. storočia...

Menšiny sú aj v jednom jazyku

Konštatovanie, že menšiny sú aj v jazyku, nie je ničím objavné ani nové, aktualizovať sa ho snažíme možno aj preto, že prítomnosť menšín, ich postavenie či adekvátne zabezpečenie práv v poslednom čase čoraz častejšie rezonuje aj v spoločenskej sfére. „Menšinové“ triedy s výrazným vplyvom na svoje širšie okolie nachádzame pri pozornejšom pohľade na jazyky v každom z nich a zohrali či zohrávajú v nich významnú typologickú identifikačnú funkciu. Predovšetkým vtedy, ak si uvedomujeme rozdielnosť podôb, ktorými v dvoch rozličných jazykoch vyjadrujeme ten istý význam. Deje sa to nielen na úrovni diachrónej lingvistiky či v rámci porovnávacieho štúdia, ale aj pri osvojovaní si cudzieho jazyka, osobitne vtedy, ak máme do činenia s nepravidelnosťami, ktoré sa nositeľom materinského jazyka, najmä na bezznalostnej úrovni jeho poznania, javia ako prirodzené a bezproblémové.

Z hľadiska adekvátneho poznania problematiky a nachádzania schopností vysvetliť podstatu týchto nepravidelností, ovládnuť ich, resp. naučiť ich nositeľov iného jazyka na znalostnej úrovni ovládania slovenčiny si didaktika nevdojak musí uvedomiť, že sa nevyhne minulému času. Nie imperfektu, perfektu, pluskvamperfektu ani aoristu – sigmatickému či asigmatickému, ale východiskovej podstate, na základe ktorej možno identifikovať povahu aj potreby výskumu, mieru poznatkov aplikovateľných na prijateľnej a využiteľnej úrovni s vedomím toho, čo už viem, čo vie či nevie záujemca o môj jazyk, v čom

² Tamže, s. 45.

môžem jeho poznatky rozšíriť a doplniť, ale aj to, čo z toho všetkého môžem aj vynechať či zabudnúť... Minulý čas, ktorému sa nevieme vyhnúť a ktorý spomíname v súvislosti s vysvetľovaním (aj menšinových) javov v jazyku, je užitočný ako uvedenie si východiska, ktorého rozpadom sa začal samostatný vývin národných jazykov z ich spoločného prazákladu a vo vzťahu k svojmu okoliu sa sformovali všetky jeho diferenciačné aj integračné znaky. Nemyslíme si, že by vysvetľovaniu nepravidielností v jazyku, napr. v slovenskom, mal predchádzať kurz vývinu jazyka či porovnávacej slovanskej jazykovedy. Užitočná by však mala byť vo vedomí didaktikov tohto jazyka podstata nepravidielností a na nich založené majstrovstvo poukázať na paralely a ich mieru v okolí. Nenahovárajte si, že slovenský jazyk sa učia len cudzinci, ktorých materinským jazykom je angličtina, čínština, japončina, španielčina či akýkoľvek iný jazyk a že slovenčinu vnímajú len ako jeden cieľový jazyk. Množstvo frekventantov vníma náš jazyk aj na pozadí vedomostí o inom slovanskom jazyku či na širšom porovnávacom základe. V tomto prípade je rola kvalifikovaného učiteľa slovenčiny zložitejšia, na druhej strane aj jednoduchšia, pravda, za podmienok, že on je sám vyzbrojený kvalifikovanými vedomosťami o danej problematike. Väčšie jeho majstrovstvo sa vyžaduje vtedy, ak ide o potrebu naučiť, najmä vysvetliť frekventantovi, prečo sa v slovenčine osobitne skloňujú substantíva *dievča* či *mať* (= mama) so svojimi prirodzenými tvarmi *dievča* – *dievčata* – *dievčatu*, plurálové tvary *dievčatá*, ale aj *dievčence*, resp. *mať* – *matere* – *materi*; na vyššej úrovni poznania jazyka sú to aj rozdiely *kolo* / *kol-es-o* či príslovka *do-o-kola*.

Trieda pôvodných konsonantických kmeňov

Niekoľko vybraných príkladov z „menšinových tried“ substantívnej deklinácie vyberáme ako motív na uvedenie si ich adekvátneho miesta pri vysvetľovaní prirodzených nepravidielností v jazyku či v jazykoch a ich paralelných, ale aj divergentných vývinových tendencií. Jedným z prostriedkov na takéto úvahy je aj materiál *Slovanského jazykového atlasu*, ktorý sme v minulosti v rámci prednášok v rámci letnej školy Studia Academica Slovaca aj na ďalších vedeckých konferenciách

viackrát využili³. V tomto našom príspevku nám pôjde práve o nepravidelnosti v substantívnych deklináčnych „menšinách“ a poukázanie na potrebu uplatniť pri interpretácii týchto javov skrytý, napriek tomu fundovaný komplexný prístup.

Konstitutívne obdobie je zároveň aj fázou postupnej diferenciácie a uštalovania morfológických štruktúr, typických pre jednotlivé areály. Tieto areály – ako dokazuje heuristický materiál – súčasnosti nezodpovedajú „predpokladanému“ genetickému územnému členeniu slovanských jazykov, preto spracovanie substantívnej deklinácie speje od klasickej geneticko-areálovej charakteristiky k areálovo podmienenej typologickej charakteristike. Súčasný stav v prirodzených jazykových útvaroch je výsledkom množstva vnútroparadigmatických aj medziparadigmatických analogických procesov, ktorých výsledkom je zložitá distribúcia javov, podmienená jazykovým prostredím, často aj externým tlakom okolia s odlišnými prvkami typologickej povahy. Postupná rekonštrukcia súčasných tvarov a ich synchronická aj diachronická interpretácia si vyžaduje presnú a presvedčivú metodológiu, objektivizujúcu prirodzený obraz podstaty a vývinu slovanských jazykov z ich genetického, areálového aj typologického hľadiska. Syntéza týchto aspektov poskytuje možnosť vniknúť do podstaty živých tvarov a vedie k potrebe interpretovať ich metódou, ktorá by mechanicky nepodliehala vývinovým procesom jednej jazykovej roviny, napr. zvukovej, ale rešpektuje mieru interakcie morfológických zmien so zmenami v ostatných rovinách jazyka. Postupné spracovanie jednotlivých dominantných a vývinovo divergentných javov poukazuje na špecifickú vrstvu fenoménov, ktoré z vývinového, typologického aj areálového hľadiska inklinujú k funkčnému samoregulačnému formovaniu paradigmatických vzťahov, k riešeniu, ktoré navodzuje relatívne stabilný

³ ŽIGO, Pavol: *Medzinárodný slavistický projekt Slovanský jazykový atlas*. In: *Studia Academica Slovaca* 35. Bratislava : Stimul, 2006, s. 423 – 434; ŽIGO, Pavol: *Interpretácia morfológických štruktúr v Slovanskom jazykovom atlase*. In: *Jazykovedné štúdie* 28. Bratislava : Veda, 2010, s. 55 – 71; ŽIGO, Pavol: *Substantívna deklinácia – problém (nielen) Slovanského jazykového atlasu*. In: *Studia Academica Slovaca* 42. Bratislava : Univerzita Komenského, 2013, s. 313 – 323; ŽIGO, Pavol: *Prirodzenosť vývinu slovanskej substantívnej deklinácie*. In: *Philologica* 75. Bratislava : Univerzita Komenského, 2016, s. 89 – 106.

stav. Podstata interpretácie by mala rešpektovať nielen morfológické štruktúry ako celky (napr. paradigmy), ale aj funkčnosť jednotlivých prvkov v sledovaných súboroch z hľadiska komunikácie. Preto, lebo gramatický tvar je vývinovo podmienený pravidelnými zmenami na úrovni zvukovej roviny, funkčne je podmienený z hľadiska vyšších celkov (syntagiem, viet, súvetí...), limitovaný je aj z hľadiska slovotvorného vývinu a súhrnne tak plní úlohu komunikačnej dominanty: okrem gramatického významu nadobúda jedinečnú pozíciu funkčného člena komunikačného aktu v konkrétnej dobovej, sociálnej aj areálovej sfére. Funkčný prístup k interpretácii morfológických javov z retrospektívneho hľadiska privádza aj k potrebe vyrovnáť sa s problematikou synchronického aj diachronického prístupu hodnotenia javov a najmä narúšania celistvej východiskovej typologickej povahy slovanskej substantívnej deklinácie. Asymetrické členenie substantívnych paradigiem v jednotlivých slovanských jazykoch, ale aj z hľadiska ich ďalšieho vnútorného členenia na dialekty je svedectvom ich autonómneho vývinu aj stabilizácie, v rámci ktorej v každom z jazykov dominovali špecifické vývinové znaky. Na tomto mieste sa aktuálnym ukazuje konštatovanie o členení slovanských jazykov, ktoré dávnejšie vyslovil L. Ďurovič: „... Как это ни странно, не существует классификации славянских языков, основывающейся на данных их современного состояния. Разделение на западно- южно- и восточно-славянские, или на южные и северные славянские языки базируется на географических данных и подгоняет языковые факты – notabene исторические – под эту заранее созданную схему. Классификация на основании рефлексов определённых праславянских звуковых сочетаний исходит из положения свыше 1000 лет тому назад и *полностью игнорирует* то специфическое, что отдельные славянские языки выработали в течение своего самостоятельного развития“⁴ – v preklade do slovenčiny: „Akokoľvek to znie čudne, neexistuje klasifikácia slovanských jazykov, ktorá by sa opierala o ich súčasný stav. Rozdelenie jazykov na západo-, južno- a východoslovanské alebo na

⁴ ĎUROVIČ, Lubomír: *Типология флективной основы в славянских языках*. Scando-Slavica, 19, 1973, č. 3, s. 225. Znovu vydané: *O slovenčine a Slovensku. Vybrané štúdie*. I. Bratislava : VEDA, 2004, s. 125.

južné či severné slovanské jazyky sa opiera o zemepisné kritériá a všetky jazykové prvky prispôsobuje tejto – nota bene historickej schéme. Klasifikácia na základe striednic za praslovanské skupiny hlások vychádza zo stavu pred vyše 1000 rokov a úplne ignoruje tie špecifické znaky jednotlivých slovanských jazykov, ktoré sa sformovali v období ich samostatného vývinu⁵. Toto konštatovanie v úplnosti vystihuje len morfotaktickú podstatu problematiky; v takýchto dimenziách si v citovanej štúdii L. Ďurovič všima alternáciu konsonantov v tvarotvornom základe podstatných mien a slovies a na základe tohto kritéria uvádza synchronickú diferenciaciu jednotlivých slovanských jazykov:

menný základ	+	+	–	–
slovesný základ	+	–	+	–
	ukrajinčina	macedónčina	ruština	slovinčina
	bieloruština	čeština		slovenčina
	bulharčina			
	srbčina/ chorvátčina			
	poľština			
	horná lužická srbčina			

Obr. 1

Morfotaktický aspekt klasifikácie na základe variantnosti tvarotvorných základov podľa L. Ďuroviča⁶.

Podstatou našej interpretácie je, že okrem morfotaktického aspektu zahrňuje aj prirodzenú podstatu areálovej distribúcie sledovaného javu, jeho morfosémantickú stránku tvarov a mieru jeho uniformnosti. Morfotaktická zložka našej problematiky korešponduje s postupnou diferenciáciou areálov v tom, že odráža mieru analogického vyrovnávania tvarotvorného základu v paradigme, resp. na druhej strane na mieru re-

⁵ Preklad úryvku P. Žigo.

⁶ ĎUROVIČ, Lubomír: *Типология флективной основы в славянских языках*. Scando-Slavica, 19, 1973, č. 3, s. 225.

zistencie voči analógii a poukazuje tým na narúšanie východiskového, relatívne homogénneho stavu pred rozpadom praslovanskej jednoty.

Snaha aktualizovať doterajšie myšlienky nachádza oporu v interpretácii morfológických javov, ktorých východisko, vývin a finálny stav naznačil B. Vidoeski konštatovaním, že samostatný vývinový problém slovanských jazykov tvoria „menšinové“ triedy substantív stredného rodu: „Во старословенскијот јазик, респ. и во старомакедонскијот множинските форми кај именките од среден род основите им биле проширени со секвенците *es (т. н. s-основи, ср. *небо* – *небеса*, *тјело* – *тјелеса*), *en (n-основи, сп. *има* – *имена*, *врјема* – *врјемена*) и *e (т-основи: *агна* – *агната*, *жрјѣба* – *жрјѣбата*)“⁷. Rozšifrovanie rozsahu a zložitosti problematiky postupného vývinu pôvodných konsonantických kmeňov v substantívnej deklinácii slovanských jazykov nás privádza k potrebe uviesť niekoľko ďalších prvkov, poukazujúcich na heterogénnosť vývinu konsonantických kmeňov a dokazujúcich divergentný vývin a postupnú stabilizáciu špecifických tvarov jednotlivých areálov. Ide o tvary pôvodných praslovanských konsonantických kmeňov, ktorých typickým reprezentantom je distribúcia tvarov nominatívu plurálu *teľe (otázka č. 218 Dotazníka Slovanského jazykového atlasu – *Вопросник Общеславянского лингвистического атласа*⁸). Spracovanie gramatických koncoviek v tomto tvare ukazuje, že pôvodná podoba sa v jednotlivých makro- aj mikroareáloch rozvinula nielen pod vplyvom známych hláskoslovných zmien, ale že výrazný podiel na diferenciácii jednotlivých podôb nominatívu plurálu mali prvky inej, gramatickej aj lexikálnej jazykovej roviny, konkrétne oblasť tvorenia slov. Každá zo súčasných podôb východiskového tvaru, ktorými sa vnútorne diferencuje slovanský jazykový areál, si vyžaduje samostatnú interpretáciu aj komentár. Najmä preto, že v tomto prípade nejde len o výrazný rozpad pôvodného stavu kmeňovej deklinácie, ale najmä

⁷ ВИДОЕСКИ, Божидар: *Образување множински форми и географска дистрибуција на множинските наставки кај имените од среден род*. In: *Дијалектите на македонскиот јазик*. Том 3. Одговорен уредник Зузана Тополињска. Скопје: Македоска академија на науките и уметностите, 1999, s. 184.

⁸ *Вопросник Общеславянского лингвистического атласа*. Москва: Наука, 1965.

o proces, ktorý V. Krupa⁹ nazýva eróziou morfolologickej štruktúry spôsobenou prienikom nových prvkov zo slovotvornej roviny, narúšajúcich priamočiaru spätosť hláskoslovného vývinu s vývinom gramatických morfémy a začleňovania sa tvarov do pôvodných deklináčnych sústav. Svedčia o tom podoby, do ktorých sa rozvinul pôvodný základný tvar nominatívu plurálu **telę*¹⁰ (areálový výskyt tvarov na obrázku č. 2).

Problémy tohto charakteru sa pri spracovaní jazykového materiálu z celoslovanského územia v rámci *Slovanského jazykového atlasu* považovali za dominantné najmä zo slovotvorného hľadiska¹¹. Spracovanie celoslovanského areálu indikuje v prípade nami sledovaných javov stabilitu vnútornej časti slovanského areálu a pod vplyvom vonkajšieho tlaku aj rezistenciu jeho juhovýchodnej časti voči predpokladanému kontinuitnému vývinu¹². Periférna oblasť slovanského jazykového územia sa vyznačuje spomínaným tlakom slovotvorných prostriedkov na stabilizáciu prvkov morfolologickej štruktúry – Krupovou eróziou inej jazykovej roviny na gramatický tvar¹³. Rozdiely medzi pôvodnými praslovanskými tvarmi a ich súčasným stavom sa odrážajú najmä v nepriamych pádoch a naopak, priame pády sú svedectvom vyššej miery stability. Dokazuje to distribúcia tvarov nominatívu singuláru toho istého slova, výsledkom je menšia areálová diferenciácia tvarov a vyššia vývinová stabilita.

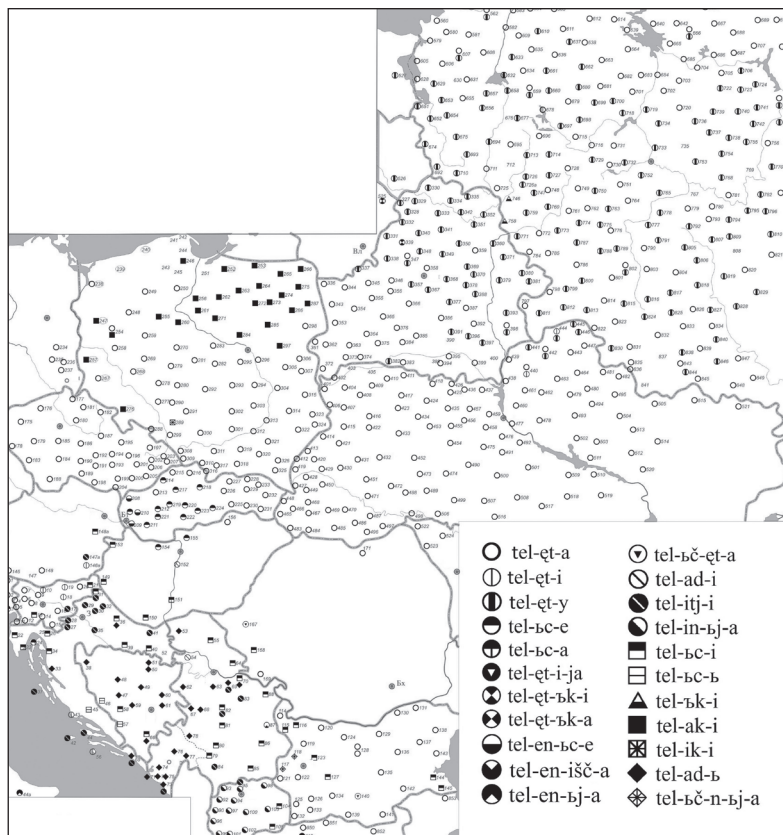
⁹ KRUPA, Viktor: *Jednota a variabilita jazyka*. Bratislava : VEDA, 1980, s. 41.

¹⁰ Do makrotypov sa z hľadiska areálovej distribúcie rozvinuli východiskové podoby *tel-ęt-a*, *tel-ęt-y*, *tel-ak-i*, *tel-in-bj-a*, *tel-bc-i*, *tel-bc-e* a podoba kolektíva *tel-ad-b*, menšou distribúciou sa vyznačujú podoby *tel-itj-i*, *tel-ęt-i*, *tel-en-bc-e*, *tel-en-išč-a*, *tel-bc-a*, *tel-bč-ęt-a*, *tel-ad-i*, *tel-bč-in-bj-a*, *tel-ęt-čk-i*, *tel-bc-b*, *tel-čk-i*, *tel-ik-i*, *tel-en-bj-a*, *tel-ęt-i-ja*, *tel-ęt-čk-a*, patriace v súčasnosti – na základe porovnania s nominatívnymi podobami – do rozličných deklináčnych typov maskulín, feminín aj neutier. Autorom morfonologických rekonštrukcií je Ľ. Králik.

¹¹ Tendencie vývinu konsonantického typu nominatívu plurálu **telę* sme si overili na tvaroch nominatívu singuláru podľa dotazníka OLA č. 215 Nsg *tel-ę*: v singulárovej podobe dominujú makrotypy **tel-ę*, **tel-en-čk-b*, **tel-čk-b*, **tel-b=ak-b*, **tel-uk-b*, mikrotypovú povahu nadobudli **tel-bc-b*, **tel-en-čk-o*, **tel-ęt-b*, **tel-ęt-ik-b*, **tel-ęč-a*, **tel-b*, **tel-ič-čk-a*, **tel-en-čk-a*. Aj rozvoj tejto východiskovej podoby sa vyznačuje areálovou divergenciou, ktorá celkom prirodzene nedosahuje takú variabilitu, akú vykazujú tvary nominatívu plurálu – porovnaj obr. 2 a 3.

¹² Pozri svetlé symboly na obr. č. 2.

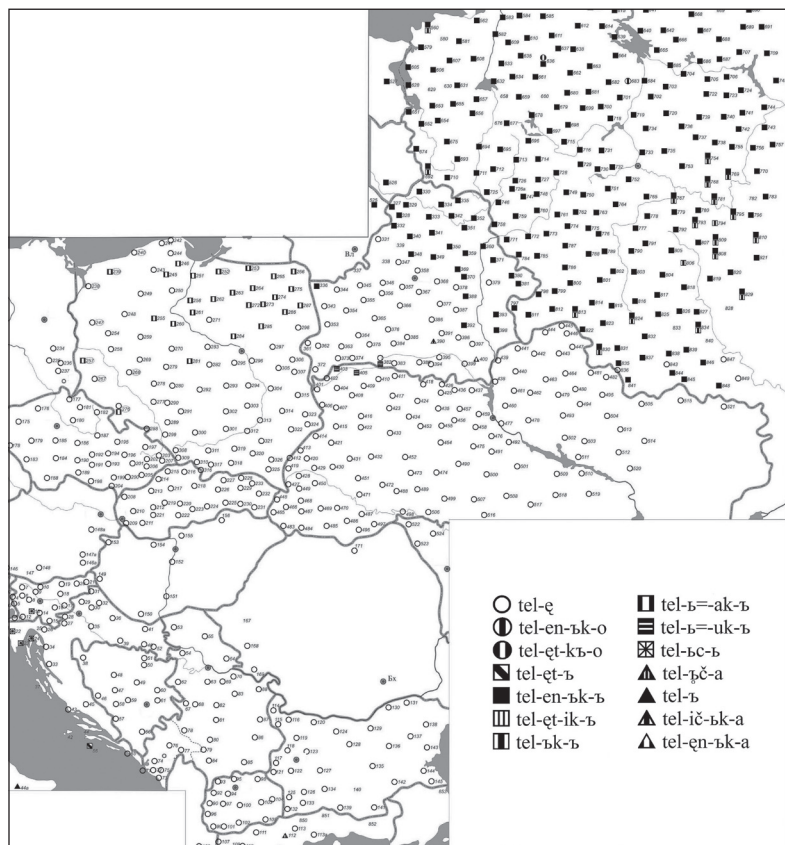
¹³ Pozri poznámku 11.

Obr. 2

Areálová distribúcia tvarov nominatívu plurálu *telę.

Spracovanie nominatívu plurálu praslovanskej podoby *telę ako východiskového tvaru a distribúcia súčasných podôb presahuje problematiku morfológie a do dominantnej pozície sa v ňom dostáva slovotvorný fenomén. Preto podoby odvodené od pôvodného východiskového tvaru treba interpretovať nielen morfológicky, ale komplexne, v prvom rade ako prechod od základných, nederivovaných tvarov k derivovaným, ktoré pod vplyvom derivačných morfém ovplyvnili aj ich morfológický status. Interpretované javy sú zároveň svedectvom rozvoja opozície *singulár* – *plurál*, t. j. zachovávanie výz-

Obr. 3

Areálová distribúcia tvarov nominatívu singuláru *telę.

namu plurálu (*tel-ad-i, *tel-itj-i), upevňovania substantívnych tried mláďat so znakmi pôvodných neutier (*tel-ъč-ęt-a) a stabilizácie kolektív z kategórie feminín (*tel-ad-v, *tel-in-bj-a, *tel-ъč-in-bj-a). Na túto vývinovú tendenciu upozornil E. Pauliny¹⁴ na vnútrojazykovej úrovni v rámci spisovného jazyka aj nárečových makroareálov konštatovaním, že môže ísť aj o externý vplyv cudzích jazykových modelov, ktorý sa ťažko dokazuje a rovnako ťažko aj vylučuje. Navyše si pri týchto

¹⁴ PAULINY, Eugen: *Vývin slovenskej deklinácie*. Bratislava : Veda, 1990, s. 20.

interpretáciách javov v celoslovanskom areáli treba uvedomiť bodovú sieť, na základe ktorej materiál z celkového pohľadu predstavuje akúsi makroštruktúrnú povahu, vyžadujúcu si ďalšie a hlbšie verifikácie v rámci jednotlivých národných jazykov. Nie v každom slovanskom jazyku je však verifikácia tohto typu – s ohľadom na národné výskumy a ich výsledky – možná.

Z typologického hľadiska sa v skupine pôvodných konsonantických kmeňov prejavuje časť substantív, pri ktorých sa alosubmorfa v pôvodných nepriamych pádoch stáva súčasťou tvarotvorného základu: *dievč-a* – *dievč-at'-a* – *dievč-at'-u* – *dievč-Ø-a* – *o dievč-at'-i* – *s dievč-at'-om* // *dievč-at'-á* – *diavč-at'-Ø* – *dievč-at'-ám*, *dievč-at'-á*, *o dievč-at'-ách* – *s dievč-at'-ami*¹⁵. Z typologického hľadiska sa týmto typom v rozličnej, ale výrazne prítomnej miere posilnili aglutinačné znaky jazyka. Alosubmorfa *-at-* v triede neutier nemá, resp. nemala inú, len klasifikačnú funkciu, ktorou sa táto trieda substantív v slovenskom jazyku vníma ako „samostatný“ vzor *dievča* s nepravidelnosťami tvarotvorného základu v nepriamych pádoch¹⁶ a ich prirodzeným spôsobom diferencovaných plurálových podôb¹⁷. Zo slovenského jazykového prostredia možno ako spoľahlivý príklad uviesť areálovú distribúciu tvarov *dievčatá* / *dievčence*¹⁸:

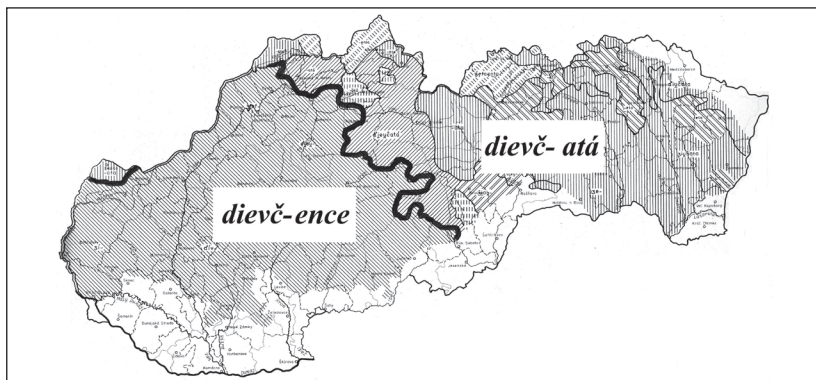
Jedinou triedou, v ktorej sa aj v súčasných spisovných jazykoch západoslovanského areálu zachováva pôvodné rozširovanie tvarotvorného základu, je trieda pôvodných *nt*-kmeňových substantív, patriacich v súčasnosti do kategórie neutier. Na zmenu pôvodného stavu pôsobil tlak produktívnych gramatických koncoviek v singulári aj v pluráli. V singulári išlo najmä o medziparadigmatické analogické vyrovnávanie pod

¹⁵ Rovnaká situácia je aj pri paralelných tvaroch *dievčence*. Podrobnejšie o gramatikalizačných tendenciách s využitím slovesných paradigiem pozri MÚCSKOVÁ, Gabriela: *Jazykové zmeny v historickom vývine gramatických tvarov z aspektu gramatikalizácie (na príklade vývinu slovenského prétérita)*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2016, s. 13 a n.

¹⁶ S potenciálnou variantnosťou východiskovej plurálovej podoby *dievčatá* / *dievčence*, od ktorej sa odvíja celá plurálová paradigma.

¹⁷ *Atlas slovenského jazyka*. Red. J. Štolc. Bratislava : Veda, 1981, s. 87; PAULINY, Eugen: *Vývin slovenskej deklinácie*. Bratislava : VEDA, 1990, s. 84.

¹⁸ *Atlas slovenského jazyka*. Zv. 2. *Morfológia*. Red. J. Štolc. Bratislava : Veda, 1981, s. 87.

Obr. 4

Areálová distribúcia tvarov *dievčatá* / *dievčence* v slovenských nárečiach.¹⁹

vplyvom pôvodnej *jo*-kmeňovej deklinácie a o rozšírenie tvarotvorného základu v nepriamych pádoch (v súčasnom slovenskom jazyku vzor *srdce*): pôvodne **tel-ę*, **tel-ęt-e*, **tel-et-i*, **tel-ę*, **tel-ęt-i*, **tel-ęt-ymb* > *teľ-a*, *teľ-at-a*, *teľ-at-u*, *teľ-a*, *teľ-at-i*, *teľ-at-om* podľa *srdc-e*, *srdc-a*, *srdc-u*, *srdc-e*, *o srdc-i*, *srdc-om*. V plurálových podobách sa v tvarotvornom základe zachovali pôvodné tematické submorfy *-at*, t. j. typ *teľ-at-á*. V pluráli sa zachovali aj dvojtvary typu *teľ-at-á/teľ-c-e*, ktoré sú štylisticky menej frekventované a pôvodne sa hodnotili ako slovenské špecifikum²⁰.

Samostatný typ predstavujú vzťahy v pôvodných triedach *s*-kmeňov, kde nedošlo k „štiepeniu“ pôvodných tried a buď sa zachoval východiskový stav: pôvodná *s*-kmeňová deklinácia, dnešný vzor *mesto*: **kol-o*, **kol-es-e*, **kol-es-i*, **kol-es-i*, **kol-es-ymb*, alebo sa v rámci paradigmy unifikoval tvarotvorný základ a zachovali sa pôvodné koncovky: v tomto prípade sú možné dve unifikácie: 1. predmet kruhového tvaru otáčajúci sa okolo svojej osi: *kol-es-o*, *kol-es-a*, *kol-es-u*, *kol-es-e*, *kol-es-om*; 2. kruh pri tanci, hre; ľudový tanec; okruh trate; časť súťažného podujatia: *kol-o*, *kol-a*, *kol-u*, *o kol-e*, *s kol-om*. Z vývinového

¹⁹ Pozri poznámku 18.

²⁰ KAMENÁROVÁ, Renáta: *Tematické submorfémy v paradigme neutier ako pozostatok praslovanského skloňovania*. In: *Jazyk a komunikácia v súvislostiach* 3. Bratislava: Univerzita Komenského, 2011, s. 292 – 293.

a areálového hľadiska s dosahom na typologické vlastnosti jazykov je relevantný vývin slova *koleso* v jeho primárnom význame, t. j. predmet kruhového tvaru otáčajúci sa okolo svojej osi. Situácia v prirodzených jazykových útvaroch slovanských jazykov poukazuje na analogický vývin, akým sme v súvislosti s iným spoluhláskovým kmeňom upozorňovali na konštatovanie V. Krupu²¹ o „erózii“ prvkov lexikálnej roviny na vývin ostatných jazykových rovín²². Stabilita substantív pôvodnej *s*-kmeňovej triedy sa v slovenčine prejavila unifikáciou tvarotvorného základu – vyrovnaním sa tvarotvorného základu jeho nepriamych pádov s tvarotvorným základom jeho pôvodnej nominatívnej podoby – zánikom alosubmorfy (*slov-o* – *slov-a* – *slov-u...*, pôvodne **slov-o* – **slov-es-e*, **slov-es-i*)²³. Iný člen tejto triedy – substantívum *koleso* – je svedectvom presne opačnej vývinovej tendencie – rozšírenia sa tvarotvorného základu v nominatíve o alosubmorfu. Táto tendencia je z areálového hľadiska typická pre celú východoslovanskú oblasť, ostatné územie západoslovanského a časť južnoslovanského jazykového územia sa vyznačuje zachovaním pôvodného stavu²⁴. V slovinčine sa vývinová tendencia prejavila relatívne zložitým spôsobom: tento južnoslovanský jazyk si zachoval základné znaky pôvodnej *s*-kmeňovej deklinácie²⁵. Súčasná areálová distribúcia živých tvarov – ako dokazujú

²¹ Ako v poznámke 8.

²² Porovnaj ďalší vývin pôvodnej lexémy **kol-o* z významového hľadiska, a to nielen v rámci jedného jazyka, napr. slovenčiny, ale aj porovnaním v iných jazykoch; v češtine = dvojkolesové jednostopové vozidlo poháňané nohami na prepravu osôb a športové účely; južnoslovanský areál = ľudový tanec v zretiazanom kruhovom útvaru.

²³ Pri analogickom vyrovnávaní tvarotvorného základu dochádza aj k zmenám lexikálneho významu: tvary nepriamych pádov *slovesa*, *slovesu*, *slovesom* sa v slovenčine buď vyrovnali v prospech podôb *slovo*, alebo unifikovaný tvarový okruh s pôvodným rozšíreným kmeňom *slov-es-o*, *slov-es-e*, *slov-es-i...* po mezziparadigmatikom vyrovnaní s pôvodnou *o*-kmeňovou deklináciou nadobudol nový význam.

²⁴ Pozri obr. 5.

²⁵ Z hľadiska vnútorného členenia jeho prirodzených jazykových útvarov – nárečí – sa pôvodné podoby *s*-kmeňovej deklinácie zachovali v nárečiach južného štajerského typu, hornej časti Soškejskej doliny a v podjunskej nárečovej oblasti. Vyrovnanie tvarotvorného základu nepriamych pádov podľa nominatívu je typické v juhovýchodnej a západnej oblasti Slovinských goríc, opačná tendencia – unifikácia tvarotvorného základu nominatívu podľa nepriamych pádov je typická v oblasti Dekše, Pohorje

Obr. 5

Tmavé symboly znázorňujú areál unifikácie nominatívu singuláru s-kmeňov typu *kolo* > *koleso* podľa nepriamych pádov.

predchádzajúce aj nasledujúce príklady – nekorešponduje s tradičným genetickým ani areálovým členením slovanských jazykov.

Výsledkom unifikácie tvarotvorného základu sa divergentný vývin v substantívnej deklinácii prejavil dvoma tendenciami, ktoré vyústili do dvoch stabilných tried bez alternácií tvarotvorného základu: do kvantitatívne rozsiahlej a kvalitatívne stabilnej triedy *a*-kmeňových substantív (dnešný vzor *žena*) sa vyrovnaním tvarotvorného základu pričlenili jednotky kvantitatívne nízkej a súborom tvarov heterogén-

Kozjak. RAMOVŠ, Franj: *Morfologija slovenskega jezika*. Ljubljana : Učiteljska tiskarna, 1952, s. 117.

nej triedy pôvodných *r*-kmeňov: *dcér-a*²⁶ – *dcér-y* – *dcér-e* – *dcér-u* – *o dcér-e* – *dcér-ou*. Iné substantívum tejto kvantitatívne obmedzenej pôvodnej *r*-kmeňovej triedy – *mať* – si z vývinového hľadiska zachovalo pôvodný status v podobe „nepravidelného“ vzoru: **mat-i* – **mater-e*, **mat-er-i*, **mat-er-b*, **mat-er-i*, **mat-er-ojoN*. Areálová distribúcia podôb s rozšíreným tvarotvorným základom nominatívu singuláru podľa nepriamych pádov tak isto nekorešponduje s východiskovou genetickou či areálovou klasifikáciou slovanských jazykov:

Analogická situácia, akú sme uviedli, je v prípade substantíva *dcéra* v pôvodnej *n*-kmeňovej triede substantív typu *kam-eň* – *kam-eň-a* – *kam-eň-u* – *kam-eň* – *o kam-en-i* – *s kam-eňo-m* (pôvodne **kam-y* – **kam-en-e* – **kam-en-i* – **kam-b* – **kam-en-e* – **kam-en-ьmb*), ktoré sa kvalifikuje ako neživotné maskulínium a napr. v slovenskom jazyku splynulo s deklinačným typom východiskových *ja*-kmeňových substantív (dnešný vzor *stroj*), resp. dnešných neutier s pôvodom *n*-kmeňovej triede, t. j. substantív vzoru *mesto*, typu *meno*, *vemenó*, *semeno*, *bremeno*... (pôvodne **imę*, **vymę*, **sęmę*, **bermę*...). Aj v prípade tejto triedy substantív došlo z vývinového hľadiska v časti slovanských jazykov k takej unifikácii tvarotvorného základu nominatívu singuláru, ktorá nekorešponduje s klasickým delením slovanských jazykov. Navyše sa v rámci jednotlivých praslovanských východiskových paradigmatom vývinové línie týchto „menšinových“ vzorov vzájomne diametrálne líšia: vertikálne väzby v prípade tvarov *dcéra* – horizontálne väzby v prípade neutier tvarov *semeno*, *vemenó*²⁷.

Obidvoma tendenciami – splývaním pôvodnej alosubmorfy s lexikálnou morféomou a rovnako aj jej zánikom – sa unifikuje tvarotvorný základ v rámci celej paradigmy a dochádza k dekategoriácii, v tomto prípade k strate funkčnosti pôvodnej morfémy: v slove *dc-ér-a* si túto jeho pôvodnú slovotvornú štruktúru neuvedomujeme, v paradigme substantíva *mať* ju pri tvaroch *mat-er-e*, *mat-er-i*, *mat-er-ou*, *materí*... vysvetľujeme ako nepravidelnosť. Aj toto sú rozdiely v synchronickom a diachronickom nazeraní na podstatu javov, no vo vzťahu k citovanému morfotaktickému kritériu klasifikácie tvarotvorných základov L.

²⁶ Pôvodne **dc-i*.

²⁷ Porovnaj obr. 5 a 6.

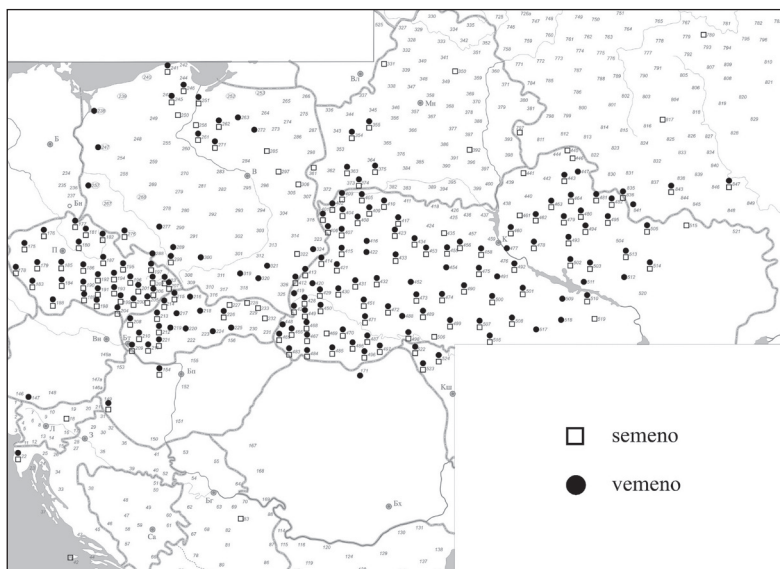

Obr. 6
Unifikácia nominatívu singuláru *r*-kmeňov v slove *dcér-a*
podľa nepriamych pádov.

Ďuroviča ich nemožno ignorovať a treba ich považovať za súhrn typologicky dištinktívnych prvkov konkrétneho tvaru na takej istej úrovni, ako sa vo fonológii za priesečník všetkých dištinktívnych vlastností považuje fonéma.

Návrat k filozofovi

Namiesto rozsiahleho záveru „zneužijeme“ na konci nášho príspevku myšlienku, ktorú pri interpretácii fenomenálneho diela R. Barthesa uviedol pred časom M. Marcelli: „V tvári účastníka konferencie je vpí-

Obr. 7

Unifikácia nominatívu singuláru *n*-kmeňových substantív typu *semeno*, *vemeno* podľa nepriamych pádov.

sané, že svoju jedinu nádej vkladá do záverečného slova. Všetky predchádzajúce slová majú preňho zmysel a hodnotu len v tej miere, v akej ho k tomuto bodu približujú.²⁸ A tak aj niekoľko príkladov z problematiky substantívnej deklinácie v slovanských jazykoch – „menšinových“ tried pôvodných praslovanských konsonantických kmeňov – **r*-kmeňov, **s*-kmeňov, *n*-kmeňov a **nt*-kmeňov – vydáva svedectvo o odlišných vývinových, stabilizačných a aj typologických črtách prirodzených útvarov slovanských jazykov. Ich porovnávanie odhaľuje množstvo významných rozdielov, „narúšajúcich“ naše pôvodné vedomie o areálovej či typologickej klasifikácii slovanských jazykov, v inkľuzíve aj slovenčiny, a privádza nás k nevyhnutnosti vrátiť sa k citovanému Ďurovičovmu konštatovaniu o potrebe takej klasifikácie slovanských jazykov, ktorá by sa opierala o ich súčasný stav a o prirodzené

²⁸ MARCELLI, Miroslav: *Príklad Barthes*. Bratislava : Kalligram, 2001, s. 67.

zmeny, na pozadí ktorých sa mení či posúva vnímanie ich genetickej, areálovej aj typologickej klasifikácie. Podstatou skutočnej typológie je práve „identifikácia vzájomných vzťahov medzi jednotlivými vrstvami javov, určenie ich prítomnosti či absencie, interpretácia zmien, ktorých výsledkom je súčasný stav“²⁹.

Ilustračné príklady substantívnej deklinácie pôvodných praslovan-ských konsonantických kmeňov sú presvedčivým obrazom odlišných vývinových línií a medzijazykových väzieb slovanského areálu. V závere príspevku je užitočné nájsť väzbu medzi jeho úvodom, záverom aj názvom; najkratšou či najjednoduchšou cestou by možno bolo „dopovedanie“ či modifikácia myšlienky o dispozičnej schopnosti človeka zabezpečiť si spoľahlivú skúsenosť ako základ teoretického formulovania záverov. Najmä na pozadí teórie, ktorá je fascinujúca tým, že je do veľkej miery pravdivá, pravdivá však len čiastočne, lebo pravdu majú aj jej stúpenci, ale aj jej odporcovia. Preto používateľ jazyka, ktorý je pre jazykovedu prirodzeným identifikátorom dynamiky, často nad konštatovaním jazykovedných poznatkov zdvihne zrak a v rozhodovaní sa medzi tradíciou a novým ich vníma ako dvojsečnú zbraň. A. Compagnon túto „neistotu“ nazval démonom teórie a skonštatoval, že teória tu nemôže nikdy vyhrať³⁰. Jestvuje však fenomén hľadania pravdivosti teórie, ktorý ju robí príťažlivou. Možnosťou, ako sa v jazykovede priblížiť k pravde v poznávaní aj poznaní, je relevantný rozsiahly jazykový materiál spĺňajúci adekvátne sociometrické kritériá. Možno aj preto, aby vedomie jednoty, komplexnosti, intenzity a dispozičnej skúsenosti prevládalo v presvedčení a presvedčaní lingvistu – toho poučeného filozofmi, ale aj toho nepoučiteľného – že sa nemýli(m)...

Literatúra

Atlas slovenského jazyka. Zv. 2. Morfológia. Red. J. Štolc. Bratislava : Veda, 1981.

COMPAGNON, Antoine: *Démon teórie.* Bratislava : Kalligram, 2006.

²⁹ Ako v poznámke 4.

³⁰ COMPAGNON, Antoine: *Démon teórie.* Bratislava : Kalligram, 2006, s. 106.

- ĎUROVIČ, Lubomír: *Типология флективной основы в славянских языках*. Scando-Slavica, 1973, N 19, s. 225 – 243; znovu vydané: *O slovenčine a Slovensku. Vybrané štúdie. I*. Bratislava : Veda, 2004, s. 125 – 139.
- KAMENÁROVÁ, Renáta: *Tematické submorfémy v paradigme neutier ako pozostatok praslovanského skloňovania*. In: *Jazyk a komunikácia v súvislostiach 3*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2011, s. 292 – 293.
- KRUPA, Viktor: *Jednota a variabilita jazyka*. Bratislava : Veda, 1980.
- MARCELLI, Miroslav: *Príklad Barthes*. Bratislava : Kalligram, 2001.
- MARCELLI, Miroslav: *O čom filozofa poučili jazykovedci*. In: *Jazyk a jazykoveda v súvislostiach*. Red. O. Orgoňová, A. Bohunická, G. Múcsková, K. Muziková, Z. Popovičová-Sedláčková. Bratislava : Univerzita Komenského, 2017, s. 45 – 51.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela: *Jazykové zmeny v historickom vývine gramatických tvarov z aspektu gramatikalizácie (na príklade vývinu slovenského préterita)*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2016.
- PAULINY, Eugen: *Vývin slovenskej deklinácie*. Bratislava : Veda, 1990.
- RAMOVŠ, Franj: *Morfologija slovenskega jezika*. Ljubljana : Univerzitetna studijska komisija, 1952.
- ВИДОЕСКИ, Божидар: *Образување множински форми и географска дистрибуција на множинските наставки кај имените од среден род*. In: *Дијалектите на македонскиот јазик. Том 3. Одговорен уредник Зузана Тополињска*. Скопје : Македоска академија на науките и уметностите, 1999, с. 181 – 187.
- Вопросник Общеславянского лингвистического атласа*. Москва : Наука 1965.
- ŽIGO, Pavol: *Medzinárodný slavistický projekt Slovanský jazykový atlas*. In: *Studia Academica Slovaca 35*. Bratislava : Stimul, 2006, s. 423 – 434.
- ŽIGO, Pavol: *Interpretácia morfológických štruktúr v Slovanskom jazykovom atlase*. In: *Jazykovedné štúdie 28*. Bratislava : Veda, 2010, s. 55 – 71.
- ŽIGO, Pavol: *Substantívna deklinácia – problém (nielen) Slovanského jazykového atlasu*. In: *Studia Academica Slovaca 42*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2013, s. 313 – 323.
- ŽIGO, Pavol: *Prirodzenosť vývinu slovanskej substantívnej deklinácie*. In: *Philologica 75*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2016, s. 89 – 106.

Jazykové chyby v slovenčine ako cudzom jazyku v pripravovanom akvizičnom korpuse

Michaela Mošatová

Abstract

Language Errors in Slovak as a Foreign Language in a Prepared Acquisition Corpus

The paper is an introduction to research on errors made by foreigners learning Slovak as a foreign language within the preparation of a language acquisition corpus of non-native speakers. The paper mainly builds on the theory of “interlanguage”, which was developed by Larry Selinker (1972) in the field of the didactics of teaching foreign languages. The goal of the paper is to present the relevant features of the research project and indicate theoretical and methodological issues along with the identification and interpretation of language errors.

Key words: language error, language corpus, language analysis, interference, interlanguage

Jazykové chyby sú imanentne prítomné v procese učenia sa každého cudzieho jazyka. S menej úspešnou alebo až neúspešnou písomnou aj hovorenou komunikáciou je neustále konfrontovaný tak samotný študent, ako aj lektor. Preto aj identifikácia, interpretácia a didaktická reflexia jazykových chýb – tvoria implicitnú súčasť výučby nepochybne každého cudzieho jazyka. Potrebu komplexnejšej analýzy jazykových chýb, navyše s využitím nástrojov a skúseností korpusovej lingvistiky, pociťujeme aj v oblasti slovenčiny ako cudzieho jazyka (ďalej SakoCJ).

S cieľom skúmať jazykové chyby na podklade štatisticky reprezentatívneho súboru jazykových textov využívajúc poznatky a možnosti korpusovej lingvistiky začalo v roku 2017 centrum SAS v spolupráci s Oddelením Slovenského národného korpusu JÚLŠ SAV vypracovávať koncepciu korpusu písomných textov v slovenskom jazyku, ktoré boli vytvorené nerodenými hovoriacimi s rôznou úrovňou jazykovej

kompetencie (skrátene a zjednodušene: tzv. chybového korpusu). Zber textových dát sme už na našom pracovisku začali realizovať, zapojíť chceme lektoráty slovenského jazyka a kultúry na univerzitách v zahraničí, perspektívne ďalšie inštitúcie na Slovensku aj mimo neho.¹

Získané písomné texty doplníme o atribúty tzv. vonkajšej aj vnútornej anotácie. Vonkajšia anotácia textu (tzv. metadáta) obsahuje sociolingvistické údaje o študentovi, ako je meno a priezvisko², vek, pohlavie, krajina pôvodu, prvý jazyk (L1) a ďalšie jazyky (L2, L3, L4), existujúcu jazykovú úroveň študenta v čase produkcie textu a i. Rovnako sú dôležité aj metadáta o každom konkrétnom texte: datovanie vzniku textu, téma zadania, časový limit, žáner a pod. Kvôli docieleniu exaktnej explikácie v rámci ďalšieho výskumu je totiž dôležité, aby sme okrem samotného textu disponovali aj čo možno najkomplexnejšími vstupnými údajmi o podmienkach jeho vzniku, ako aj o jeho autorovi, keďže netreba pripomínať, že na vzniku jazykových chýb sa podieľa mnoho mimojazykových faktorov.

Vnútna anotácia spočíva v tom, že každej chybe v texte budú (najprv ručne, neskôr automatizovane) priradené viaceré značky podľa typu chyby (chýbajúci znak, nadbytočný znak, substituovaný znak; ďalej fonologická, ortografická, morfológická, lexikálna, štylistická chyba atď.) a jednotlivé morfológické kategórie. Na základe týchto atribútov možno dospieť k vyselektovaniu len želaných javov (napr. aké chyby sa vyskytujú pri kategórii slovesného vidu na úrovni A2). Korpus by mal byť zároveň plne lematizovaný (každému tvaru slova sa priradí jeho základný slovníkový tvar) na úrovni textu študenta a/alebo na úrovni opraveného textu.

Predpokladáme vytvorenie najprv pilotnej a potom niekoľkých ďalších verzií, teda nová verzia bude predstavovať kvantitatívne rozšírenie predchádzajúcej verzie. Korpus bude verejne dostupný po registrácii a bezplatný.

¹ Vzhľadom na obmedzený rozsah príspevku sa metodike zberu textov na tomto mieste bližšie nevenujeme.

² Mená a priezviská študentov budú pseudonymizované (verejne dostupný bude iba akronym študenta). Osobné údaje priamo v textoch (ak napríklad študent priamo v texte uvádzal svoje osobné údaje o sebe alebo svojej rodine) budú vymazané.

V lingvodidaktickej praxi sa jazyková chyba definuje zvyčajne ako odchýlka od istého pravidla existujúceho v cieľovom jazyku, ktorá je spôsobená študentom učiacim sa cieľový jazyk (študent ho ešte neovláda na úrovni rodeného hovoriaceho). Napríklad v slovenských tvaroch *sadnul si*, *plakajú* sú porušené pravidlá tvorenia foriem präterita a prézentu pre príslušné konjugačné paradigmy, v spojení *veľa študenti boli v škole* je zasa porušené pravidlo o (in-)kongruencii predikátu so subjektom vety obsahujúcim kvantitatívny genitív.

Didaktika cudzích jazykov sa pri nazeraní na jazykové chyby metodologicky často opiera o kontrastívnu analýzu, ktorá je ovplyvnená výskumami osvojovania si jazykov v prípade bilingválnych jedincov. Zatiaľ čo U. Weinreich (1953) vymedzil termín **interferencia** ako „také porušenie pravidiel spisovnej normy v jazykoch, ktorými hovorí bilingválny hovoriaci, ktoré je výsledkom ovládania viacerých jazykov a jazykového kontaktu medzi nimi“³, iný autor, M. Clyne (1967), použil synonymný termín **transferencia** alebo **transfer** ako „prenos elementov jedného jazyka do druhého“⁴. Oba termíny sa etablovali aj vo výučbe cudzích jazykov a používajú sa primárne na označenie neželaného importu prvkov najmä východiskového jazyka do cieľového jazyka (jazyková interferencia alebo negatívny transfer).⁵ Avšak v prípade, že využívanie východiskového jazyka napomáha rýchlejšiemu osvojeniu si cieľového jazyka (napr. znalosť iného slovanského jazyka ako výhoda pri učení sa slovenčiny), možno vymedziť aj **pozitívny jazykový transfer**.⁶ Na základe kontrastívnej analýzy vznikli aj viaceré interlingválne zamerané štúdie v oblasti SakoCJ⁷.

³ WEINREICH, Uriel: *Languages in Contact: Findings and Problems*. The Hauge – Paris – New York : Mouton Publishers, 1953.

⁴ CLYNE, Michael: *Transference and Triggering*. The Hague : Martinus Nijhoff, 1967. In: Štefánik, Jozef: *Bilingvizmus na pozadí dvoch morfológicky odlišných typov jazyka – intenzívny bilingvizmus u detí. Kandidátska dizertačná práca*. Bratislava : Filozofická fakulta UK, 1995.

⁵ Porovnaj aj definíciu, že ide o „nenáležité využívanie jazykového aparátu východiskového, najčastejšie materinského jazyka“. Pozri HENDRICH, Josef a kol.: *Didaktika cizích jazyků*. Praha : SPN, 1988, s. 44 a n.

⁶ Tamže.

⁷ Napr. PEKAROVIČOVÁ, Jana: *K jazykovej komunikácii cudzincov v slovenčine*. In:

Jazykové chyby však nie sú zapríčinené iba prenosom pravidiel alebo elementov z materinského jazyka, teda nevyplývajú iba z interlingválnych rozdielov. Reakciou na kontrastívnu analýzu bola chybová analýza jazykových textov, ktorá sa etablovala v 60. rokoch 20. storočia zásluhou S. Pita Cordera (1967, 1981) a najmä zásluhou L. Selinkera v 70. rokoch minulého storočia, keď postuloval jazykovú chybu ako prirodzenú súčasť tzv. *medzijazyka* alebo *prechodného jazyka* (angl. *interlanguage*)⁸. V jeho chápaní ide o istý vyvíjajúci sa, aproximatívny „jazykový“ systém, tvorený sčasti jazykovým systémom L1 a sčasti systémom cieľového jazyka (L2). Charakterizovaný je procesom progresu (rekonštrukcie) smerom k jazyku L2. Táto koncepcia chápania jazykových chýb ako chýb vývojových, teda niečoho prirodzeného, tak podľa nás prináša isté oslobodenie sa od priveľmi negatívneho nazerania na jazykové chyby. Navyše sú tu zreteľné paralely medzi vývojovými chybami v prípade učenia sa jazyka u cudzincov a vývojovými chybami pri osvojovaní si materinského jazyka u detí⁹. V slovenskom kontexte

Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 1996, s. 91 – 99; PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Pozitívny a negatívny transfer v slovensko-rakúskych jazykových kontaktoch*. In: *Philologica XLIX*. Bratislava : Univerzita Komenského, 1998, s. 77 – 83; PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Komunikačné bariéry pri osvojovaní slovenčiny ako cudzieho jazyka*. In: *Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu*. Banská Bystrica : Pedagogická fakulta Univerzity M. Bela, 1999a, s. 154 – 160; PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovensko-poľské kontakty a kontrasty v jazykovej komunikácii*. In: *Slovakistika v Poľsku*. Varšava-Krakov : Towarzystwo Slowaków w Polsce, 1999b, s. 31 – 41; ŠTEFÁNIK, Jozef: *Porovnanie fonologických systémov slovenčiny a kórejštiny z hľadiska vyučovania slovenčiny ako cudzieho jazyka*. In: *Slovenčina ako cudzí jazyk*. Bratislava : Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK, 2002, s. 163 – 169. VAŇKO, Juraj: *Slovenčina z pohľadu slovinčiny*. In: *Slovenčina ako cudzí jazyk*. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie Bratislava 30. – 31. august 2000. Ed. J. Pekarovičová. Bratislava : Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK, 2002, s. 153 – 162.

⁸ Porov. SELINKER, Larry: *Interlanguage*. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 10, 1972, s. 209 – 231.

⁹ Dokladáme príklady vlastného empirického pozorovania 2,5- a 3-ročných detí a ich tvorenia jazykovo chybných, hoci na pohľad pravidelných, analogicky utvorených tvarov, napr.: *vziať* – *vziam*, *vezmem* – *vezmúť*, *spať* – *spám*, *spím* – *spiť*, *plakať* – *plakám*, *plačem* – *plačuť* / *plačúť* (?), *držím* – *držíť*, *človek* – *človeki*, *tito ľudia* – *jeden*

na to upozorňuje napríklad aj A. Horák, keď konštatuje, že v súčasnosti v lingvodidaktike existuje tendencia namiesto kontrastívne zameranej analýzy uplatňovať širší pojem **chybová analýza** (*error analysis*), ktorý zahŕňa tak interferenčné, ako aj vývojové chyby¹⁰.

V odbornej literatúre sa v nadväznosti na spomenuté vymedzujú chyby náhodné, ktoré sú označované ako **mistakes**, a chyby systematické (**errors**). Kým náhodné chyby vznikajú spontánne v dôsledku nepozornosti v komunikácii (performancii) a zvyčajne pri ich výskyte funguje u študenta autokorekcia, systematické chyby sú výsledkom (tiež zvyčajne len prechodnej) neznalosti pravidiel jazykového systému (na úrovni jazykovej kompetencie).¹¹ Za náhodnú chybu môžeme považovať napríklad použitie genitívnej formy *Rakusa* (**Rakúska*) vo vete *Slovensko môže nasledovať príklad Nemecka a Rakusa* v prejave študentky úrovne B1, keďže v iných textoch uvádza pomenovanie štátu v správnej podobe. Ak však študentka úrovne B1 uvádza na viacerých miestach textu, navyše vo viacerých svojich textoch nasledujúce spojenia: *tam sa prechádzajú veľa ľudí; tam sú veľa kaviareň, cukráreň a veľa reštaurácií*, svedčí to skôr o systematickej chybe súvisiacej s neosvojeným alebo nedostatočne osvojeným morfosyntaktickým pravidlom slovenského jazyka. Rozlišovanie medzi náhodnými a systematickými chybami je často komplikované a v prípade posudzovania len izolovaných textov (bez longitudinálneho sledovania študenta a procesu jeho učenia sa) môže byť často aj značne nepresné.

Výskyt jazykových chýb v prejave študenta, ako aj ich typológia je zároveň dôležitým nástrojom **lingvodidaktickej diagnostiky**, či už

ľudo. Takmer identicky odvodené formy vieme doložiť aj z vlastnej pedagogickej praxe: *písať* – *písam/píšam*, *vziať* – *vziam*, *plakať* – *plakajú* a pod. Podobné príklady uvádza aj S. P. Corder – pozri CORDER, Stephen Pit: *The significance of learner's errors*. Oxford : Oxford University Press, 1981; CORDER, Stephen Pit: *The significance of learners' errors*. International Review of Applied Linguistics, 1967, 5, s. 160 – 170.

¹⁰ HORÁK, Alexander: *Medzijazyková interferencia ako zdroj chýb pri učení sa cudzích jazykov*. In: *Práce s chybou ve výuce cizích jazyků (včetně češtiny pro cizince)*. Praha : Univerzita Karlova – Ústav jazykové a odborné přípravy, 2014, s. 61 – 69.

¹¹ Niekedy sa ešte ako samostatný typ vymedzujú aj tzv. prerieknutia (**slips of the tongue**), ktoré sa týkajú najmä nepozornej artikulácie v ústnej komunikácii.

vstupnej, priebežnej alebo výstupnej, keď potrebujeme otestovať, aká je reálna jazyková kompetencia študenta v istom konkrétnom čase.

Produkcia chýb je neodmysliteľnou súčasťou učenia sa cudzieho jazyka a podľa nás odráža istý prechodný stav v neustálom procese pretvárania istého medzijazyka smerom k cieľovému jazyku. Chybová analýza na podklade akvizičného korpusu by mala prispieť k novším, kvantitatívne aj kvalitatívne komplexnejším zisteniam o tomto medzijazyku a o procese učenia sa SakoCJ. Predpokladáme, že by mohla pomôcť k odhaleniu príčin problémových miest pri zaužívanom opise jazykového systému a tým k modifikácii metodiky postupnosti ich výkladu, ako aj k zefektívneniu testovania študentov na rôznych úrovniach jazykovej kompetencie. Aj napriek uvedenému sa však domnievame (práve preto, že jazykové chyby považujeme za prirodzené), že stále a vždy bude platiť ono známe *Übung macht den Meister*.

Literatúra

- Antológia bilingvizmu. Ed. J. Štefánik. Bratislava : Academic Electronic Press, 2004.
- CLYNE, Michael: *Transference and Triggering*. The Hague : Martinus Nijhoff, 1967. In: Štefánik, Jozef: *Bilingvizmus na pozadí dvoch morfológicky odlišných typov jazyka – intenzívny bilingvizmus u detí. Kandidátska dizertačná práca*. Bratislava : Filozofická fakulta UK, 1995.
- CORDER, Stephen Pit: *The significance of learner's errors*. Oxford : Oxford University Press, 1981.
- CORDER, Stephen Pit: *The significance of learners' errors*. International Review of Applied Linguistics, 1967, 5, s. 160 – 170.
- HENDRICH, Josef a kol.: *Didaktika cizích jazyků*. Praha : SPN, 1988.
- HORÁK, Alexander: *Medzijazyková interferencia ako zdroj chýb pri učení sa cudzích jazykov*. In: *Práce s chybou ve výuce cizích jazyků (včetně češtiny pro cizince)*. Sborník z mezinárodní konference v Poděbradech 17. – 18. 6. 2014. Ed. J. Houžvička. Praha : Univerzita Karlova – Ústav jazykové a odborné přípravy, 2014, s. 61 – 69.
- LEHISTE, Ilse: *Lectures on Language Contact*. London – Cambridge : The MIT Press, 1988.

- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *K jazykovej komunikácii cudzincov v slovenčine*. In: *Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie*. 2. diel. Red. J. Horecký. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 1996, s. 91 – 99.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Pozitívny a negatívny transfer v slovensko-rakúskych jazykových kontaktoch*. In: *Philologica XLIX. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*. Red. P. Žigo. Bratislava : Univerzita Komenského, 1998, s. 77 – 83.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Komunikačné bariéry pri osvojovaní slovenčiny ako cudzieho jazyka*. In: *Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu*. I. diel. Red. P. Odaloš. Banská Bystrica : Pedagogická fakulta Univerzity M. Bela, 1999a, s. 154 – 160.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovensko-poľské kontakty a kontrasty v jazykovej komunikácii*. In: *Slovakistika v Poľsku. Zborník materiálov z I. slovackickej konferencie*. Red. J. Siatkowski-P. Káša. Varšava-Krakov : Towarzystwo Slowaków w Polsce, 1999b, s. 31 – 41.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana – MOŠAŤOVÁ, Michaela: *Typológia a klasifikácia jazykových chýb z pohľadu slovenčiny ako cudzieho jazyka*. In: *Jazykové problémy, ktorých riešenie sa ťažko hľadá. Zborník z vedeckej konferencie Slovenskej jazykovednej spoločnosti, Bratislava 28. – 29. 11. 2017*. V tlači.
- SELINKER, Larry: *Interlanguage*. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 10, 1972, s. 209 – 231.
- ŠTEFÁNIK, Jozef: *Bilingvizmus na pozadí dvoch morfológicky odlišných typov jazyka – intenzívny bilingvizmus u detí. Kandidátska dizertačná práca*. Bratislava : Filozofická fakulta UK, 1995.
- ŠTEFÁNIK, Jozef: *Porovnanie fonologických systémov slovenčiny a kórejštiny z hľadiska vyučovania slovenčiny ako cudzieho jazyka*. In: *Slovenčina ako cudzí jazyk. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie Bratislava 30. – 31. august 2000*. Ed. J. Pekarovičová. Bratislava : Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK, 2002, s. 163 – 169.
- VAŇKO, Juraj: *Slovenčina z pohľadu slovinčiny*. In: *Slovenčina ako cudzí jazyk. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie Bratislava 30. – 31. august 2000*. Ed. J. Pekarovičová. Bratislava : Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK, 2002, s. 153 – 162.
- WEINREICH, Uriel: *Languages in Contact: Findings and Problems*. The Hague – Paris – New York : Mouton Publishers, 1953.

Autori príspevkov

Prof. PhDr. Jozef Baďurík, CSc.

Katedra slovenských dejín

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Eva Benková, PhD.

Katedra slovenských dejín

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. Mgr. Alena Bohunická, PhD.

Katedra slovenského jazyka

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. PhDr. Dana Bořutová, PhD.

Katedra dejín výtvarného umenia

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Peter Darovec, PhD.

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.

Katedra slovenského jazyka

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Eva Filová, ArtD.

Katedra audiovizuálnych štúdií

Filmová a televízna fakulta Vysokej školy múzických umení v Bratislave

Mgr. Katarína Gajdošová, PhD.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra

Slovenská akadémia vied v Bratislave

Prof. PhDr. Lubomír Chalupka, PhD.

Katedra muzikológie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Terézia Kulíková

Katedra slovistiky, slovanských filológií a komunikácie

Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Mgr. Peter Macho, PhD.

Historický ústav

Slovenská akadémia vied v Bratislave

Prof. PhDr. Valér Mikula, CSc.

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Michaela Mošaťová, PhD.

Studia Academica Slovaca – centrum pre slovenčinu ako cudzí jazyk
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. Mgr. Gabriela Múcsková, PhD.

Katedra slovenského jazyka
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Oľga Orgoňová, CSc.

Katedra slovenského jazyka
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Jana Pácalová, PhD.

Ústav slovenskej literatúry
Slovenská akadémia vied v Bratislave

Doc. PhDr. Jana Pekarovičová, PhD.

Studia Academica Slovaca – centrum pre slovenčinu ako cudzí jazyk
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. PhDr. Marianna Sedláková, PhD.

Katedra slovistiky, slovanských filológií a komunikácie
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Mgr. Lujza Urbancová, PhD.

Katedra slovenského jazyka a komunikácie
Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Doc. Mgr. Martin Vašš, PhD.

Katedra slovenských dejín
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD.

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc.

Katedra slovenského jazyka
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave